

TATJANA NIKOLIĆ

DOKTORSKA DISERTACIJA

BEOGRAD
2024

UNIVERZITET UMETNOSTI U BEOGRADU

FAKULTET DRAMSKIH UMETNOSTI

POZORIŠTA, FILMA, RADIJA I TELEVIZIJE

RODNA RAVNOPRAVNOST I MLADI
U KULTURNOJ POLITICI SRBIJE:
TEORIJSKE OSNOVE I OGRANIČENJA U PRAKSI

DOKTORSKA DISERTACIJA

KANDIDATKINJA
Tatjana Nikolić
Indeks broj: 4/2017d

MENTORKA
Prof. emerita dr Milena Dragičević Šešić

BEOGRAD
2024

Sadržaj

Rezime	4
Summary	5
Zahvalnice	6
Skraćenice	8
1. Uvod	9
1.1. Predmet istraživanja	10
1.2. Cilj istraživanja	12
1.3. Hipotetički okvir i metodologija	14
1.4. Pojmovni aparat	20
2. Teorijske osnove rodne (ne)ravnopravnosti u kulturi	29
2.1. Feminističko istraživanje i znanje u sektoru kulture u Srbiji i regionu	37
2.2. Rodna ravnopravnost u savremenim evropskim kulturnim politikama	59
3. Položaj dece i mladih u društvu	68
3.1. Participacija mladih u kulturnom životu	76
3.2. Mladi u savremenim evropskim kulturnim politikama	84
4. O feminističkoj kritičkoj analizi javne i kulturne politike	95
5. Analiza vrednosno-idejnih instrumenata kulturne politike u Srbiji	101
5.1. Mladi u komunikaciji institucija kulturne politike u Srbiji	103
5.2. Žene u javnom prostoru i gradskim kulturnim politikama	111
5.3. Nagrade i priznanja – nacionalne penzije u kulturi	119
5.4. Rodno-senzitivni jezik, postfeminizam i (zlo)upotreba afirmativnih mera	124
5.5. Zaključak	137
6. Pravno-politički instrumenti	140
6.1. Pravni okviri kulturne politike	141
6.1.1. Zakon o kulturi	141
6.1.2. Strategija razvoja kulture	143
6.1.3. Strateški prioriteti razvoja kulture	146
6.1.4. UNESCO Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza za dijalog i razvoj i izveštavanje o njenoj implementaciji	147
6.2. Politika rodne ravnopravnosti	165
6.2.1. Zakon o rodnoj ravnopravnosti	165
6.2.2. Akcioni plan za primenu Strategije za rodnu ravnopravnost	167
6.2.3. Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije nad ženama (CEDAW) i izveštavanje o njenoj implementaciji	168
6.3. Omladinska politika	173

6.3.1. Zakon o mladima	173
6.3.2. Nacionalne strategije za mlade (NSM) sa akcionim planovima	174
6.4. Zaključak	182
7. Analiza organizacionih instrumenata kulturne politike	186
7.1. Mehanizmi učešća mladih u kulturnom životu i kulturnoj politici	187
7.2. Upravljanje prostornim resursima za mlade	199
7.3. Omladinski rad i kompetencije zaposlenih u ustanovama kulture	208
7.4. Obrazovanje, rad i rukovodstvo žena u umetnosti	221
7.4.1. Seksualno uznemiravanje kao krajnji oblik rodne diskriminacije	233
7.5. Zaključak	244
8. Ekonomski instrumenti	245
8.1. Rodno odgovorno budžetiranje	246
8.2. Finansijska podrška omladinskoj participaciji	254
8.3. Zaključak	261
9. Zaključci	263
10. Naučni doprinos, primena i ograničenja istraživanja	268
11. Prilozi	272
Prilog 1 – Predložene izmene i dopune Zakona o kulturi 2021. godine	272
Prilog 2 – Grafički prikaz rezultata analize “Svet bez žena”	274
Prilog 3 – Spisak dobitnica nacionalnog priznanja za vrhunski doprinos kulturi 2007 – 2012.	276
Prilog 4 – Operativne smernice za primenu UNESKO Konvencije o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza 2005	278
Prilog 5 – Evaluacija Strateškog cilja 9 Nacionalne strategije za mlade (NSM) Republike Srbije 2015 – 2020.	282
12. Reference	285
12.1. Strateška, zakonska i podzakonska dokumenta i izveštaji	305
12.2. Kompendijum evropskih kulturnih politika i trendova	308
13. Spisak tabela i grafikona	310
14. Biografija	311

Rezime

U disertaciji je sprovedena analiza pojedinih primera instrumenata kulturne politike iz sve četiri grupe: vrednosno-idejnih, pravno-političkih, organizacionih i ekonomskih instrumenata kulturne politike, a iz perspektive feminističke kritičke analize javne politike.

Istraživanje se nadovezalo na značajno i relevantno postojeće feminističko znanje u oblasti kulture i umetnosti u regionu. Analizom postojećih instrumenata kulturne politike za unapređenje rodne ravnopravnosti i participacije mladih u kulturnom životu u različitim evropskim zemljama, prikazan je veliki broj relevantnih mera koje je moguće koristiti kao inspiraciju i u domaćem kontekstu.

Vrednosno-idejni instrumenti kulturne politike analizirani su kroz analizu komunikacije Ministarstva kulture i mapiranje adultizma u vestima i saopštenjima ove nacionalne institucije, kroz položaj žena u gradskim kulturnim politikama i zastupljenost sećanja na žene u zaštićenim spomenicima kulture, te kroz analizu udela žena među laureatima/kinjama nacionalnih priznanja za doprinos umetnosti i kulturi, tzv. “nacionalnim penzijama”. Poglavlje posvećeno analizi pravno-političkih instrumenata obuhvatilo je zakonodavna, strateška i srodna dokumenta u oblasti kulturne politike, omladinske politike, te politike rodne ravnopravnosti. Analiza odabranih organizacionih instrumenata obuhvatila je mehanizme participacije mladih u donošenju odluka u kulturi na nacionalnom i lokalnom nivou, upravljanje prostornim, kao i ljudskim resursima. U segmentu posvećenom ekonomskim instrumentima, argumentacija je zasnovana na ukrštanju postojećih analiza poput rodne analize budžeta Ministarstva kulture Srbije, analize utrošenosti sredstava za implementaciju Nacionalne strategije za mlade u domenu kulturne participacije mladih, analize konkursa za finansiranje stvaralaštva dece i mladih Ministarstva kulture, ali i na namenski sprovedenoj analizi rodno odgovornog budžetiranja u domenu kulture kroz rodno osetljive indikatore na nivou lokalnih samouprava i budžeta za mlade u lokalnim strategijama za razvoj kulture.

Kroz višestruke studije slučaja i raznolike metode prikupljanja i analize podataka u okviru navedene četiri grupe instrumenata kulturne politike, istraživanje je doprinelo mapiranju savremenih patrijarhalnih elemenata u kulturnoj politici i kulturnom životu u Srbiji i pokazalo njihovo snažno delovanje istovremeno sa deklarisanim vrednostima rodne i uzrasne ravnopravnosti u zakonodavnim i strateškim dokumentima, pa čak i afirmativnim merama u domaćem kontekstu.

Ključne reči: instrumenti kulturne politike, feministička kritička analiza javne politike, omladinska participacija, seksizam, adultizam, UNESCO Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza 2005

Summary

The dissertation engages with diverse examples of cultural policy instruments from all four groups: value-ideological, legal-political, organizational, and economic instruments of cultural policy, from the perspective of feminist critical policy analysis.

The research builds on significant and relevant existing feminist knowledge in the fields of culture and arts in the region. By analyzing existing cultural policy instruments aimed at promoting gender equality and youth participation in cultural life across various European countries, a substantial number of relevant measures are presented that can serve as an inspiration in the domestic context.

Value-ideological cultural policy instruments were analyzed through the public communications of the Ministry of Culture and the mapping of adultism in its news and statements; the position of women in urban cultural policies and the representation of women in protected cultural monuments; as well as through the proportion of women among the laureates of national awards for contributing to culture, known as “national pensions”. The chapter dedicated to the analysis of legal-political instruments covered legislative, strategic, and related documents in the fields of cultural policy, youth policy, and gender equality policy. The analysis of selected organizational instruments included mechanisms of youth participation in cultural decision-making at national and local levels, as well as the management of spatial and human resources. In the segment dedicated to economic instruments, the argumentation is based on intersecting existing analyses such as the gender analysis of the budget of the Ministry of Culture of Serbia, the analysis of funds spent on the implementation of the National Youth Strategy in the domain of youth cultural participation, the analysis of competitions for funding children's and youth's creativity by the Ministry of Culture, as well as on a specially conducted analysis of gender-responsive budgeting in the field of culture through gender-sensitive indicators in local self-governments and the budgets for youth in local cultural development strategies.

Through multiple case studies and various methods of data collection and analysis within the mentioned four groups of cultural policy instruments, the research contributed to mapping contemporary patriarchal elements in cultural policy and cultural life in Serbia, demonstrating their strong influence alongside explicitly declared values of gender and age equality in legislative and strategic documents, and even alongside affirmative measures present in the domestic contexts.

Keywords: cultural policy instruments, feminist critical policy analysis, youth participation, sexism, adultism, UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions 2005

Zahvalnice

Važan deo podataka na kojima se zasniva disertacija prikupljen je zahvaljujući projektima u kojima sam učestvovala. Na osnovu zajedničkog rada sa kolegama dobijala sam pristup sagovornicima/ama ili informacijama i mogućnost da relevantne procese posmatram ili u njima učestvujem, te steknem znanja važna za temu doktorskog istraživanja.

Jedan od ključnih okvira bio je projekat “Žensko liderstvo u muzici: kros-žanrovsko proučavanje ženskih uloga, moći delovanja i kolaborativnih praksi stvaranja muzike u Srbiji – 6066876”, u kojem sam imala priliku da učestvujem zahvaljujući pozivu doc. dr Ive Nenić sa Fakulteta muzičke umetnosti.

Drugi važan okvir bio je projekat “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” Nezavisne kulturne scene Srbije. U njemu sam učestvovala u ime Kolektiva mladih žena FEMIX, čiji su pak, brojni projekti i saradnja sa članicama kolektiva Olgom Boškov, Mašom Peruničić, Katarinom Mitić Minić, Selenom Simić, Tamarom Kojić, Majom Josić i drugima omogućili veći broj uvida na kojima se zasniva disertacija i moj rad uopšte. Na osnovu pomenutog istraživačkog projekta, ne samo što su napisani neki segmenti ove disertacije, već je i objavljena koautorska monografija “Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji” sa prof. dr Predragom Cvetičaninom i dr Nađom Bobičić, kojima zahvaljujem na poverenju i interdisciplinarnoj saradnji.

Treću platformu, koja je u značajnoj meri obogatila moje razumevanje kulturne politike za decu i mlade, kako u Srbiji, tako i na međunarodnom planu, činili su Nacionalni savez pozorišta za decu i mlade ASITEŽ Srbija, te Svetska ASSITEJ mreža, sa kojima sam saradivala od 2010. godine, a intenzivno tokom 2022. i 2023. godine. Zahvaljujem predsednici Izvršnog odbora ASITEŽa u Srbiji i mojoj prijateljici, Diani Kržanić Tepavac, na dragocenom znanju, intenzivnim razmenama i saradnji tokom svih tih godina.

Relevantni podaci prikupljeni su i u okviru projekata “Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje lokalnih resursa za i sa lokalnom zajednicom” (EPICA) Fakulteta dramskih umetnosti, rukovoditeljke prof. dr Nine Mihaljinac i rukovoditeljke radnog paketa za participaciju u kulturnom nasleđu doc. dr Višnje Kisić, kao i “Modeli lokalnih kulturnih politika kao osnov za povećanje kulturne participacije” Instituta za pozorište, film, radio i televiziju FDU i Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka, pod rukovodstvom prof. dr Vesne Đukić.

U nekim od ovih kompleksnih projekata važan posao obavljale su i brojne kolege/inice izvan Fakulteta dramskih umetnosti, u vidu vođenja zapisnika, transkribovanja, deljenja informacija, konsultovanja u vezi sa pristupima u analizi i obradi podataka, organizaciji intervjua i fokus grupa: između ostalih Aleksandar Gubaš, Jovana Živković, Violeta Jokić, članice FEMIX kolektiva, Nađa Bobičić, članovi Centra za empirijske studije kulture Jugoistočne Evrope, saradnici/e i članovi/ce Nezavisne kulturne scene Srbije, zaposlene u Zavodu za proučavanje kulturnog razvitka i drugi. Iako procedura nalaže da je disertacija

autorsko delo i naučni doprinos jedne osobe, ona se nesumnjivo zasniva na radu i doprinosu velikog broja pojedinaca/ki i kolektiva.

Naposletku, izradu disertacije je u poslednjoj fazi višestruko unapredila i saradnja sa Institutom za menadžment u kulturi i rodne studije u Beču, kojima zahvaljujem na pozivu, odličnim uslovima za istraživanje i kolegijalnosti.

Na podršci, vremenu i prostoru zahvaljujem mentorki kakvu retko ko ima, profesorki emeriti Univerziteta umetnosti u Beogradu Mileni Dragičević Šešić, sa kojom je svaki razgovor inspiracija i lekcija; Komisiji na temeljnom čitanju teksta koje je umnogome unapredilo njegov kvalitet; koleginicama i kolegama pri Katedri za menadžment i produkciju pozorišta radija i kulture, Institutu za pozorište, film, radio i televiziju FDU, drugim Katedrama i službama FDU, a posebno Jovani Karaulić i Ireni Ristić na važnim razgovorima. Višnji Kisić i Goranu Tomki, Ivi Nenić i Maši Avramović zahvaljujem na višegodišnjoj inspiraciji, čitanju predloga teme doktorske disertacije i dragocenim konsultacijama o mojim istraživačkim interesovanjima.

Ženskom pokretu i omladinskom sektoru zahvaljujem na svim borbama koje su vođene i svemu što je postignuto do sada ka rodnoj i uzrasnoj ravnopravnosti. U svetu kakvom živimo, ništa ne treba da uzimamo zdravo za gotovo.

Mojim porodicama dugujem neizmerno i zahvaljujem na velikoj podršci. Prvenstveno Stevanu, Sandri, Nebojši, mami i tati, Ljilji, Blagojevićima, Maji, ali ne samo njima. Spisak je duži. I brojni/e prijatelji/ce i kolege/inice imali su razumevanja i reči podrške za moje doktorske studije, proces učenja i istraživanja, kao i za moj aktivizam. Disertaciju posvećujem deda Slavku, baka Miri i mom svekru Peletu koji odbranu, nažalost, nisu dočekali, ali znam da se raduju i da će je pažljivo ispratiti.

Skraćenice

ZAPROKUL – Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

KOMS – Krovna organizacija mladih Srbije

KZM – Kancelarija za mlade

JLS – Jedinice lokalne samouprave

MOS – Ministarstvo omladine i sporta

NSM – Nacionalna strategija za mlade

NAPOR – Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada

NKSS – Asocijacija Nezavisna kulturna scena Srbije

1. Uvod

Utemeljenje za rodno i uzrasno odgovornu kulturnu politiku i kulturni menadžment nalazi se u vrednostima pravde i etičnosti i ideji ravnopravnije raspodele moći u društvu. Na taj način se omogućava raznolikost kulturnih izraza, bogatstvo u stvaralaštvu i nasleđu, a iz perspektive kreativnih industrija i bolji ekonomski rezultati sektora umetnosti i kulture, te potencijalne finansijske koristi.

Rodna i uzrasna ravnopravnost u kulturnom životu mogu da doprinesu unapređenju kvaliteta života različitih društvenih grupa, a njih indirektno nalažu i savremeni etički i epistemološki zahtevi studija kulture, menadžmenta u kulturi i kulturne politike, kao polja odgovornog naučnog i društvenog rada.

Značaj rodne i uzrasne ravnopravnosti, te ravnopravnog učešća žena i mladih u kulturnom životu istaknut je u velikom broju recentnih međunarodnih dokumenata u oblasti kulturne politike, poput, između ostalih, Deklaracije za kulturu usvojene na MONDIACULT konferenciji u Meksiko sitiju 2022. godine. U njoj se prepoznaju nejednakosti unutar sektora kulture, i kroz nju zagovara za zaštitu kulturnih prava različitih društvenih grupa, za inkluzivne i participativne kulturne politike, te za razumevanje kulture kao transverzalnog polja koje se prožima sa mnogim javnim politikama (UNESCO, 2022b). Imajući na umu tu deklaraciju i niz drugih dokumenata, ciljeve održivog razvoja Ujedinjenih nacija, a pre svega UNESKO Konvenciju o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza za dijalog i razvoj iz 2005. godine, ovo istraživanje pokušava da doprinese razvoju kulturne politike u Srbiji ka aktuelnim međunarodnim naporima i konsenzusu.

Značajna unapređenja u ovoj oblasti mogla bi i da dovedu do usklađivanja sa drugim javnim politikama (obrazovnom, socijalnom, zdravstvenom, itd.), ili im posluže kao uzor, doprinoseći ukupnom društvenom razvoju. Stoga je tema rodne ravnopravnosti i položaja mladih u kulturnoj politici Srbije odabrana za doktorsko istraživanje.

1.1. Predmet istraživanja

Disertacija se bavi odnosom savremene kulturne politike u Srbiji prema učešću i položaju žena i mladih kao aktera kulturnog života. Preciznije, predmet ovog istraživanja su narativi i mehanizmi rodne i uzrasne (ne)ravnopravnosti u kulturnoj politici u Srbiji, kao i njihova teorijska i praktična ograničenja i potencijali.

Ženske i rodne studije (u novijoj domaćoj literaturi između ostalih Milojević, Markov, 2011; Stevanović, Prelić, Lukić Krstanović, 2020; i dr.) pokazuju da patrijarhat dodeljuje i ženama i mladima društvene uloge i sa njima povezana ograničenja. I muškarci su u patrijarhatu usmereni ka zadatim rodnim ulogama, s tim što su muškarci koji te rodne uloge poštuju privilegovana društvena grupa u odnosu na ostale. “Muškarci i žene su podjednako *urodnjeni*” (Blagojević, 2012: 23). Prema ovom teorijskom pravcu, u društvu u kojem odrasli muškarci uživaju najveću društvenu moć, upravljaju resursima, postavljaju narative, i diktiraju perspektivu koja se uzima kao legitimna i univerzalna, žene, deca i mladi su marginalizovani, čak i ako su brojačno zastupljeni u značajnoj meri ili u većini (npr. unutar radne snage ili određene grupe korisnika usluga i sl.).

S obzirom na savremene patrijarhalne karakteristike društava u Jugoistočnoj Evropi, građankama i onima u životnom stadijumu detinjstva i mladosti onemogućeno je ravnopravno učešće u društvenom životu. Njihove potrebe, interesovanja i navike interpretiraju društvene grupe na poziciji moći – muškarci i odrasli, te je položaj žena i mladih strukturno neravnopravan. Ovim društvenim grupama je u patrijarhalnim hijerarhijama ta strukturna neravnopravnost zajednička i to je razlog zašto se ovo istraživanje bavi participacijom ovih dveju grupa.

Sa druge strane, o participaciji žena u donošenju odluka u kulturi prvenstveno govorim imajući na umu umetnice i radnice u kulturi, dakle profesionalke i njihov tretman na radnom mestu i u procesima odlučivanja, dok kada govorim o participaciji mladih tu postoji izvesna razlika. U ovom slučaju se ne radi samo o mladim profesionalcima i profesionalkama, već i o mladim predstavnicima/ama publike ili nepublike, zainteresovanim građanima i građankama i akterima/kama lokalne zajednice, koji/e nisu nužno profesionalno angažovani/e u kulturi. Ta razlika će uticati povremeno i na različite pristupe prilikom izbora podtema, metoda prikupljanja podataka i interpretacije.

Postojeća istraživanja pokazuju međusobnu vezu između rodni nejednakosti i diskriminacije prema mladima (Adamović, Galić, Gvozdanić, Maskalan, Potočnik i Krupalija, 2014). Ovo ne znači da se starije žene ne susreću sa diskriminacijom. Naprotiv, literatura ukazuje i na snažnu vezu između mizoginije i ejdžizma u širem društvu (Janković, 2019; Petrušić, Satarić i Beker, 2020). Različite ose društvene marginalizacije i opresije postoje ne samo istovremeno, nego i ukršteno (eng. intersectional).

Naposletku, seksizam i adultizam kao stavovi i ponašanja koji proizilaze iz patrijarhalnih struktura, ograničavaju rodnu i uzrasnu ravnopravnost u širem društvu. Imajući u vidu da kulturne politike postoje uvek u određenom društveno-političkom kontekstu i da su u međuzavisnom odnosu sa tim kontekstom, u istraživanju pokušavam da na osnovu podataka i ukrštenih uvida iz više perspektiva i disciplina, odgovorim na pitanje da li se navedeni oblici diskriminacije i marginalizacije nalaze i u kulturnom životu i savremenoj kulturnoj politici u Srbiji. Cilj istraživanja bio je uvideti kako se oni manifestuju i na koji način ograničavaju učešće žena, dece i mladih u odlučivanju unutar kulturnog sektora, te kako je moguće prevazići ih.

1.2. Cilj istraživanja

Rodna ravnopravnost, kao i uključivanje dece i mladih, na međunarodnom, pa i na regionalnom planu u domenu kulturnog menadžmenta i politike već više od decenije afirmišu se kao izuzetno važni. Među preprekama za unapređenje rodne ravnopravnosti u kulturi u relevantnim međunarodnim dokumentima prepoznaje se, između ostalog, nedostatak znanja, istraživanja i podataka u ovoj oblasti (UNESCO, 2015). Preliminarno istraživanje za potrebe prijave teme doktorske teze, pokazalo je da ne postoje skorašnje ili celovitije studije o instrumentima unapređenja rodne i uzrasne ravnopravnosti u kulturnoj politici u Srbiji, a retko i u zemljama regiona.

Postojeće nacionalno istraživanje o rodnoj ravnopravnosti u polju kulture pruža podatke o zastupljenosti žena u radu i upravljanju u javnom sektoru (Milanović, Subašić i Opačić, 2017). Druge studije u domaćem kontekstu često su fokusirane na pojedine grane u umetnosti poput muzike, pozorišta, arhitekture, književnosti ili filma. Ona nedvosmisleno dokazuju postojanje neravnopravnosti u svim navedenim domenima, ali se manje bave sistemom kulturne politike i njegovom odgovornošću.

U drugom polju koje adresira disertacija, uzrasnoj ravnopravnosti, relevantni radovi se fokusiraju na koncepte i mogućnosti dečje participacije i konsultacije sa decom (prvenstveno Hart, 1992) iz različitih društvenih grupa (Avramović, 2014; Avramović, Žegarac, 2016), pa čak i u kulturnom (Milivojević, 2011) i kulturno-obrazovnom životu (Tomka, Matić-Ostojić, 2016), kao i dečje i omladinske participacije i agensnosti u širem smislu (Pešić, Branković, Tomanović-Mihajlović, Dejanović, 1999; Tomanović, 2003). Retke su studije koje razmatraju vezu sa savremenim patrijarhalnim društvenim uređenjem ili se tiču direktno kulturne politike.

Istraživanjem stoga težim da dam doprinos dijalogu i povezivanju menadžmenta u kulturi i kulturne politike, sa ženskim studijama i studijama roda, kao i omladinskim radom, s obzirom da one u datom kontekstu nisu dovoljno povezane. Time bi se doprinelo diskusijama o ostvarivanju društvene pravde u kulturnoj politici (Paunović, 2020), kao i u menadžmentu u kulturi.

Uži eksplorativno-deskriptivni ciljevi odnose se na mapiranje manifestacije patrijarhalnih obrazaca (seksizma i adultizma), kao i rodno i uzrasno odgovornih praksi, u kulturnoj politici

u Srbiji, posebno u periodu od ratifikacije UNESCO Konvencije o promociji i zaštiti kulturne raznolikosti za dijalog i razvoj (2009.) do sadašnjeg trenutka.

Ova vremenska odrednica je značajna, s obzirom da ta UNESCO Konvencija eksplicitno ističe vrednosti rodne ravnopravnosti i uključivanja mladih u kulturni život. U ovoj konvenciji prepoznaju se specifičnosti žena i mladih kao društvenih grupa kojima kulturne politike treba da posvete posebnu pažnju, između ostalog, radi negovanja kulturne raznolikosti i omogućavanja održivog razvoja (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013).

Istraživanje je obuhvatilo različite elemente i oblike patrijarhalnih uverenja i uređenja unutar kulturnog života i kulturne politike u Srbiji, kroz primere iz sve četiri grupe instrumenata kulturne politike, sa fokusom na teoriju i praksu učešća i položaja žena i mladih, ali i njihovu percepciju i interpretaciju.

1.3. Hipotetički okvir i metodologija

Osnovna hipoteza je da je savremena kulturna politika u Srbiji dominantno utemeljena na patrijarhalnim pretpostavkama i da nije doživela dublje transformacije uprkos različitim naporima u lokalnom i međunarodnom kontekstu u prethodnom periodu.

Pojedinačne hipoteze su sledeće:

- Patrijarhalni elementi u kulturnoj politici i kulturnom životu u Srbiji opstaju paralelno sa vrednostima rodne i uzrasne ravnopravnosti u zakonodavnim i strateškim dokumentima, kao i afirmativnim merama u finansiranju.
- Operacionalizacija instrumenata kulturne politike ne daje prioritet rodnoj i uzrasnoj ravnopravnosti, u smislu da izostaje kreiranje i primena mnogih mera koje mogu supstancijalno da utiču na unapređenje rodne i uzrasne ravnopravnosti u kulturnoj politici i sektoru kulture u širem smislu, a koje postoje u zemljama Evropske unije, u zemljama u okruženju, ili su eksplicitno preporučene od strane međunarodnih organizacija ili lokalnih ekspertskih grupa.
- Unapređenja rodne i uzrasne ravnopravnosti u kulturnim politikama u Srbiji koja postoje su površna i pripadaju dominantno populizmu i postfeminizmu.
- U delovanju različitih pojedinaca – donosilaca odluka, grupa i institucija primećuju se seksizam i adultizam, kao patrijarhalna uverenja i obrasci koji imaju zajednički koren.

Ključni metod istraživanja je feministička kritička analiza javne praktične politike (eng. Feminist Critical Policy Analysis) (Marshall, 1997a; Marshall, 1997b; Marshall, 1999; McPhail, 2003; McLean, 2014; Marshall, Johnson, Edwards, 2016; Kanenberg, Leal, Erich, 2019), primenjena na kulturnu politiku.

Feminističke kritičke analize javne praktične politike omogućavaju prepoznavanje jaza i “iskliznuća” (eng. policy gap, policy slippage) između načelnih, pisanih, izrečenih namera i težnji u javnoj politici, i njenih rezultata; uviđanje ne samo planiranih, nego i neplaniranih posledica određenih mera; uticaj tih mera na različite grupe stanovništva, kao i vezu sa širim društvenim, političkim i ekonomskim kontekstom. Ovaj pristup razvijen je prvenstveno u oblastima obrazovanja, osnovnog, srednjeg i visokog, zatim socijalne politike i socijalnog

rada, a potom u određenoj meri i zdravstvene, ekonomske, urbanističke politike, poljoprivrede, liderstva i dr.

Marina Blagojević je tvrdila da “nemoguće je definisati dobre javne politike `uprkos` realnosti i uprkos diskursima koji u toj realnosti vladaju, koji su deo te realnosti, koji i sami proizvode tu realnost. Moguće je proizvesti promenu samo u skladu s `realnošću`” (Blagojević, 2012: 16).

Dosadašnja iskustva su pokazala da je svođenje složene problematike rodnih odnosa i rodnih nejednakosti na praćenje indikatora koji se odnose, na primer, na političku participaciju i na položaj žena na tržištu rada, apsolutno nedovoljno, a veoma često i krajnje problematično jer stvara iluziju da su za popravljavanje stvari dovoljna jednostavna `tehnička` rešenja. (Blagojević, 2012: 18)

Goran Tomka je istražujući teme publike i participacije, afirmisao pristupe koji “podrivaju, komplikuju, protive se ili preispituju uobičajene načine i razumevanja” (2016: 17). Marina Blagojević je zagovarala za teže, zahtevnije, nesigurnije i provokativnije izbore u istraživanjima međuuticaja roda i društva (2012: 16), i disertacija je u određenoj meri inspirisana takvim pristupima.

Istraživanja koja pokušavaju da uvedu žensku, ili drugu marginalizovanu perspektivu i preispitaju standardne obrasce rada i mišljenja bivaju kritikovana kao subjektivna i nevalidna, s obzirom da se često fokusiraju na lično iskustvo i percepciju žena, koji mogu biti “netačni”; neutemeljena u činjenicama, selektivna u odabiru citata iz intervjua, zasnovana na ličnim stavovima istraživača/ice, paušalna, preterano kritična, te da bez razloga ugrožavaju imidž i kredibilitet institucija (Jim McKay, 2003: 204–205). Slično je bilo i moje iskustvo istraživačice u prethodnim godinama. Uprkos tome, svoje lično iskustvo mlade radnice u kulturi, omladinske aktivistkinje, omladinske radnice i aktivistkinje za rodnu ravnopravnost vidim kao relevantno i važno u kontekstu ovog istraživanja. Miler i Judis se pitaju: “Šta uopšte analitičari politika imaju da ponude ako nisu povezani sa društvenim pokretima?” (Miller, Yudice, 2002: 33). Kako u disertaciji delimično koristim i autoetnografski metod i metod posmatranja sa učestvovanjem, samim tim je i stil pisanja delimično ličan.

Kritičku analizu u polju kulturne politike sa fokusom na rodnu i uzrasnu ravnopravnost u formalnom smislu sprovodim tako da se obuhvate sve grupe instrumenata kulturne politike,

kako ih klasifikuje Vesna Đukić (2010), a u skladu sa feminističkom epistemologijom stanovišta. Struktura disertacije prati vrednosno-idejne, pravno-političke, organizacione i ekonomske instrumente, pri čemu sam nacionalne strategije i akcione planove ovom prilikom analizirala ponajviše u okviru pravno-političkih instrumenata. Kadrovsku politiku svrstala sam u organizacione instrumente, fokusirajući se na obrazovanje i profesionalno usavršavanje kadrova za rad u kulturi, kao i rukovođenje i zaštitu od seksualnog uznemiravanja. Da bi se politike adekvatno i kritički razmatrale, potrebno je razumeti uticaje koji dolaze iz sfere ekonomije, prava, kulturne istorije, komercijalnog sektora, političkih procedura i druge, smatra Kaninhem (Cunningham, 2003: 21), te je istraživanje interdisciplinarno, u meri u kojoj je to bilo moguće.

Fokus disertacije je delimično na teoriji, a dominantno na praksi kulturne politike u Srbiji, kroz prizmu rodne i uzrasne ravnopravnosti. Vremenski period na kojem je težište počinje ratifikacijom UNESCO Konvencije za zaštitu i promociju raznolikosti kulturnih izraza (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013) u Srbiji 2009. godine, kada se prepoznavala “klima narastajućeg antifeminizma” (Blagojević, 2012: 22). Period koji istraživanjem obuhvata završava se 2023. godine, uz nekoliko osvrta na podatke i prakse iz kasnijih meseci tokom 2024. godine koje je bilo moguće obuhvatiti pre završetka pisanja teksta.

U skladu sa međunarodnim pravom, država koja je ratifikovala određenu međunarodnu konvenciju, trebalo bi da primenjuje i štiti njene odredbe i principe u domaćem zakonodavstvu, politikama i praksama. UNESCO u značajnom obimu svojih skorašnjih dokumenata i programa u kulturi, a posebno onima u domenu kulturne raznolikosti, kulturnih prava i participacije, među kojima je i navedena Konvencija, neguje, primenjuje i operacionalizuje princip i vrednost rodne ravnopravnosti (i svake druge vrste jednakosti, uključujući učešće dece i mladih) u kulturi. Od kada je Srbija ratifikovala UNESCO Konvenciju o kulturnoj raznolikosti 2009. godine ovi principi ravnopravnosti trebalo bi da budu primenjeni kroz čitav spektar instrumenata kulturne politike. U ovoj disertaciji sam to ispitivala.

Obuhvat celokupnog polja kulturne politike u Srbiji, svih nivoa odlučivanja, institucija, dokumenata, mera i aktivnosti nije moguć kroz jednu disertaciju, čak ni kada je ona usmerena samo na teme rodne ravnopravnosti i položaja i participacije mladih. Radi proveravanja svojih hipoteza odabrala sam i temeljnije obradila više podtema za svaku od grupa

instrumenata kulturne politike, koristeći pritom one metode prikupljanja i analize podataka koji su adekvatni za tu podtemu i dostupne podatke. Sličan pristup je između ostalih, primenila u doktorskom istraživanju antropologije kulturne politike u Srbiji Maša Vukanović na Filozofskom fakultetu (Vukanović, 2013). Struktura te disertacije je takođe pratila sistem instrumenata kulturne politike, premda ne u potpunosti, primenjujući različite metode prikupljanja i interpretacije podataka za različite odabrane pod teme.

Kako su instrumenti kulturne politike međuzavisni i povezani, to je potencijalno otežalo postavljanje jasne strukture disertacije. Tako se, iako je tekst podeljen u poglavlja po grupama instrumenata kulturne politike, povremeno u različitim poglavljima pojavljuju podaci koji su relevantni i za drugu grupu instrumenata, ili je za donošenje određenog zaključka bilo potrebno da uzimam u obzir i nešto što je prethodno navedeno u tekstu u drugom poglavlju i slično.

U okviru istraživanja sproveden je i pregled i analiza mera za unapređenje rodne ravnopravnosti, te omladinske participacije u savremenim evropskim kulturnim politikama i kulturnom životu, zasnovan na Kompendijumu kulturnih politika i trendova u Evropi kao polaznim izvorom informacija.

U smislu sadržaja i strukture, disertacija je podeljena u deset glavnih poglavlja:

- Uvod, sa potpoglavljima o predmetu, cilju, hipotetičkom okviru i metodologijom, te pojmovnim aparatom
- Teorijske osnove rodne (ne)ravnopravnosti u kulturi, sa mapiranjem postojećeg feminističkog znanja u sektoru kulture u Srbiji i regionu, kao i pregledom mera za rodnu ravnopravnost u savremenim evropskim kulturnim politikama
- Položaj dece i mladih u društvu, sa teorijskom analizom teme participacije mladih u kulturnom životu, te pregledom pristupa savremenih evropskih kulturnih politika usmerenih na njih
- O feminističkoj kritičkoj analizi javne i kulturne politike
- Vrednosno-idejni instrumenti kulturne politike
- Pravno-politički instrumenti
- Organizacioni instrumenti
- Ekonomski instrumenti
- Zaključci, te

- Naučni doprinos, primena i ograničenja istraživanja.

Izvori obuhvataju bibliografske jedinice, kako nacionalnog, tako i regionalnog i međunarodnog korpusa, zatim strateške i zakonodavne dokumente Republike Srbije u oblasti kulture, rodne ravnopravnosti i omladinske politike, periodične izveštaje Republike Srbije o implementaciji UNESCO Konvencije 2005, kao i izveštaje evropskih kulturnih politika sa Kompendijuma kulturnih politika i trendova u Evropi.

Tekst u osnovnom delu sadrži četiri tabele i tri grafikona, od čega su dve tabele i dva grafikona originalni, a dve tabele i jedan grafikon preuzeti iz naznačenih izvora. Disertacija dodatno ima i pet priloga, a to su: predložene izmene i dopune Zakona o kulturi 2021. godine, grafički prikaz rezultata analize zastupljenosti žena u beogradskoj pozorišnoj produkciji “Svet bez žena”, spisak dobitnica nacionalnog priznanja za vrhunski doprinos kulturi 2007 – 2012., Operativne smernice za primenu UNESCO Konvencije o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza 2005, i evaluacija Strateškog cilja 9 Nacionalne strategije za mlade (NSM) Republike Srbije 2015 – 2025.

Jedan deo rezultata koje predstavljam u disertaciji prikupljen je u okviru širih ili partnerskih empirijskih istraživanja. Na svim mestima gde su empirijski podaci prikupljeni zahvaljujući finansijskim sredstvima nekog projekta, kao i ukoliko su segmenti disertacije već objavljeni, to je u disertaciji jasno naznačeno u fusnotama. Tako je deo doktorskog istraživanja mapiranje feminističkog znanja u oblasti kulture i umetnosti u Srbiji i regionalnom kulturnom prostoru, koje je prethodno delom objavljeno u monografiji “Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji”. Ova monografija nastala je u okviru projekta “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” Asocijacije Nezavisna kulturna scena Srbije (NKSS), kada je grupa istraživača/ica koje sam bila deo, sprovela anketu, niz intervjuova sa radnicama u kulturi u vezi sa njihovim položajem, iskustvima u obrazovanju, profesionalnom radu i rukovođenju, postojećim merama namenjenim unapređenju rodne ravnopravnosti u zemlji i drugim temama, te i fokus grupu sa ekspertkinjama i aktivistkinjama u domenu rodne ravnopravnosti u kulturi. Intervjue sam vodila i u okviru projekta “Žensko liderstvo u muzici”. Deo analize zastupljenosti žena u gradskim javnim prostorima predstavljen je na međunarodnoj radionici “She is Made of Stone: Women in Socialist and Post-Socialist Public Spaces” Maks Plank Instituta za istoriju umetnosti u Firenci 2021. godine. Analiza narativa o mladima Ministarstva kulture sprovedena je u okviru projekta “Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi” i predstavljena na Međunarodnoj konferenciji o istraživanjima kulturne politike

ICCPR 2022. godine. Dodatno, empirijski deo disertacije obuhvata i kvantitativnu analizu udela žena među dobitnicima nacionalnog priznanja za doprinos kulturi tzv. “nacionalne penzije”, analizu rodno osetljivih indikatora u domenu kulture pri lokalnim samoupravama, položaj tema rodne ravnopravnosti i mladih u više lokalnih kulturnih strategija, te finansiranje omladinske participacije u kulturi, kako iz budžeta Ministarstva omladine i sporta, tako i Ministarstva kulture i drugih institucija. Tako je disertacija nastala na osnovu rezultata većeg broja istraživanja, od kojih svaki osvetljava različite dimenzije rodne i uzrasne (ne)ravnopravnosti i odnosi se na različite instrumente kulturne politike, na nacionalnom ili lokalnom nivou. Svi zajedno, oni pružaju celovitu i kompleksnu sliku o oblicima i uzrocima (ne)ravnopravnosti i utemeljenosti postavljenih hipoteza.

1.4. Pojmovni aparat

Istraživanje je utemeljeno u užem teorijskom okviru kulturne politike i menadžmenta u kulturi, ali je i interdisciplinarno, jer ukršta teorije, znanja i podatke iz ženskih studija i studija roda, kao i omladinskog rada.

Neki od glavnih pojmova i koncepata u ovoj disertaciji obuhvataju kulturnu politiku, kulturne identitete, kulturnu demokratiju, pravo na kulturu, kulturnu raznolikost, kao i kanon. U domenu studija roda centralni pojmovi odnose se na rodnu ravnopravnost, kao i patrijarhat i seksizam; dok u segmentu istraživanja koji se fokusira na odnos kulturne politike prema deci i mladima, glavni pojmovi su mladi i omladinska politika, participacija dece i mladih, te adultizam. Najosnovniji pojmovi predstavljeni su u prvom segmentu, dok druge elaboriram u kasnijim delovima disertacije u vezi sa rezultatima empirijskih istraživanja.

Naslov disertacije počinje sa terminom “rodna ravnopravnost”. Prema lokalnom “Rečniku rodne ravnopravnosti”, to je jedna od temeljnih vrednosti modernih demokratskih društava koja polazi od toga da sva ljudska bića imaju pravo da razvijaju svoje sposobnosti, usavršavaju i realizuju lične kapacitete bez obzira na dominantne rodne uloge, i da puno ostvarivanje mogućnosti muškaraca i žena omogućava značajnije kapacitete za celo društvo i čovečanstvo. Rodna ravnopravnost podrazumeva pravo na jednakost i pravo na različitost i sprovodi se u delo društvenim pružanjem jednakih prilika svima da učestvuju i da kontrolišu dobra i resurse zajednice (Jarić, Radović, 2010: 135–136).

Za Marinu Blagojević rodna ravnopravnost je svakako mnogo više od udela žena u zaposlenosti, političke reprezentacije i smanjenja nasilja nad ženama – ona navodi da “rodnost treba priznati, uvažiti, ali i istovremeno dekonstruisati i nadići”, kao i da je neophodno razlikovati “slepilo za rod” desničarske provenijencije i postfeminističko “prevazilaženje rodnosti” (2012: 23). Prema istom tekstu, u našoj zemlji je još uvek važno dokazivati da je rodnost bitan faktor društvenog položaja, ali i razumeti da ono deluje kao ograničenje individualnosti. Rodna ravnopravnost može se razumeti i kao rodna inkluzija, a perspektiva ove autorke bila je da su muškarci i žene podjednako “urodnjeni”, te da je njihovo oslobađanje od rodne determinisanosti uslov njihove individualne celovitosti, uspostavljanja skladnih odnosa sa drugima, ostvarivanja ljudskih prava i slobode izbora (Blagojević, 2012: 23).

U Zakonu o rodnoj ravnopravnosti (“Sl. glasnik RS”, br. 52/2021), ona po članu 3. podrazumeva jednaka prava, odgovornosti i mogućnosti, ravnomerno učešće i uravnoteženu zastupljenost žena i muškaraca u svim oblastima društvenog života, jednake mogućnosti za ostvarivanje prava i sloboda, korišćenje ličnih znanja i sposobnosti za lični razvoj i razvoj društva, jednake mogućnosti i prava u pristupu robama i uslugama, kao i ostvarivanje jednake koristi od rezultata rada. Zakonska definicija još obuhvata uvažavanje bioloških, društvenih i kulturološki formiranih razlika između muškaraca i žena i različitih interesa, potreba i prioriteta žena i muškaraca koje je neophodno uzimati u obzir prilikom donošenja javnih i drugih politika i odlučivanja o pravima i obavezama.

Mladi, kao druga društvena grupa koju disertacija ima u fokusu, u Srbiji su definisani kao “lica od navršениh 15 godina do navršениh 30 godina života” (član 3. Zakona o mladima Republike Srbije, “Sl. glasnik RS”, br. 50/2011 i 116/2022) i taj okvir uglavnom preuzimam u disertaciji. Ovaj zakon određuje mlade na najjednostavniji način, kroz godine starosti – uzrast, dok u teoriji i u nekim drugim zemljama, kao i pri pojedinačnim institucijama, organizacijama i politikama, ne samo što postoje i drugi uzrasni okviri mladosti (npr. 26 godina kao gornja granica za mlade, 18 godina kao donja granica, itd.), već postoje i drugačiji pristupi određivanju kategorije mladih (ekonomska zrelost, stambena samostalnost, porodični status itd).

Zaštita interesa mladih u našoj zemlji prvenstveno je smeštena u okvire “omladinske politike”. Omladinsku politiku u ovom istraživanju razumem u skladu sa “Rečnikom omladinske politike” (Krovna organizacija mladih Srbije [KOMS], 2017). Ona tako obuhvata

mere i aktivnosti usmerene na poboljšanje položaja mladih koje polaze od potreba mladih, a koje sprovode različiti subjekti omladinske politike, odnosno državni organi, ustanove i udruženja. Cilj omladinske politike jeste unapređenje životnih uslova mladih osoba, kao i da omogući participaciju mladih u svim aspektima političkog i socijalnog života. (KOMS, 2017: 45–46)

Omladinska politika bavi se društvenim, političkim, obrazovnim, kulturnim, ekonomskim položajem mladih u društvu, definišu je Vlada i druge relevantne institucije i organizacije u odnosu na svoje odgovornosti i resore, a sprovodi se na svim teritorijalnim nivoima. U Zakonu o mladima Republike Srbije (Sl. glasnik 116/2022), omladinska politika “obuhvata i podrazumeva sve mere i aktivnosti državnih organa, ustanova, udruženja i drugih subjekata

koje su usmerene na poboljšanje i unapređivanje položaja mladih”. U domaćem strateškom okviru, mere omladinske politike klasifikuju se na regulatorne, podsticajne, informativno-edukativne, institucionalno-upravljačko-organizacione, te mere obezbeđenja dobara i pružanja usluga (Akcioni plan za period od 2023. do 2025. godine za sprovođenje Strategije za mlade, 2023). Takođe, omladinska politika može da utiče na promenu pristupa i podelu odgovornosti za položaj mladih u boljem balansu između individualne i društvene odgovornosti, te na bolje vrednovanje i zaštitu potencijala za (društvenu) inovaciju koju imaju mladi (Leccardi, Feixa, 2012: 12).

Fokus ovog doktorskog istraživanja je na kulturnoj politici i njenim dodirnim tačkama sa omladinskom politikom i politikom rodne ravnopravnosti. Ako je kulturna politika javna politika u oblasti kulture u delokrugu onih sa pravnim, političkim i finansijskim autoritetima na određenoj teritoriji (Đukić, 2010), može da se očekuje da na nju direktno utiču dominantne vrednosti i društveno političke tendencije te teritorije. Prema dominantnim društvenim modelima, Jugoistočnu Evropu odlikuje savremeno patrijarhalno uređenje i društveni odnosi moći koji iz njega proizilaze.

Pri tome, javna praktična politika u oblasti kulture prepliće se i sa mnogim drugim javnim politikama (Đukić, 2010) u kojima su pitanja rodne i uzrasne ravnopravnosti takođe važna: obrazovnom, medijskom, lingvističkom, čineći zajedno deo državnih ideoloških aparata (Altiser, [1970] 2018).

Zagorka Golubović navodi tri osnovne dimenzije kulturne politike: očuvanje i razvoj kulturnih identiteta; optimalni razvoj stvaralaštva; širenje krugova participacije u kulturi (Golubović, Jarić, 2010: 189). Za uspešnu analizu bilo kojeg od instrumenata kulturne politike važno je razumeti kategoriju kulturnih identiteta koja je u osnovi diskursa određene kulturne politike.

Identiteti koje kulturne politike dominantno afirmišu i teže da očuvaju i zaštite, i koji se pretežno prepoznaju u okviru koncepta kulturne raznolikosti su prvenstveno nacionalni / etnički (Stojković, Stanovčić, Radojković, 2004; Milohnić, 2011; Đukić 2017). Druge vrste identiteta se ređe prepoznaju kao predmeti zaštite ili razvoja u državnim javnim kulturnim politikama. No, (kulturni) identiteti su kompleksni i višeslojni i neophodno je da kulturne politike to prepoznaju i uvažavaju i neguju razlike. Vukanović ističe (2013: 15) da “kulturni identiteti nisu inherentni, ograničeni ili statični” već su oni, makar u antropološkoj

perspektivi, “dinamični, fluidni i konstruisani s obzirom na situaciju, u osobitom prostoru i vremenu”.

Pristupi u konceptualizaciji i konstrukciji identiteta unutar kulturnih politika imaće direktan uticaj na politike sećanja – između zaboravljanja, zanemarivanja i brisanja prisustva i postignuća (žena) u kulturnoj, pa čak i političkoj istoriji (videti rad Andreje Dugandžić i Adele Jušić, Arhiv AFŽ-a, Udruženje za kulturu i umjetnost “Crvena”, Sarajevo¹), i (rodno) odgovorne kulture sećanja (Tomić, 2018) ili spomeničkih praksi (Dragičević Šešić, 2011b); kao i na izgradnju (inovativnih) modela institucija (Ognjenović, 2019; Mustenadagić, 2019). Stoga je bitno istražiti u kojoj meri i na koji način su rodni i uzrasni identiteti prepoznati i podržani, a principi rodne i uzrasne ravnopravnosti interpretirani, elaborirani i primenjeni kroz instrumente kulturne politike u Srbiji.

Tradicija nije neutralna i objektivna, već je i ona sama “uvek `izbor` ili `izabrana tradicija` iz mnoštva mogućnosti”, pri čemu skriva da je izbor iz različitih praksi i prikazuje se kao neizbežna (Šuvaković, 2010: 133). Tradicija je “intencionalno oblikovana verzija prošlosti i preoblikovana sadašnjost, koja je moćno operativna u procesima društvenih i kulturalnih određenja i identifikacija”, i rezultat društvene, političke, kulturne i civilizacijske organizacije i interesa dominantne klase (Rejmond Vilijams, 1977: 115, prema Šuvaković, 2010: 133).

Pozivajući se i na Grizeldu Polok i Gajatri Spivak, Šuvaković podvlači da kanoni često potvrđuju izuzetnost belog muškarca i favorizuju njegovu privilegovanost (Šuvaković, 2010: 133–134). Oni su rezultat društvene konstrukcije, ali i utiču na društvenu konstrukciju i dalje stvaralaštvo, kada su efektni skriveni su i nevidljivi i tokom dužeg istorijskog perioda omogućavali su previd žena stvarateljki iako su one bile prisutne i aktivne. Problematizovati kanon može da bude teško jer on “izgleda kao nešto što je autonomno od društva, gotovo kao prirodna pojava” (Šuvaković, 2010: 136).

Od 2000. godine u kulturnoj politici tema nacionalnih kulturnih kanona u evropskom kontekstu počinje da dobija sve značajnije mesto, ali u njima se uglavnom ne obraća mnogo pažnje na rodnu ravnopravnost. Čak i kada država ne utvrđuje kanon eksplicitno, implicitni kanon čine muzejske postavke nacionalnih muzeja, školske lektire i školski programi, umetnost u javnom prostoru i tako dalje, a u svim ovim domenima zastupljenost žena i mladih nije adekvatna. Simptomatičan je primer Mosta umetnosti u Skoplju iz 2013. godine,

¹ Arhiv AFŽ-a [Da živi AFŽ! · AFŽ Arhiv \(afzarhiv.org\)](http://afzarhiv.org)

na kojem od 29 umetnika predstavljenih kroz skulpture nema niti jedne žene². Veldpaus i autori/ke podsećaju da je važno analizirati čije interpretacije kulturnog nasleđa se uzimaju kao “legitimne”, dok će se druge smatrati “neformalnim” ili “alternativnim” (Veldpaus, Kisić, Stegmeijer i Janssen, 2021: 205).

Alternativna razumevanja pojma kulturne politike šira su od isključivo “top down” konceptualizacije i upravljanja kulturnim životom na određenoj teritoriji. Ona obuhvataju i razumevanja kulturne politike kao arene u kojoj se sukobljavaju različiti interesi i interesne grupe, te u kojoj učestvuju različiti akteri izvan vlada i političkih struktura, pre svega sami umetnici, umetnička udruženja i ustanove kulture (Woddis, 2014), ali i udruženja građana (treći sektor, kulturna politika odozdo; Višnić, Dragojević, 2008), uključujući i neregistrovane društvene pokrete i prakse (četvrti sektor; Böse, Busch, Dragičević Šešić, 2006).

Participativnu kulturnu politiku često će zagovarati organizacije nezavisne kulturne scene, moguće u saradnji sa organizacijama mladih i za mlade (Višnić, Dragojević, 2008), pritom vršeći uticaje i u bliskim resorima urbanog razvoja i upravljanja prostorom. Te veze između kulturne, omladinske, urbane i prostorne participativne politike će biti evidentne i u ovoj disertaciji, na primerima prisustva žena i ženske istorije u javnom urbanom prostoru, kao i upravljanja prostorima namenjenim kulturnoj produkciji i kulturnom životu mladih.

Analiza kulturnog života u Beogradu i Beču (Böse, Busch, Dragičević Šešić, 2006) pokazala je da nisu javne kulturne institucije (prvi sektor) one sa najviše uticaja na kulturne aktivnosti građana, kao ni komercijalni (tj. drugi) sektor, već da je treći, nezavisni, civilni sektor taj koji je, sa jedne strane, preuzeo neke društvene uloge, a sa druge strane, u sve većoj meri i angažovan za neke od potreba države, čime se na određeni način umanjuje njegov subverzivni i kritički potencijal. U tom kontekstu prepoznaje se i razvoj četvrtog sektora, fluidnije, neformalnije strukture (Böse, Busch, Dragičević Šešić, 2006).

Vodis (Woddis, 2014) pravi distinkciju između onih čiji doprinosi diskusijama i procesima donošenja odluka u kulturnoj politici su pozvani i nepozvani, insajdera i autsajdera, odnosno onih koji su poželjni i planirani da učestvuju u već postojećim kanalima konsultacija i onih koji moraju sami da kreiraju kanale da bi preneli svoju poruku; između pristupa (eng. access)

² “Скульптури на Мост на уметноста”, *ПРИЗМА*, 05. januar 2018.
<https://skopje2014.prizma.birn.eu.com/mk/skulpturi-na-most-na-umetnosta>

i uticaja (eng. influence), a što će najčešće zavisiti od različitih vrsta resursa koje ti akteri imaju i za koje je vlast zainteresovana u većoj ili manjoj meri.

Strategija kulturnog razvoja Novog Sada, zahvaljujući intenzivnom zalaganju autora i facilitatora procesa, doneta je na participativan način i participativnu kulturnu politiku u gradu naglašava kao svoje prvo strateško opredeljenje (“Sl. list Grada Novog Sada”, br. 53/2016). U ovom dokumentu participativna kulturna politika definisana je tako da podrazumeva

transparentnost procesa odlučivanja, pristup svim informacijama od značaja za odlučivanje, pristup resursima, prostorima i procesima potrebnim za učešće u odlučivanju, poverenje u proces odlučivanja i mogućnost uticaja na njega, odgovornost svih donosilaca odluka za odluke i njihove posledice, kao i učešće u oblikovanju samog procesa. (str. 8)

Za autore ove strategije participacija je znatno više od pristupa i interakcije, a odgovornost institucija je da pozivaju i uključuju što veći broj aktera u dijalog, sa namerom da akteri koji trenutno iz nekih razloga imaju slabiju moć, dobiju mogućnost da je tokom vremena povećaju (str. 8).

Ova disertacija kritikuje post-političke ideje o javnom kulturnom sektoru (Dragičević Šešić, 2017) i pledira za njegovu repolitičnost (Tomka, Kisić, Kovo i Kalender, 2017). Prema razumevanju Gorana Tomke, Višnje Kisić, Jasne Kovo i Aide Kalender, odgovornost javnih institucija u domenu kulture utemeljena je u dinamičnosti njihove pozicije u odnosu na savremeni i lokalni kontekst, njihovoj političnosti, te razvoju odnosa sa nekoliko različitih javnosti istovremeno. Te različite javnosti, poput partija na vlasti, struke ili publike su takođe i odgovorne prema tim institucijama te treba da učestvuju u njihovom radu.

U skladu sa pristupima antropologije javne politike, na javnu (pa tako i kulturnu) politiku utiču i čine je diskursi, delovanje i uticaji različitih aktera, te sile i ravnoteže između različitih interesa u polju. Ona nije matematički precizna čak ni kad je zasnovana na podacima, nije predvidiva i ne predstavlja samo šematizovan niz koraka i procesa, već zavisi od velikog broja činilaca koji ne deluju samo i isključivo racionalno i logično (Vukanović, 2013).

U studijama javne politike postoji tendencija da se javna politika posmatra kao prikladan, logičan, sledstven i racionalan skup tokova i procedura koji se racionalno i

sistematično pomeraju od formulacije i dizajna ka izvršenju i evaluaciji, dakle kao linearan proces nalik proizvodnoj traci u fabrici. (Vukanović, 2013: 6)

Antropologija javne politike ne pravi tu “grešku”. Jaka Primorac takođe ističe da je “odnos između procesa istraživanja, zaključaka istraživanja te (donošenja) instrumenata kulturnih politika vrlo kompleksan, dinamičan te kontingentan” (Primorac, 2021). U tom kontekstu, regionalni teoretičari/ke kulturne politike veliki akcenat stavljaju na kulturnu politiku *odozdo* i/ili zahtevaju javnu participaciju u njenoj artikulaciji i implementaciji (Višnić, Dragojević, 2008; Vidović, 2018; Paunović, 2020 i mnogi drugi).

Važan koncept za ovu disertaciju je kulturna demokratija. Polazim od pretpostavke da je rodna i uzrasna ravnopravnost inherentni deo tog koncepta, kao i kulturne raznolikosti i prava na kulturu, te da je neophodno ukoliko se donosioci odluka pozivaju na njih, da ulože značajnije napore i u postizanje unapređenja učešća i ravnopravnosti žena i mladih. Mihaljinac podvlači da je razlika između demokratizacije kulture i kulturne demokratije u tome što “prvi je pristup odozgo (difuzija sadržaja stvorenih u centru), a drugi odozdo (slobodno izražavanje i organizovanje)” (2021: 9). Kako navode Stiven Hedli i Eleonora Belfiore, pojam kulturne demokratije nabijen je značenjima i sa bogatom i kompleksnom istorijom, a u svojim savremenim upotrebama neophodno je (re)kontekstualizovati ga i izbegavati depolitizaciju. Prema ovim autorima, moć i autoritet u vrednovanju kulturnih praksi i izraza ključni su elementi u diskusijama o kulturnoj demokratiji (Hadley, Belfiore, 2018.) Iako se ovi koncepti često povezuju, kulturna politika ne mora da služi demokratiji (Hadley, Belfiore, 2018: 218), a njena veza sa demokratijom drugačije se razume u različitim društvima i istorijskim periodima od 70-ih godina kada se koncept razvio. U Velikoj Britaniji neki od dominantnih narativa odnose se na klasnu stratifikaciju i “rasne” nejednakosti u participaciji u kulturnom životu, te na pravo svakoga na stvaralaštvo i ulogu umetnosti u zajednici (eng. community art), tj. na tenziju između umetnosti u zajednici i umetničkih standarda i institucija (Hadley, Belfiore, 2018).

U tom kontekstu kulturna demokratija predstavlja ravnopravnost svih umetničkih i kulturnih “izraza”; dakle ne samo ravnopravnost aktera u društvu, nego i rezultata umetničkog rada, ili u krajnjem smislu, radikalnu relativizaciju šta umetnički rad jeste ili nije; te brisanje granica između onih koji se bave umetnošću i “ostalih”, preispitujući hijerarhije, hegemonije, te “kulturne autoritete i normativno vrednovanje u kulturi” (Hadley, Belfiore, 2018: 221).

U skladu sa tvrdnjama Hedlija i Belfiore da je ideju kulturne demokratije potrebno uvek iznova kontekstualizovati, kao i da je važno ne upadati u zamku depolitizacije, kulturna demokratija dobija specifičnu dimenziju u neoliberalnim društvima, gde se “normativna načela kulturne demokratije [sukobljavaju sa] praksom na neoliberalnim tržištima” i gde je u tom kontekstu potrebno obezbediti balans između “neprofitnih funkcija kulture poput estetskih, etičkih, obrazovnih, identitetskih i demokratskih i tržišno usmerenih kreativnih industrija” (Milutinović, 2018: 110). Milutinović smatra da “neoliberalni finansijski pragmatizam u svetu umetnosti sprovodi instrumentalizaciju i merkantilizaciju zaklanjajući se iza koncepta kulturne demokratije” (Milutinović, 2018: 124). Njena je procena da poricanje vrednosnih sudova i hijerarhije predstavlja “čist kulturni populizam” težeći isključivoj primeni kvantitativnih merila bez diskusije i zadovoljavajući se samo tržišnim indikatorima, eksploatacijom postojećeg ukusa široke publike i marginalizaciji nelukrativnih vrednosti, dok dodatni razlog tome vidi u “postmodernističkim intelektualnim matricama” (Milutinović, 2018: 126). Autorka podvlači da je relevantan jedino estetski sud onoga ko je kompetentan, što problematizujem na više mesta u disertaciji, ali zaključuje i da manjak finansijskih i drugih resursa ograničava participaciju u kulturi manjinskim zajednicama.

Sadudin Musabegović osvrnuo se na pojam kulturne demokratije, posebno u Bosni i Hercegovini u svojoj refleksiji u vezi sa nacrtom Strategije kulturne politike BiH druge polovine 2000-ih, u kojem je ona zauzimala značajno mesto. Suprotnost kulturnoj demokratiji ovaj autor video je u prosvetnom apsolutizmu i demokratizaciji kulture, koju karakteriše odstranjivanje, asimilacija i homogenizacija. Razlika između ova dva koncepta je u tome što kulturna demokratija vidi kulturu kao mnogostruku, dok je demokratizacija kulture kulturu vidi kao univerzalnu, a što potpomaže i političku vladavinu i dominaciju jedne grupe, prema ovom autoru posebno starih zapadnoevropskih naroda nad ostalima. Kulturnu demokratiju Musabegović vidi kao “raskid Evrope sa evropocentrističkom povješću” (Musabegović, 2009: 137), a kao relevantne za definisanje ovih principa vidi i pojmove građanskog, nacionalnog i državnog i njihove međusobne odnose. U svom filozofskom pristupu kulturnoj demokratiji, autor podvlači i da je važno da raznolike kulturne zajednice ne postanu u tom pristupu međusobno izolovane od drugih, niti uspostave hijerarhijske odnose, već podržava njihovo uspostavljanje ravnopravnih relacija i interakciju (Musabegović, 2009: 138).

Belfiore i grupa autora u tekstu koji analizira koncept kulturne demokratije u Velikoj Britaniji i kulturne jednakosti (eng. cultural equity) u SAD ističu da su oni konstruisani u odnosu na ideju izuzetnosti, koja se u različitim društvima pripisuje određenim društvenim grupama (belci u SAD, više klase u Velikoj Britaniji, u disertaciji na sličan način mislim o društvenim grupama muškaraca i odraslih). Autori sugerišu restorativni princip u (re)distribuciji resursa radi dostizanja demokratije, odnosno jednakosti među akterima kulturnog života, i skreću pažnju na potencijalne zamke ideje kulturne jednakosti, npr. kooptiranje elitnih profesionalaca druge boje kože u postojeći sistem diskriminacije i neravnopravnosti (Belfiore, Hadley, Heidelberg, Rosenstein, 2023).

Neke od novijih inicijativa u ovoj oblasti povezuju se sa projektima participativnog budžetiranja u kulturi, koje se često sprovodi u obliku akcionih istraživanja. Važno je razdvojiti ove formate od onih marketinškog karaktera, koji se uvode radi povećanja kulturne participacije u postojećim strukturama i aktivnostima, tj. potrošnje u društvenim grupama ili zajednicama u kojima istraživanja pokazuju da ona manjkaju (eng. cold spots), približavajući se dihotomiji demokratizacije kulture i kulturne demokratije (Hadley, Belfiore, 2018). Jedan format participativnog odlučivanja primenio je i Švajcarski fond za kulturu 2022. godine na nacionalnom nivou kada se radi o raspodeli sredstava po osnovu javnog konkursa³, a početkom 2024. godine u okviru jednog od najvećih gradskih festivala u Beču, "Wiener Festwochen", pod rukovodstvom umetničkog direktora Mila Rau i njegovog tima, građani su dobili priliku da odlučuju i o umetničkoj viziji festivala u narednom petogodišnjem periodu⁴.

Mihaljinac ističe da "kulturna demokratija, osim prava na identitet, izražavanje i učešće u kulturnom životu, podrazumeva i direktno, ravnopravno učešće ljudi u procesu donošenja odluka u kulturi" (2021: 5) i to je perspektiva koja je prioritarna za disertaciju. Pod "donošenjem odluka u kulturi" mislim pre svega na institucionalne mehanizme, poput javnih rasprava o zakonima, radnih grupa za izrade strategija, evaluacije planova i programa ustanova, komisija, saveta i žirija, tela u lokalnoj samoupravi, participativnog budžetiranja itd., svesna da se time i pojam kulture i pojam odlučivanja sužava i tako na izvestan način reprodukuju odnosi moći.

³ Zaposleni Fonda predstavili su svoje iskustvo sa ovakvim participativnim procesom na godišnjem kongresu menadžera u kulturi nemačkog govorećeg područja (Fachverband Kulturmanagement) u Berlinu u septembru 2023. godine na kojem sam prisustvovala.

⁴ Milo Rao predstavio je inicijativu 2024. godine na Institutu za menadžment u kulturi i rodne studije u Beču.

2. Teorijske osnove rodne (ne)ravnopravnosti u kulturi

Na društvo i na nauku utiču strukture polne podele, nezavisno od pojedinačne volje aktera i akterki i često bez njihovog znanja i svesti, te je neophodna radikalna promena procesa socijalizacije i uslova prenošenja kulturnog kapitala, između ostalog i školskog sistema (Burdije, 2001).

Ta polna podela i struktura nije večna, već samo “ovekovečena”: “proizvod rada ovekovečivanja koji pripada (međusobno povezanim) ustanovama kao što su porodica, crkva, država, škola, i takođe u jednom drugom poretku, sportu i novinarstvu...” (Burdije, 2001: 2). Iako je polje porodice ono u kojem je muška vladavina najuočljivija, to njeno “ovekovečivanje“ se dešava upravo u javnoj sferi i njenim eksplicitnim ili implicitnim politikama (Burdije, 2001: 159).

Kulturnu politiku, kao polje metaupravljanja simboličkim kapitalom u jednom društvu, u ovom istraživanju upravo oblikujem kao deo javne sfere koja ima posebnu odgovornost za ovekovečivanje rodne društvene podele i strukture, kao i za njenu dekonstrukciju. U recentnom tekstu, Nina Mihaljinac (2021: 5) iznosi stav da progresivne kulturne politike treba da svoje polazište nađu, između ostalog, i u tekstovima feminističke misli, kao i da “kulturna politika progresivnog društva treba da bude utemeljena u ideologiji jednakosti i ravnopravnosti prema svim osnovama”, uključujući i rodnu.

Uprkos progresu na mnogim poljima u javnoj sferi, pa i u sferi kulture, koji je i mapiran u disertaciji, slažem se sa Burdijeom po kojem “vidljive promjene koje su se desile u položaju žene prikrivaju trajnost nevidljivih struktura“ (Burdije, 2001: 145) i to je jedna od važnih teza i ove disertacije. Mnoge vidljive promene nisu dokaz da je rodna ravnopravnost suštinski postignuta, pa čak ni da je njeno dostizanje blizu, već da se oblici neravnopravnosti prilagođavaju, menjaju i bolje prikrivaju, time zapravo otežavajući njihovo mapiranje, suočavanje sa njima i dalje intervencije.

U definiciji patrijarhata u “Enciklopediji političke kulture” (1993) Žarana Papić je podvukla da nije da “svi privatni, javni ili politički aspekti muške dominacije [nužno] moraju biti prisutni kada je reč o tipu društva koji bi se mogao nazvati `patrijarhalnim`” (Papić, 1993:

816), već da u patrijarhalna društva spadaju i ona u kojima “vlada monopol muškarca u javnom/društvenom domenu, u političkom i ekonomskom odlučivanju” (Papić, 1993: 816) dok se paralelno primećuje unapređenje položaja žena ili dok žene vrše dominantnu ulogu u privatnoj sferi. “Važno je imati na umu da patrijarhat ne predstavlja jednoznačan pojam, niti takav konglomerat odlika koje su nepromenljive i koje će uvek postojati u istom 'sastavu” (Papić, 1993: 816).

Ova autorka isticala je da postoje brojne i različite dimenzije patrijarhata koje mogu koegzistirati sa nekim oblicima rodne ravnopravnosti ili preciznije, “komplementarnosti među polovima” (Papić, 1993: 818). U savremenim društvima patrijarhat uglavnom i nije totalni sistem koji obuhvata sve sfere društva i društvene odnose, ali su se i u njima zadržali mnogi oblici i domeni u kojima je evidentna muška dominacija. Ono što je ključno da se ima u vidu je da “čak i u najpatrijarhalnijim društvima postoji poštovanje prema ženama i jasna svest o njihovom vitalnom značaju za ljudsku društvenost i njegov opstanak” (Papić, 1993: 818). Stoga, postojanje diskursa ili čak mera kojima se žene “štite” nije dokaz rodne ravnopravnosti, već su potrebne mnogo detaljnije analize specifičnih i kompleksnih društvenih oblika i odnosa da bi se o tako nečemu moglo govoriti.

Burdije je analizirao kako se struktura društvene podele između muškaraca i žena nameće i predstavlja kao prirodna, između ostalog i, ženskim potvrđivanjem te strukture i prihvatanjem i čak zaštitom takve podele. “Potčinjeni primjenjuju kategorije izgrađene sa stanovišta onih koji vladaju vladajućim odnosima, čineći ih tako da izgledaju kao prirodne. Što njih može voditi do jedne vrste upornog samopotcenjivanja i samoocrnjivanja” (Burdije, 2001: 51). Tako ovaj odnos vladavine nije uvek uspostavljen logikom eksplicitne sile i prinude, ali ni slobodnom voljom i razumom, već je uzrokovan trajnim uticajem poretka na žene i muškarce i “istovremeno spontan i iznuđen” (Burdije, 2001: 54–55).

Suptilne sisteme samoisključivanja žena iz javnog prostora Burdije je nazvao “društveno nametnutom agorafobijom” (2001: 57) i oblikovanjem sopstvenih ambicija u skladu sa realnim šansama (2001: 86), što je jedna od pretpostavki ove disertacije u analizi učešća žena u donošenju odluka i rukovođenju, kao i simboličkim arenama nadmetanja za moć u sektoru kulture. Ovo autor povezuje i sa “naučenom bespomoćnošću”, “samoispunjavajućim proročanstvom”, te obrnutim Pigmalion efektom (uticajem očekivanja autoriteta na postignuće objekta istraživanja). Svi ovi oblici vladavine, pritiska i uticaja često ostaju

skriveni od svesti žena: “Svojstvo vladajućih je da su u stanju da učine da se njihov poseban način postojanja prizna kao univerzalan” (Burdije, 2001: 87).

U većini društava muškarcima se dodeljuju svečani, javni, zvanični i isprekidani zadaci, dok je odgovornost žena češće vezana za neprekidne, svakodnevne, i privatne zadatke (Burdije, 2001: 66–67). Sa druge strane, čak i kada nisu jasno razdvojene vrste poslova i odgovornosti koje obavljaju muškarci i žene, razdvojeni su sistemi vrednovanja tih poslova u društvu i primenjuju se “dvostruki standardi”:

isti poslovi mogu biti dostojni i teški kad su ih obavili muškarci, ali beznačajni i neprimjetni, laki i nevažni, kad su ih obavile žene; kao što na to podsjeća razlika između kuvara i kuvarice, krojača i krojačice; dovoljno je da se muškarci dočepaju poslova koji su važili kao ženski i da ih vrše izvan privatne sfere da se samim tim ti poslovi smatraju oplemenjenim i preobraženim... (Burdije, 2001: 84)

“Vidljive promene uslova sakrivaju zaista trajanja u odgovarajućim položajima” (Burdije, 2001: 124) – ovaj zaključak odnosi se na udeo žena u procesima obrazovanja i onih u profesionalnim položajima, posebno visoko cenjenim i na pozicijama odlučivanja. Asimetrija se prepoznaje u razdvajanju muških i ženskih struka, a onda i u razlikovanju muških i ženskih specijalizacija unutar pojedinačnih struka, “dajući muškarcima najotmenije, naj sintetičnije, najteorijskije, a ženama najanalitičnije, najpraktičnije, najmanje prestižne” (Burdije, 2001: 125). Burdije mapira feminizaciju profesija:

... činjenica da su položaji koji se feminizuju, ili su već obezvrjeđeni (priučeni radnici su većinom žene ili imigranti), ili se njihovo obezvrjeđivanje udvostručava u efektu grudve snijega zbog napuštanja muškaraca koje je ona izazvala... Na svakom nivou, uprkos posljedicama nadselekcije, formalna jednakost između muškaraca i žena teži da prikrije činjenicu da, ako je sve inače isto, žene ipak zauzimaju uvijek nepovoljnije položaje... Uvijek su za njih rezervisana niža i nesigurnija mjesta... Uvijek manje plaćene od muškaraca... proporcionalno više pogođene nezapošljenošću i privremenim zapošljenjem i radije sklonjene na mjestima na određeno vreme... što pored ostalog, ima kao posljedicu njihovo skoro sigurno isključenje iz igara moći i perspektiva za karijeru. (Burdije, 2001: 126–127)

Za ovo istraživanje relevantni su položaj i društvena vrednost profesija u kulturi. U okviru svoje doktorske disertacije u drugoj polovini 80-ih godina Marina Blagojević istraživala je

položaj žena u profesijama u tadašnjoj Jugoslaviji (sa fokusom na “kreativnu inteligenciju”, naučnice i umetnice), među kojima je za jednu polovinu ispitanica namerno odabrala umetnice (muzičarke, književnice, primenjene, likovne, dramske i filmske umetnice). Blagojević je takozvanu “kreativnu inferiornost žena” nazvala “nesumnjivo najkompleksnijim i najteže ‘uhvatljivim’ problemom u sklopu teme žena u profesijama” i navodila tri pravca dotadašnje kritike u ovom domenu: istorijski ograničene mogućnosti žena da se bave stvaralaštvom, zatim isticanje uloge žena u očuvanju isključivo narodne tradicije, te androcentričnim kriterijumima u procenjivanju umetničkih vrednosti (Blagojević, 2015: 135–151).

U ovoj studiji Blagojević je prva na jugoslovenskim prostorima uradila empirijsko i teorijsko istraživanje položaja umetnica i kreativnih radnica i čvrsto povezala kompleksne izazove sa kojima su se umetnice tada suočavale sa patrijarhalnim društvenim uređenjem, uprkos ili čak u saglasju sa socijalističkim ekonomskim sistemom. Ona je pokazala i analizirala oblike sukoba uloga (porodične i profesionalne) kod umetnica.

Žene na višim nivoima društvene hijerarhije svoju rodnu ulogu više i češće odbijaju da prihvate kao datost, što je i uslov i posledica njihovog povoljnijeg društvenog položaja. Otuda je položaj žena na najvišim nivoima društvene hijerarhije bitno ambivalentan. On je istovremeno i oslobađajući i marginalizujući: žena ima šansu da se samorealizuje, da razvije svoje sposobnosti, da osvoji društvene privilegije u različitom obliku, ali s druge strane, ona odbijajući da prihvati dominantan obrazac rodne uloge, ostaje izvan društva, na specifičan način neintegrisana. (Blagojević, 2015: 41)

Iva Nenić (2007) istraživanje položaja žena u popularnoj kulturi vidi kao važnu temu istraživanja s obzirom da ova sfera podjednako, kao i drugi oblici izražavanja, može biti „mesto borbe za značenja“ i artikulacije ženskih identiteta. Ti identiteti su nekada ustaljeni patrijarhalni konstrukti, ali nekada i specifični, kompleksni i autentični. Popularna kultura svakako nije oslobođena mizoginije i društvenih obrazaca prisutnih u ostatku javnog mnjenja. Naučni diskurs je umeo često da svodi ulogu žene u popularnoj kulturi na pasivnu recipijentkinju i konzumentkinju, što feministički pristupi popularne kulture problematizuju (Nenić, 2007).

Za sistemsku marginalizaciju i diskriminaciju određenih društvenih grupa, poput žena, Blagojević piše da je funkcionalna za održavanje sistema u ekonomskom smislu (segmentiranje tržišta radne snage radi distribucije i efikasne upotrebe resursa), kao i u političkom smislu (zadržavanje moći u određenim krugovima). O polu kao o osnovi za marginalizaciju i diskriminaciju piše kao o “pojavnj izdiferenciranosti” zbog koje je individua podložna da prihvati svoj položaj kao datost, a svoj pol kao suštinski razlog marginalnosti koja je nepromenljiva (Blagojević, 2015).

Pored uvida u feminizaciju profesija u umetnosti, kao i vertikalnu i horizontalnu rodnu segmentiranost u okviru tih profesija, ona je ispitivala i subjektivno doživljavanje prinude domaćeg rada (Blagojević, 2015: 168). Ženski neplaćeni kućni rad, reprodukcija, a posebno emocionalni rad deli mnoge osobine sa (ženskim) radom u kulturi i umetnosti, između ostalog nevidljivost, podsmeħ i neozbiljno shvatanje, tešku merljivost, osećaj dužnosti i poziva, a onda i obezvređivanje u simboličkom i materijalnom smislu. Burdije navodi da su žene, “često zatvorene u neplaćene aktivnosti i zbog toga slabo podsticane da misle o novčanom ekvivalentu rada, mnogo češće nego muškarci, raspoložene za dobrovoljnost” (Burdije, 2001: 135).

Važan doprinos razumevanju teme i osnovu za savremene diskusije o specifičnosti rada u umetnosti, rada u privatnoj sferi i afektivnog rada kao rodno određenih Blagojević (2015) daje kroz analizu metodoloških problema određivanja “aktivnosti” žena. Ukoliko se rad određuje prihodom koji se za njega kao kompenzacija dobija, onda strukturno ženske aktivnosti koje su neplaćene (a po feminističkoj ekonomskoj teoriji neplaćene su ako, kada i zato što ih obavljaju žene) neće biti karakterisane kao rad, samim tim ređe regulisane i sklonije eksploataciji. Alternativni metodološki pristup odnosi se na merenje utrošenog vremena, čime se dobijaju značajno drugačiji podaci o opterećenosti muškaraca i žena, i uključuje i neplaćeni rad u kući. Problem sa radom u umetnosti je dvostruk: politike njegove finansijske kompenzacije su zasebna priča o ulozi umetnosti u društvu, vrednovanju umetničkih procesa i proizvodnje kao javnog dobra ili zadatka određivanja cene rada u umetnosti; ali je i proces umetničke proizvodnje specifičan u smislu uloženog vremena – te ovim praćenje ženskog rada u umetnosti, kao i dizajniranje politika podrške, postaje dodatno kompleksan zadatak.

Katja Praznik podseća i osvetljava doprinose marksističkih feministkinja razumevanju sistema eksploatacije neplaćenog ženskog kućnog rada zarad održavanja kapitalizma, i vezu i

srodnost tog sistema sa ekonomskim položajem umetnika/ca, interpretacijom rada u umetnosti, položaja umetničke profesije u kapitalističkom društvu i mogućim alternativama (Praznik, 2021). Ovo je zanimljivo jer pruža još jednu moguću osu diskusije i promišljanja, svojevrsni paternalistički odnos kulturne politike i donosilaca odluka prema umetnicima/ama i stvaraocima/teljicama, srodan odnosima dominacije unutar domaćinstva i ukupno gledano dominacije kapitala nad radom. Kako su u sektoru kulture, umetnosti i kreativnih industrija fleksibilni, nezvanični i samostalni oblici rada izuzetno česti, a po pravilu i loše plaćeni, a žene nadzastupljene u radnoj snazi, dolazi do asimetrije u primanjima supružnika, što se onda zadržava kao važan faktor u raspodeli položaja moći u porodici, (samo)percepciji, podeli kućnih (ponovo neplaćenih) poslova i dr. Burdije ističe moćne predstave o “nužnoj, neizbježnoj, ili prihvatljivoj razlici između položaja muža i položaja supruge” i artikuliše ovu strukturnu nejednakost kao “jednu vrstu produžene trke u kojoj žene ne nadoknađuju nikada svoj hendikep” (2001: 146).

Naša skorašnja studija “Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji” (Cvetičanin, Nikolić, Bobičić, 2023) koju smo sprovedli na području cele Srbije adresirala je položaj, probleme i strategije radnica u kulturi i umetnica kako u javnom, civilnom, tako i privatnom sektoru kao segment kulturne raznolikosti, premda se ona često razume prvenstveno kao pitanje etničkih manjina i poštovanja kulturnih prava u tom smislu. Nacionalna transverzalna studija “Kulturna politika i kulturna raznolikost: Srbija” Branimira Stojkovića sa Vojislavom Stanovčićem i Miroljubom Radojkovićem (2004) jedan je od takvih primera s obzirom da osim etničkih, nije razmatrala druge moduse raznolikosti i zastupljenost, kao ni kulturna prava, drugih identitetskih grupa poput žena ili mladih.

U sociologiji kulture i studijama kulture raznolikost se interpretira na brojne različite načine u odnosu na disciplinarnu i teorijsku perspektivu – Lisa Gaup (Gaupp, 2021a) piše o pristupima i razumevanju kulturne raznolikosti kao o učvršćivanju ili pak dekonstrukciji razlika, pri čemu kao četiri glavna teorijska pristupa ona navodi konstruktivistički, dekonstruktivistički, pristup koji naglašava ravnopravnost i pristup koji naglašava razlike, ističući da se raznolikost može razumevati kao intersekcionalna ili kao kroskulturalna.

U zvaničnom prevodu na srpski jezik Konvencije UNESKO o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza za dijalog i razvoj, kulturna raznolikost definiše se na sledeći način:

Kulturna raznolikost se manifestuje ne samo kroz različite načine kojima se kulturno nasleđe čovečanstva izražava, uvećava i prenosi kao raznolikost kulturnih izraza, već i kroz različite načine umetničkog stvaralaštva, produkcije, difuzije i distribucije i čuvanja u kulturnim izrazima [bez obzira na korišćena sredstva i tehnologije]. (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013: 6)

Tomka (2016) piše o raznolikosti u kontekstu (razvoja) publike. Autor podvlači da je radi postizanja veće raznolikosti unutar društvene strukture publike, potrebno [je] promišljati prostor, program, kanale komunikacije, kao i cene, odnosno troškove koje publika može imati, ali i da će “ipak, raznolikost publike [biti] ograničena nekim od najdubljih društvenih ograničenja” (Tomka, 2016: 18).

Ova disertacija polazi od ideje da su pravedno i ravnopravno učešće žena, dece i mladih u donošenju odluka u kulturnom životu i briga o njihovim interesima i njihovoj zastupljenosti u kulturnoj politici važni nezavisno od toga šta je neposredan i trenutni rezultat te zastupljenosti – dakle ne samo zbog različitog rezultata (umetničkog ili političkog procesa), već i samo po sebi. (Kulturna) raznolikost i raznovrsnost tako se u ovom istraživanju prvenstveno odnose na jednako pravo na učešće (u kulturnom životu), na pristup i donošenje odluka, te redistribuciju moći između asimetrično zastupljenih aktera – različitih društvenih grupa, a ne toliko na rezultate umetničke produkcije ili kulturnog izraza i merljivih koristi do kojih od raznolikosti i ravnopravnosti dolazi.

Taj pristup u bliskoj je vezi sa idejom prava na kulturu. Mihaljinac vidi pravo na kulturu kao “centralni koncept svakog progresivnog mišljenja o kulturnoj politici” (2021: 4). Samo ona kulturna politika koja štiti kulturna prava je kulturna politika održivog razvoja (Duxbury, Kangas, De Beukelaer, 2017). U pristupu kulturnim politikama koje se fokusiraju na kulturna prava, važno je posvetiti pažnju na pravo svakoga, uključujući i sve rodove, na pristup i učešće u kulturnom životu, a što se ostvaruje kroz niz kulturnopolitičkih instrumenata. Balta Portoles i Dragičević Šesić prepoznaju progres u domenu fizičke pristupačnosti, ali ističu da ima značajnog prostora za unapređenje kada se radi o razvijanju mehanizama za aktivno učešće u dizajniranju i evaluaciji politika, prepoznavanju prepreka efektivnoj participaciji, kao i jednakom učešću svih društveno marginalizovanih grupa. Prema ovim autorima, neki od alata koji stoje na raspolaganju u zaštiti kulturnih prava su forumi za učešće u donošenju odluka i upravljanju, decentralizacija kulturnih resursa i identifikacija prepreka i faktora koji usporavaju učešće u kulturnom životu (2017: 170).

Autori Strategije kulturnog razvoja grada Novog Sada 2016 – 2026. godine (“Sl. list Grada Novog Sada”, br. 53/2016) razumeli su kulturna prava šire. Prema ovom dokumentu, pravo na kulturu ne podrazumeva samo pristup kulturnim sadržajima, slobodu izražavanja i kulturni identitet, već i pravo na učešće u “procesu oblikovanja tog prava, kao i načina njegovog ostvarivanja. Drugim rečima, nosioci prava na kulturu mogu ravnopravno da učestvuju i u procesu definisanja šta pravo na kulturu za njih znači” (str. 8). Iako je ova disertacija pre svega fokusirana na uže, institucionalno razumevanje kulturne politike i formalne oblike participacije u donošenju odluka o kulturi, i takav pristup treba imati u vidu kada se preispituju pretpostavke participacije i procesi donošenja odluka, a posebno teorijska i praktična ograničenja šireg pristupa kulturnom životu.

2.1. Feminističko istraživanje i znanje u sektoru kulture u Srbiji i regionu⁵

Doktorsko istraživanje utemeljeno je u postojećem znanju i prethodnom delovanju u oblasti rodne ravnopravnosti u sektoru kulture i unapređenja položaja žena na domaćoj i regionalnoj umetničkoj sceni, između ostalog radi “poštovanja uspostavljenog kontinuiteta znanja” (Blagojević, 2012: 19).

Nažalost, nije bilo moguće obuhvatiti, makar ne na jednak način, sve relevantne publikacije. Na prostoru bivše Jugoslavije, a potom Srbije i zemalja u regionu umetnice, kustoskinje, radnice u kulturi, istraživačice, aktivistkinje i njihovi kolektivi proizvele/i su značajno lokalno znanje, prikupile/i dragocene podatke i koristile/i ih da razvijaju strategije i preporuke za dalje delovanje, kako svoje, tako i relevantnih institucija. Neke publikacije tako su potencijalno u ovom pregledu propuštene, ali je cilj mapiranja bio ispitati obim, raznolikost i značaj prethodnog višedecenijskog rada na ovom polju.

Rezultat ovog mapiranja ukazuje na nivo znanja koje na domaćem i regionalnom prostoru već postoji i u odnosu na koje disertacija pokušava da napravi sledeći korak, ne ponavljajući već sprovedena istraživanja, već osvetljujući nova pitanja i analizirajući razloge i mehanizme diskriminacije u kulturnom sektoru u Srbiji iz jedne do sada ne tako zastupljene perspektive, a to je perspektiva sistema kulturne politike. Region bivše Jugoslavije smatram u ovom kontekstu zajedničkim kulturnim prostorom koji deli mnoge društveno političke odlike, u kojem se pitanje roda tokom perioda zajedničke države razvijalo kroz saradnju istraživačica, aktivistkinja i umetnica iz različitih republika odnosno nezavisno od republika. “S obzirom na veliku sličnost zemalja koje su nastale raspadom Jugoslavije, potrebno je uzeti u obzir znanje iz oblasti ženskih i rodnih studija, empirijsko i teorijsko, koje već postoji u regionu” (Blagojević, 2012: 19) i na njemu dalje graditi.

No još je važnije što se ono na sličan način razvija i danas, uprkos državnim granicama. Saradnja umetnica u regionu, kao i ženskog pokreta, konstantna je i znanja koja postoje u drugim zemljama u regionu u ovom domenu u velikoj su meri, ako ne u potpunosti,

⁵ Izvod iz ovog poglavlja prethodno je objavljen na srpskom i engleskom jeziku u monografiji “Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji” / “Gender and Labor in the Cultural Field of Serbia” (Cvetičanin, Nikolić, Bobičić, 2023), u izdanju Asocijacije Nezavisna kulturna scena Srbije i Fakulteta umetnosti u Nišu. Taj deo istraživanja i objavljivanje monografije sprovedeni su uz podršku Međunarodnog UNESKO Fonda za kulturnu raznolikost, Ministarstva kulture Republike Srbije i Sekretarijata za kulturu grada Beograda kroz projekat “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost”.

relevantna i za Srbiju. Neke od dostupnih publikacija eksplicitno govore upravo o ovoj karakteristici teme roda na ovom području.

Razmatranje učešća žena u umetničkoj produkciji i kulturnom životu na prostorima bivše Jugoslavije tamo ima dugu i važnu istoriju. U okviru IV aprilskog susreta u Studentskom kulturnom centru u Beogradu 9. aprila 1975. godine, održan je razgovor “Žene u umetnosti” koji je okupio inostrane umetnice Gizlind Nabakovski (Gizlind Nabakowski), Urlike Rozenbah (Urlike Rosenbach), Katerinu Ziverding (Katherina Sieverding), Nataliju LL (Natalia LL) i Iol de Freitas (Iole de Freitas), ali i tadašnje jugoslovenske umetnice i radnice u kulturi Idu Biard, Nenu Baljković, Jasnu Tijardović, Irinu Subotić, Jadranku Vinterhalter, Biljanu Tomić i Dunju Blažević (Zelenović, 2020: 92).

Potom je sredinom 80-ih Marina Blagojević sprovela već pomenuto prvo empirijsko istraživanje položaja umetnica i ponudila interpretaciju položaja žena na kulturnoj sceni, te rodne neravnopravnosti u domenu umetnosti i kulture, kao i nauke (Blagojević, 2015).

Krajem 90-ih i početkom 2000-ih u zbornicima “Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse” koje je ista autorka inicirala i uredila, objavljeno je nekoliko tekstova koji osvetljavaju mizoginiju u narodnom stvaralaštvu i autorskoj komediografiji, poput komada Jovana Sterije Popovića (Nastić, 2002), kao i zanemarivanje rodni razlika u istraživanjima potkultura, gde su se “ignorisele osobnosti devojačkog pristupa, izjednačavali stil života omladine sa žestokim javnim nastupom momaka” i primenjivale “androcentrične orijentacije” (Marić, 2002: 329).

U istom zborniku, Milena Dragičević Šešić mapira mizoginiju u obrascima masovne kulture (2002), osvrćući se upravo na preoblikovanje mizoginije u humor i šale, između ostalog i u Diznijevim stripovima, domaćoj dnevnoj štampi i kontakt programima, popularnim pesmama, holivudskim filmovima i televizijskim serijama, pa i tada prostoru digitalne komunikacije u nastajanju. U ovom tekstu Dragičević Šešić reflektuje i na to što se masovna kultura smatrala “ženskom kulturom” dok je visoka umetnost bila rezervisana za elitne, tj. muške krugove, kao i na standardne obrasce kritikovanja žena u vezi sa njihovim izgledom, telesnošću, manjkom inteligencije ili njihovim seksualnim ponašanjem.

Sa druge strane, Dubravka Đurić pisala je 1998. godine o doprinosu pesnikinja i prozaistkinja, kao i vizuelnih umetnica sceni u Beogradu i Srbiji 90-ih godina (Đurić, 1998). Ova autorka od sredine 90-ih učestvuje na vrlo važan način u mapiranju, razumevanju i

afirmisanju ženskog i feminističkog književnog doprinosa na regionalnom, kao i globalnom prostoru, između ostalog i kroz platformu časopisa “ProFemina” o kojem će kasnije biti više reči.

U (anti)ratnom periodu 90-ih žene su protestovale protiv nacionalizma i militarizma, a u tadašnjem (mirovnom) ženskom pokretu važno mesto zauzimale su umetnice koje su kroz svoj rad delovale aktivistički, poput Milice Tomić, Jelene Šantić, Zorice Jevremović, Dah teatra i drugih (Dragičević Šešić, 2018). U tom kontekstu, Vjolca Krasnići i Jelena Petrović pišu i o tadašnjem umetničkom projektu Milice Tomić “Rekonstrukcija zločina” ali i novijim, poput rada “Bogujevci: vizuelna istorija” Sarande Bogujevci i “Naša smrt, njihova večera” Fljake Haljiti (Krasnići, Petrović, 2019). Umetnice su upravo one koje u velikoj meri rade protiv ksenofobije, diskriminacije, i za druge društveno marginalizovane grupe, poput izbeglica i tražilaca azila (Dragičević Šešić, 2018; Nikolić, 2019).

Sa druge strane, pregled i interpretaciju “stupanja feminizma u kulturu” tokom prethodne dve decenije na ovim prostorima nudi Iva Nenić (2018), govoreći kako o uličnim performansima, feminističkim festivalima, ženskim bubnjarskim kolektivima, tako i Oktobarskom salonu i feminističkom kustosiranju. Nenić se protivi tezi da je feminizam u kulturi nužno neoliberalni oblik politike identiteta i sugerise raznolikost i raznovrsnost primera na domaćoj sceni od kojih neki dovode do širenja feminističkih ideja izvan uskih aktivističkih krugova.

Drama i izvođačke umetnosti

Studija “Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana 1990 – 2010” (Nelević, 2011) nastala je u okviru “Mreže žena u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana” tada pokrenute sa ciljem većeg uticaja ženskih i feminističkih izvođačkih praksi na kulturnu scenu i diskurse u regionu. U analizama koje su se odnosile na Srbiju navode se efekti centralizacije kulturnog života i razlike u položaju i uticaju umetnica u odnosu na to u kojem delu zemlje žive, uključujući i razliku čijem radu mediji posvećuju koliko pažnje i koliko su vidljive. Ova studija pokazala je i nedostatak interesovanja tadašnjih donosilaca odluka u lokalnoj i republičkoj kulturnoj politici za položaj i rad žena u umetnosti (Vilenica, 2011). Dramske spisateljice se mahom nisu izjašnjavale kao feministkinje s obzirom na antifeminističko raspoloženje na sceni, na kojoj se takvo delovanje razume kao “mržnja prema muškarcima”, pomodarstvo i na kojoj bi takvo izjašnjavanje bilo po njih štetno (Đurić, 2011).

U oblasti dramskog stvaralaštva vrlo značajan je i zbornik “Žene, drama i izvedba: između post-socijalizma i post-feminizma” urednice Čale Feldman (2015). Ova publikacija težila je da predstavi i podstakne ženske moduse saradnje i eksperimentalne oblike dramskog pisma i da se suprotstavi tradicionalnim (i) patrijarhalnim formatima i načinima rada kako u pozorištu, tako i u književnosti, dekonstruišući, između ostalog, mehanizme raspodele resursa i moći u pozorištu, te nove načine za marginalizaciju žena i eksploataciju ženskog rada. Tekstovi u zborniku pokazali su čestu praksu regionalnog nomadizma među autorkama, polu-periferijalne karakteristike savremenog ženskog dramskog stvaralaštva u regionu, te zajedničke motive tela, ženske folklorne tradicije i nasilja i rata. Ovaj zbornik je takođe pokazao i tada nedavni porast bosanskohercegovačkih ženskih dramatičarskih imena, ali i sistemske strategije depolitizacije i odmak od feminističkog aktivizma kod npr. crnogorskih autorki iz straha od dodatne viktimizacije (Čale Feldman, 2015).

Važan pregled savremenih regionalnih feminističkih izvođačkih umetničkih praksi sa fokusom na tematiziranje nasilja nad ženama i na performanse u javnom prostoru objavila je 2017. godine Zoe Gudović, analizirajući rad Aprilije Lužar i Sanje Iveković, kao pripadnica prve faze razvoja feminističke umetnosti na ovim prostorima, Zorice Jevremović Munitić tokom 90-ih, i umetničkog kolektiva ACT Women, kojeg je i sama bila deo, kao studije slučaja feminističke umetnosti posle 2000. godine (Gudović, 2017).

Tokom 2019. godine objavljene su tri publikacije koje se bave stvaralačkim doprinosom kao i životom Mage Magazinović, “osnivačice savremenog plesa” u Srbiji, upravo u sklopu negovanja kulture sećanja na važne žene za kulturnu istoriju našeg regionalnog prostora. 22. Izdanje Festivala koreografskih minijatura 2018. godine upravo je bio posvećen ovoj značajnoj autorki i pionirki, Vera Obradović Ljubinković, koja je prethodno pisala o koreodrami u Srbiji u 20. i 21. veku iz rodne perspektive (2016), uredila je zbornik sa ovog festivala, a dodatno i objavila njoj posvećenu monografiju na 360 strana (Obradović Ljubinković, 2019a, 2019b). Već pomenuta dr Svetlana Tomić takođe je doprinela osvetljavanju rada i života Mage Magazinović svojom analizom memoarske literature iz užičkog Istorijskog arhiva (Tomić, 2019).

Sa druge strane, doprinos konceptualizaciji i rasvetljavanju feminističkog dramaturškog mišljenja u praksi plesa i performansa nedavno je dala progresivna studija Ane Dubljević u izdanju Stanice Servisa za savremeni ples (2021).

Naposletku, na 56. BITEF Festivalu 2022. godine Nagradu publike odnosi predstava “Svet bez žena” autorskog dua koji su činile dramaturškinje Maja Pelević i Olga Dimitrijević, tematizujući rodnu neravnopravnost na domaćoj pozorišnoj sceni u Srbiji. Predstava je nastala između ostalog na osnovu kvantitativnih podataka o zastupljenosti dramaturškinja i rediteljki u beogradskim pozorištima koje su autorke prikupile, sprovedenim intervjuima sa upravnicima beogradskih pozorišta, te trodnevnog jednodnevnog simpozijuma “Rod i rad u srpskom teatru” održanom 14. juna 2022. godine⁶, a na kojem sam prisustvovala. Koleginice su u predstavi saopštile podatke za period od 2009. do 2021. godine⁷.

Iako su Dimitrijević i Pelević ovo istraživanje uzele samo kao polazište za svoju odličnu predstavu i nazivale to samo “slučajnim prebrojavanjem”, meni se čini vrlo važnim i ilustrativnim za stanje u domaćem pozorišnom autorskom sektoru. Ni u jednom navedenom prestoničkom pozorištu, u periodu od 2009. do 2021. godine, koleginice nisu bile brojnije ni kao autorke izvedenih tekstova, ni kao rediteljke, već uvek, u nekim slučajevima udelom i do 80, 85 ili čak 95%, dominirali su muškarci. Autorke smatraju da se, ova nejednaka zastupljenost “vešto maskira kroz nekoliko snažnih autorskih imena koja su prisutna na repertoarima”⁸. Grafički prikaz podataka koji sam pripremila predstavljen je u Prilogu 2 disertacije.

Kao jedan od vidova suprotstavljanja takvom položaju žena u izvođačkim umetnostima u regionu, u Makedoniji je 2021. godine u okviru feminističkog festivala izvođačkih umetnosti “Prvo pa žensko” pokrenuta platforma “Rehearsing Feminist Futures” (Lelovac, u štampi). Ova platforma ima za cilj pružanje celovite podrške za umetnice sa nezavisne lokalne scene, s obzirom da imaju i nejednak društveni položaj i neadekvatnu podršku institucija. Na plenarnom izlaganju na konferenciji FDU u maju 2024. godine Kristina Lelovac predstavila je ovu platformu kao jednu od mogućnosti alternativnih sistema podrške radnicama u kulturi zasnovanih na ravnopravnosti, radikalnoj empatiji, solidarnosti, brizi, razmeni i deljenju kao feminističkim principima na kojima je moguće kreirati drugačije modele organizovanja i produkcije u izvođačkim umetnostima.

⁶ Radosavljević R., “Rod i rad u srpskom pozorištu i koji su dometi angažovane umetnosti na simpozijumu 14. juna u Bitef teatru”, *Danas*, 14. jun 2022. <https://www.danas.rs/kultura/1758482/>

⁷ “Traganje za novim jezikom žena”, *Danas*, 28. septembar 2022.

<https://www.danas.rs/kultura/traganje-za-novim-jezikom-zena/>

⁸ “Svet bez žena – Intervju sa Olgom Dimitrijević i Majom Pelević”, *BITEF*, 26. septembar 2022.

<https://56.bitef.rs/blog/svet-bez-zena-intervju-sa-olgom-dimitrijevic-i>

Kinematografija

U Hrvatskoj, tačnije u Puli je 2008. održan okrugli sto “Vidljivost žena u hrvatskoj kinematografiji”, koji je potom rezultovao i istoimenom publikacijom u izdanju republičke kancelarije za ravnopravnost polova Hrvatske, a u kojoj se navodi da je od 1990. godine do 2007. u Hrvatskoj samo 5% produciranih dugometražnih filmova bilo u ženskoj režiji: od ukupno 108 snimljenih dugometražnih igranih filmova u tom razdoblju, samo šest režirale su rediteljke (Štimac Radin, 2009). Producentkinja Sanja Ravlić analizirala je učešće autorki na konkursu za podršku filmovima u različitim žanrovima za 2007. godinu i pokazala da su autorke kratkog igranog filma i alternativnog filma činile po $\frac{1}{4}$ aplikacija u svojim kategorijama, i imale isti toliki udeo među odobrenim projektima; autorke dokumentarnih filmova podnele su 22% predloga projekata, a među odobrenima činile 17.5%; ali i da su autorke igranih filmova podnele 11% projekata, od kojih nije bio odobren nijedan, a u oblasti animiranog filma autorke su činile čak 24% učesnika konkursa, ali ni one nisu imale uspeha (Štimac Radin, 2009: 12). U 2008. godini što se dokumentarnog filma tiče, bez porasta u udelu ženskih prijava, 24%, kao ni u pogledu animiranog filma, ponovo $\frac{1}{4}$ prijava, kao ni alternativnog (21%). U kategoriji kratkog igranog filma autorke su poslale svaku petu prijavu (dakle još manje nego prethodne godine), a prijavljenih autorki za kategoriju dugometražnog igranog filma nije ni bilo. U tada novouvedenim kategorijama, za debitantski film bilo je 30% učesnica konkursa, a za koprodukciju dugometražnog igranog 6%, tačnije jedna prijava rediteljke Jasmile Žbanić. U trenutku objavljivanja publikacije nisu bili poznati rezultati konkursa pa drugi deo komparativnih podataka izostaje (Štimac Radin, 2009: 13). U Društvu hrvatskih filmskih radnika u tom trenutku žene su činile 35%, pri čemu su one 3% među snimateljima, a čak 52% među montažerima i u segmentu scene. U Društvu hrvatskih filmskih reditelja činile su 16% (Štimac Radin, 2009: 13–14).

U februaru 2009. godine u okviru 37. FEST-a Slobodan Šijan priređuje okrugli sto “Rediteljke Jugoistočne Evrope”, na kojem između ostalih učestvuju i Ronald Holovej, Dina Jordanova, Bernd Buder, Ivana Kronja, Dušan Makavejev, Nevena Daković, Melina Pota-Koljević, Biljana Maksić, Milena Dragičević Šešić, Nenad Dukić, Pavle Levi, Čarna Manojlović – tada umetnička direktorka Festivala ženskog filma u Beogradu, Zilke Johana Rebiger – tada na poziciji direktorke Međunarodnog festivala ženskog filma u Dortmundu i dr. Nakon održanog okruglog stola priređuje se istoimena publikacija sa izlaganjima učesnika i učesnica (Šijan, 2009), koja je između ostalog obuhvatila i listu 68 rediteljki Jugoistočne

Evrope sa naslovima njihovih filmova, te listu tada skoro 30 postojećih festivala ženskog filma širom sveta, od kojih je većina u SAD. U pratećem filmskom programu ovog okruglog stola prikazana su tri filma Soje Jovanović. U prepisci sa dr Milenom Dragičević Šešić koja je učestvovala u ovoj manifestaciji, kao i u publikaciji tekstem o Mariji Perović, ona izražava razočaranje da ova inicijativa nije ostavila značajnijeg traga i uticaja, niti je na nju referirano u kasnijim relevantnim projektima ili literaturi u oblasti filma. Dragičević Šešić navodi “nije čak ni dovoljno napisati, autorke će opet biti preskočene” (lična prepiska sa M. Dragičević Šešić, april 2024).

Jedna od takvih relevantnih kasnijih studija je analiza rodnih odnosa i narativa na filmu, posebno u dinamici sa konstrukcijom (nad)nacionalnog identiteta u periodu od 1945. do 1991. godine, a koja je pokazala istorijsku neravnopravnost i manjak prisustva žena u kinematografiji na prostoru cele bivše Jugoslavije (Bogojević, 2013). Rodnom analizom filma, posebno u avangardnim, neoavangardnim i eksperimentalnim žanrovima bavila se Ivana Kronja (2009; 2020). Analizu položaja žena u filmskoj industriji Crne Gore kroz intervju, fokus grupe i analizu filmskog sadržaja sprovela je Bogojević 2018/2019. a neobjavljeni rezultati pokazuju, između ostalog, da su od 17 igranih filmova proizvedenih u Crnoj Gori od 2006. do 2019. samo 2 položila Behdel test (Bogojević, 2022). Ista studija daje uvid i u druge važne podatke o rodnoj ravnopravnosti u sektoru kulture u Crnoj Gori.

Kada govorimo o novijim inicijativama i o prostoru Srbije, prvi novosadski Festival filmskih autorki održan je u junu 2021. godine u Novom Sadu u organizaciji Off. Prethodio mu je ciklus istraživačkih tekstova poput “Prve srpske dramaturškinje”, koji predstavlja rad i doprinos Ljubinke Bobić, Milice Janković, Natalije Arsenović, te “Žene naše kinematografije” kroz koji upoznajemo imena Zore Dirnbah, Vere Bjelogrić, Oje Kodar, Vere Crvenčanin Kulenović, Suade Kapić i dr.⁹, a nakon toga iniciran je i novosadski edukativni program o rodu i filmu za mlade “Iridina filmska pričaonica” koji je rezultirao novim tekstovima i analizama savremene filmske produkcije iz rodne perspektive. No ipak, ove pojedinačne inicijative nisu dovoljne da se osvetli celokupni ženski doprinos razvoju kinematografije na domaćem i regionalnom prostoru, te uvek budu propuštena neka od značajnih imena, poput npr. Soje Jovanović.

⁹ Off Novi Sad <https://offns.rs/izoffa/off-grid/feminizam/>

Muzika

U nizu tekstova na srpskom i engleskom jeziku Iva Nenić (2012; 2015; 2019) ne samo da analizira sistemske mehanizme marginalizacije tradicionalnih muzičarki kroz istoriju, već i (nevidljive) prepreke sa kojima se suočavaju muzičarke u neotradicionalnoj i alternativnoj muzici i različitim žanrovima u Srbiji danas. Prema ovoj autorki, žensko sviranje se kroz istoriju i danas uvek stavlja u poziciju izuzetka, a sviračice uvek počinju iznova bivajući “prve” ili “jedine” što samo učvršćuje marginalizaciju, da sviranje uvek ima vezu sa percepcijom tela žene i povezuje se sa njenim rodnim ulogama, da se eventualne greške u izvođenju povezuju sa njenim polom i da ona redovno mora više da se dokazuje nego njene kolege kao muzičarka i instrumentalistkinja.

Analiza ženskog doprinosa komponovanju u nacionalnim okvirima kojom se bavila Jelena Novak (2011), pokazuje da se ženska imena među kompozitorkama pojavljuju još u 18. veku u Srbiji, a njihov rad svedoči o skladu sa tadašnjim dominantnim stilovima u Evropi; nažalost, one su danas zaboravljene i njihova muzika se ne izvodi skoro uopšte. Prema istoj autorki, postignuća i rezultati kompozitorki na domaćoj sceni, od Julijane Dimitrijević, Ide Dobrinković, preko Ljubice Marić i Ljudmile Frajt, potom Ivane Stefanović, pa do Jasne Veličković, Anje Đorđević ili Irene Popović Dragović čine se izuzetni, s obzirom na nedostatak podrške za komponovanje ili bilo kakvog strateškog delovanja u ovom smislu od strane institucija kulturne i muzičke politike u Srbiji, istorijski, ali i danas. Isti tekst čak ukazuje na to da je u prvoj deceniji 21. veka bilo čak više žena u profesiji nego muškaraca, pa se postavlja pitanje da li je to možda upravo zbog lošeg tretmana profesije i uslova rada. Autorka posebno ukazuje na uspešne međunarodne karijere kompozitorki sa ovih prostora, ali objašnjava da su one u slučaju odlaska iz Srbije to činile upravo zbog socijalnih i ekonomskih problema (2011: 25). Dodatno, o “ženskom pismu” u muzici u Srbiji pisala je Adriana Sabo (2013).

Prema istraživanju Ane Hofman, rodne uloge u tradicionalnoj muzici tradicionalno su jasno podeljene, a transgresija predstavljena kao redak izuzetak. Žene se dominantno smeštaju u uloge pevačica, dok su instrumenti namenjeni muškarcima; one su pasivne i bolje prenositeljke nasleđa; ređe su autorke, a češće izvođačice i čuvarke; ređe u javnoj i profesionalnoj sferi, a češće u privatnoj i amaterskoj. Kada se uključuju u muzičke manifestacije, iako su sviračice atrakcija, nisu one te koje odlučuju o tome da li će se uključiti, ni o repertoaru koji će izvoditi. Vizuelni element nastupa je važan i oko njega se

stvara dodatni diskurs tela. Na muzičke aktivnosti žena na selu gleda se nepovoljno, pa stoga organizatori manifestacija lakše nagovore svoje članice porodica ili rođake da učestvuju, jer je svakako potrebno odobrenje muškog člana porodice za takve aktivnosti. U suprotnom na muzičke i pevačke aktivnosti žena gleda se kao na njihov promiskuitet i trgovinu svojim telom, te se one često udaju za muzičare ili menadžere. Ipak, i tokom perioda socijalizma i na selima žene su kontinuirano pokušavale da iskorače iz zadatih uloga koristeći muziku i u sferi muzike. U intervjuisanju nekadašnjih pevačica i muzičarki sa sela one često ne smatraju ove aktivnosti kao legitimnu temu za razgovor i gledaju ih kao nešto bezvredno (Hofman, 2012).

Kolektiv mladih žena FEMIX od 2013. godine kroz intervju, fokus grupe ali i rodne analize festivalskih repertoara prikuplja iskustva mladih muzičarki i drugih umetnica i radnica u kulturi na domaćoj i regionalnoj sceni, kao i podatke o zastupljenosti muzičarki, filmskih i drugih autorki na domaćim festivalima. U studiji objavljenoj 2016. godine (Nikolić), navodi se da su u sociokulturnom ciklusu alternativne muzike žene višestruko manje zastupljene, osim u obrazovanju, ili se prepoznaje jasna podela u skladu sa stereotipnim i konvencionalnim predstavama o polu. Muškarci su većinom vlasnici i direktori izdavačkih kuća, kako onih koji se bave popularnom, tako i alternativnom muzikom. Na muzičkim festivalima alternativne scene u Srbiji muzičarke su deo tek svakog petog, pa čak i svakog desetog nastupa, pri čemu se primećuje da su što je veći i uspešniji festival, zastupljene sve manje. “Na top listama Radio Beograda 202 88 puta češće čuo se bend sa svim muškim članovima, nego bend sa svim ženskim članicama, a čak 8 puta više bend sa svim muškim članovima od benda sa makar jednom članicom” (Nikolić, 2016: 145). Prema rezultatima tog istraživanja, “sistem na različite načine uverava same muzičarke da je odgovornost za neravnopravnost na njima samima, njihovom nedostatku hrabrosti, smelosti, samopouzdanja i slično, skrećući pažnju sa mehanizama eksploatacije i objektivizacije” (Nikolić, 2016: 148).

Od avgusta 2020. do avgusta 2022. godine trajalo je istraživanje “Žensko liderstvo u muzici: kros-žanrovsko proučavanje ženskih uloga, moći delovanja i kolaborativnih praksi stvaranja muzike u Srbiji” koje je sproveo Fakultet muzičke umetnosti u saradnji sa Fakultetom dramskih umetnosti, a uz podršku Fonda za nauku RS. Ovo naše nacionalno istraživanje potvrdilo je da se muzičarke u Srbiji pretežno oslanjaju na sopstvene, pritom vrlo ograničene resurse, rade prekarno u često neprijateljskom i seksističkom okruženju i sa malo razumevanja od strane sredine, prinuđene da obavljaju više poslova istovremeno. Dugotrajni profesionalni rad u muzici mlade muzičarke često vide kao nekompatibilan sa porodičnim

životom u konvencionalnom smislu, ali i kao onaj koji pruža osećaj svrhe (Nenić, Nikolić, 2022). Jedna od tema kojom smo se bavile bile su i strategije rešavanja konflikta kod muzičarki, što sam istraživala i ranije (Nikolić, 2020), a Barada i Primorac su se tom temom bavile na primeru žena u vizuelnom sektoru kreativnih industrija i dizajnu (2014).

Recentno istraživanje o položaju žena u muzici fokusirano je na položaj instrumentalistkinja u žanru džez i obavljeno je u okviru doktorske disertacije na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum. U njemu je ukazano na maskuline karakteristike same muzičke discipline, potom i na društvene prakse koje je okružuju, specifičnosti iskustva retkih instrumentalistkinja i liderki u ovom žanru, posebno u periferijama poput Jugoistočne Evrope, kao i na fenomene tokenizma, diskontinuiteta, stereotipa i žensko-ženskog isključivanja (Jovićević, 2022; 2023).

Književnost

U domenu rodne analize književnosti i književne istorije značajan je i višedecenijski doprinos Biljane Dojčinović, prvenstveno kroz nenadmašenu inicijativu u domaćem kontekstu “Knjiženstvo” Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu i sve brojne aktivnosti u okviru tog projekta (od Dojčinović, 1993. do Dojčinović, Vraneš, Bečanović-Nikolić, 2015), kao i Vladislave Gordić Petković sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu i dr.

Gordić Petković uredila je i tematski broj časopisa “Kultura” 2011. godine “Ženski ekspertski potencijal u kulturnim delatnostima”, a u jednom od svojih tekstova o ženskim glasovima u savremenoj srpskoj književnosti navodi da: “Kao da se, i same u poziciji nerazumevanja i neprihvatanja, autorke najbolje razumeju sa apatridima, odnosno sa autorima iz senke i sa margine” (Gordić Petković, 2011b: 314).

U oblasti književnosti deluje da je neravnotežan odnos književnih autora i autorki na domaćoj sceni “jedna od čvrstih konstanti i javlja se čak i tamo, kao na primer u književnim časopisima, gde postoji jednakost između kritičara i kritičarki” (Šljukić, Bobičić, 2017: 9). Nažalost ni ravnopravno učešće kritičarki ne znači da će se o radu književnica pisati podjednako kao o piscima, već će u najboljem slučaju književnicama biti omogućena jedna trećina prostora, u npr. stručnim časopisima, dok u čitanijim medijima tek jedna šestina. Interesantan je i podatak da prostor lakše dobijaju mlađe književnice, s tim što se onda postavlja pitanje njihovog dugoročnog održanja na sceni, navodi kolektiv “Pobunjene čitateljke” u svom izveštaju o Monitoringu književne kritike (Šljukić, Bobičić, 2017: 21–22).

Urednici medijskog programa kao i javnih diskusija i panela često opravdavaju svoje izbore da pozivaju pretežno muške sagovornike i učesnike time da ne postoje žene koje su ekspertkinje za datu oblast, dok sada sve više pokazatelja ima da to često ni izblizu nije slučaj¹⁰.

O paradoksu patrijarhalne kulture poput srpske, da “što je neka žena bila značajnija, to je više potiskivana iz javnog pamćenja” piše Svetlana Tomić u izuzetnoj studiji “Slavne i ignorisane: ka kritičkoj kulturi pamćenja” (2018). I ova knjiga pokazuje da se sistemski prekida istorija i kontinuitet postojanja vrednih autorki i da samim tim nove generacije, u ovom slučaju književnica ostaju bez uzora i modela, dok prethodna studija autorke upozorava na opasnost da nepovratno izgubimo kulturnu baštinu žena (Tomić, 2013).

Oficijelni istoričari su “izmišljali prošlost” i istovremeno proizvodili amneziju, ugrozili su identitet obrazovanih žena, ali i mogućnost njihovog javnog delovanja, transformacije društva. Druge žene zato nisu mogle da izgrade jasnu i činjenicama potkrepljenu sopstvenu istoriju, niti da uoče vezu između sadašnjosti i prošlosti. Otuda potiče osuđenost na isti krug problema i na slepo površinsko, u suštini nemoćno delovanje u sadašnjosti... U istoriji srpske književnosti nametnuta je iluzija da smo imali samo dve velike književnice, Isidoru Sekulić i Desanku Maksimović. Buduće književnice su radije dobijale uverenja da nije moguće dostizati književnu veličinu. Nisu mogle da poznaju dugu istoriju neadekvatnog vrednovanja autorki. (Tomić, 2018: 55–56)

Jedna od poslednjih većih publikacija u domenu lokalne ženske književne produkcije je “REGIONA – Antologija regionalne ženske književnosti”, priređivačice Vladislave Gordić Petković (2022), u izdanju Saveza feminističkih organizacija Novog Sada (Re)konekcija. U ovoj antologiji našli su se odabrani delovi rukopisa autorki poput Senke Marić, Tanje Stupar Trifunović, Adise Bašić, Ivančice Đerić, Ane Marije Grbić, Ane Miloš, Amila Kahrović Posavljak, Katje Perat, Maše Dabić i drugih, namerno rekreirajući regionalni ženski književni prostor, slično strategiji koju u svom radu koriste i već pomenute “Pobunjene čitateljke”,

¹⁰ Biro Jednakost Feminističkog kulturnog centra BeFem – lista kultura, ali i druge liste ekspertkinja <https://www.befem.org/biro-jednakost/lista-kultura/>; “Sagovornice” – spisak alumnistkinja ženskih studija koje su bile stipendistkinje Rekonstrukcije ženskog fonda <https://www.sagovornice.rwfund.org/>; Manels of Serbia kolektiv i digitalni aktivizam <https://twitter.com/pr0zivka>; “Ako ne znate, pitajte drugaricu”, *Masina*, 28. mart 2018. <https://www.masina.rs/ako-ne-znate-pitajte-feministkinju/>

nešto mlađe generacije. Pobunjene čitateljke već niz godina dodeljuju i regionalnu književnu nagradu “Štefica Cvek” afirmišući savremenu žensku i feminističku književnu produkciju.

Kulturno nasleđe i arhitektura

Neophodnost razvijanja kulture sećanja u javnim politikama kulturnog nasleđa koja bi uključivala porodične pretkinje i njihov doprinos kulturnoj i društvenoj istoriji u našem društvu pokazuje između ostalog i istraživanje Milene Dragičević Šešić na temu sećanja na žene u Prvom svetskom ratu u Srbiji (2014a, 2014b).

Uz podršku UNESCO-a i u okviru projekta “Rod i nasleđe: konferencija o inkluziji rodnih pristupa u upravljanje kulturnim nasleđem u Crnoj Gori” Centar za feminističku kulturu NOVA 2015. godine izdao je zbornik “Žene i nasleđe – ka osnivanju Muzeja žena Crne Gore” (Nelević, 2015), predstavljajući rodne pristupe nasleđu koje afirmiše UNESCO, relevantna međunarodna iskustva, objavljujući priloge za istoriju žena Crne Gore i preporuke za osnivanje Muzeja žena Crne Gore.

Nepostojanje jasnih strategija na nivou muzejskih ustanova ili lokalnih ili nacionalnih kulturnih politika koje bi propisale ili omogućile rodno-ravnopravne muzejske akvizicije, što dovodi do neznanja stanovništva o ženskom umetničkom stvaralaštvu, ali i ženskom doprinosu kulturi i političkom životu kritikuje Jelena Ognjanović (2019). Na početku 2019. godine međunarodna mapa ženskih muzeja uključivala je 73 muzeja sa fizičkim prostorom, 19 virtuelnih muzeja i još 47 inicijativa za njihovo pokretanje (Mustedanagić, 2019: 226), a višestruka istraživanja ženske baštine u Vojvodini i Srbiji rezultirale su i turističkim mapama iz ženskog ugla i drugim publikacijama o gradovima Novi Sad, Kikinda, Beograd i dr. (Stojaković, Kresoja, 2014; Stojaković, 2019).

Iste godine pokrenuta je digitalna platforma “ŽeNSki muzej” pod rukovodstvom Saveza feminističkih organizacija Novog Sada (Re)Konekcija sa ciljem sistematizacije ženskog i feminističkog nasleđa, ali i savremenog ženskog stvaralaštva u Novom Sadu i Vojvodini¹¹, a Silvija Dražić i Vera Kopicl kao urednice priredile su važan zbornik “Teorijski diskursi savremene ženske kulture” (2019), sa više tekstova ključnih i za konceptualizaciju ove disertacije.

¹¹ ŽeNSki muzej Novi Sad <https://zenskimuzejns.org.rs>

Na neophodnost dublje analize, drugačijeg vrednovanja i kritičkog osvrta na dominantne narative o delima žena arhitekata, i na značajan a često potpuno ignorisan ženski doprinos u polju arhitekture ukazuju i tekstovi, izložbe i publikacije Milene Zindović i koleginica iz Ženskog arhitektonskog društva (Zindović, 2014; Ivanović Vojvodić, Zindović, 2020). Žensko arhitektonsko društvo je 2018. godine u saradnji sa Beogradskom internacionalnom nedeljom arhitekture, koju takođe vodi arhitektica, organizovalo šetnju “Žene u arhitekturi između 1900. i 1960.” a u saradnji sa Muzejem primenjene umetnosti program “Žensko stvaralaštvo u arhitekturi i dizajnu: evropski i lokalni kontekst”¹², dok su 2020. na konferenciji “Žene u inženjerstvu” Inženjerske akademije Srbije održale izlaganje “Žene u arhitekturi i dizajnu u Srbiji”¹³.

Likovne i primenjene umetnosti

U ovoj oblasti veoma je razvijena i istoriografija i teorija domaće i regionalne scene iz feminističke perspektive i o tome postoji niz zasebnih publikacija i naučnih radova. U zborniku posvećenom feminističkim vizuelnim umetnostima i kustoskom radu u Istočnoj Evropi objavljen je tako tekst Suzane Milevske (2012) koji govori o feminističkom kustoskom pristupu i radu u kontekstu balkanske vizuelne scene. Kustoskinja Sanja Kojić Mladenov istraživala je u okviru svoje doktorske disertacije rad više vizuelnih umetnica kao pionirki, liderki i značajnih figura za nacionalnu i regionalnu vizuelnu, medijsku, video, digitalnu i multimedijalnu scenu čiji rad nije dovoljno vrednovan i vidljiv: Lidija Srebotnjak Prišić (Kojić Mladenov, 2018), Marice Radojčić (Kojić Mladenov, 2020) i dr. Doktorsku disertaciju Kojić Mladenov odbranila je pod naslovom “Diskursi o rodu u umetnosti: konstrukcija profesionalnog identiteta umetnica koje se bave novim medijima u Vojvodini krajem 20. i početkom 21. veka” na Centru za rodne studije UNS 2018. godine. U decembru 2022. godine u izdanju “MILICA magazina” izašao je prvi “SELFI, publikacija koja prati i kritički sagledava godišnju savremenu produkciju iz oblasti vizuelnih umetnosti”. U ovom prvom broju objavljeni su iz ženske i feminističke perspektive izveštaji sa velikih manifestacija poput Bijenala u Veneciji ili Oktobarskog salona, intervjui sa umetnicama, fotografkinjama, kustoskinjama, kolekcionarkama i galeristkinjama, prikazi knjiga i izložbi autorki i drugo (SELFI, 2022). Ovu publikaciju odlikuje visok kvalitet, stručnost i obuhvat

¹² Žensko stvaralaštvo u arhitekturi i dizajnu: evropski i lokalni kontekst

<https://www.zua.rs/sr/events/zensko-stvaralastvo-u-arhitekturi-i-dizajnu-evropski-i-lokalni-kontekst/>

¹³ Žene u arhitekturi i dizajnu u Srbiji

https://www.ias.org.rs/include/ppt/Zene_u_arhitekturi_i_dizajnu_u_Srbiji.pdf

kritike i analize, te bi bilo poželjno da se njeno objavljivanje nastavi i u narednim godinama. Zavod za proučavanje kulturnog razvitka 2022. godine sproveo je i istraživanje sa fokusom na “identitet žene” u vizuelnom stvaralaštvu u regionu, a koje se delimično bavilo i položajem umetnica na sceni (Martinović, 2022).

Poslednjih godina sve vidljiviji su napori strip umetnica i ilustratorke ka udruživanju, diskutovanju rodne neravnopravnosti i položaja žena u svetu stripa i afirmaciji njihovih postignuća. Posle važnih izdanja ženskog stripa u Srbiji i Hrvatskoj početkom 2000-ih godina (Dobrić, 2002, između ostalih), i nekoliko pokušaja u međuvremenu, može se reći da se ženska strip scena možda ponovo reaktivirala 2018. godine uz podršku Francuskog instituta u Beogradu, kada je organizovana važna izložba, a koju je osim kataloga (Adamović, 2018), pratila i tribina “Ona se budi” koju sam imala priliku da pripremim zajedno sa kustoskinjom, i moderiram. Nakon nekoliko godina formirano je udruženje “Stripotetke”¹⁴ koje je imao vrlo uspešnu javnu reakciju na marginalizovanje strip autorki od strane “Politikinog zabavnika” prilikom obeležavanja 50. godišnjice “Hogara Strašnog” – “Žene crtaju Helgu”, organizovalo nekoliko izložbi i iniciralo ili sarađivalo na izdanjima, od kojih je antologija “Kod kuće”¹⁵ nagrađena za “Najlepšu knjigu Beogradskog sajma knjiga” 2023. godine, a drugo “Dosta je sa ćutanjem” se bavilo pričama interseks osoba u Srbiji. Iste jeseni tema roda u stripu je na svojevrsni način dobila institucionalnu podršku i prepoznavanje, kada je Studentski kulturni centar Novi Sad organizovao dvodnevnu međunarodnu konferenciju “Slika i uloga žena u stripu”¹⁶.

Uslovi rada u kulturi i kreativnim industrijama

Grupa istraživačica je 2019. godine sprovedla analizu vidljivosti žena u sektoru kulture u Hrvatskoj, priznanja koje dobijaju za svoj rad i udela na pozicijama moći. Uočeno je smanjenje neravnopravnosti na visokoškolskim umetničkim institucijama, kao i to da je položaj zaposlenih žena u javnom sektoru bolji nego na nezavisnoj sceni. Međutim, pokazalo se da učešće žena u odlučivanju nije srazmerno učešću u radnoj snazi – posebno ima nesrazmerno malo žena na pozicijama umetničkog odlučivanja i autorstva, a postoji razlika u prihodima između muškaraca i žena (eng. gender pay gap). Za žene na nezavisnoj sceni

¹⁴ Udruženje “Stripotetke” <https://www.instagram.com/stripotetke/>

¹⁵ Antologija kratkog stripe “Kod kuće”, *Besna Kobilica*

<https://besnakobila.wordpress.com/nasi-autori/stripotetke-kod-kuce-antologija-kratkog-stripa/>

¹⁶ Prva konferencija u projektu Moć žena u stripu 7. i 8. septembra u SKCNS Fabrici

<https://skcns.org/prva-konferencija-u-projektu-moc-zena-u-stripu-7-i-8-septembra-u-skcns-fabrici/>

posebno je otežano usklađivanje ličnog i profesionalnog života. U pogledu priznanja, žene ih dobijaju ređe nego muške kolege, dok se njihova dela ređe javno izvode. I ovo istraživanje, kao i neka prethodna, podvlače neophodnost vođenja rodno osetljivog monitoringa i statistike (Uzelac, Lovrinić i Franić, 2019).

Specifičnosti rada u kreativnim industrijama prividno pogoduju ženama i uzimaju u obzir tradicionalna rodna očekivanja od žena i njihove privatne i porodične obaveze, a zapravo poistovećivanje radnica sa svojim kreativnim poslom otežava usklađivanje, postavljanje granica i brigu o sebi. Valerija Barada i Jaka Primorac u dva izuzetno važna rada o neplaćenom, potplaćenom i samoeksploatišućem radu u kreativnim industrijama (Barada, Primorac, 2014; 2018) pokazuju kako je on neprekidan i isprepleten sa obavezama iz privatnog života, tačnije kako na ovaj način “javna sfera nekontrolisano prodire u privatnu”, a referišući na Veberov koncept gvozdene kaveze, one to nazivaju “zlatnim kavezom kreativnih industrija” (2018). “Govorilo se da će kreativni rad biti emancipujući i za žene i za muškarce; ovo se pokazalo kao zabluda tehno-optimizma, pošto se rad u kreativnim industrijama ispostavio kao izuzetno naporan i dugotrajan”, a prikriveno je doveo i do redomestikacije kreativnih radnica (Barada, Primorac, 2018: 123). Upravo to tematizuju i aktuelizuju prethodno pomenuti projekti strip umetnica u Srbiji.

Riječka analiza “Kako žive umjetnice?” pokazala je da je, u ovom gradu, a potencijalno i većini drugih uporedivih hrvatskih gradova, više od jedne trećine radnica u kulturi bilo izloženo mobingu, svaka peta pretrpela je povredu na radu, a rad njih skoro 60% nosi rizik od određenih zdravstvenih tegoba; o mobingu one ne žele govoriti, između ostalog i zato što je “mobbing teško dokazati u području umjetničkog rada” (Banić, Gojić, 2018: 14–15). “Kao i sa mobbingom, ispitanice su navele da su ozljede većinom rješavale samostalno i o vlastitom trošku, najčešće kako bi mogle neometano nastaviti sa radom zbog kojeg je do ozljede i došlo” (Banić, Gojić, 2018: 16–17).

U godinama uoči istraživanja, 55% umetnica u Rijeci primalo je ispod prosečne mesečne hrvatske plate, a 35% čak ispod i minimalne mesečne zarade u hrvatskoj za tu godinu, te stoga ne čudi što njih 83% smatra da njihova primanja od rada u kulturi nisu dovoljna za obezbeđivanje realnih životnih potreba. U okviru svoje umetničke proizvodnje, veliki deo rada umetnica pripada neplaćenom poslu apliciranja na konkurse, pripremi projektne dokumentacije i izveštaja (Banić, Gojić, 2018: 21 – 23). Njih skoro polovina susrela se sa diskriminacijom, a još 15% ne može da proceni, “što potvrđuje koliko smo u svim sferama

života kontinuirano izložene pritisku sistemske diskriminacije s jedne, te internalizaciji krivnje s druge strane” (Banić, Gojić, 2018: 29).

Kao primjere praksi kojima se suprotstavljaju ili nose s diskriminacijom, ispitanice su navele kako izbjegavaju sukobe, izmiču se iz konfliktnih situacija, situaciju rješavaju razgovorom, radne zadatke izvršavaju predano i profesionalno, rade prekovremeno, puštaju da profesionalni rezultati govore u njihovo ime, dokazuju se radom, ustraju u svojem mišljenju i stavu, osnažuju svoje pozicije, razvijaju argumentaciju, diseminiraju iskustva kroz umjetnički rad i aktivističke akcije, pružaju otpor u svakodnevnici, “podvlače crtu”, o diskriminaciji govore u svojoj okolini i na radnom mjestu, slučajeve diskriminacije i uznemiravanja prijavljuju nadređenima. (Banić, Gojić, 2018: 30)

Slobodno vreme se tumači različito, kod nekih od ispitanica kao vreme izvan radnog mesta, kod nekih kao vreme kada ne moraju da brinu o kućnim poslovima i članovima porodice, te kao vreme kada upravo mogu da se posvete svom umetničkom radu (2018: 30). Takođe, relevantni podaci iz analize Banić i Gojić su i da je za oko 30% ispitanica potrebno dodatno usavršavanje u struci bilo finansijski nedostupno, a da ga 50% koleginica samo finansira, kao i da je značajan broj koleginica koje su pokušale da nostrifikuju u Hrvatskoj svoje diplome iz inostranstva, bio nezadovoljan dužinom trajanja procesa i uslovima nostrifikacije (2018: 12–13).

Ksenija Đurović i Ana Vuković 2019. godine pokušale su da sprovedu istraživanje po ugledu na ovo riječko u Beogradu, ali u nedostatku resursa nisu bile u mogućnosti da ga finalizuju. Preliminarni podaci na nešto više od 100 ispitanica pokazali su da je čak 44% umetnica koje su učestvovala u anketi u Beogradu pretrpelo mobing i diskriminaciju u radnom okruženju (n=48). Samo tri ispitanice prijavile su slučaj nadležnima, dok u svim ostalim slučajevima koleginice ili nisu prijavile, ili su prijavile bez ikakvog uspeha i rezultata, a veliki broj njih govorilo je o tome kao o “javnoj tajni”, neprihvatljivom ponašanju koje je bilo opšte poznato, ili kako žele ali nemaju kome da prijave, ne znaju kako, obeshrabrene su da prijave i sl¹⁷.

Rezultati istraživanja Hristine Mikić su da je rodna ravnopravnost u kreativnom sektoru bolja nego u drugim ekonomskim poljima u smislu zastupljenosti žena u radnoj snazi, s tim što su žene prvenstveno zaposlene u javnom sektoru u kulturi, a značajno manje u profitabilnijim

¹⁷ Uvid u neobjavljene i neobrađene rezultate ljubaznošću inicijatorki istraživanja.

sektorima povezanim sa informacionim tehnologijama, što doprinosi rodnom platnom jazu (2020).

Istraživanje “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” Asocijacije Nezavisna kulturna scena Srbije 2021. godine, u kojem sam učestvovala i rukovodila jednim delom aktivnosti, te na osnovu njega napisala i neke segmente ove disertacije, obuhvatilo je anketiranje više od dve stotine radnica u kulturi, umetnica i preduzetnica u kreativnim industrijama iz različitih gradova u Srbiji, sprovođenje više od trideset intervjua, kao i ekspertske fokus grupe sa devet stručnjakinja i aktivistkinja u domenu rodne ravnopravnosti u kulturi. Nakon što je istraživački deo projekta finalizovan, a rezultati objavljeni sa otvorenim pristupom na srpskom i engleskom jeziku, održan je i niz radionica, prezentacija i sastanaka u različitim gradovima Srbije, radi diseminacije rezultata istraživanja i kreiranih preporuka za unapređenje rodne ravnopravnosti na domaćoj kulturnoj sceni. U okviru ovog projekta, na osnovu uvida iz koautorskog istraživanja i niza pripremljenih preporuka, osnovale smo Mrežu za rodnu ravnopravnost u umetnosti, kulturi i kreativnim industrijama sredinom maja 2023. godine.

Internet izvori pokazuju da je potom u Srbiji započet projekat “Rod, ravnopravnost, kultura” u organizaciji udruženja EGAL i podršku Sekretarijata za kulturu grada Beograda¹⁸. U okviru ovog projekta u oktobru 2023. godine dramaturškinja Olga Dimitrijević organizovala je između ostalog fokus grupu na temu mentalnog zdravlja i radnih uslova umetnica. Projekat je imao drugačiju metodologiju, s obzirom da su, kako je Dimitrijević navela u svojoj email pozivnici u koju sam imala uvid, “grupni razgovori i intervjui sa ženama sprovedeni na rodno inkluzivan način sa elementima podrške u sigurnom prostoru za samorefleksiju, uz sprovođenje reparativnih intervencija koje omogućavaju zatvaranje započetih grupnih procesa”, a koje su vodile psihoterapeutkinje ili savetnice pod mentorstvom stručnjakinje Lidije Vasiljević. Kao i u okviru projekta “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” NKSS, učesnice istraživanja su kasnije bile pozivane na treninge koji su dizajnirani na osnovu rezultata istraživanja, a rezultate istraživanja pod nazivom “Između opstanka i integriteta – mentalno zdravlje i radna prava umetnica u Srbiji” predstavile su krajem januara

¹⁸ Predstavljanje rezultata istraživanja “Rod, ravnopravnost, kultura – umetnica mora biti zdrava”, DOB, 31. januar 2024.

<https://domomladine.org/predstavljanje-rezultata-istrazivanja-rod-ravnopravnost-kultura-umetnica-mora-biti-zdrava/>

2024. godine u Domu omladine istraživačice autorke izveštaja Lidija Vasiljević, Olga Dimitrijević i Anđela Čeh iz organizacije EGAL.

Poslednja relevantna publikacija objavljena na domaćem prostoru pre nego što je zaključen ovaj deo teksta disertacije je “Lični leksikon: lezbejske umetnice postjugoslovenskog prostora ± generacije X” umetnice Zoe Gudović (Gudović, 2023). Ovo je i delimično umetnički i aktivistički rad, te ima drugačiji format u odnosu na većinu drugih mapiranih izdanja. Ova publikacija je prvu promociju u Srbiji imala u februaru 2024. godine u Kulturnom centru Beograda¹⁹.

Značaj feminističke periodike, izdavaštva i edukacije

Kao što je već ranije u poglavlju nagovešteno, značajan podsticaj i platformu proizvodnji feminističkog znanja u domenu kulture pružili su časopisi poput “Feminističkih svezaka”, “ProFemine”, “Ženskih studija”, kasnije “Genera – časopisa za feminističku teoriju i studije kulture”²⁰, i “Knjiženstva – časopisa za studije književnosti, roda i kulture”, odnosno organizacije koje su ih izdavale, redom B92, Centar za studije roda i politike i Centar za studije kulture Fakulteta političkih nauka u Beogradu, i Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

“Feminističke sveske” izrasle su 1994. iz prethodnog “SOS biltena” pokrenutog 1993. godine; “ProFemina” je časopis osnovan 1994. godine, a koji je objavljivan do 2011. godine. Suosnivačice i kourednice ovog časopisa osnivale su i književne nagrade za neobjavljene rukopise, škole poezije i teorije, objavljivale antologije (Đurić, 2018); dok su “Ženske studije” pokrenute u istom periodu (1995. godine) i izlazile do 2002., nakon čega je časopis dobio novo uredništvo i novo ime – “Genero” (Ivana Prentović-Krivokapić, 2005). “Knjiženstvo” je pokrenuto u okviru naučnog projekta Ministarstva prosvete 2011. godine, a u okviru istog projekta formirana je i kontinuirano se dopunjuje izuzetno dragocena digitalna baza podataka sa fokusom na istoriju ženske književnosti na srpskom jeziku od srednjeg veka do 1915. godine²¹.

¹⁹ “Nešto za početak! / Lleksikon uživo”, KCB, 23. februar 2024.

<https://www.kcb.org.rs/2024/02/nesto-za-pocetak-lleksikon-uzivo/>

²⁰ Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture <https://generojournal.org/casopis.html>

²¹ Baza Knjiženstvo: teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/>

Pored pomenutog Centra za studije roda pri Fakultetu političkih nauka u Beogradu, koji učestvuje u rukovođenju master i doktorskih Studija kulture i roda na FPN, od 1997. godine u obliku nezavisnog udruženja deluju i Ženske studije i istraživanja sa sedištem u Novom Sadu, i podružnicom u Subotici (od 2020. godine). Ovo udruženje pod inicijativom Svenke Savić doprinelo je uspostavljanju multidisciplinarnog Centra za rodne studije na Univerzitetu u Novom Sadu, sprovodilo master, magistarske i doktorske studije za veliki broj studenata u prethodnim decenijama, te objavilo do 2023. godine 52 publikacije²².

Na UNESCO Katedri za kulturnu politiku i menadžment Univerziteta umetnosti u Beogradu odbranjena je 2011. godine master teza Maje Marković pod mentorstvom Divne Vuksanović sa naslovom “Gender Policy Issues in the Field of Culture in Serbia – Analysis of Legislation, Mechanisms, and Policy Implementation with Recommendations for Further Development” (Marković, 2011), jedina takva u oblasti menadžmenta u kulturi i kulturne politike na našem Univerzitetu do ove disertacije.

Važan doprinos proizvodnji i širenju feminističkog znanja u vezi sa umetnošću i kulturom mora se priznati i Rekonstrukciji Ženskom fondu, organizaciji koja među mnogobrojnim drugim, prvenstveno donatorskim ulogama, takođe i prevodi važne, a neprevedene inostrane publikacije na srpski jezik, promovise korisnike svojih grantova među kojima su i umetničke organizacije, u različitim dijaloškim formama, te priprema i objavljuje različita ključna izdanja iz domena rodne ravnopravnosti²³.

Produktivan i podržavajuć pristup proizvodnji feminističkog znanja u domenu kulture i umetnosti, kao i drugim domenima, među institucijama imao je i Zavod za ravnopravnost polova Vojvodine kroz svoju izdavačku delatnost pokrenutu 2006. godine i edicije “Mileva Marić-Ajnštajn”, u okviru koje se publikuju rezultati istraživanja i preporuke za kreiranje praktičnih politika ili afirmativnih mera; “Klara Cetkin”, koja obuhvata priručnike, brošure edukativnih programa i zbirke radova polaznika/ca seminara; “Roza Luksemburg” namenjena doktorskim i master radovima na temu ravnopravnosti polova, “Milena Pavlović-Barili” “svedoči o prisustvu žena savremenica na društvenoj i umetničkoj sceni, ali i kroz istoriju civilizacije”, edicija “Rozika Švimer” analizira zakone, strategije i politike rodne ravnopravnosti, dok je “Životne priče” edicija Zavoda zajednička sa “Ženskim studijama i istraživanjima” iz Novog Sada. U periodu od 2006. do 2023. godine Zavod je objavio 45

²² Ženske studije i istraživanja Novi Sad <http://www.zenskestudije.org.rs/aktivnosti>

²³ Rekonstrukcija Ženski fond <https://www.rwfund.org/kriticne-teme/>

naslova.²⁴ Od 2016. ova institucija ustanovila je i Javni konkurs za objavljivanje master i doktorskih radova u oblasti rodne ravnopravnosti, na kojem je publikovan i moj master rad te iste godine odbranjen na Fakultetu dramskih umetnosti “Rodni odnosi na alternativnoj muzičkoj sceni Srbije i regiona”.

Bez navedenih časopisa, publikacija i edicija, kao i pojedinki i organizacija koje su ulagale napor u njihovu proizvodnju, dijalog feminističkih istraživačica u oblasti kulture i umetnosti, akumuliranje, arhiviranje, kao ni diseminacija ovog znanja teško da bi u lokalnom kontekstu bili mogući.

Feministička medijska produkcija

Iako je disertacija posvećena kulturnoj politici i kulturnom životu u užem smislu, razumevajući polje medijske produkcije kao ipak odvojeno, ova dva polja se neizostavno i prepliću, sarađuju i do skora su u Srbiji i bila pripadala zajedničkom resoru vlasti – Ministarstvu kulture i informisanja. No ono što je od toga bitnije jesu partnerske i saradničke veze koje postoje između organizacija, kolektiva i pojedinki koje proizvode feminističku umetnost, feminističko istraživanje i znanje, sa onima koji se bave feminističkom medijskom produkcijom, ako to često nisu i isti ljudi i timovi. Linije razgraničenja između produkcije umetnosti, znanja, medijskog sadržaja, aktivizma i politike u ovom domenu su iz više razloga vrlo zamagljene i propustljive.

Važne inicijative u domenu medijske proizvodnje koja je feministička i/ili koja promoviše i unapređuje feminističku perspektivu u kulturi i umetnosti u Srbiji neizostavno su neke od sledećih. Emisija “Ženergija” postoji više od 10 godina, na inicijativu Zoe Gudović, prvo na SKC radiju, a nakon toga više od stotinu epizoda emitovano je na internet radio stanici Radio Aparat²⁵. Emisiji se pridružila kao koautorica Milana Vojnović, realizujući neke od poslednjih epizoda sa stand-ap komičarkama, književnicom Magdalenom Blažević, hiphop plesačicom Anđelom Žugić, ženskim pop duom Dolores itd. Paralelno, novo izdanje emisije “Ženergija” Zoe Gudović od skora kreira i vodi i u austrijskom radijskom prostoru. Treba istaći i višegodišnju medijsku produkciju Feminističkog kulturnog centra BeFem²⁶, prvo u audio, a potom video formatu., u okviru koje su bile zastupljene i prostor često dobile i radnice u

²⁴ Zavod za ravnopravnost polova AP Vojvodine <https://ravnopravnost.org.rs/izdavacka-delatnost/>

²⁵ Emisija “Ženergija” na Radio Aparatu <https://radioaparat.rs/shows/zenergija/>

²⁶ BeFem medijska produkcija <https://www.befem.org/>; <https://www.youtube.com/@befem4853/>; <https://www.mixcloud.com/BeFemTalks/>

kulturi i umetnice – neke od epizoda bile su posvećene npr. “braniteljicama ženskih prava u/o umetnosti”, gejmerkama, superheroinama u stripu i na filmu, Rok kampu za devojčice itd. Dodatno, BeFem je nakon 10 godina održavanja festivala feminističke kulture i aktivizma kao jedan od važnih formata svog rada odabrao afirmaciju i nagrađivanje inicijativa na domaćem i regionalnom prostoru, te uoči svakog 8. marta svojom kampanjom i dodelom priznanja doprinese većoj vidljivosti, između ostalih, feminističkih umetničkih kolektiva i projekata.

Jedna od četiri stalne rubrike u dvonedeljnoj jednočasovnoj radijskoj emisiji Milice Kravić Aksamit i Tamare Srijemac na talasima Radio Televizije Vojvodine “Žena u kutiji”²⁷- “Kulturna”, posvećena je upravo promociji relevantnih kulturnih dešavanja i diskutovanju tema iz domena umetnosti. Ovo je jedina takva emisija u domaćem medijskom prostoru, koja se emituje, ne samo na internetu, nego i u etru, a pritom produkcija pripada javnom medijskom (pokrajinskom) servisu. U podkastu “Tampon zona”²⁸ novinarke Ive Parađanin često gostuju glumice, pesnikinje, dramaturškinje, muzičarke i druge umetnice, uvek pažljivog odabira između popularnosti i vrednosnog sklopa koji uvažava i promoviše rodnu ravnopravnost i aktivizam u tom domenu - neke od poslednjih gošći bile su Mirjana Karanović, Ivana Vuković, Anđela Jovanović, Hristina Popović, Milena Radulović, Hana Selimović, Sara Jo, Sajsi MC, Iva Lorens. Na kraju, navela bih i nedavno pokrenuti podcast Ars Femina Identitas autorke i voditeljke dr Marije Karan u okviru novog projekta Fakulteta muzičke umetnosti “Istorija i identitet umetnice u srpskoj modernoj umetnosti” koji je usko fokusiran na domaće umetnice, i koji trenutno kreira svojevrsnu bazu podataka domaćih umetnica kao jedan od aktivnosti projekta²⁹. Izradu ovakvih baza već ranije su započinjali Kolektiv mladih žena FEMIX, neformalna Regionalne mreže kulturnih rodnih praksi, koja je sa prekidima funkcionisala i doprinosila umrežavanju i saradnji feminističkih umetničkih organizacija u regionu u poslednjih deset godina, i drugi. Izuzetnu bazu podataka o vizuelnim umetnicama centralne i istočne Evrope, uključujući i Srbiju kreirala je Fondacija Katarzyna Kozyra uz pomoć Višegrad Fonda pod nazivom Secondary Archive³⁰, angažujući iz Srbije kustoskinje Jelenu Vesić, Mirjanu Dragosavljević, Simonu Ognjanović i kustosa Dejana Vasića. U regionu, ponajviše u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, važan doprinos širenju znanja i informisanja o ženskoj i feminističkoj umetnosti i kulturnoj produkciji pružaju

²⁷ Emisija “Žena u kutiji” RTV <https://media.rtv.rs/zena-u-kutiji/>

²⁸ Tampon Zona podcast <https://tamponzona.rs/>; <https://www.youtube.com/@tamponzona>

²⁹ ARSFID podcast www.arsfid.edu.rs; <https://www.youtube.com/@arsfidproject>

³⁰ Secondary Archive baza umetnica <https://secondaryarchive.org>

portali koje uređuju feminističke organizacije poput Vox Feminae u Hrvatskoj (K zona sa sedištem u Zagrebu), Feministika.ba u Bosni i Hercegovini (CRVENA sa sedištem u Sarajevu), i drugi.

Ovaj pregled rezimira najznačajnija istraživanja, publikacije i druge oblike proizvodnje znanja u domenu ženskog i feminističkog, umetničkog stvaralaštva i kulture i nastao je na osnovu višegodišnjeg praćenja polja i aktivnog učešća u njemu, kao i konsultovanja sa bibliotekama ženskih i feminističkih organizacija, obrazovnih centara i periodike. Studije, projekti i autorke grupisani su po granama umetničke produkcije i srodnim temama, a pregled, iako je fokus na Srbiji, prevazilazi delimično njene granice, s obzirom da su se umetnice i istraživačice u regionu procesima stvaralaštva međusobno podržavale, sarađivale i nadovezivale jedne na drugu. Pregled ukazuje na veliki obim postojećeg feminističkog znanja u umetnosti, kulturi i kreativnim industrijama u regionu, na osnovu kojeg je moguće nedvosmisleno utvrditi rasprostranjenost i oblike rodne diskriminacije na domaćoj i regionalnoj umetničkoj sceni, kako u istoriji, tako i danas.

2.2. Rodna ravnopravnost u savremenim evropskim kulturnim politikama

Iako, makar u evropskim savremenim društvima, “vladavina muškaraca” nije javna i zvanična, čak suprotno, Burdije navodi da je država ne samo odobrila nego i udvostručila “privatni patrijarhat” koji još uvek upravlja i reguliše svakodnevicu (2001: 120). Ipak, u evropskim i drugim zemljama postoje brojne mere za unapređenje rodne ravnopravnosti u polju kulture, umetnosti i kreativnim industrijama, koje su relevantne i inspirativne za kulturne politike u Srbiji. U ovom poglavlju predstavljam relevantne izvode iz izveštaja nacionalnih kulturnih politika objavljene na Kompendijumu.

Izveštaj o rodnoj ravnopravnosti u sektoru kulture u Sloveniji pre 20 godina (2003.) pokazivao je sličnu tendenciju kao što je trenutno stanje u Srbiji, o čemu će kasnije biti reči, a to je da zastupljenost žena na rukovodećim pozicijama u ustanovama kulture opada sa značajem ustanova – npr. žene su značajno češće bile rukovoditeljke lokalnih ustanova kulture nego nacionalnih. Takođe, primećena je i nesrazmerno manja zastupljenost žena u upravnim odborima u odnosu na njihov udeo među zaposlenima ili opštom radnom snagom u određenoj delatnosti. Eksperti iz Slovenije su videli uzrok tome u slobodi osnivača da u odbore institucija kulture poput biblioteka postavljaju osobe koje ne dolaze iz profesije (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2014a: 49). Ukoliko žene dominiraju u određenoj profesiji, a u upravnim odborima moraju da sede stručna lica iz te profesije, postoji mogućnost da se problem na taj način rešava. Takva mera treba da bude primenjena na adekvatan način i u kombinaciji sa postizanjem kvote manje zastupljenog pola, radi postizanja većeg sklada između udela u radnoj snazi i udela u donošenju odluka³¹. Ukoliko su svi članovi upravljačkih tela zapravo stručni za datu oblast, ovo može da osnaži profesionalne kapacitete ustanove.

Druga stavka iz tadašnjeg slovenačkog izveštaja skretala je pažnju da se prilikom zapošljavanja u sektoru kulture nije vodilo računa o rodnom balansu među osobljem. (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2014a: 48–49). Radi uspostavljanja rodno-ravnopravnijeg odnosa unutar kolektiva, moguće je podsticati

³¹ U društvima u kojima postoji i snažan partijski pritisak i kontrola institucija kulture, ovakva mera neće zaštititi samo srazmerno učešće žena u rukovodstvu, već i autonomiju struke i institucije od nestručnih, a partijski podobnih kadrova.

zapošljavanje manje zastupljenog pola u institucijama u odnosu na trenutnu većinu osoblja, što bi značilo da ukoliko je više muškaraca zaposleno u tom trenutku u recimo orkestru, podstiče se angažovanje koleginica, dok ukoliko je trenutno značajno više zaposleno žena u biblioteci, potrebno je sprovesti proces samorefleksije unutar institucije kako bi se zapitalo i diskutovalo zašto je više žena, te unapredili uslovi rada tako da bude relevantno i primamljivo i muškarcima da se sami prijave na konkurse. U slučaju manjka žena u kolektivu takođe je, naravno, potrebno raditi na unapređenju uslova rada, infrastrukture, otvorenosti za uključivanje žena u kolektiv, ali i proveriti da li komisije za zapošljavanje postavljaju bilo kakve, suptilne i implicitne, prepreke.

U svim državnim institucijama u Austriji postoje osobe zadužene za pitanja rodne ravnopravnosti, pa tako i krovnim institucijama u sektoru kulture. Obavezno se prikupljaju rodno osetljivi podaci i izveštaji u kulturi, na nacionalnom, ali i gradskom nivou (Sekretarijat za kulturu grada Beča izrađuje ih i objavljuje od 2001. godine). Ova mera je naravno kao preduslov imala edukaciju onih koji rade takva izveštavanja. Rodno odgovorno budžetiranje primenjuje se u finansiranju sektora kulture od 2007. godine. U velikom broju institucija i projekata u Austriji primenjuju se kvote u dodeli stipendija, otkupa, nagrada, finansiranju stvaralaštva u svakoj pojedinačnoj sferi umetnosti, kao i sastavu svih komisija i žirija. Kvote se primenjuju i u odlučujućim telima u obrazovnim institucijama u polju umetnosti. Neke od mera za unapređenje rodne ravnopravnosti u kulturi u Austriji su i nacionalna nagrada za istaknuti doprinos žena kulturnom životu, kao i mentorski programi za podršku ženama u kulturi. Neke od najrelevantnijih i najaktivnijih nezavisnih organizacija u ovom domenu su Fiftitu³² i IG Kultur³³ (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2020a: 25–26). Tokom 2022. godine u Austriji je osnovana i SOS kancelarija protiv zloupotrebe moći, uznemiravanja i nasilja u umetnosti i kulturi Vera³⁴.

U susednoj Hrvatskoj je recimo, od strane Vladine Kancelarije za rodnu ravnopravnost još 2008. godine organizovan okrugli sto na temu rodne ravnopravnosti u audiovizuelnom sektoru pod naslovom “Vidljivost žena u hrvatskoj kinematografiji”, o kojem je bilo reči u prethodnom poglavlju. On je rezultovao preporukama za Hrvatski audiovizuelni centar (HAVC), za koje se smatra da su kasnije imale uticaja na promene u donošenju odluka. Jedan od rezultata su publikacije koje promovišu profesionalke u ovoj industriji u Hrvatskoj

³² Fiftitu <https://fiftitu.at/>

³³ IG Kultur <https://igkultur.at/>

³⁴ Vera* <https://vera-vertrauensstelle.at/kontakt-kunst-kultur/>

objavljene 2013. i 2016. godine³⁵, kao i izveštaj o rodnoj ravnopravnosti u filmskoj režiji komparativno sa drugim odabranim evropskim zemljama³⁶. Međunarodna konferencija o ženama u filmskoj industriji održana je u Zagrebu 2019. godine, a HAVC ponovo naručio istraživanje na datu temu. Nakon dešavanja u celom regionu u vezi sa talasom otkrivanja slučajeva seksualnog uznemiravanja u umetnosti 2021., javna Akademija dramskih umjetnosti u Zagrebu uspostavila je svoju radnu grupu za optužbe za seksualno uznemiravanje, slično strukturama pokrenutim na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2023: 27–29).

Zalaganja za rodnu ravnopravnost u oblasti kulture prepoznaju se i u Švajcarskoj, sa jedne strane u merama politike filmske produkcije, koju sprovodi Švajcarska federalna kancelarija za kulturu (Bundesamt für Kultur), a sa druge strane u delovanju ProHelvetia-e, Švajcarskog saveta za kulturu. Od 2016. godine unutar konkursa za finansiranje filmova, projekti rediteljki ili scenaristkinja treba da budu favorizovani u odnosu na projekte kolega iste umetničke vrednosti. Drugo, prikupljaju se podaci širom zemlje, takođe u saradnji s regionalnim i privatnim institucijama koje finansiraju filmove, i redovno objavljuju statistike o rodnoj ravnopravnosti u filmskoj industriji i na filmskom platnu. Naposljetku, Federalna kancelarija za kulturu Švajcarske podržava usklađivanje rada i porodičnog života u filmskoj industriji “uzimajući u obzir troškove brige o deci i zavisnicima prilikom finansiranja produkcije” (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2021a: 41–43). Mandat Pro Helvetia-e je takođe delom istraživačko, te je 2021. sprovedeno preliminarno, ali temeljno nacionalno istraživanje o rodnim odnosima u švajcarskom kulturnom sektoru, u saradnji sa Centrom za rodne studije Univerziteta u Bazelu, izuzimajući polje filma (Centre for Gender Studies, University of Basel, 2021). Osim toga, Pro Helvetia omogućava jačanje kapaciteta ustanova kulture i umetničkih organizacija ka uvođenju raznolikosti i ravnopravnosti u programe i interne procedure, organizuje radionice i seminare, finansira rad eksperata na podršci institucijama, kreira i objavljuje smernice, finansira tematske programe ili projekte kojima se omogućava veća vidljivost umetnika iz marginalizovanih grupa, njihovo umrežavanje i bolje balansiranje privatnog i profesionalnog života.³⁷

³⁵ ‘Cinderellas, Queens and Godmothers of Croatian Film 2012/2013’, HAVC (2013); ‘Women in Croatian Film 2015/2016’, HAVC (2016).

³⁶ Where are the women directors in European films? Gender equality report on female directors (2006-2013) with best practice and policy recommendations”;

³⁷ Pro Helvetia <https://prohelvetia.ch/en/our-funding-areas/diversity-and-equality/>

Slično kao i u Hrvatskoj i Švajcarskoj, i u Irskoj su ove intervencije u velikoj meri implementirane takođe u domenu filma. Filmski centar Irske ima svoj plan rodne ravnopravnosti, njihovi eksperti između ostalog organizuju besplatne onlajn radionice o nesvesnim predrasudama, te o uznemiravanju i nasilju u sektoru kulture. Prva irska praktična politika u oblasti umetnosti na temu roda iz 2019. godine između ostalog takođe predviđa redovno istraživanje, praćenje i informisanje, kao i kvote u organizacijama koje dobijaju institucionalno finansiranje, i to su mere koje će biti viđene u većini savremenih evropskih kulturnih politika, makar u zapadnim zemljama, te se čini zaista relevantno razmotriti ih i uvrstiti u akcione planove u ovoj oblasti i u Srbiji. Irska je uspostavila prvobitno nacionalnu žensku nagradu za umetnost, a koja je vremenom dobila format stipendije, naknade za rad na projektu o ulozi žena u irskoj istoriji i sadašnjosti, a koju mogu ravnopravno da dobiju i muške kolege (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2020c: 26–27), što otvara nove mogućnosti za zadržavanje resursa u muškim rukama uprkos drugačijoj nameri, ukoliko se ne osmisle odgovarajući mehanizmi kojim bi se o tome vodilo računa.

Kulturna raznolikost i pristup kulturnom životu deo su strateških ciljeva Strategije kulture u Gruziji za period od 2016. do 2025. godine. Cilj Strategije, specifičan cilj 2.2., kao zadatak jasni su i relevantni za moju temu.

2.2. Cilj: Svi članovi društva, uključujući ranjive grupe, mlade i manjine, aktivno učestvuju u kulturnom životu i imaju pristup kulturnoj infrastrukturi i resursima.

Zadaci: ... Osigurati da se principi rodne ravnopravnosti uzimaju u obzir prilikom planiranja i sprovođenja kulturne politike, iskoristiti potencijal kulture za unapređenje rodne ravnopravnosti.

U strategiji se jasno razdvajaju dve mere za unapređenje rodne ravnopravnosti u sektoru kulture i to je podrška tematskim projektima za rodnu ravnopravnost u kulturi, i podrška ženskim projektima. Smatramo primerom dobre prakse jasno i precizno razdvajanje, ali i paralelno postojanje obe ove mere. Prilikom monitoringa primene UNESCO Konvencije 2005 koji je sproveden 2017. godine što se tiče rodne ravnopravnosti ustanovljeno je da legislativa u tom domenu nije dovoljno precizna, da je inicijativa ostala samo na nezavisnom sektoru i međunarodnim organizacijama, što dovodi do izostanka održivosti i kontinuiteta, kao i da se ne prati dovoljno implementacija i progres. Nakon četiri godine, 2021. godine

ponovo je rađen monitoring primene Konvencije, ali ovaj put čak sa fokusom na rodnu ravnopravnost u sektoru kulture. Rezultati su pokazali da je načelno stav prema rodnoj ravnopravnosti pozitivan, ali i da se to ne ogleda u promeni položaja, prisustvu na pozicijama odlučivanja, distribuciji poslova i sektora i proceni sposobnosti žena i muškaraca (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2021b: 34–36).

Pre 10 godina pri francuskom Ministarstvu kulture osnovana je opservatorija – kancelarija za praćenje rodne ravnopravnosti u kulturi i komunikacijama, koja je u periodu od 2013. do 2019. izrađivala i objavljivala godišnji izveštaj u ovom domenu. Ovo je omogućilo sedam godina za redom temeljno poređenje i praćenje progressa ili pogoršanja po istim indikatorima te uviđanje trendova i tendencija u datom domenu³⁸. Italijansko ministarstvo kulture oformilo je nacionalnu Opservatoriju za rodnu ravnopravnost u sektoru kulture 2021. godine, 8 godina nakon francuskih kolega. Njihova “opservatorija” ima sličnu uloga u istraživanju, dokumentovanju i praćenju stanja u datoj oblasti. Pored toga, italijanske institucije u filmskom domenu, na primer, donele su podsticajne mere za filmske producente koji produciraju filmove autorki, ali i zahteve u vezi sa transparentnosti privatnih subjekata po pitanju rodne ravnopravnosti, kada konkurišu za finansiranje projekata u kreativnom sektoru (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2022a: 34–35).

Dostupni podaci za Portugal su među najstarijima, ali i dalje relevantni s obzirom da tada postojeće mere u ovoj zemlji i dalje 2023. godine pretežno izostaju iz sistema kulturne politike u Srbiji. Na primer, prilikom donošenja Strategije za razvoj građanskog društva i rodne ravnopravnosti Portugala za period 2007 – 2010 i učešća radne grupe Ministarstva kulture postavljeni su za 2008. godinu ciljevi za sektor kulture koji su obuhvatali uvođenje kvota u finansiranju i podržavanju kulturne produkcije; razumevanje da je moguće da su kriterijumi rodno određeni i da ih treba redefinisati; uvođenje rodne perspektive na određeni način u obučavanje i edukaciju radnika u kulturi; korišćenje nacionalnih medija kao jednog od alata na ovom polju; doprinos muzejskog sektora ciljevima rodne ravnopravnosti kulturi, te posebna podrška umetničkim radovima koji tematizuju ljudska prava (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2011: 16–17).

³⁸ U trenutku istraživanja 2023. godine nije bilo moguće pronaći na sajtu Opservatorije izdanja izveštaja nakon 2019. godine.

<https://www.culture.gouv.fr/Thematiques/Egalite-et-diversite/Documentation/Observatoire-de-l-egalite-femmes-hommes>

Za Španiju su dostupni podaci mnogo noviji i ova zemlja čini se jedna od najaktivnijih u domenu unapređenja rodne ravnopravnosti sa velikim brojem skorašnjih mera i aktivnosti. Pre svega u filmskoj industriji, slično delovanju institucija u Hrvatskoj i Irskoj, Filmski i audiovizuelni institut Španije je pokrenuo mere afirmativne akcije za ženske produkcije – projekti rediteljki dobijaju više poena u procesu evaluacije. Uvedena je zasebna kategorija “Posebno preporučeno za promociju rodne ravnopravnosti”, a nedavno, zbog upornih nejednakosti u sektoru, Ministarstvo obrazovanja, kulture i sporta najavilo je novo povećanje bodova za projekte filmskih radnica. Ministarstvo kulture Španije je pokrenulo i druge inicijative u oblasti rodne ravnopravnosti u kulturi, poput muzejskih itinerera posvećenih ženama i umetnosti u 17 državnih muzeja ili festivala “One stvaraju” [Ellas Crean]. Nedavne inicijative uključuju uspostavljanje Odbora za rodnu ravnopravnost u sektoru kulture, zahtev za uravnoteženo predstavljanje žena i muškaraca kao transverzalni cilj u Strateškom planu o dodeli sredstava Ministarstva obrazovanja, kulture i sporta za period 2018 – 2020, kao i rešenja za jaz u platama između polova u Nacionalnom institutu za izvođačke umetnosti i muziku (INAEM). (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2019a: 33–34). Temi rodne ravnopravnosti posebno je posvećena podstranica sajta španskog Ministarstva kulture i sporta: “Kultura x Jednakost”. Na ovom sajtu objavljuju se podaci prema rodnim indikatorima u kulturnoj participaciji, radnoj snazi, intelektualnoj svojini, trošku na kulturu i drugih, ukupno preko 100 indikatora³⁹. U španskom kreativnom sektoru izrađeni su alati za samoprocenu za rodnu ravnopravnost ustanova kulture⁴⁰, kao i posebno test za samoprocenu institucija u domenu muzike⁴¹. Izveštaj Španske akademije za izvođačke umetnosti sa preporukama objavljen je 2019. godine⁴², Izveštaj o rodnoj perspektivi u zaštiti intelektualne svojine 2021. godine⁴³, a u 2022. organizovani su seminari o afirmativnim akcijama ka rodnoj ravnopravnosti u sektoru kulture⁴⁴.

³⁹ Kultura x Jednakost <https://www.culturaydeporte.gob.es/cultura/mc/espacio-de-igualdad/portada>

⁴⁰ Instrumenti za samoprocenu [INSTRUMENTO DE AUTOEVALUACIÓN DE IGUALDAD DE GÉNERO \(iaig\) \(culturaydeporte.gob.es\)](https://www.culturaydeporte.gob.es/iaig)

⁴¹ Instrumenti za samoprocenu u sektoru muzike [MIM Self-Assessment of Equality - MIM Association \(asociacionmim.com\)](https://www.asociacionmim.com/)

⁴² Izveštaj španske akademije za izvođačke umetnosti <https://www.cultura.gob.es/dam/jcr:cb288b0b-fb07-481b-8d6f-31394d4b650a/voz-academia-igualdad-artes-esce-nicas.pdf>

⁴³ Rodna perspektiva u zaštiti intelektualne svojine <https://www.cultura.gob.es/dam/jcr:64252629-2412-4a86-aacf-7eafec2549a2/perspectiva-genero-entidades-derecho-pi.pdf>

⁴⁴ Program seminara <https://clasicasymodernas.org/politicas-de-accion-positiva-en-el-ambito-de-la-cultura/>

U Belgiji je na osnovu rezultata nacionalnih istraživanja sprovedenih od 2016. godine pa na dalje i diskusije sa organizacijama, napravljen trogodišnji akcioni plan (2018 – 2021) za suočavanje sa seksualnim uznemiravanjem u umetnosti i kulturi, čiji su fokus bile procedure za prijavljivanje, podizanje svesti i širenje znanja, kažnjavanje počinioca, treninzi za osobe od poverenja, prilagođavanje usluga ombudsmana za polje kulture i umetnosti, te podrška nevladinom sektoru u ovoj oblasti, a predviđena je i evaluacija implementacije akcionog plana posle njegove trogodišnje realizacije. Godine 2018. nije uručena važna belgijska nacionalna nagrada u sferi umetnosti (Belgian Art Prize) nakon reakcije javnosti na nominovane koji su činili samo (beli) muškarci. U ovoj zemlji se primenjuju kvote u državnim komisijama za finansiranje projekata u kulturi i drugih savetodavnih tela u javnom sektoru, tako da je neophodno osigurati minimum od 1/3 manje zastupljenog pola (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2020b: 30–32). U Finskoj je od 1995. godine propisano učešće od minimum 40% žena u svim državnim i opštinskim izvršnim kao i savetodavnim telima, u suprotnom smatra se da oni deluju kao “čuvari prolaza” (eng. gatekeepers) (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2017a: 49–50).

U junu 2016. godine objavljeno je istraživanje “Žene u kulturi i medijima” Nemačkog saveta za kulturu, koje sadrži podatke o učešću žena u pojedinim granama kulture, medijima, obrazovanju, na rukovodećim pozicijama, kao i prikaz pravnih instrumenata politike rodne ravnopravnosti u Nemačkoj (Schulz, Ries, Zimmermann, 2016). Ova studija na 500 strana obuhvata i preporuke za dalje postupanje koje sam u okviru rada na disertaciji proučila. One su fokusirane na: prikupljanje podataka i redovno izveštavanje, obrazovanje i jačanje kapaciteta u oblasti umetnosti i kreativnih industrija, mapiranje ključnih trenutaka na životnom i karijernom putu žena koji dovodi do nejednakosti i reagovanje baš u tim trenucima, razumevanje i ublažavanje platnog jaza, mere za usklađivanje porodičnog i profesionalnog života žena i muškaraca, kvote za upravne, nadzorne, savetodavne odbore i žirije, odgovornost i delovanje udruženja i asocijacija, te specijalne mere poput nagrada. Mere u ovom domenu u Nemačkoj od 2016. godine tako obuhvataju pripremu i održavanje godišnjeg tematskog skupa, kancelariju pri Nacionalnom savetu za kulturu slično Opservatoriji pri francuskom Ministarstvu kulture, istraživanje i objavljivanje rezultata, slično godišnjim izveštajima Opservatorije u Francuskoj, zasebne kancelarije za borbu protiv seksualnog uznemiravanja, slično aktivnostima u Belgiji – akcioni plan, senzibilizacija ombudsmana itd; mentorski program, kao što se pominje i u austrijskom pregledu, ali i *family*

friendly dizajn nagrada i stipendija (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2022b: 33–34), što se ne navodi među merama ni u jednoj drugoj zemlji.

Za razliku od većine drugih zemalja u Evropi koje insistiraju na prikupljanju rodno diferenciranih podataka, koalicioni sporazum vlade u Holandiji 2017. godine odredio je da će se suvišna identifikacija po rodu izbegavati gde god je moguće, a to utiče i na sektor kulture. Ova mera dovodi do česte i relevantne dileme. Sa jedne strane, institucijama su potrebni rodno-diferencirani podaci, a sa druge strane zahtevi za izjašnjavanjem ponovo potcrtavaju ulogu koju rod ima u većini savremenih društava i u odnosu na koji se određuje mnogo drugih dimenzija života i ljudskih aktivnosti. Naposljetku, ljudima koji se ne izjašnjavaju rodno-binarno takvim merama nekada se ograničava sloboda izražavanja i vrši pritisak na njihovo uklapanje u kategorije muško-žensko, dok se na deklarativnom planu rod razume makar u određenoj meri kao spektar. Ovo nisu nužno dva različita pristupa, nego možda pre dva nivoa razvoja. Do toga je došlo tako što je Holandija otišla korak dalje u postizanju rodne ravnopravnosti u društvu, između ostalog s obzirom na činjenicu da su pitanja položaja žena i LGBTI zajednice bila deo resora i odgovornosti ministara kulture još od 2007. godine. Ona je imala dovoljno indikacija za procenu rodne (ne)ravnopravnosti, podataka na osnovu kojih je postepeno uvodila mere i instrumente, a sada je prešla korak dalje i kreirala pristup koji podržava i razumevanje rodne fluidnosti ili nebinarnosti. Godine 2018. objavljen je jedan od poslednjih izveštaja o rodnoj ravnopravnosti u sektoru kulture u ovoj zemlji, fokusiran na sastav upravnih odbora i radne snage u kulturnim institucijama i organizacijama (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2019b: 28–29), a potom i “Fair Practice Code” za kulturne institucije koje dobijaju državno finansiranje⁴⁵.

Što se tiče uže specifično pristupa žena rukovodećim ulogama i njihovim karijernim mogućnostima, istraživanja evropskih zemalja pokazuju da neophodno ublažavanje pristrasnosti (eng. bias) zahteva odgovarajuće politike i podizanje svesti, radi promena u strukturama, stavovima i praksama. Izveštaj Hertie School of Governance (2017: 111) pokazuje da je neophodno i efikasno donositi izmene u legislativi, ali i podržavati samoorganizovanje i internu regulaciju, te uspostavljati saveze među različitim zainteresovanim stranama. Za razliku od Srbije i zemalja Jugoistočne Evrope, Holandija i Švedska su bile uspešne u smanjenju razlika u platama i penzijama između polova u sektoru kulture, i zajedno sa Francuskom, u poboljšanju ravnoteže između posla i privatnog života uz

⁴⁵ “Fair Practice Code” Holandija <https://fairpracticecode.nl/>

razmatranje fleksibilnog radnog vremena, subvencionisane dečje nege i podsticanje očeva u porodičnim obavezama (Hertie School of Governance, 2017). Pristup, koji se pokazao efikasnim, prema ovom komparativnom istraživanju, obuhvata regulativu, praktične politike, “soft” mere i vodeću ulogu javnog sektora, pri čemu nije dovoljno samo pratiti, već i sankcionisati nepoštovanje regulativa.

Nemačka komisija za UNESCO u skorijem izveštaju pruža jasne smernice za nacionalne kulturne politike, čak preporučujući obavezne obuke o rodnoj ravnopravnosti za javni sektor i druge profesionalce u kulturi, formiranje žirija sa senzibilitetom prema rodu, kao i donošenje pravno obavezujućih regulativa i politika (German Commission for UNESCO, 2020: 4–9). Njihova lista preporuka uključuje pružanje ciljane finansijske podrške ženama kao kreativnim preduzetnicama, dodeljivanje viših ocena projektima koji su rodno uravnoteženi, i šire unapređenje infrastrukture koja omogućava bolju ravnotežu između rada i porodice i brige o deci (German Commission for UNESCO, 2020). Dodatno, pozivaju na temeljnu analizu mehanizama kontrole pristupa, interseksionalni pristup u vezi sa migracijama, ruralnošću i drugim dimenzijama margine, korišćenje kvota radi promene odnosa moći, podršku programima osnaživanja isključivo za žene, i konačno, “priznavanje i podsticanje ideje umetničkih izraza kao kolektivnog i saradničkog napora, a ne samo ploda 'usamljenog genija’” (German Commission for UNESCO, 2020: 4).

Što se tiče zemalja koje nisu obuhvaćene ovim pregledom, moguće je da u njima postoje opšta nacionalna dokumenta za unapređenje rodne ravnopravnosti, koja sadrže i poneke mere u vezi sa poljem kulture. No, detaljna analiza svih strateških dokumenata za polje rodne ravnopravnosti svih evropskih zemalja prevazilazi obim ovog istraživanja. Fokus je u njemu bio na onim dokumentima i instrumentima koji su u svom većem delu ili u potpunosti fokusirani upravo na sektor kulture, a koji su bili objavljeni na Kompendijumu kulturnih politika i trendova ili drugim mestima na internetu u trenutku pisanja ovog segmenta disertacije prve polovine 2022. godine. Traganje za merama od značaja za polje umetnosti i kulture u širim nacionalnim strategijama za rodnu ravnopravnost u Evropi i šire i njihovo proučavanje moglo bi da bude deo nekog drugog istraživanja u budućnosti. Već ovaj pregled ukazuje na veliku raznolikost pristupa u Evropskoj uniji i drugim zemljama, na širok spektar mera primenjenih u različitim zemljama u okviru sve četiri grupe kulturnopolitičkih instrumenata, i brojne mogućnosti za inspiraciju i implementaciju sličnih rešenja u domaćem kontekstu. Naravno, uz lokalne adaptacije i u saradnji sa civilnim sektorom i stručnjakinjama.

3. Položaj dece i mladih u društvu

Škola prenosi patrijarhalne pretpostavke poredeći odnose muškarac: žena i odrasla osoba: dete (Burdije, 2001: 119). Poredak tako ističe apsolutno prvenstvo muškaraca u odnosu na žene, ali i odraslih u odnosu na decu (Burdije, 2001: 120), a ova disertacija ukršta te dve ose dominacije u domenu kulturnog života i kulturne politike.

Budući da se perspektiva odrasle muške osobe u patrijarhalnim društvima smatra univerzalnom, kulturne potrebe, interesovanja i prakse drugih grupa interpretiraju se u odnosu na nju. Kompetencije koje proizlaze iz ličnog iskustva žena, dece i mladih ne prepoznaju se kao relevantne, te su realne mogućnosti za participaciju u donošenju odluka ovih društvenih grupa često ograničene.

Uzrasna ravnopravnost, iako termin koji se ne nalazi često u domaćoj literaturi, u ovom tekstu zasniva se na ideji participacije mladih kao pretpostavke punog razvoja, kako mladih, tako i zajednica kojima pripadaju. Mladi se u ovom konceptu smatraju ravnopravnim nosiocima donošenja odluka koje ih se tiču i naglašava se nužnost balansiranja odnosa moći sa odraslima (Pešić, Branković, Tomanović-Mihajlović, Dejanović, 1999).

Koncepti detinjstva i mladosti značajno variraju kroz istoriju i u različitim geografskim kontekstima (Tomka, Matić-Ostojić, 2016), ali deca i mladi su generalno retko viđeni kao aktivni agenti, a češće kao objekti. Mediji i javne politike predstavljaju decu kao one kojima je potrebna zaštita, a retko kao one koji imaju kapacitete da odluče o svojim potrebama i najboljem interesu. Savremena literatura u interdisciplinarnom akademskom polju studija detinjstva i mladosti pokazuje da je objektivizacija inherentna u nacionalnim i međunarodnim politikama i praksama namenjenim deci i mladima (Levison, Maynes, Vavrus, 2021).

Krovna organizacija mladih Srbije (KOMS) za participaciju mladih koristi izraz “aktivno učešće” i ističe da se radi o nečemu “mnogo višem od pukog učestvovanja u nekoj aktivnosti”. Po ovoj organizaciji, “aktivno učešće” obuhvata i “učešće u procesu identifikacije potreba i problema, istraživanju potencijalnih rešenja, donošenju odluka i planiranju i sprovođenju akcija u zajednici” (KOMS, 2017a: 9–10). Omladinska participacija doprinosi preuzimanju odgovornosti, sticanju autonomije, brojnih veština i znanja i drugih kompetencija. “Aktivno učešće mladih shvatamo pre svega kao njihovo učešće u procesima

donošenja svih odluka koje nastoje da odgovore na pitanja koja se tiču mladih” (KOMS, 2017a: 9–10)

Na drugom mestu, KOMS navodi da participacija podrazumeva “postojanje prava, sredstava, prostora, mogućnosti i neophodne podrške za učešće i uticaj na donošenje odluka i uključivanje u aktivnosti” (Marković, 2017: 7). Ona je važna jer mladi sa jedne strane imaju pravo da učestvuju, a sa druge njihovo učešće unapređuje demokratiju, kvalitet života i kvalitet upravljanja društvom (Marković, 2017: 8). Mladi mogu ostvarivati učešće ne samo kroz volonterski rad, različite oblike neformalnog obrazovanja ili vršnjačku edukaciju, već i kroz učeničke i studentske parlamente, neformalne grupe, udruženja, podmladke političkih partija, sekcije mladih u sindikatima, učestvovanje na izborima (birajući i bivajući birani), konsultacijama, zagovaranju, učešćem u komenadžmentu ustanova, strukturiranom dijalogu i drugo.

Principi koji leže u osnovi uzrasne ravnopravnosti i participacije mladih u društvenom životu, a koje bi sve institucije trebalo da uvažavaju su:

podrška ličnom i društvenom osnaživanju mladih, poštovanje ljudskih i manjinskih prava, ravnopravnost i zabrana diskriminacije, jednake šanse za sve, aktivno učešće mladih i saradnja, društvena odgovornost i solidarnost, javnost i transparentnost svih procesa vezanih za mlade, promocija volonterizma, te poštovanje etičkog kodeksa u radu sa mladima. (KOMS, 2017b: 11)

U ključnom radu o participaciji dece i mladih (Hart, 1992, nastalom prema prethodnoj lestvici građanske participacije Šeril Arnštajn 1969. godine), prepoznaje se osam nivoa učešća i uzrasne (ne)ravnopravnosti (prevod i tumačenje Marković, 2017):

Nivo 1: Mladima se manipuliše

Nivo 2: Mladi su ukras

Nivo 3: Mladi su simbolički uključeni

Nivo 4: Mladi se obaveštavaju o dodeljenim ulogama

Nivo 5: Mladi se informišu i konsultuje se sa njima

Nivo 6: Odrasli iniciraju, ali odluke se donose zajedno sa mladima

Nivo 7: Mladi iniciraju i sprovode akciju

Nivo 8: Mladi iniciraju, ali mladi i odrasli zajedno donose i sprovode odluke.

Prva četiri nivoa ne smatraju se uopšte participacijom mladih u kvalitativnom smislu. Manipulacija, dekoracija, tokenizam i sprovođenje dodeljenog zadatka su različiti načini zloupotrebe i izvrđavanja participacije. O manjku participativnosti možemo govoriti ne samo u smislu isključivanja određenih grupa, već u slučaju dekoracije ili tokenizma i u smislu uključivanja pro forme, odnosno uključivanja određenih predstavnika grupe radi demonstracije otvorenosti i demokratičnosti, a da suštinski proces nije zaista otvoren za učesnike. "Predstavnici" mladih, žena, ili bilo koje treće grupe u ovakvim praksama pažljivo su odabrani tako da ispunjavaju neke druge uslove podobnosti, poput političke ili partijske pripadnosti. Njihovim uključivanjem čak se na svojevrsan način daje primer drugima pod kojim uslovima i na koji način je participacija hipotetički moguća.

Tek peti nivo participacije po navedenoj Hartovoj skali omogućava mladima da izraze mišljenje, pri čemu odrasli donose odluku u kojoj meri i da li će uopšte to mišljenje uvažiti.

U javnim politikama koje se odnose na mlade, "konsultacije" su mehanizam kojim se prikuplja mišljenje i perspektiva mladih u procesu kada je još moguće uticati na krajnji rezultat i ishod. Preduslov je da mladi poseduju znanje i informacije da bi učestvovali. Pokretači konsultacija mogu biti i sami mladi, ali je odgovornost na donosiocima odluka da omogućuje uključivanje mladih u procese donošenja odluka koje ih se tiču na ovaj način (Marković, 2017: 21).

Sa druge strane, "komenadžment" omogućava ravnopravnu poziciju, podrazumeva deljenje moći i odgovornosti i povezuje se sa nivoom VI Hartove lestvice. Ovaj mehanizam koristi se, između ostalog, u Savetu Evrope više od tri decenije. U Srbiji postoji Savet za mlade na nacionalnom nivou, kao i u nekoliko lokalnih samouprava. Mehanizam participacije mladih u politikama svojstven za institucije Evropske unije i primenjen u Hrvatskoj i Sloveniji, koji omogućava učešće mladih i van bilo kakvih registrovanih struktura i posrednika, kao i dijalog mladih i donosilaca odluka u redovnim vremenskim intervalima naziva se "strukturirani dijalog" (Marković, 2017).

Razlika između sedmog i osmog nivoa participacije je u tome što, iako sedmi nivo može na prvi pogled delovati čak i kao viši nivo samostalnosti u odnosu na osmi, takav proces se može desiti onda kada su resursi u potpunosti već u rukama mladih, što je retko slučaj. Mladi su sposobni da sami sprovedu određenu aktivnost ili odluku bez odraslih najčešće kada je ona manjeg značaja ili obima, a za značajnije poslove i odluke najčešće je neophodno da odrasli

pruže podršku i učestvuju, te je stoga njihov pristanak da budu predvođeni mladima i odgovore na potrebe mladih najviši nivo participacije, jer omogućava mladima da zapravo predvode i po krupnijim i složenijim pitanjima koji zahtevaju resurse. Ignorisanje i neučestvovanje odraslih delegitimiše mlade kao dostojne predvodnike određenog zajedničkog, opšte relevantnog procesa.

Marginalizaciju mladih u postjugoslovenskim društvima u drugoj deceniji 21. veka Mirjana Ule prepoznaje u “marginalizovanosti na tržištu rada, odsečenosti od izvora moći, isključenosti iz tokova društva odraslih, nedovoljnoj zastupljenosti u političkim i ekonomskim okvirima, smanjenim pravima i privilegijama, te niskom socijalnom statusu” (Ule, 2012: 32). Inspirisano ovim tekstom, za indikatore poštovanja mladih u društvu može se uzeti vrednovanje rada mladih, neplaćene prakse mladih, ekonomska eksploatacija, diskriminacija mladih pri zapošljavanju, diskriminacija u nejednakim primanjima, zapošljavanje ispod minimalca. Većina ovih indikatora prepoznaje se u postojećim podacima za Republiku Srbiju, u kojoj, na primer, program zapošljavanja mladih “Moja prva plata”⁴⁶ nudi mesečnu naknadu za mlade srednjeg obrazovanja u iznosu od 28.000 RSD, a visokog obrazovanja 34.000 RSD; gde poslodavci nisu u obavezi, već “mogu da isplate i dodatna sredstva”; a gde je u istom trenutku minimalna mesečna plata propisana zakonom u visini od skoro 50.000 RSD. Institucionalna logika koja omogućava da državni program zapošljavanja zvanično i transparentno nudi mladim kandidatima za posao uslove koji su značajno ispod propisanog minimuma, ne uvidevši u tome nikakav problem i neregularnost, a što Ule naziva “institucionalizacijom niskih primanja mladih” (Ule, 2012: 40), pripada adultizmu.

Adultizam postoji na nivou interakcija, institucija i kurikuluma (Bertrand, Brooks, Dominguez, 2020) i može biti internalizovan kako od strane odraslih, tako i mladih (Bell, [1995] 2018). Adultističke prakse podrazumevaju da odrasli ne moraju da imaju saglasnost mladih za svoje delovanje, jer su oni ti koji su zreli, inteligentni,iskusni i razvijeni, zahvaljujući svom uzrastu. Adultizam se sastoji od svesnog ili podsvesnog odbacivanja doprinosa mladih od strane profesionalaca, ali je i inherentan deo institucija (Bertrand, Brooks, Dominguez, 2020: 8), u kojima predstavlja sistemsko potčinjavanje i uskraćivanje pristupa, učešća ili moći.

⁴⁶ Moja prva plata [O програму \(mojaprvaaplata.gov.rs\)](http://mojaprvaaplata.gov.rs)

Kuhar i Reiter u Sloveniji govore o “normalizaciji nezaposlenosti i/uprkos višku kvalifikacija” (2012: 76), što sve ukazuje da su regionalne javne politike veoma slične i u ovom domenu, kao i mnogim drugim resorima, kroz celu prethodnu deceniju. Program približnih karakteristika navodi se i u izveštajima o kulturnoj politici Republike Irske za prošlu deceniju, pod naslovom “JobsBridge” iz 2011. godine, koja je uspešno smanjivala broj ljudi registrovanih kao nezaposlenih, a u koji se uključio veći broj umetničkih organizacija, koje su bile pod snažnim finansijskim pritiskom mera štednje, kao i zabranama zapošljavanja od strane vlade. To je vodilo do favorizovanju kandidata za zapošljavanje koji dolaze kroz taj program u odnosu na druge kandidate, što je potom doprinelo daljoj prekarizaciji klase kreativnih radnika čiji rad je postao još nestabilniji, proređeniji i zadržan na najnižem nivou finansijske naknade

ispod minimalne propisane zarade i bez prava koja postoje u slučajevima dugoročnog zaposlenja... U tom trenutku, “JobsBridge” viđen je kao jedina opcija za ulazak na tržište rada za mnoge mlade profesionalce, iako su razumeli da je to šema eksploatacije i da ona ne uvažava dovoljno ni njihove kvalifikacije ni investiranja. (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2020c: 18)

Ta perspektiva je inspirativna i pruža precizniji uvid, a to je da su mladi moguće isključeni jer predstavljaju konkurenciju za (ograničene) ekonomske resurse poput radnih mesta, ili jer su zapravo kvalifikovaniji i obrazovaniji, što ugrožava ista ta radna mesta odraslih, ali i njihovu moć odlučivanja, te naposljetku ego i sujetu. U takvoj društvenoj strukturi i ne bi bilo preporučljivo kreirati platforme na kojima bi mladi te svoje kvalifikacije mogli da materijalizuju, uvežbaju, primene i iskoriste, niti da uopšte dobiju pristup tim mestima moći, jer je vrlo moguće da su kvalifikovani već da ih “preuzmu”, a to se, u adultističkim shvatanjima i strukturama, mora sprečiti. Poslodavci, na velikom broju mladih koji primaju minimalnu zaradu ili čak prihode ispod minimalne zarade, “rade na crno” i nisu prijavljeni, štede značajna sredstva i ostvaruju profit. Država, sa druge strane, ostvaruje gubitke u neplaćenim porezima. “Dobitak” donosilaca odluka nalazi se potencijalno u rezultatima populističkih narativa i pozitivnom raspoloženju javnosti prema programima “zapošljavanja mladih” poput navedenog, kojima stiču političke poene, dok ne troše mnogo resursa i istovremeno zadržavaju mlade u društveno “paralisanom” položaju zavisnika od onih na poziciji moći, kako individualno, tako i strukturalno. Kuhar i Reiter ukazuju da se ovim društvenim mehanizmima direktno zadržava ekonomska zavisnost mladih od odraslih,

uključujući i roditelje (2012: 88), što ponovo može da ukazuje na društvenu hijerarhiju i moć koju će različite grupe odraslih imati nad mladima uprkos drugačijim, populističkim narativima i merama⁴⁷.

Brojni autori, kao i donosioci odluka u različitim društvima istorijski i geografski gledano mladima pripisuju nezainteresovanost za društveni angažman, aktivizam i učešće u javnim procesima odlučivanja, bilo u smislu vrednosne orijentacije, životnog stila ili društvenog cilja, dok drugi tumače dominaciju interesovanja mladih za privatnu sferu u odnosu na javnu “razvojnou karakteristikou adolescenata” (Kuzmanović, 1995; Popadić, 1995). Zagorka Golubović je kao prepreku daljenu razvoju promena u društvu u Srbiji krajem prve decenije 2000-ih godina, dakle u vreme ratifikacije UNESCO Konvencije 2005 kojim počinje period na koji je fokusirana ova disertacija, videla

osećanje nesigurnosti novih generacija, koje se u situaciji opšte konfuzije i sadašnje globalne krize (započele 2008.) vraćaju, ne samo u Srbiji i na Balkanu, nekom novom kolektivizmu, koji nalaze u nacionalizmu kao novom zajedništvu i u populističkoj kulturi [...], gde čini se, nije atraktivan ni ideološki smisao grupisanja (što dokazuje činjenica da neonacističke grupe ne znaju skoro ništa o istoriji nacizma), kao ni sam kulturni događaj, koliko doživljaj da se bude u grupi/gomili i oseti zajedničko ushićenje. (Golubović, Jarić, 2010: 115)

U skladu sa studijom o adultizmu, predstavljenom u teorijskom segmentu, autorki Bertran, Bruks i Domingez (Betrand, Brooks, Dominguez, 2020), mladi mogu odbiti da učestvuju u donošenju odluka, ili im može biti potrebno vreme da prihvate novu ulogu. Njihovo učešće, ponekad, može reprodukovati “problematične” ideje i društvene stavove. Za kontekst ovog istraživanja relevantno je to što se često u javnom mnjenju navodi da mladi nesrazmerno mnogo iskazuju upravo anti-rodne, tačnije anti-feminističke stavove, donose retradicionalizaciju i repatrijarhalizaciju, vesnici su regresije u vrednosnim transformacijama, te da bi njihovo veće učešće u politikama potencijalno dovelo do lošijeg položaja žena i daljenu ugrožavanja rodne ravnopravnosti u društvu. U skladu sa Burdijeovim interpretacijama “univerzalnog zakona usklađivanja nada sa šansama i težnji sa mogućnostima”, sugerisala bih da mladi imaju patrijarhalne stavove upravo zato što nisu već prethodno učestvovali i zato što

⁴⁷ Ovim nipošto ne impliciram da radnici starije generacije u Srbiji nisu takođe u prekarnom položaju, ali se tom temom neću dalje baviti jer su opšti uslovi rada u kulturi, posebno na nezavisnoj sceni, tema drugih aktuelnih domaćih studija i istraživanja (Cvetičanin, 2017; Cvetičanin, 2020) i dalje su od fokusa ove disertacije.

imaju iskustvo sistemskog i strukturnog nipodaštavanja i marginalizacije od strane odraslih. Isključivanje žena i sveprisutna rodna asimetrija i patrijarhalnost kojoj mladi svedoče u krugovima odraslih donosilaca odluka može doprineti učvršćivanju patrijarhalnih stavova.

Mladi su na prostorima bivše Jugoslaviji bili više privilegovani za vreme socijalizma, dok su sada među “najslabijim karikama” u tranziciji (Ule, 2012). Ne samo što više nisu istaknuti i moćni, nego su u savremenom kontekstu samo jedna od uzrasnih grupa, i po više indikatora, marginalizovana grupa. Ista autorka ističe da je slika mladih u socijalizmu bila nedvosmisleno pozitivna (uz ogradu da zavisi o kojim se grupama mladih radilo), da su oni tada viđeni kao snaga i osovina društva, grupa koja je “gradila društvo gradeći tako i svoju budućnost” (2012: 29–30) i prema kojoj je javno mnjenje dominantno izražavalo ponos.

Interesantno je da donosioci politika nisu uznemireni nedostatkom mladih ljudi u javnom životu. Štaviše, današnje odraslo društvo, zbog svoje nedostatne odgovornosti za razvoj, doslovno i bez oklevanja parazitira na budućnosti kasnijih generacija. Neodgovornost savremenog društva prema budućnosti direktno ide ruku pod ruku s ravnodušnošću društva prema mladima, i javlja se bez obzira na kult mladosti koji inače vlada u savremenoj masovnoj kulturi. (Ule, 2012: 40)

U izveštaju o učešću mladih u donošenju odluka u lokalnoj zajednici 2017. godine, najviše nezavisno predstavničko telo mladih KOMS podvuklo je da

uprkos partnerstvima unutar omladinskog sektora i uspostavljanja institucija, dokumenata, kancelarija za mlade, uspostavljanju saradnje i stalnog dijaloga između Ministarstva omladine i sporta i civilnog sektora i postojanju Zakona o mladima, stanje na terenu pokazuje da mladi nisu uvek pitani i ne donose odluke, a posebno na lokalnom nivou. (KOMS, 2017b: 7)

Ovo je u skladu sa jednom od hipoteza disertacije, da postoji značajna diskrepancija između deklarativnih vrednosti u legislativi i strateškim dokumentima, i stanja na terenu kada se radi o rodnoj i uzrasnoj ravnopravnosti u našoj zemlji. Pitanje koje se može postaviti je da li se radi samo o sporom tempu poboljšanja, uprkos uložnim naporima. Argumentacije za takav stav bilo bi ukoliko bi postojao spor, ali kontinuiran i evidentan napredak i uvažavanje postojećeg ekspertskog znanja i preporuka u ovom polju.

Neki od podataka iz tog izveštaja KOMS-a pokazuju da su u tom trenutku (2016. godina) samo 3 od 250 poslanika u Narodnoj skupštini Republike Srbije bili mladi ljudi – što je nešto više od 1% (mladi su u tom trenutku činili 18% stanovništva), samo 3 predsednika opštine/gradonačelnika bili mladi, a da je prisustvo mladih u savetodavnim telima u lokalnoj zajednici, izuzev Saveta za mlade koji su često bili nefunkcionalni, bilo zanemarljivo. Nakon višegodišnjeg zagovaračkog rada i rada na podizanju svesti o značaju unapređenja participacije mladih od strane ove organizacije i drugih aktera omladinske politike, ali i zbog drugih faktora otvorenih za diskusiju, mladi su u sazivu Narodne skupštine Republike Srbije 2022. godine činili 14 poslanika, dok u sazivu iz 2023. godine ima ih 9, te je ponovo udeo mladih poslanika spušten na ispod 5%, a ni 2023. godine, kao ni prethodne nije u Narodnoj skupštini formiran Odbor za mlade uprkos dugogodišnjim apelima omladinskih organizacija (KOMS, 2023: 83). Isti izveštaj pokazuje i da u 2023. godini nijedan gradonačelnik u Srbiji nije bio mlada osoba, i samo jedan predsednik opštine, čime se ovaj indikator učešća mladih u političkom životu od 2016. do 2023. godine zapravo pogoršao (KOMS, 2023: 84).

Lecardi i Feiksa (Leccardi, Feixa, 2012: 11) navode da u savremenom društvu u Evropi dominira diskurs o tome da su mladi odgovorni kao pojedinci sami za sebe, svoje probleme i eventualne nedostatke resursa, te da se poriče značaj i uticaj društvenih struktura i konteksta, i interiorizuju društvene nejednakosti. Sličan mehanizam odbrane od odgovornosti sistema i svaljivanja odgovornosti na pojedinke prepoznaje se i u kontekstu rodne neravnopravnosti, u sektoru kulture i društvu u celini (Gill, 2007; Nikolić, 2016). Mladi se čak predstavljaju kao nosioci individualizma u društvu, za šta se i okrivljuju (Ule, 2012: 32). Rekla bih da im se tom diskurzivnom manipulacijom upravo i oduzima pristup, dok se predstavlja kao da oni nisu zainteresovani, što je međusobno povezano i utiče jedno na drugo. Postavlja se pitanje da li je eventualni manjak interesovanja mladih za učešće rezultat dizajna institucija i procesa, tj. isključivanja od strane odraslih. Učešće mladih u donošenju odluka i u javnom životu proporcionalan je njihovom poverenju u institucije, a gubitak tog poverenja je u savremenim društvima u postsocijalističkom regionu evidentan (Leccardi, Feixa, 2012: 7). Sa druge strane, važan preduslov za kulturnu participaciju mladih je i poverenje koje kulturne institucije, organizacije i donosioci odluka imaju u mlade. Participacija mladih u kulturnom životu i kulturnoj politici u teoriji i praksi utemeljena je umnogome na prethodno diskutovanim znanjima i oblicima učešća mladih u društvenom životu uopšte.

3.1. Participacija mladih u kulturnom životu⁴⁸

Neravnopravni odnosi u umetnosti proizilaze iz višestrukih i ukrštenih sistema diskriminacije, a politike umetničke produkcije, distribucije i recepcije oslikavaju i oblikovane su dominantnim društvenim, ekonomskim i kulturnim kontekstom (Gaupp, Barber-Kersovan, Kirchberg, 2022).

U savremenoj teoriji menadžmenta u kulturi i kulturnoj politici govori se sve više o održivom razvoju, a on podrazumeva i intergeneracijsku ravnopravnost i raznolikost (Throsby, 2017). Participacija je jedan od glavnih koncepata već decenijama, ali se još uvek brojni akteri kulturne scene zadovoljavaju prosto informisanjem javnosti o događajima, i privlačenjem u većoj meri postojeće publike, radije nego dosezanjem do ljudi koji ne učestvuju (Jancovich, 2015). Tomka navodi kako je “često kulturna participacija zaključana u okvire paradigme `demokratizacije kulture` u kojoj se agensnost i odgovornost za participaciju vezuju isključivo sa kulturnim institucijama i donosiocima odluka” (Tomka, 2013: 261), te da je ključno “ko inicira [participaciju], ko vodi, ko ima moć da oblikuje i zarad kojeg cilja” (Tomka, 2013: 262). Sa druge strane, Jancovich i Stevenson su istakli da su “politike i projekti kulturne participacije dobili značajnu simboličku funkciju, demonstrirajući posvećenost institucija ili individua da se bave prepoznatim problemima angažovanja određene javnosti – pre nego pokušaje da se razumeju, a kamoli `reše` problemi u objektivnijem smislu” (2021: 12).

Ova disertacija oslanja se na ideju da je učešće u kulturnoj politici takođe važan element kulturne participacije. “Upoznavanje sa kulturnom politikom i intervenisanje u njoj je važan deo učešća u kulturi” (Miller, Yudice, 2002: 34). Tomka i Matić-Ostojić ističu da poštovanje četiri principa Konvencije (pored Najboljeg interesa deteta i Participacije, to su i Pravo na život i razvoj, te Nediskriminacija) u kontekstu kulturnih politika znači da “on [interes deteta] mora biti uzet u obzir kako pri formulaciji strategija, politika i akcionih planova, tako i pri određivanju budžeta, na svim nivoima, od lokalnog do nacionalnog” (2016: 33). Participacija dece i mladih trebalo bi da doprinese ostvarivanju njihovog najboljeg interesa, što su dva od četiri ključna principa Konvencije o pravima deteta Ujedinjenih nacija. Ovo je i dokument u kojem je prvi put uvedeno dečje pravo na kulturu u širi koncept prava deteta (Zakon o

⁴⁸ Ovaj deo istraživanja sproveden je u okviru projekta FDU “Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje lokalnih resursa za i sa lokalnom zajednicom – 744648” (EPICA) rukovoditeljke dr Nine Mihaljinac, uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije.

ratifikaciji Konvencije, 1990), a danas je uključivanje dece i mladih u kulturni život među najčešće ponavljanim zahtevima i preporukama eksperata i evaluatora u oblasti recimo, razvoja publike (Husu, Kumpulainen, 2020).

Istovremeno, princip Uvažavanja dečjeg mišljenja u pitanjima koji ga se tiču znači da je

adekvatno uključivanje deteta [stoga je] neophodno u odnosu npr. na kulturne politike i njihovu (participatornu) formulaciju, ali i na nivou praksi, mišljenje dece treba uzeti u obzir pri razvijanju kulturnih programa, projekata i aktivnosti za njih i sa njima, kao i u evaluaciju istih. (Tomka, Matić Ostojić, 2016: 34)

Nažalost, mnogi zvanični participativni procesi zapravo pružaju uvid u “neobazrivosti, prakse isključivanja i manipulacije, ili ukazuju na zabrinjavajuće pretpostavke o sposobnosti ili uputnosti dece da donose sudove i odlučuju za sebe” (2016: 26). Autori potcrtavaju da participacija mora biti dizajnirana i usklađena sa uzrastom i stepenom razvoja dece, ali i da je važnije od toga prethodno i sveukupno sistemsko osnaživanje, ohrabrivanje i obučavanje dece da učestvuju u odlučivanju: “Odgovornost svih donosilaca odluka koji oblikuju procese uključivanja dece u kulturni život jeste da omoguće i podstaknu prenos odgovornosti i moći sa sebe na decu” (2016: 28). Prethodno predstavljena definicija participacije mladih koja obuhvata “postojanje prava, sredstava, prostora, mogućnosti i neophodne podrške za učešće i uticaj na donošenje odluka i uključivanje u aktivnosti” (Marković, 2017: 7), ukazuje upravo i na različite instrumente kulturne politike ka uzrasnoj ravnopravnosti: pravnu osnovu obezbeđuju pravno-politički instrumenti, opredeljene resurse ekonomski, organizacionim instrumentima se učešće mladih mora predvideti i isplanirati kroz adekvatne mehanizme i vremenske procese, dok svi oni zajedno moraju obezbediti potrebne preduslove, sistemska prilagođenja i podršku participaciji. Ipak, Norris je na istraživanju u američkom društvu pokazala da su mlađi ljudi skloniji otporu ka populizmu u odnosu na starije generacije (Norris, 2015, prema Dragičević Šešić, Nikolić, 2019: 37), što može doprineti diskusiji o mogućim razlozima za nedovoljno uključivanje mladih u donošenje odluka od strane odraslih na pozicijama moći.

U savremenom kontekstu, istraživanje Leile Jankovič u Velikoj Britaniji 2015. godine pokazalo je da većina javno finansiranih kulturnih organizacija razume učešće na najnižem stepeniku Arnštajn / Hart lestvice, gotovo bez slučajeva nivoa participacije sa vrha lestvice. Ona je pisala o tendenciji da se bilo šta definiše kao učešće, što dovodi do toga da reč postaje

besmislena, stvarajući retoriku promene, ali zadržavajući status quo (Jancovich, 2015: 9). U istom tekstu ističe kako nametanje politike bez individualnog prihvatanja može biti kontraproduktivno (2015: 11), a ovo je nešto na šta ću se kasnije vratiti i prepoznati u analizi. Jancovich postavlja pitanje da li povećanje učešća zaista može da se dogodi unutar postojećih struktura i “vođa koji možda ne prihvataju takve vrednosti”, već ih zadržavaju samo na površinskom i narativnom nivou.

Donosioci odluka u Evropi insistiraju na unapređenju pristupa kulturi i razvoju publike radi izgradnje nacionalnog ili gradskog identiteta, usmeravanja kulturnih programa i ustanovama ka tržištu, ili kako bi pokazali svoju privrženost društvenoj pravdi (Tomka, 2016). Neoliberalni akteri vide participaciju kao rešenje za društvenu nejednakost, ali postojeće politike i prakse participacije koje podržavaju nisu efikasne u ovom kontekstu, smatraju Husu i Kumpulainen (2020). Oni problematizuju ideju da će mladi biti odmah i dugoročno osnaženi kroz učešće u kulturnim aktivnostima, s obzirom da su projekti koji promovišu kulturnu participaciju uglavnom kratkoročni i privremeni. “Mladi ljudi učestvuju na kratko i onda nastave dalje” (2020: 11). Važan rezultat njihove studije je da, dok donosioci politika naglašavaju značaj kulturne participacije za smanjenje marginalizacije i društvenog isključivanja, radnici u kulturi koji saraduju sa mladima u participativnim procesima ne potvrđuju da dolazi u značajnoj meri do društvene mobilnosti ili sistemskog unapređenja uslova za te mlade ljude:

Oni razumeju benefite projekata više na nivou ličnih transformacija. Ovo je u skladu sa neoliberalnom ideologijom u smislu ideja u vezi sa ličnim razvojem, identitetom i poboljšanjem koje se ostvaruje kroz rad na sebi. Blagostanje je središno u podacima, ali ono ne znači društvenu mobilnost. (2020: 12)

U studiji o volontiranju u muzejima u Srbiji Višnja Kisić (2010) je utvrdila često oslanjanje muzejskih institucija u lokalnom kontekstu na besplatnu radnu snagu mladih koja se naziva volontiranjem, ali po brojnim definicijama koje postoje, ono iz više razloga ne bi moglo da se tako kvalifikuje. Jedino što takve prakse povezuje sa volontiranjem je to što za uloženi rad mladi ne dobijaju finansijsku nadoknadu. U ovim slučajevima “volontiranje” se vidi kao korisno za “volontera” mnogo više nego za instituciju (2010: 78), što je u vezi i sa stepenom dobrovoljnosti prilikom angažmana. Kao volontiranje se može računati samo onaj rad koji osoba ulaže na osnovu dobre volje, a ne onaj koji je neophodan da bi se položio ispit, stekla

licenca i da bi bilo omogućeno dalje zaposlenje (2010: 54). Kisić u tom radu je takođe i skrenula pažnju na prakse prihvatanja isključivo mladih volontera, umesto jednog šireg pogleda na to koje sve osobe bi mogle da budu uključene u volonterske programe i šeme. To je za ovo istraživanje relevantno jer se najčešće mladi i razumeju kao oni na čiji besplatan, ili loše plaćen rad se sistemi i mogu osloniti. Mapiranje volontiranja u muzejima u Srbiji 2009. pokazalo je da se za volontere najčešće smatraju i prihvataju studenti završnih godina relevantnih fakulteta (istorije umetnosti, arheologije, etnologije i antropologije i sl.) kojima je obavljanje stručne prakse neophodno za polaganje kustoskog ispita, kao i mladi na civilnom služenju vojnog roka.

Kisić (2010) je istraživala volontiranje kao jedan od važnih i suštinskih oblika učešća u društvu. Ona ističe volontiranje kao “jedno od najvažnijih pro-socijalnih ponašanja” i tvrdi da doprinosi društvenoj koheziji, izgradnji poverenja i reciprociteta, te navodi da se ono često smatra “pokazateljem zdravlja društva” (Kisić, 2010: 32). Na primeru muzeja, pokazala je da volonteri doprinose povezivanju institucije sa zajednicom kroz posredovanje i povećanju pristupa kulturi (Kisić, 2010: 38).

U skladu sa epistemologijom margine (ili razlike), učešće mladih u kreiranju znanja i odlučivanju jeste ključno, jer imaju dodatnu perspektivu kao marginalizovana grupa koja je (bila) zanemarena i ignorisana. No, mladi takođe mogu odlučiti da ne žele da učestvuju u donošenju odluka, što je takođe oblik agensnog delovanja, ili im može biti potrebno vreme da prihvate novu ulogu i vođstvo (Bertrand, Brooks, Dominguez, 2020). Tomka podseća da pripadnici marginalizovanih i diskriminisanih društvenih grupa “ne mogu i ne treba da učestvuju u kulturnom životu poštujući pravila koja su postavili centri intelektualne moći (na primer, u tišini i aplaudirajući)” (2016: 14). Veldpaus, Kisić, Stegejer i Jansen ovu temu diskutuju sa fokusom na kulturno nasleđe, ističući da je “odbijanje da se učestvuje” relevantna i važna praksa, kao i pravo da se nasleđe ne želi deliti ili pregovarati sa drugim grupama (2021: 205). Takođe, učešće mladih ponekad može reprodukovati problematične ideje i društvene stavove. Navedena studija autorki Betran, Bruks i Domingez (2020) navodi više argumenata o važnosti obraćanja pažnje na to koje mlade uključujemo, kao i na to da li se odraslom autoritarnošću reprodukuju dobre namere i mogući previdi onih u poziciji autoriteta. Ciljevi i namere predvodnika – odraslih stručnjaka, i učešće mladih mogu biti suprotni ili konkurentni, a to svakako ima značaja i kada se razmatra efikasnost, predvidljivost, očekivani rezultati, ciljevi, merenje napretka prilikom participacije itd.

U teorijskom smislu, važan deo okvira učešća mladih u kulturnom životu i kulturnoj produkciji odnosi se i na teorije omladinskih potkultura. Mejson (Mason, 2008) piše o omladinskoj kulturi kao revolucionarnoj i “piratskoj”, onoj koja intervencijama u javnom prostoru – kako medijskom, tako i fizičkom – kao i u filozofiji, te ekonomskim praksama dovodi do ključnih obrta, otkrivanja alternativa i razvoja.

Od radijskih pirata preko graffiti umetnika do kulture open-source-a, ideje na kojima se zasnivaju omladinske kulture razvijale su se u moćne sile koje menjaju svet... a ljudi, korporacije i vlade širom planete suočavaju se sa dilemom da li će nas ovi pirati pokoriti ili spasiti; da li je to opasnost protiv koje treba da se borimo, ili inovatori sa kojima treba da se takmičimo i od kojih da učimo. (Mason, 2008: 3–4)

Ovaj autor tvrdi da dalekosežne posledice omladinskih kultura menjaju način na koji živimo i radimo. Sa druge strane, Nazarska navodi kako su omladinske supkulture rekuperisane u masovnu kulturu, te više nisu tako “opasne” za društvo i za dominantnu kulturu, s obzirom da nisu više “toliko utemeljene u otporu” (Nazarska, 2012). Prema Mejsonu, tržište masovne kulture je samo očekivalo da je pronađen način da se kontroliše i instrumentalizuje omladinska kultura, ali zapravo to nije slučaj – jer se ona stalno razvija (Mason, 2008: 232).

Za ovu studiju relevantno je uvreženo razumevanje omladinske kulture kao kontrakture, te očekivanje da će se mladi u svom izražavanju (uvek) protiviti dominantnim perspektivama. U tom kontekstu se može pravdati neuključivanje mladih u odlučivanje – zbog toga što su mladi uvek “kontra”, ili se očekuje da će biti. Samim tim, onda je sve što ne bi bilo “kontra”, a što bi došlo od mladih, po sebi dokaz nečije manipulacije mladima. Ovo je obrazac mišljenja kojim, do kojeg god rezultata da se dođe, isključivanje ili neučešće mladih postaje opravdano.

Koncepte potkulture i kontrakture Emina Višnić ne vidi kao relevantne i savremene: oni su bili adekvatni za neka

prijašnja vremena, kada su bile jasnije granice između onoga što se naziva mainstream kulturom i onoga što to nije i što se naspram ovog prvog postavlja kao suprotnost; ili kao manjinsko. Takvim se pojmovima novi i drugačiji oblici kulturnog djelovanja sagledavaju isključivo kao reakcija na ono što se događa u više ili manje zatvorenom polju tzv. dominantne kulture... tako da je se iz dominantne pozicije ili patronizira ili ignorira, ili joj se ne priznaje nikakva vrijednost. (Višnić, Dragojević, 2008: 11)

Mihaljinac (2021) pak ukazuje da se većinskom stanovništvu oduzima moć kroz usko definisanje šta kultura jeste i podelu na elitu i masu.

Prema istraživanju Nazarske, iako su mladi karakteristike koje su bile važne za omladinsku kulturu 1960-ih godina rangirali kao sekundarne (što je logično), eksterne institucije su i dalje povezivale identitet mladih sa tim karakteristikama, konkretno sa verbalnom i fizičkom agresijom (2012: 181). Jedan od nalaza te studije je bio da su omladinske mikrokulture u Bugarskoj u drugoj deceniji ovog veka značajno distancirane jedne od drugih i u konfliktu jedne sa drugima, čak i kada nisu u većem konfliktu sa dominantnom kulturom.

Moguća interpretacija je da desničarske i crkvene institucije i organizacije instrumentalizuju jedne grupe mladih za obračune sa drugim grupama mladih. No, ta pretpostavka sama je paternalistička, i sugeriše da mladi ne bi sami mogli da artikulišu konfrontaciju, već je neophodno da ih neka grupa odraslih manipulise. Alternativna pretpostavka, često zastupljena u literaturi, bila bi da su mladi samo žešći u svojim uverenjima nego odrasli i da su spremniji da se konfrontiraju, dok odrasli to nisu ili nisu na isti način. No, u ovoj studiji volela bih da ponudim treću perspektivu, a to je da se mladi moguće konfontiraju jedni sa drugima više i žustrije upravo jer odrasli nisu zainteresovani da se konfrontiraju sa njima, pa ni da budu u kvalitetnom dijalogu – odbacuju ih, ignorišu, ne dozvoljavaju im da pristupe prostorima institucionalnog dijaloga, prostorima konfrontacije i odlučivanja, pa su oni usmereni na konfrontacije jedni sa drugima, bez sistema podrške, facilitacije, medijacije ili usmeravanja ka konstruktivnom debatovanju i društvenom konsenzusu.

U svom istraživanju 2008. godine, Zagorka Golubović videla je Kancelarije za mlade (KZM) kao “alternativne kulturne prakse” i “pokazatelj izlaska mladih iz kolektivne depresije” (Golubović, Jarić, 2010: 137). Iz sadašnje perspektive, ovo je iznenađujuć uvid i nije više tačan. KZM su ogranci lokalnih samouprava, u potpunosti u rukama vladajuće stranke na određenoj opštini ili gradu. U tom kontekstu, jedino u slučajevima jakog omladinskog civilnog sektora, perzistentnosti nezavisnih omladinskih radnika u lokalnoj zajednici i prethodno donetih obavezujućih dokumenata i mehanizama prioritizovanje partijskog interesa u odnosu na javni interes mladih biva ograničen.

Indikativno je što je Golubović to istraživanje novoosnovanih KZM sprovela u Šapcu i na osnovu šabačkog modela kreirala polaznu ideju i očekivanja. Šabac je grad koji je (10 godina kasnije), tada jedini predvođen opozicionom političkom strujom, odbio učešće u studiji koju

je naručilo Ministarstvo kulture, a koju su sprovodili Zavod za proučavanje kulturnog razvitka i Institut za pozorište, film, radio i televiziju FDU o modelima lokalne kulturne politike (Đukić, Vukićević, Dragićević Šešić i ostali, 2018/2019), ali i grad koji je bio inspiracija i za “OK metod“, model omladinskog volontiranja i participacije u radu ustanova kulture koji smo razvijali u okviru Nacionalnog saveza pozorišta za decu i mlade ASITEŽ Srbije (Bogavac, 2021).

Obrenovac je, kao opština čiju KZM je Golubović tada drugu analizirala, takođe, specifičan u omladinskom sektoru. Ova opština i dalje funkcioniše kao važno uporište omladinskog aktivizma i omladinskog rada, od skora i kroz Fondaciju za mlade Obrenovca, pre svega zahvaljujući angažovanim i posvećenim pojedincima i profesionalcima. Autorka tada jeste ukazala na veliki značaj pojedinaca odabranih da rukovode KZM, ocenivši ih kao autentično zainteresovane, a ne “mlade birokrate” (Golubović, Jarić, 2010: 153), ali se u međuvremenu u velikom broju lokalnih zajednica desilo ono što je Golubović navela kao dilemu koja se nalazi ispred KZM – da li će (p)ostati nezavisne “nasuprot mogućnosti da uklapanjem u sistem budu izmanipulisane” (2010: 146).

Prema istraživanju Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka o kulturnom životu i potrebama srednjoškolaca i studenata 2011. godine, tih godina su srednjoškolci i studenti svoje slobodno vreme najčešće provodili u aktivnostima tzv. privatne sfere poput gledanja televizije, slušanja muzike, sporta i na računaru, dok druge, uže gledano kulturne aktivnosti nisu bile omiljene u dokolici. Nije pronađena značajna razlika između mladih u različitim delovima Srbije, dok jeste potvrđen uticaj materijalnog stanja porodice (Mrđa, 2011b: 124, Mrđa 2011a: 103).

Jedna trećina srednjoškolaca nije uopšte čitala osim obavezne literature, a slušanje muzike bilo je omiljena kulturna aktivnost za najveći deo srednjoškolske populacije (Mrđa, 2011b: 130–131). U zavisnosti od vrste kulturne institucije i programa (muzeji, galerije, pozorište, arheološka nalazišta, kulturno-istorijski spomenici i bioskopi), između 67 i 85% srednjoškolaca i studenata ih je posećivalo retko ili nikada; biblioteke i koncerti posećivani su značajno češće -- 40% srednjoškolaca je biblioteke posećivalo često ili vrlo često, a 25% koncerte (Mrđa, 2011a: 103–104; 2011b: 125). Sveukupno, udeo srednjoškolaca koji odlaze u kulturne institucije i posećuju programe tada je činilo 8.5% učenika, dok je grupu povremenih posetilaca činilo oko 15% srednjoškolaca (Mrđa, 2011b: 125). U slučaju studenata, aktivnu grupu činilo je 10% studenata, a grupu povremenih posetilaca još 13%

(Mrđa, 2011a: 104). Zaključak istraživača bio je da većina srednjoškolaca/ki i studenata/kinja ne učestvuje u javnom kulturnom životu, te da je uticaj kulture na njihov svakodnevni život minimalan. Oko 9% srednjoškolaca/ki i između 8 i 13% studenata/kinja moglo se smatrati učesnicima/ama u stvaralaštvu – oni/e su se bavili povremeno pisanjem, glumom ili plesom, kao i vizuelnim umetnostima (Mrđa, 2011b: 126, 2011a: 104). Kao uzroke nebavljenja ponuđenim kulturnim aktivnostima, srednjoškolci/ke su navodili nedostatak interesovanja (61%) i slobodnog vremena (17%), što Mrđa tumači na sledeći način:

S jedne strane, možda je u pitanju problem razumevanja pravila i merila umetničke delatnosti ili konkretnih umetničkih formi ili odbojnost usled percepcije da su to aktivnosti rezervisane za posebne društvene grupe (“više” slojeve). S druge strane, u društvu gde je većina stanovništva okupirana neprestanom borbom za zadovoljavanje osnovnih egzistencijalnih potreba, bavljenje umetnošću se vrlo često doživljava kao neozbiljno “trošenje vremena”. (Mrđa, 2011b: 127)

Slažem se sa ovim autorom sa time da o (ne)zainteresovanosti mladih ne treba prosuđivati tek tako već da je važno ispitivati njene razloge. Elitističke prakse i percepcija kulturnog sektora, loše materijalno stanje koje prioritizuje druge aktivnosti, kao i nedostatak programa za uključivanje mladih od mlađeg uzrasta mogli bi doprinositi manjku interesovanja, navika i osećaja pripadnosti kulturnom polju u srednjoškolskom dobu. Veldpaus i autori/ke pišu da, kada govorimo o planiranju procesa i programa u vezi sa kulturnim nasleđem, “možemo pitati ko je zainteresovan i sposoban da učestvuje, ali i ko tačno `dopušta i toleriše`, a kome se `dopušta i toleriše`” (2021: 205).

Ako posmatramo učešće mladih u Srbiji u kulturnim aktivnostima komparativno sa drugim evropskim zemljama, mladi u Srbiji (56,8%) imaju veći stepen učešća u kulturnom životu samo u odnosu na zemlje u regionu (Bugarsku, Rumuniju i Severnu Makedoniju); što je preko 25% manje od proseka za zemlje EU (82.5%) (Klašnja, 2020: 40). U nacionalnom istraživanju 2021. godine, čak 90% mladih ispitanika/ca nije bilo deo, ne samo kulturno umetničkog društva ili udruženja, nego ni partije ili sportskog kluba, a u radu nekog kulturno umetničkog društva učestvovalo je samo njih 6% (NSM, 2023: 42). Uprkos podacima, podrška kulturi mladih izbačena je kao strateški cilj iz aktuelne Nacionalne strategije za mlade.

3.2. Mladi u savremenim evropskim kulturnim politikama

Razumevanje uloge, potreba i doprinosa mladih kulturnom životu razlikuje se u odnosu na nacionalni okvir i prioritete vlada, partijskih koalicija i ministara, a u odnosu na to drugačiji je u određenoj meri i njihov stvarni položaj.

Ako se za ključne elemente motivacije država da se aktivno bave kulturom istorijski smatraju nacionalni prestiž i međunarodno pozicioniranje, zatim doprinos privredi, izvozu, zapošljavanju i urbanom i regionalnom razvoju, te civilizirajuća i vaspitna uloga, ispravljanje manjkavosti funkcionisanja tržišta, i odgovornost države blagostanja (Bennet, 1995), ili pak kultura kao temelj nacionalnog identiteta i očuvanje nacionalne kulture, kultura kao faktor propagande i uticaja u međunarodnim odnosima, i kultura kao proizvodnja – usluga – potrošnja (Dragičević Šešić, 2017), slična kategorizacija se može napraviti i za motivacije država i gradova za bavljenje kulturnom participacijom mladih.

Kroz analizu izveštaja evropskih kulturnih politika objavljenih na Kompendijumu uočavaju se četiri pristupa koja sam kategorizovala na sledeći način: mladi kao rizična društvena grupa, mladi kao kulturno zanemarena grupa, mladi kao potencijalna publika i mladi kao sredstvo ekonomskog rasta i kulturne diplomatije. Pristup je identifikovan na osnovu dominantnih tema i narativa koji su korišćeni u dokumentima kulturnih politika ili komunikacijama organizacija i ustanova o mladima (kako ih prenose izveštaji nacionalnih kulturnih politika objavljeni na Kompendijumu). Oni se u velikoj meri poklapaju sa prethodno navedenim kategorizacijama motiva država da se bave kulturom, a relevantne mere i politike usmerene na mlade u različitim zemljama mogu da posluže radi komparativne analize i inspiracije domaćih nacionalnih i lokalnih instrumenata kulturne politike.

Mladi kao rizična društvena grupa

Ovaj pristup u fokusu ima sagledavanje mladosti kroz probleme koje (neki) mladi ljudi izazivaju ili mogu da izazovu u društvu, te prevenciju tih problema, u formi između ostalog, bolje integracije mladih u društvo kroz kulturnu participaciju. On slični ideji o civilizirajućoj i vaspitnoj ulozi kulture, kako je predstavlja Oliver Benet (Bennet, 1995).

U to spadaju narativi koji se fokusiraju na mlade izbeglice ili interno raseljena lica, mlade pripadnike verskih ili nacionalnih manjina, mlade u situaciji siromaštva, bolesti zavisnosti ili u riziku od sukoba sa zakonom – koji se mogu definisati kao socijalno-politički narativi. Na

osnovu takvog pristupa i uverenja o mladima, dizajnirani su i programi i politike kulturne participacije i integracije mladih. U ovom kontekstu važno je podvući da mladi nisu homogena grupa, te da su neki od njih višestruko diskriminirani zbog svojih drugih ličnih svojstava, društvenog položaja, važećih procedura ili predrasuda u društvu, te da kulturna politika mora da bude konceptualizovana intersekcionalno, razumevajući ukrštanja različitih osa identiteta mladih i različitih sistema diskriminacije i opresije koji međusobno interaguju.

U Danskoj je kulturna politika od 2010. do 2020. bila povezivana u strateškim dokumentima sa ciljevima prevencije nasilnog ekstremizma i radikalizacije mladih, misleći na verske i etničke manjine i na težnju ka društvenoj i kulturnoj integraciji uprkos raznolikosti. Program društvene integracije i kohezije “A Denmark that Stands Together (DST)” iz 2011. u odeljku za kulturu, umetnost i sport navodi kao jedan od prioriteta susret dece i mladih sa umetnosti i kulturom, unapređenje njihovih kulturnih kompetencija, kao i kvalitet slobodnog vremena i kulturne ponude za njih “kako kao aktivnih učesnika, tako i kritičkih konzumenata kulture” (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2012: 36), uključujući kulturne sadržaje sa kojima se susreću kroz medije; u akcionom planu danskog Saveta za kulturu 2007 – 2011. takođe je jedna od četiri centralne teme bila upoznavanje dece i mladih sa umetnošću.

U Francuskoj je program “Kultura i građani”, pokrenut 2015. posle islamističkih i terorističkih napada, obuhvatao jednu od programskih linija posvećenih kulturnom obrazovanju mladih (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2016: 20); dok je iste godine, koja se smatra prelomnom za migracije sa bliskog istoka ka evropskim zemljama, Finska prepoznajući veliko povećanje broja tražilaca azila godišnje, kroz Ministarstvo za obrazovanje i kulturu opredelilo grantove za projekte koji promovišu integraciju mladih tražilaca azila i izbeglica kroz kulturu, sport i aktivnosti slobodnog vremena (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2017a: 43). I u Ukrajini (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2017b: 30) i na Kipru su neki od programa za mlade mišljeni i finansirani kao deo programa kulturne raznolikosti i inkluzije, afirmacije interkulturalnog dijaloga ili regionalne i međunarodne kulturne saradnje (npr. državna podrška Fondaciji za decu i mlade Kipra koja između ostalog radi na unapređenju koncertne ponude za decu i mlade iz migrantskih zajednica) (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2014b: 19; 24).

Rumunska Strategija za kulturu i nacionalno nasleđe 2016 – 2020, zasnovana na nacionalnoj strategiji socijalne inkluzije i smanjenja siromaštva 2015 – 2020, te strategiji omladinske politike za isti period, propisivala je prioritetno finansiranje projekata, kako javnog, tako i privatnog sektora, koji se fokusiraju na “ranjive” grupe, među kojima i onih koje omogućavaju umetničko i kulturno izražavanje mladih slabijeg materijalnog stanja koji su stoga podložni društvenoj marginalizaciji, kao i mladih sa invaliditetom, ali i onih projekata koji jačaju kapacitete zaposlenih u javnim kulturnim institucijama za sprovođenje aktivnosti namenjene ranjivim grupama (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2020d: 33–34).

Parlament Velike Britanije je u periodu od 2017 – 2019. sproveo istraživanje i objavio izveštaj o društvenom efektu participacije u umetnosti i sportu, koji između ostalih obuhvata i mlade u kontekstu delikvencije, problema u ponašanju i zatvora, tj. “mlade u riziku od sukoba sa zakonom” kojim se između ostalog podržava državno finansiranje inicijativa koje se bave ovim društvenim grupama, ali i sugerise dalje istraživanje u ovom domenu (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2020e: 38–39). Mladi i deca u situaciji siromaštva jedna su od istaknutih ciljnih grupa muzeja, biblioteka i pozorišta u Italiji u okviru politika socijalne inkluzije (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2022a: 37), na njih se fokusirao i plan Omladinskog fonda za kulturu i sport Holandije 2019 – 2021 (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2019b: 30), dok se u Azerbejdžanu kulturne aktivnosti za tinejdžere i mlade organizuju između ostalog u okviru programa smanjivanja narkomanije i bolesti zavisnosti (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2021d: 30).

U Gruziji se u aktuelnoj Strategiji za kulturu 2025. uvodi tema kulturne participacije i pristupa kulturi za mlade, posebno mlade iz višestruko marginalizovanih društvenih grupa, u kontekstu brige o integraciji interno raseljenih lica. Jedna od mera koja se u tom smislu predviđa u Strategiji odnosi se na osiguravanje adekvatnih prostornih resursa, a posebno se ističe značaj kulturne participacije za integraciju na lokalnom nivou (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2021b: 38–39).

Prethodno navedeni narativi i instrumenti mogu se grupisati u pristup mladima kao problemu, odnosno prevenciji problema koje mladi u društvu mogu izazvati. Integracija mladih iz marginalizovanih društvenih grupa u kulturni život ili čak procese odlučivanja u kulturi može

da ima za ambiciju pružanje uzora i modela drugim mladima iz tih grupa kako izgleda “uspešna” integracija u društvo.

Mladi kao zanemarena grupa u kulturnom sektoru

Druga grupa pristupa, a koja je ređe zastupljena i uglavnom povezana makar u nekoj meri sa prethodnom, obuhvata koncipiranje kulturne politike usmerene prema mladima na osnovu prepoznavanja da su mladi nedovoljno zastupljeni i aktivni i da se njihove potrebe i interesovanja ne uvažavaju dovoljno u domenu kulture. Ovaj pristup ima potencijalno veze sa ispravljanjem tržišnih nedostataka, te sa odgovornošću države blagostanja (Bennet, 1995).

U tim narativima se ponovo može čuti da je neophodno mladima omogućiti prilike za kreativno izražavanje, lični razvoj, jačanje imaginacije ili participacije, ali ne nužno kao rešenje za socijalne ili političke izazove, već više kao cilj po sebi.

U Kanadi⁴⁹ 2007. godine mladi su bili prepoznati kao populacija koja je marginalizovana (eng. under-served) (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2008: 18), moldavski program regionalnog razvoja od 2005. do 2015. imao je među centralnim zadacima unapređenje kulturnih politika za mlade⁵⁰ (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2015: 18), a i u Hrvatskoj se takođe povremeno kultura i mediji vide kao platforme za društvenu integraciju marginalizovanih grupa poput mladih. Kroz program koji je sprovelo hrvatsko Ministarstvo kulture i medija u 2017. godini “Umetnost i kultura za mlade”⁵¹, podržano je šest projekata sa ukupnim iznosom od oko 400 hiljada eura, dok je putem drugog poziva 2018. godine pružila podršku za 11 projekata sa ukupnim finansiranjem od oko milion eura.

Glavni cilj programa bio je prevazilaženje ograničenja pristupa mladih kulturnom i umetničkom sadržaju i aktivnostima, te podsticanje mladih da aktivno učestvuju u kulturnom životu svojih zajednica. Opšti cilj poziva bio je unapređenje socijalne inkluzije mladih u Republici Hrvatskoj, posebno ugroženih mladih, putem

⁴⁹ Kako se Kanada, kao i SAD, često kulturološki povezuju sa Evropom u različitim projektima i studijama, podaci za ovu zemlju uvršćeni su u Kompendijum platformu evropskih kulturnih politika, pa sam ih uvrstila i u ovu analizu.

⁵⁰ Premda su autori nacionalnog izveštaja objavljenog na Kompendijumu bili skeptični zbog nedostatka resursa za primenu strategije, i nedovoljne integracije u politike drugih sektora, pri čemu je baš naveden sektor omladine.

⁵¹ *Umjetnost i kultura za mlade*, Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske. min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Umjetnost_i_kultura_za_mlade.pdf

unapređenja njihovog učešća u kulturnim i umetničkim aktivnostima i sadržajima. (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2023: 30)

Kulturna politika prema mladima zasnovana na boljem uvažavanju prava mladih na kulturu i smanjivanju njihove marginalizacije iz kulturnog života, povezana je i sa razumevanjem odnosa kulture i (omladinske) potkulture, odnosno kontrakulture, jazom između visoke i popularne kulture, temom kanona i ukusa, kulturnog kapitala i sl. U aktivnostima i merama analiziranih zemalja jasno se razlikuju značenja pojmova kulture i umetnosti. Drugačije oblasti kreativnog izražavanja mladih su legitimne da budu podržane kroz kulturnu politiku. U različitim kontekstima se različite aktivnosti mladih vrednuju kao poželjna kulturna participacija.

Zakon o kulturi Ukrajine iz 2011. godine kao jedan od tri prioriteta nacionalne kulturne politike ističe estetsko obrazovanje građana, pre svega dece i mladih (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2017b: 19), dok je u Švajcarkoj jedan od prioriteta kulturne politike (poslednji, doduše) promocija čitanja, zadovoljstva u čitanju i unapređenje pristupačnosti književnosti i pisanoj reči, posebno kod dece i mladih. (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2021a: 30).

Sa druge strane, u Finskoj je jedan od glavnih ciljeva, tačnije “key project” u programu vlade od 2015. do 2019. bilo unapređenje pristupa i participacije u kulturi i umetnosti posebno za decu i mlade, ali sa fokusom na drugačije aktivnosti od onih koji nacionalne kulturne politike dominantno prepoznaju kao legitimne za institucionalnu podršku, pre svega na osnovu konsultacije sa decom i mladima, što se takođe retko sreće na tom nivou. Ovo je planirano da se ostvari unapređenjem saradnje između osnovnoškolskog i vrtićkog sistema sa sistemom umetničkog obrazovanja, profesionalcima u kulturi, kulturnih institucija, biblioteka itd. Na početku inicijative 2016. godine sprovedena je anketa o “interesovanjima i hobijima” dece u više od 1100 škola u Finskoj u 230 opština, kojom je obuhvaćeno više od 118 hiljada učenika, a rezultati je trebalo dalje da usmere konceptualizaciju i realizaciju projekta.

Finski učenici su izabrali fotografiju i parkur/ulični/ples kao najinteresantnije hobije u okviru umetnosti i kulture. Za devojčice, fotografija, ples i likovne umetnosti su bile najvažnije, dok su dečaci najčešće imenovali parkur, bioskop, animaciju i video. Prema upitniku, finska deca žele više hobija, aktivnosti iz oblasti umetnosti i kulture

integriranih u školski dan. (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2017a: 28)

Ovo se može smatrati primerom artikulacije kulturne politike za decu i mlade odozdo na gore (eng. bottom up), s obzirom da je konceptualizacija potekla od anketiranja dece i mladih o postojećim aktivnostima, a potom su dalji koraci i primere takvih pristupa nisam pronalazila druge u literaturi, pogotovo ne na nacionalnom nivou.

Mladi kao potencijalna publika

Treću grupu pristupa kulturnoj participaciji mladih u Evropi povezujem sa konceptom razvoja publike, koji od inicijalno navedenih motivacija država za bavljenje kulturnom politikom, može da se svrsta u očuvanje nacionalne kulture, ali i u razumevanje kulture kao tek još jednog sistema proizvodnje i potrošnje.

Razvoj publike neki kritički orijentisani autori vide kao koncept koji se zasniva na težnjama održanja postojećeg kulturnog sistema u zemlji, gradu ili određene ustanove kulture kroz osiguravanje njene – ako govorimo o mladima – “buduće” publike. Tomka (2016) o uobičajenom pristupu razvoja publike piše kao o ideji interakcije dva različita i razdvojena entiteta od kojih jedan rukovodi razvojem onog drugog, i ta slika je bila važna za moje koncipiranje istraživanja i razumevanje podataka.

Ovo je delimično slučaj u Francuskoj i mnogim drugim zemljama gde su mladi jedna od ciljnih grupa programa razvoja publike (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2016: 11–12); u Severnoj Makedoniji su mladi naznačeni među prioritetima vlade iz 2020. godine kada se radilo o kulturi (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2021c: 16), kao i u Austriji, gde su mere unapređenja kulturnog obrazovanja za decu i mlade deo vladinog programa za 2020 – 2024 (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2020a: 18–19).

Neke zemlje, poput Kanade, u svojim politikama i programima kulturnog nasleđa ciljaju na mlade na način koji se može razumeti i kao razvoj publike, ali i kao program društvene integracije, razvijajući znanje mladih građana o Kanadi, njenoj istoriji, narodima i institucijama, i njihovu svest za kanadsku kulturnu i jezičku raznolikost i nasleđe (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2008: 37).

U tom kontekstu neke zemlje pokušavaju da, između ostalog, u značajnijoj meri digitalizuju kulturne sadržaje, upravo radi privlačenja mlade (ne)publike. U drugim zemljama programi unapređenja kulturne participacije fokusiraju se na sistem formalnog obrazovanja, npr. u Holandiji se u Agendi za kulturu 2017 – 2021. razvijala kulturna participacija mladih kroz obezbeđivanje dodatnih resursa za osnovne škole koje bi učenici koristili radi kolektivnih poseta muzejima i programima kulturnog nasleđa (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2019b: 19).

Mladi kao sredstvo ekonomskog rasta i resurs za kulturnu diplomatiju

Naposletku, kao četvrtu grupu pristupa izdvojila sam one koji vide mlade kao pogon za razvoj festivala ili kreativnih industrija na nacionalnom ili lokalnom nivou, sa fokusom na povećanje zaposlenosti mladih, ili makar jačanje njihovih kapaciteta kao budućih radnika i profesionalaca. Ovaj pristup karakterište tako pre svega ekonomska motivacija, ali i doprinos međunarodnom položaju, ugledu i prestižu zemalja.

U tom okviru, jedan od mapiranih narativa o mladima u kontekstu kulturne politike odnosi se na mlade talente. Programi sprovedeni u Holandiji “Room for Talent” i “Vision of Talent Development” iz 2014. godine imali su veze, direktno ili indirektno sa unapređenjem zapošljivosti mladih, jačanjem njihovih kapaciteta, ali i međunarodnog brendiranja, te “mekom moći” kroz buduću kulturnu diplomatiju; dok su 2018. godine programi podrške talentima takođe pozicionirani u kontekstu unapređenja kulturne raznolikosti (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2019b: 18; 30). U izveštajima o slovenačkoj kulturnoj politici vidljivo je afirmisanje mladih umetnika kao predvodnika za npr. polje multimedijalne umetnosti (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2014a: 25); a aktuelna švajcarska strategija za kulturu 2021 – 2024 (“Culture Dispatch”) obuhvata posebne mere podrške mladim muzičkim talentima (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2021a: 75).

Azerbejdžanski državni program za omladinu za period od 2017. do 2021. u segmentu koji se odnosio na kulturne programe, čini se da je upravo imao naglasak na afirmaciji mladih talenata iz Azerbejdžana na međunarodnom planu, merama poput podrške učešću mladih talenata na međunarodnim festivalima i takmičenjima, organizacije lokalnih i međunarodnih izložbi i filmskih projekcija radova mladih reditelja, umetnika, fotografa, promovisanja postignuća talentovanih i kreativnih mladih u zemlji i inostranstvu i dr; dok se u Akcionom

planu za sprovođenje Strategije za decu 2020 – 2025. govori o osiguravanju kulturnog i estetskog obrazovanja dece u sklopu njihovog prava na razvoj, ali i radi interesa “pojedince, društva i države” (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2021d: 31–32).

Prethodna četiri mapirana pristupa se međusobno često prepliću i nije moguće lako i jasno razdvojiti jedan pristup od drugog; niti će mere i instrumenti koji se primenjuju imati uvek baš takav efekat i posledice kako je zamišljeno, te diskurs ne treba izjednačavati sa praksom (House of Commons, 2019; Belfiore, 2021). No, relevantno je prepoznati i definisati ove različite modele radi boljeg razumevanja i artikulisanja, ako ne nacionalnih kulturnih politika u Evropi u odnosu na tu dimenziju, onda pojedinačnih programa, politika i odluka u oblasti kulture.

Instrumenti kulturne politike usmereni na kulturnu participaciju mladih koji se mogu prepoznati u evropskim zemljama spadaju u sve grupe instrumenata: vrednosno-idejne, pravno-političke, ekonomske i organizacione. Zemlje donose strategije kulturnog razvoja u kojima predviđaju posebne mere unapređenja kulturne participacije dece i mladih, od kojih sam neke navela kao primere u ovoj analizi, i opredeljuju finansijska sredstva za njihovu implementaciju.

Između ostalog, jedan oblik ekonomskog instrumenta kulturne politike u ovom domenu su i subvencionisane ulaznice u javne kulturne institucije za decu i mlade određenog uzrasta. U Danskoj su 2006. godine rezultati njihove analize pokazivali su značajno povećanje posećenosti nakon uvođenja ove mere u muzejima između 27% i 57% (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2012: 58). Litvanija je uvela “kulturni pasoš” 2018. godine sa godišnjim budžetom za svakog učenika u iznosu od 15 EUR za ulaznice u pozorište, izložbe i druge događaje (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2022c: 92), a slični primeri postoje i u mnogim drugim zemljama, sa manjim razlikama u modelu implementacije. Ovi projekti spadaju u subvencionisanje potražnje, umesto ponude, što je tradicionalniji pristup, pri čemu se ostavlja na deci i mladima da biraju tačno koji sadržaj će koristiti i posetiti u odnosu na svoja interesovanja i mogućnosti, pre nego da institucije subvencionišu proizvodnju samog sadržaja. Naravno, to je samo delimično sloboda mladih posetilaca / korisnika, s obzirom da su institucije odgovorne za sprovođenje programa uglavnom već odredile kakvi sadržaji dolaze u obzir i u kojim organizacijama i ustanovama je moguće iskoristiti “pasoš”.

Primer organizacionog instrumenta je osnivanje Saveta za kulturno obrazovanje u Nemačkoj 2012. kao nezavisnog savetodavnog tela sa ciljem unapređenja kvaliteta kulturnog obrazovanja na saveznom nivou. Njega čine predstavnici različitih grana umetnosti, ali i različitih relevantnih struka, a ovo telo, između ostalog, inicira i sprovodi relevantna istraživanja (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2022b). Sa druge strane, u Nemačkoj deluje i Savez sa sociokulturno i kulturno obrazovanje, kao mreža više desetina relevantnih udruženja i institucija u oblasti kulturnog obrazovanja, umetničkog obrazovanja, muzejskog obrazovanja, sociokulturne animacije itd. Institucije dodeljuju nagrade, organizuju događaje, naručuju i sprovode istraživanja i drugo.

Dobar primer u domenu istraživanja je sistem u Litvaniji, gde se analize kulturne participacije i zadovoljstva građana kulturnim sadržajima sprovode sistematično na svake četiri godine na reprezentativnom nacionalnom uzorku (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2022c). Rezultati su transparentni i dostupni i moguće je pratiti razvoj na terenu kroz praćenje rezultata i promena u četvorogodišnjim periodima. No, ova istraživanja ne obuhvataju decu ispod 15 godina starosti, verovatno zbog metodoloških poteškoća kada se radi o anketiranju i intervjuisanju dece i maloletnih lica.

Pored instrumenata kulturne politike koji se mogu svrstati u jednu od četiri već navedene grupe, neke od zemalja sprovode posebne strateške programe. U Nemačkoj je tokom godina sprovedeno više programa radi, između ostalog, uključivanja umetnika u školske projekte i programe, uključivanja mladih kao volontera u kulturne institucije⁵², podrške za osnivanje udruženja mladih u oblasti kulture u formi orkestara, produkcijskih kuća, pozorišnih trupa i dr. Najveći program na federalnom nivou iniciran je 2013. godine i u njega je od tada u tri ciklusa (2013 – 2017, 2018 – 2022, 2023 – 2027) uložena značajna suma finansijskih sredstava saveznog ministarstva za obrazovanje i istraživanje. Program je nosio naziv “Kultur macht stark” (Kultura te čini snažnim/om), sproveden u saradnji sa 29 nacionalnih organizacija; obuhvatio je implementaciju 35.000 inicijativa kroz 14.000 lokalnih partnerstava (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2022b: 70).

Pitanje kulturne participacije mladih pozicionira se kao suštinski interresorno pitanje, slično kao pitanje rodne ravnopravnosti u kulturi, ili još i više, jer se uključuje i Ministarstvo

⁵² Slično “OK metodu” koji smo razvijali i promovisali u Nacionalnom savezu pozorišta za decu i mlade ASITEŽu Srbije, na osnovu rada Minje Bogavac kao upravnice u Šabačkom pozorištu u periodu od avgusta 2018. do decembra 2020. godine (Bogavac, 2021).

prosvete / obrazovanja u većini zemalja, ali i Ministarstvo za mlade, tamo gde postoji. Ovo je posebno relevantno u oblasti stručnog i profesionalnog umetničkog obrazovanja, kao i nastave predmeta u oblasti umetnosti u okviru redovnog sistema obrazovanja, te njegove regulacije (Đukić, 2010). Neki od mapiranih programa u ovom segmentu analize fokusiraju se na međuresornu saradnju sa školskim sistemom i upravo spadaju u ono što se u užem smislu smatra pod “kulturno obrazovanje” ili još češće “umetničko obrazovanje”.

Kada je o reč o tome, izveštaj komiteta Britanskog parlamenta o društvenom značaju participacije mladih u kulturi i sportu kritikuje smanjivanje udela umetničkih predmeta u školama u ovoj zemlji i skreće pažnju da kako se država “proaktivno bavila nekim drugim pitanjima u vezi sa školskim kurikulumom, tako ne treba ni da ignoriše ovu temu i da se odriče od svoje odgovornosti” (House of Commons, 2019: 47).

Dodatno, u odnosu na ciljeve kulturne participacije mladih i prioriteta koji je postavljen, npr. “mladi kao rizična grupa”, saradnja sa drugim resorima postaje od izuzetnog značaja. U pomenutom britanskom izveštaju koji se, između ostalog, bavio prevencijom delinkvencije ili ponavljanja prekršaja i krivičnih dela, kao i unapređenjem zdravlja mladih, upravo je skrenuta pažnja na nedostatak zajedničkog promišljanja između različitih ministarstava i apelovano za formiranje nove međuresorne grupe za razvoj politika u ovom domenu.

Umetničko i kulturno obrazovanje u užem smislu, iako može biti viđeno kao infrastruktura za kulturno izražavanje mladih i njihovo strukturisano učešće u kulturnom životu, nije tema ove disertacije, te mu neće biti posvećeno tako mnogo prostora. Ipak, važno je pocrtati ekspertizu u ovom domenu koja postoji na domaćoj sceni, kako u akademiji tako i u praksi i na važne napore koji se ulažu u zagovaranje bolje saradnje resora obrazovanja i kulture u Srbiji niza nezavisnih organizacija i pojedinaca (Milosavljević, 2016).

Na kulturno i umetničko obrazovanje može se istovremeno gledati i kao na prenošenje kulturnog kanona, te na ograničavanje i limitiranje slobodnog izbora mladih i građenje autentičnih interesovanja, u zavisnosti od dominantnog pristupa u određenom obrazovnom sistemu, instituciji, pa i pojedinačnom nastavniku. Ono je svakako i platforma za jačanje estetičkih i kulturnih kompetencija, iako se u ovom sistemu mladi najčešće tretiraju kao oni koji treba nešto da nauče, pre nego da to bude prostor u kojem se oni pitaju išta u vezi sa načinom upravljanja kulturnim životom u lokalnoj zajednici ili šire. Oni sa kojima se eventualno konsultovalo i koji su uključeni u neke procese odlučivanja sa idejom da prenesu i

zastupaju mišljenje i interese mladih, njihovi su nastavnici, čime umesto da deca i mladi govore sami uz podršku odraslih, dolazi do toga da su odrasli – nastavnici, svojom stručnošću zauzeli mesta mladima.

Ovo poglavlje završila bih primerom aktivne, premda ne nužno uspešne, participacije mladih u donošenju odluka u domenu politika sećanja i umetnosti u javnom prostoru iz Litvanije. Tri javna konkursa bila su raspisana za spomeničko rešenje na glavnom trgu u Vilnusu, prestonici Litvanije, i prilikom javne rasprave o radovima koji su bili izabrani u užu izbor na prvom konkursu, mladi ljudi izražavali su značajno drugačije mišljenje od starijih građana, istoričara i nekadašnjih političkih zatvorenika Litvanije. Tada nije doneta odluka, drugi konkurs je potom ponovo bio neuspešan, a prilikom trećeg konkursa rad jednog mladog umetnika osvojio je skoro identičan broj na javnom onlajn glasanju kao rad koji su predlagala “patriotska udruženja” (37.55% prema 37.66%). Tada se uključila i stručna komisija i sa 7 glasova od 8 izabrala upravo rad mladog umetnika. No, patriotska udruženja su nastavila da zagovaraju svoje favorizovano spomeničko rešenje, uspeli su da mobilišu neke od narodnih poslanika, te je uprkos prigovorima predstavnika umetničke i akademske javnosti donet zakon u Skupštini 2020. godine, kojim je ipak propisana obaveza postavljanja tog spomeničkog rešenja protivno prethodnoj odluci delegiranog stručnog žirija (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2022c: 41–42).

U različitim evropskim zemljama pronađeni su različiti pristupi razumevanju kulturne participacije mladih, u odnosu na istorijski i politički trenutak, prioritete partija u poziciji odlučivanja ili nacionalnu tradiciju. Četiri dominantna pristupa, koji mlade razumeju kao rizičnu društvenu grupu, kulturno zanemarenu grupu, buduću publiku ili talente koji mogu doprineti ekonomskom rastu i nacionalnom prestižu, pronađeni su u većem broju zemalja na primeru različitih mera i instrumenata kulturne politike. Osim pojedinačnih mera i aktivnosti namenjenih unapređenju učešća mladih u kulturnom životu, u nekim od zemalja javljaju se i strateški nacionalni programi sa tim fokusom, često na osnovu opsežnih i sistematskih istraživanja kulturnih praksi i potreba ove društvene grupe. Jedan od važnih kanala kulturne, ali i obrazovne politike, usmeren ka mladima, jeste umetničko obrazovanje, koje može pružati prostor mladima za izražavanje, ali može delovati i kao kanal za prenošenje kanona i postojećih dominantnih obrazaca, te suštinski ograničavati autentično učešće i doprinos mladih kulturi.

4. O feminističkoj kritičkoj analizi javne i kulturne politike

Od 90-ih godina se u Srbiji prepoznaje “vrednosna transformacija obeležena re-tradicionalizacijom, nacionalnom homogenizacijom i de-sekularizacijom, te dominacijom kolektivnih i autoritarnih vrednosti nad individualnim slobodama” (Tomanović, 2012: 145). Marina Blagojević je iste 2012. navodila da se repatrijarhalizacija odvijala u Srbiji uporedo sa retradicionalizacijom kao njen neodvojivi sastavni deo (Blagojević, 2012: 28). U tom kontekstu naše društvo odlikuje spektar patrijarhalnih društvenih vrednosti: “Srbija pripada kolektivističko-porodičnoj kulturi, gde je patrijarhalna distribucija autoriteta zamenjena paternalističkim roditeljskim stavovima i obrazovnim stilovima” (Tomanović, 2012: 149).

U dva zbornika koja je Marina Blagojević uredila krajem 90-ih i početkom 2000-ih godina u Srbiji je kroz doprinos različitih autora/ki sa ekspertizom u različitim sferama društvenog života, potvrđena, ili kako se navodi “otkrivena mizoginija, kao jedan od ključnih fenomena socijalno-psihološke klime 90-ih”, i to u vidu “jedinственog, ali izdiferenciranog sistema” (Blagojević, 2002: 23). 2012. godine Blagojević je isticala kontinuitet patrijarhalizma na ovim prostorima (Blagojević, 2012: 41).

Dragičević Šešić i Nikolić (2019) navode da je odgovornost akademske zajednice, radnika u kulturi i umetnika da podižu svest između ostalog o populizmu koji ugrožava demokratiju i ljudska prava u savremenom društvu. Disertacija je utemeljena u sličnom uverenju da institucije snose odgovornost da adresiraju i proaktivno se suoče sa diskriminacijom, koja je strukturna i sistematska dimenzija društva.

Feministički analitički pristupi teže da prepoznaju “androcentričnu pristrasnost (*bias*) u tradicionalnim disciplinama i preoblikuju dominantne paradigme tako da potrebe, interesi, aktivnosti i brige žena mogu da budu analizirani sistematično, kao i da razviju istraživačke metodologije koje nisu ni rodno-pristrasne, ali ni rodno-neutralne” (Hawkesworth, 1994: 97), dok feministička analiza kritikuje dominantne, kao i alternativne pristupe javnim politikama u kontekstu postavljanja agende, donošenja politike, implementacije, evaluacije, i uopšteno metodologije (Hawkesworth, 1994: 98).

Prema ovoj autorki, androcentrizam u nauci nalazi se u teorijama, metodologijama pa i rezultatima istraživanja, a ovaj koncept ukazuje na to da i pretpostavke, koncepti, argumenti, te politike mogu biti “orodnjeni”, čak i kada su prakse “rodno-neutralne”. “Prakse koje zvanično ne uzimaju rod u razmatranje, ili su intencionalno 'rodno neutralne' ili pružaju 'jednake šanse' takođe mogu imati rodnu dimenziju ukoliko određeni faktori otežavaju ženama postizanje istih rezultata kao muškarcima primenom istih postupaka” (Hawkesworth, 1994:105).

U diskusiji o feminističkoj kritičkoj analizi javnih politika koju su autorke Bensimon i Maršal imale sa Hejt Enderson, one pristup feminističke kritičke analize javnih politika definišu na sledeći način:

Rod je osnovna kategorija, i analiza politika koja proizlazi iz feminističke kritičke perspektive obratiće pažnju na rodne aspekte, kako u eksplicitno rodno-određenoj, tako i u rodno-neutralnoj praksi, koja može koristiti muškarcima i štetiti ženama čak i ako to nije nameravano.

Feministička kritička analiza politika je rodno osveščena (eng. gender-conscious), a ne slepa (eng. gender-blind). Eliminisanje asimetrije moći i dominacije koja strukturira odnose između muškaraca i žena u akademskom okruženju zahteva rodno osetljive procene akademskih struktura, praksi i politika.

Cilj feminističke kritičke politike je transformacija institucija, a ne samo “dodavanje” žena [postojećim strukturama]. (Bensimon, Marshall, 2003: 338–339)

Prema ovim autorkama, rod je relevantna kategorija za analizu ne samo onda kada su politike usmereno direktno i eksplicitno na žene, već u slučajevima svih politika i programa.

Dok se u konvencionalnim studijama javne politike, pravičnost ogleda u rodnoj neutralnosti, feministički pristup ističe da se pravičnost ogleda u rodnoj osveščenosti, tj. u razumevanju uticaja roda čak i kada on nije eksplicitno i svesno uzet u obzir prilikom dizajniranja i sprovođenja politika.

Tabela 1: Poređenje dominantne i feminističke perspektive, preuzeto od Bensimon i Marshall (2003: 340)

	Dominantna perspektiva	Feministička kritička perspektiva
Dominacija	je zasnovana na ekspertizi i autoritetu	je zasnovana na kontroli i opresiji i slični robovlasničkom odnosu
Rod	je jedna od mnogih nezavisnih varijabli u analitičkom miksu	“Rod označava i oslikava istrajnost asimetričnih odnosa moći, pre nego prirodne (biološke / anatomske) razlike” (Flax, 1992:193)
Alati	Pravičnost leži u “slepilu za rod”. Alati su metodi razumevanja sveta. Postavljaju se pitanja koje problematizuju žene	Pravičnost leži u rodnoj osvešćenosti. Razotkrivanje urođenosti kako rodno-eksplicitnih, tako i rodno-neutralnih praksi. Postavljaju se pitanja koja problematizuju prakse i odluke
Cilj analize javne politike	Uklapanje. Pomoć rukovodećim osobama da odlučuju o organizovanju, disciplinovanju i regulisanju reda unutar institucije	Transformacija. Izazivanje promene, podizanje svesti o ukorenjenim patrijarhalnim praksama [u visokom obrazovanju]

Glavna razlika je u tome da li se rod tretira kao spoljašnja varijabla ili se teži razumevanju roda u prividno “neutralnim” strukturama, praksama i politikama. “Prvi pristup problematizuje same žene (eng. blame-the-victim, ili change-the-victim pristup), dok drugi problematizuje prakse i odluke koje se predstavljaju kao rodno-neutralne, kako bi pokazao da one mogu, i često rezultuju u nepovoljnim posledicama po žene” (Bensimon, Marschall, 2003: 344).

Da sumiram, prema navedenim autorkama, neki od zadataka feminističke kritičke analize javnih politika su sprovođenje arheologije javne politike – razumevanje konteksta, razvoja i uticaja prethodnih politika i političkih struktura; mapiranje tradicija i socijalnih normi koje su ograničavale pristup i postignuća žena; rekonstruisanje političkih struktura i diskursa tako da se uključe i osnaže glasovi koji su bili marginalizovani ili tokenizovani; ispitivanje jezika, pojmova i pretpostavki; primena alternativnih metoda, poput usmene istorije, radi razotkrivanja uticaja politika na emocionalni i psihološki život; zagovaranje, prepoznavanje i stavljanje u upotrebu agencnosti analitičara/ki javne politike; te izrada analiza javne politike koje eksplicitno kreiraju rodnu osvešćenost, razotkrivaju ograničenja “rodno neutralnih” praksi i asimetrične odnose moći (Bensimon, Marschall, 2003).

Možda ne inicijalno, ali vremenom je pristup feminističke kritičke analize javne politike unapređen i nadograđen, tako da obuhvata razumevanje višestrukosti identiteta koji se

prepliću i utiču jedni na druge prilikom efekata javnih politika, među kojima su “rasa“, klasa, etnička pripadnost, verska, seksualna orijentacija, rodni identitet, uzrast, situacija hendikepa, državljanstvo, zdravstveno stanje i dr. U okviru ovih pristupa prepoznaje se odgovornost analitičara da osvetli u što većoj meri istorijski marginalizovane i podzastupljene identitete, razumevajući da nijedna dimenzija identiteta sama nije dovoljna da objasni uslove nečijeg života, iskustvo i društvenu poziciju već samo oni svi ukršteni (Kanenberg, Leal, Erich, 2019). Ni žene i mladi tako nisu homogene grupe. U dizajniranju i sprovođenju kulturnopolitičkih mera kojima bi bila unapređena njihova participacija neophodno je da dođe do pluralizacije onih koji su uključeni, a ne uključivanja samo jedne osobe iz neke grupe, niti samo jedne `vrste` osoba iz te grupe, radi prave raznolikosti i drugačijih perspektiva (Gaupp, 2023).

U regionu se početkom druge decenije ovog veka sve otvorenije priznavalo da problemi ne nestaju po usvajanju zakona (o rodnoj ravnopravnosti) i uspostavljanju “mehanizama” (za rodnu ravnopravnost), i da je “ostajao veliki raskorak između `normativnog i stvarnog`” (Blagojević, 2012: 20). Za početak, od ključnog je značaja ko upravlja diskursom i ko sprovodi, bilo teorijsku, bilo empirijsku, analizu, a posebno kada se radi o položaju žena u društvu. “Ko je žena?” Jedno takvo pitanje, nesporno, povlači i druga pitanja: `Ko to pita? Šta tim pitanjem hoće onaj ili ona koja pita`?” (Šuvaković, 2010: 38).

Celo polje feminističke epistemologije, epistemologije margine i razlike ukazuje na ulogu subjekta u sprovođenju istraživanja, njegove pozicije, prethodnih iskustva, interesa i ideologije, te sa jedne strane dekonstruiše neutralnost nauke i univerzalnost uvida, a sa druge strane podvlači potencijal i kvalitet alternativnih perspektiva, onih koji su u dominantnim narativima i procesima zanemareni i marginalizovani. “Feminističko stanovište je da se znanje i društvena transformacija stvaraju kroz borbu između dominantnih i marginalnih glasova i perspektiva, kao i između jedne i druge verzije istine” (Stojčić, Bobičić, 2020: 108).

“Protokoli ženske filozofije ne samo da pokazuju mogućnost za drugačiju filozofiju od muške filozofije, već pokazuju da je svaka filozofija hibridna politika izvođenja protokola o zasnivanju filozofije” (Šuvaković, 2010: 39). U filozofskom i epistemološkom smislu, ovde je centralan metod i način izvođenja argumentacije, koji će imati veze sa strukturalnom pozicijom onoga koji misli i govori (Šuvaković, 2010: 41–42). Preneto na analizu kulturne politike, važno je de-univerzalizovati govor i mišljenje, destabilizovati pseudo-univerzalnu i

pseudo-objektivnu poziciju analitičara i istraživača, ali i donosioca odluke u polju kulture kao i bilo kojem drugom polju javnog delovanja. To feministička kritička analiza javne politike upravo teži da uradi i ovo je relevantno kako u odnosu na pol/rod, tako i uzrast i njihovu ulogu u epistemologiji i odnosima moći u mišljenju i odlučivanju.

Feministička kritička analiza kulturne politike u skladu je i sa afektivnom teorijom i politikom (Ahmed, 2014). Kako se umetnička i kulturna produkcija umnogome bave upravo ispoljavanjem i interpretacijom afekata, tako se može reći da je kulturna politika kao sistem javnog upravljanja umetničkom i kulturnom produkcijom, kulturnim životom i razvojem u značajnoj meri zapravo politika afekata. Zato je afektivna teorija relevantna, a posebno kada govorimo o učešću i položaju grupe žena i mladih, kojima se i inače spočitava emocionalnost i iracionalnost. Prema grupi teoretičarki leve feminističke provenijencije, “feministička teorija ima bogatu istoriju proučavanja uloge afekta kao inherentno društvenog i političkog [...] a glavne analitičke perspektive su poveznice između emocija i politike u pitanjima vezanima za kapitalizam, patrijarhat, ugnjetavanje, moć, kulturu, diskurs, regulative...” (Stojčić, Bobičić, 2020: 103). Ovaj pristup istovremeno omogućava da u analizi procesa i rezultata javne kulturne politike uzmemo u obzir i afekte koje proizvodi, marginalizuje, te o kojima kreira diskurse. Autorke smatraju da je, između ostalog, “...prevazilaženje lažnih dihotomija razuma naspram osećanja, ključno za razumevanje, analizu i transformaciju političkih procesa” (Stojčić, Bobičić, 2020: 104).

Važno je istaći da se opšte politike i mere rodne i uzrasne ravnopravnosti preslikavaju i utiču i na sektor kulture. Moglo bi se postaviti pitanje opravdanosti analize fokusirane samo na jedan sektor kao što je kulturni, i mera i preporuka koje se predlažu za unapređenje stanja u njemu, ako je on samo jedan od sektora na koji se primenjuju mere koje već postoje izvan tog samog polja. Sektor kulture ima i svoje specifičnosti, poput odgovornosti za kreiranje javnog mnjenja, doprinosa izgradnji identiteta ili vrednosne osnove društva, dok sa druge strane odslikava tu vrednosnu osnovu, identitet i javno mišljenje kroz kulturnu i umetničku produkciju. Iz istih tih razloga, kulturna politika može da ide i nasuprot opštih politika društvene ravnopravnosti, da ih ometa, te usporava njihovo efikasno sprovođenje, ukoliko nije proaktivna sama po sebi i nema svoje specifične mere kojima će da podrži ili makar bude komplementarna opštim principima i merama usmerenim ka ravnopravnosti.

Sve ovo relevantno je i za menadžment u kulturi. Menadžeri u kulturi polaze od okvira koje postavlja nacionalna kulturna politika bez obzira da li se slažu sa tim okvirima ili pokušavaju da zagovaraju za drugačija rešenja (Dragičević Šešić u Mandel, 2017: 176–177). Pritom, to se ne odnosi samo na nacionalne, već i internacionalne okvire i smernice kulturne politike s obzirom da oni često određuju finansijska sredstva koja će biti na raspolaganju za sprovođenje projekata i inicijativa.

Unapređenje raznolikosti, ravnopravnosti i inkluzije u umetnosti zahteva umetničko, moralno, pravno i finansijsko delovanje institucija (Brody, 2020), a instrumenti kulturne politike su međuzavisni i svaki predstavlja osnov za primenu sledećeg (Đukić, 2010: 120). Stoga u tekstu kontinuirano povezujem pojedine instrumente, prakse, podatke i zaključke.

5. Analiza vrednosno-idejnih instrumenata kulturne politike u Srbiji

Vrednosno-idejne instrumente kulturne politike smatram primarnima jer oni predstavljaju okvir za implementaciju svih drugih instrumenata (Đukić, 2010: 163). U samom osnovu ove grupe instrumenata leži različito vrednovanje i konceptualizacija kulturnih, umetničkih i kreativnih praksi i karakteristika. Kao stimulativan okvir kulturne politike Đukić navodi onaj koji omogućava pluralizam koncepata, dok restriktivan podrazumeva “nametanje jedne ideologije ili odabranog kulturnog modela” (2010: 163). Autorka navodi da “kulturna politika može vrednovati umetničko stvaralaštvo, delo, ustanove i organizacije, projekte, kao i ljudske resurse” (Đukić, 2010: 164).

U kontekstu rodne i uzrasne analize, analiza ove grupe instrumenata polazi od mapiranja pozicija kojima je omogućeno da vrednuju i da konceptualizuju, da misle i da govore, kao i da li u analizama kulturne politike uzimamo ovu dimenziju u obzir i da li je dekonstruišemo. Na primer, medijska slika sektora kulture, početkom prošle decenije u Srbiji bila je “u potpunosti maskulizirana, kako u smislu selekcije događaja i medijskih žanrova, tako i citatnosti, vizuelne opreme teksta, jezičke upotrebe profesionalija i potpisa autora tekstova” (Valić Nedeljković, 2011: 255).

Estetičke analize i rasprave, gotovo po pravilu, ukazuju na apstraktnu i univerzalnu poziciju subjekta suđenja, bez uzimanja u obzir istorijskog, geografskog, kulturalnog, rodnog ili klasnog pozicionisanja pojedinačnog subjekta estetskog suđenja ili vrednovanja. Apstraktna i univerzalna pozicija subjekta suđenja je uobičajeno izvedena iz identiteta muškarca i to muškarca određene klase i rase. (Šuvaković, 2010: 123)

Na ovaj način jednoj demografskoj grupi načelno je omogućeno da uspostavi kanon vrednosnog i estetskog suda, protiv kojeg je onda jedino moguće boriti se ili se sa njime slagati, ali uvek delovati u odnosu na njega. “Kanon jednu `specifičnost` (estetsku, rodnu, rasnu, klasnu, etničku, političku) dovodi do opštosti koja je izraz odgovarajućih moći i dominacija u mikro ili makrodruštvenim odnosima” (Šuvaković, 2010: 133). Gudović (2017: 139) navodi da je u sferi izvođačkih umetnosti evidentno odsustvo sistematizovanih podataka, te nedovoljna vidljivost i priznatost “feminističkih izvođačkih praksi koje

progovaraju o neravnopravnosti, militarizaciji i diskriminaciji prema ženama”. Odsustvo podataka i praćenja, marginalizacija i brisanje iz sećanja i znanja upravo su neki od vrednosno-idejnih tj. ideoloških strategija i instrumenata institucija.

Ova grupa instrumenata kulturne politike, u bliskoj je vezi sa narativima i diskursima i ima snažan uticaj na konceptualizaciju ostalih instrumenata (Cazes, Pyykkonen, 2019), ali je obično najređa za istraživanja s obzirom da se često i ne razvija eksplicitno, te ih je teško meriti i evaluirati, zbog nedostatka kvantitativnih pokazatelja. Ipak, ovo istraživanje pokušalo je da obuhvati i tu grupu instrumenata, s obzirom da su oni posebno važni kada govorimo o uticaju patrijarhalnosti i tradicionalističkih trendova u kulturnom životu zajednice. Dragičević Šešić sugerira da je politika nagrađivanja, na primer, najekonomičniji instrument kulturne politike jer može biti besplatan, i u tekstu 2017. godine predlaže između ostalog, uvođenje priznanja ustanovama kulture i organizacijama civilnog društva za razvoj kulture za decu i mlade (2017: 283), što se do 2024. godine nije desilo.

Sa druge strane, Dragičević Šešić i Nikolić navele su da “nove populističke politike zasnovane na osećanjima i retorici, utiču na kulturne politike više od bilo kog istraživanja” (2019: 43). Belfiore, među ostalima, istraživala je jaz između političkih diskursa i realnosti i podsetila da javne politike i odlučivanje nisu procesi mimo ideologije. Oni su “neuredni, neizbežno politički i više zasnovani na idejama nego na podacima” (Belfiore, 2021: 2). Autorka ističe kako su neoliberalne i ekonomske logike normalizovane kao neutralne (2021: 13) – a ova disertacija slično tvrdi za patrijarhalne i adultističke okvire.

5.1. Mladi u komunikaciji institucija kulturne politike u Srbiji⁵³

U poslednjem objavljenom izveštaju o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji dostupnom u trenutku pisanja disertacije (Krovna organizacija mladih Srbije [KOMS], 2023), mali uticaj na donošenje odluka bio je za 45% mladih u Srbiji jedan od najvećih problema mladih. Ovaj problem nalazio se na šestom mestu na rang listi, sa značajno nižim udelom odgovora nego u prethodne tri godine, dok je i “nedostatak kulturnih događaja” značajno opao u rezultatima istraživanja – 29% ispitanika i najniže, poslednje, 12. mesto na rang listi najvećih problema mladih (dok je u prethodne tri godine rezultat uvek bio između 41 i 44%) (KOMS, 2023: 85).

Ovi podaci ukazuju na to da značajan broj mladih u Srbiji oseća nedostatak participacije i kulturnih događaja u svom okruženju kao važne probleme, ali ne najvažnije, niti toliko važne kao prethodnih godina. Komparacija sa prethodnim godinama nije sasvim moguća jer su istraživači/ce u međuvremenu uveli i tri nova ponuđena odgovora koja nisu 2020. godine bila na raspolaganju ispitanicima, a to su Stanje životne sredine, Zdravstveni sistem i Nedostatak demokratije i pravde (KOMS, 2023: 85). No ipak, relevantno je postaviti pitanje da li do promene u rezultatima istraživanja dolazi zbog bolje uključenosti mladih i veće dostupnosti kulturnih događaja, ili iz drugih razloga. Pretpostavka je da su u prošloj 2023. godini druga dešavanja u našoj zemlji okupirala njihovu pažnju (tragična masovna ubistva dece i mladih od vatrenog oružja u mesecu maju), kao i da mladi ljudi u Srbiji postepeno gube interesovanja za klasične kulturne sadržaje koji im se nude, s obzirom da iz godine u godinu ne dobijaju adekvatne sadržaje i mogućnosti koje ih interesuju.

No, ako nacionalne i lokalne politike u zemlji i regionu makar u određenoj meri podržavaju konkretne programe i projekte za razvoj učešća dece i mladih u političkom, društvenom i kulturnom životu, osmišljavaju ih, sprovode ili finansiraju, kako je moguće tvrditi da im nije stalo do participacije mladih i dece, i da je ova društvena grupa marginalizovana? Tvrdnja ovog istraživanja nije da donosioci odluka nikako ne mare za učešće dece u društvenom i kulturnom životu. Hipoteza je da kad o deci i mladima razmišljaju, to je pre svega na način

⁵³ Izvod iz ovog poglavlja sam usmeno izlagala na Međunarodnoj konferenciji istraživanja u kulturnoj politici ICCPR u septembru 2022. godine, pod nazivom “Discourses and Limitations of Participation: Adulthood in Cultural Policies”. Taj deo istraživanja sproveden je u okviru projekta “Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje lokalnih resursa za i sa lokalnom zajednicom – 744648” (EPICA) Fakulteta dramskih umetnosti, rukovoditeljke dr Nine Mihaljinac, uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije.

koji proizlazi iz patrijarhata, te da taj sistem vrednosti značajno određuje percepciju potreba, interesa, praksi, načina i mogućnosti samog učešća dece i mladih.

Brojne su interpretacije zašto je važno da deca i mladi učestvuju u kulturnom životu. One zavise od istorijskog, geografskog i društvenog konteksta, ali i od skrivenih ideologija i politika (Tomka, Matić-Ostojić, 2016: 10) – “velika je razlika da li je cilj razviti snažnu i samostalnu ličnost, nacionalistički nastrojenu ličnost, ili nešto drugo” (2016: 83). Tako je 2019. godine održan okrugli sto u saradnji više institucija, ali i nezavisnih organizacija, na temu “Vaspitavanje kulturom”. Treba obratiti pažnju da je u izveštavanju sa ovog događaja Zavod za proučavanje kulturnog razvitka (ZAPROKUL) kao jedan od glavnih organizatora govorio o svojoj publikaciji o saradnji sektora obrazovanja i kulture (Milankov, Opačić, Subašić i ostali, 2017) kao o temi “vaspitanja mladih generacija pomoću umetnosti i kulture kao alata za učenje i agensa socijalizacije i vaspitanja”⁵⁴.

Postoji načelni konsenzus da deca i mladi treba da učestvuju, te da su kultura i umetnost značajni za zadovoljavanje njihovih potreba i poštovanje njihovih prava, ali da bi došlo do značajnog unapređenja u ovoj oblasti neophodno je napraviti korak dalje i postaviti ove vrednosti kao eksplicitne prioritete kulturne politike (Tomka, Matić-Ostojić, 2016: 46). Ova disertacija stoga istražuje “ničiju zemlju” između narativa kulturnih politika (gde su izvori pre svega kulturni sektor i resor, čemu je posvećeno ovo poglavlje) i stvarnosti učešća mladih u kulturnoj produkciji, recepciji i donošenju odluka (iz perspektive pre svega omladinskog sektora, ali ne nužno). Dodatno, cilj je doprineti razlučivanju populizma (Dragičević Šešić, Nikolić, 2019) u govoru o važnosti uključivanja mladih u kulturni život u Srbiji.

Jedan deo empirijskog istraživanja sproveden je kao analiza komunikacije Ministarstva kulture i informisanja Republike Srbije, u periodu od početka 2019. do septembra 2022. godine. Sekcija “Vesti i saopštenja” na sajtu Ministarstva kulture, u poslednjem trenutku istraživanja u septembru 2022. godine, obuhvatala je gotovo 1000 članaka u periodu od januara 2019. godine. Pretraga koristeći reč “mladi” u originalu prezentovala je 23 članka u kojima se ova reč pojavljuje bilo gde u tekstu ili u naslovu. Ova 23 članka su detaljno analizirana. Osim toga, kako se ispostavilo da najnoviji članak prikazan tom automatskom pretragom datira iz marta 2021. godine, sprovedena je i dodatna, ručna pretraga na 324 objave novije od tog datuma, nastale najkasnije do septembra 2022. godine, pri čemu sam u

⁵⁴ Konferencija “Vaspitavati kulturom”

<https://zaprokul.org.rs/konferencija-vaspitavati-kulturom-ka-drustvu-u-kom-su-vrednosti-vazne/>

analizi obraćala pažnju na one čiji je naslov sugerisao vezu sa temom mladih na bilo koji način.

Struktura internet stranice Ministarstva kulture se od obavljene analize do predaje disertacije delimično menjala (između ostalog i zbog promena Vlade i rukovodstva Ministarstva), kao i način arhiviranja i pretraživanja vesti. Stoga ponovne pretrage možda ne bi proizvele identične rezultate u smislu broja objava, ali je analiza narativa i dalje indikativna i relevantna.

Većina članaka koji se odnose na mlade mogu se sortirati u četiri grupe i objasniti na sledeći način, spadajući prvenstveno u prethodno mapirane pristupe bavljenju kulturom radi nacionalnog prestiža i očuvanja nacionalne kulture, te civilizirajuće i vaspitne uloge kulture (Bennet, 1995; Dragičević Šešić, 2017).

1. Didaktička retorika

U ovim tekstovima fokus je na medijskoj nepismenosti mladih i drugim obrazovnim, didaktičkim ciljevima institucija i projekata.

U tekstovima Ministarstva koriste se formulacije poput: “Objasnila je mladima”, “Da bi mladi mogli razumeti”, “Kako bi se približilo deci i mladima”, “Podstičemo decu i mlade da aktivno istražuju i upoznaju svoje nasleđe i otkriju svoj poreklo”, “Nadam se da će mladi umetnici preuzeti i obnoviti ideju...”, “Približavanje kulture posebno deci i mladoj generaciji”...

2. Nacionalna retorika

Ova grupa tekstova naglašava ulogu mladih u očuvanju srpskog nacionalnog identiteta i kulturne baštine.

Saopštenja i vesti ističu kako “Identitet srpske kulture nastavlja se kroz mlade”, “Mladi održavaju vitalnost srpske kulture”, “Na taj način su se deca i mladi našli u ulozi čuvara maternjeg jezika...”, “...kao što se beton sipa u temelje egzistencije pojedinaca, društva i države”.

3. Tradicionalistička retorika baštine kao najznačajnije dimenzije kulture

Treća grupa je srodna prethodnoj, s tim što se u ovim saopštenjima i vestima ističe superiornost tradicije i kulturne baštine u odnosu na savremeno stvaralaštvo, a samim tim i mogućem doprinosu mladih kulturnom životu sadašnjice.

Nekoliko tekstova podvlači neupitnost tradicije i neophodnost da se mlade generacije *pre svega* obrazuju za kulturno nasleđe: “Podizanje svesti najmlađih o važnosti nasleđa”, “Da bi mladi bolje upoznali kulturu i umetnost u svim njenim formama, treba početi sa onim što ima nespornu vrednost i od čega se stvara osnova za sve ostalo savremeno...”

4. Retorika zasluga institucija i pohvale naporima odraslih

Institucije, odrasli stručnjaci i eminentni umetnici čine nešto (dragoceno) u (pretpostavljenu) korist mladih.

Ova komunikacija Ministarstva paternalistički poziva na zahvalnost mladih ka odraslima, podvlači autoritet i kompetentnost stručnjaka nasuprot mladima i u više navrata potvrđuje da odrasli profesionalci smatraju da mogu da procene interes, ciljeve i koristi mladih, a bez dijaloga i komunikacije. “Mladi zavole pisanu reč i čitanje zahvaljujući Vama”, “on je osnovao ovaj festival kao platformu za dijalog među talentovanim mladim ljudima”, “na njemu mladi autori dobijaju svoju prvu šansu”, “mladi umetnici i radnici iz tehničkog sektora, koji su primljeni, izrazili su ogromno zadovoljstvo”. Suprotni tekstovi, u kojima bi se odrasli profesionalci zahvaljivali mladima zbog njihovog doprinosa, nisu pronađeni.

Neke od objava ističu i ciljeve i napore ka decentralizaciji ili sprečavanju *odliva* (mladih) *mozgova* poput “svi građani opštine Vrbas zaslužuju da imaju kulturne sadržaje i da deca i mladi ne idu na predstave u Novi Sad, Beograd i Suboticu nego da to imaju u svojoj opštini”. Smatranje mladih isključivo primaocima (znanja) i pripisivanje autoriteta odraslima jedna je od odlika adultizma. Razumevanje kapaciteta mladih za više stupnjeve participacije i ravnopravnosti po Hartu (1992) takođe izostaje u ovom kontekstu.

Značajan broj članaka karakteriše osećaj ugrožene srpske nacionalne kulture i identiteta, koji poziva na oprez, apeluje za pomoć i dodatne napore kako bi opstao u neprijateljskom okruženju. Čak i kada se pominje evropski identitet ili globalna kulturna scena, naglasak je uglavnom stavljen na srpski kulturni identitet i kulturni prostor. Ovo je važan indikator kada

govorimo o patrijarhalnosti kao o vrednosnoj orijentaciji kulturne politike u Srbiji. Neki od primera samo iz 2019. godine su:

- “Danas kada se vodi presudna borba za opstanak kulture pismenosti, negovanje maternjeg jezika i pisma... Potrebno [je] biti u toku sa svetskim tokovima, ali je deo zadatka na srpskom bibliotekarstvu da ne postanemo kolonija strane knjige i kulture...”⁵⁵
- “Različiti neprijatelji, rukovođeni istim motivom, znali su važnu i tačnu stvar – uništiti, oskrnaviti ili oslabiti kulturu i kulturno pamćenje jednog naroda bez sumnje je pravi i jedini put da narod trajno nestane sa istorijske scene. [...] Ministar je naglasio da srpski narod mora da sačuva svoj kulturni obrazac, svoje kulturno pamćenje...”⁵⁶
- “Krvav trag neprijatelja išao je putem srpske kulture i obrazovanja [...] samo onaj narod koji ima čvrsto formiranu svest o svojoj kulturnoj tradiciji, svojoj istoriji, svom jeziku i svom pismu jeste narod koji ima šansu na istorijskoj sceni.”⁵⁷
- “Stradanje srpskog naroda i genocid koji se nad njim sproveo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nije dovoljno obrađivan u našoj umetnosti, nijedan film o tome nije snimljen”⁵⁸
- “Istorija pamti narode i društva koji su nestali sa istorijske scene, a razloge za ovakav ishod možemo da tražimo i na polju kulture. Zato je obaveza svake generacije da u skladu sa svojim znanjem, moralom, etikom učini koliko može za napredak srpske kulture, srpske duhovnosti i srpskog identiteta”⁵⁹
- “U onoj meri u kojoj znamo da čuvamo svoju kulturu, svoju tradiciju i istoriju, u toj meri zaslužujemo da postojimo na svetloj istorijskoj sceni”⁶⁰, i drugi.

⁵⁵ Ministar Vukosavljević na proslavi 88 godina od osnivanja Biblioteke grada Beograda, 17. januar 2019. <https://kultura.gov.rs/vest/689/ministar-vukosavljevic-na-proslavi-88-godina-od-osnivanja-biblioteke-grada-beo-grada.php>

⁵⁶ Obeležen Dan sećanja na stradanje Narodne biblioteke Srbije, 5. april 2019.

<https://kultura.gov.rs/vest/893/obelezan-dan-secanja-na-stradanje-narodne-biblioteke-srbije.php>

⁵⁷ Ministar Vukosavljević otvorio izložbu srpske pravoslavne škole u Bosni i Hercegovini, 11. april 2019.

<https://kultura.gov.rs/vest/908/ministar-vukosavljevic-otvorio-izlozbu-srpske-pravoslavne-skole-u-bosni-i-hercegovini.php>

⁵⁸ Ministar Vukosavljević i Emir Kusturica o filmu o Jasenovcu, 11. april 2019.

<https://kultura.gov.rs/vest/917/ministar-vukosavljevic-i-emir-kusturica-o-filmu-o-jasenovcu.php>

⁵⁹ Otvoren skup “Srpski kulturni prostor: ustrojstvo, problemi i vrednosti”, 17. maj 2019.

<https://kultura.gov.rs/vest/1001/otvoren-skup-srpski-kulturni-prostor-ustrojstvo-problemi-i-vrednosti.php>

⁶⁰ Ministar Vukosavljević otvorio sabor “Prođoh Levač, prođoh Šumadiju”, 4. avgust 2019.

<https://kultura.gov.rs/vest/1136/ministar-vukosavljevic-otvorio-sabor-prodjoh-levac-prodjoh-sumadiju.php>

Veći broj aktivnosti Ministarstva u tom periodu bio je fokusiran na negovanje srpskog jezika, zaštitu ćirilice “od izumiranja” i Povelju o srpskom kulturnom prostoru koja bi trebalo da daje “smernice za jedinstvenu politiku srpskog naroda”. “Opasnost” po objavljenim saopštenjima i vestima vrebala od globalnih sila, zemalja u okruženju poput Bosne i Hercegovine, Kosova*, Hrvatske, ali i domaćih suparnika.

Izdvađa se nekoliko izuzetaka, poput neutralnijih saopštenja u kojima se jednostavno najavljuju važne kulturne manifestacije koje se održavaju u Republici Srbiji i imaju neki segment posvećen stvaralaštvu mladih⁶¹, ili najave konferencije u Galeriji Matice Srpske, pod nazivom “Muzeji, mladi, aktivizam”⁶². Važno je možda imati u vidu da je ovaj događaj bio organizovan početkom 2020. godine dok je 2019. Novi Sad bio Evropska prestonica mladih, u čijem programu je Galerija Matice srpske učestvovala. Ova ustanova ističe se pristupom svojoj edukativnoj funkciji i po tome što organizuje vršnjačka vođenja mladih za mlade kroz izložbe, a početkom 2024. godine je promovisala i monografiju “Dvadeset godina odrastanja uz umetnost” upravo o ovoj delatnosti muzeja (Ognjanović, 2023). Ipak, ona nije jedina sa kvalitetnim programima za mlade u našoj zemlji. To što se najava dešavanja baš u ovoj instituciji izdvaja na stranici Ministarstva pre ukazuje na to da je Ministarstvo ima u vidokrugu, te na selekciju i filtriranje od strane Ministarstva.

U jednoj objavi iz 2019. godine izneti su uvidi za koje se može pretpostaviti da pripadaju rukovoditeljki Sektora za informisanje i medije, Maji Zarić, koja je lično održala niz od 15 radionica (časova) u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama u toku 7 dana Evropske nedelje medijske pismenosti⁶³. Ova objava svedoči o neuobičajenom formatu rada Ministarstva, s obzirom da su rukovoditelji/ke organizacionih jedinica Ministarstva lično angažovani kao predavači u školama i sprovode svojevršni nacionalni projekat (umesto da Ministarstvo podržava postojeće inicijative ekspertskih, univerzitetskih, obrazovnih ustanova ili nezavisnih organizacija u ovom domenu i njihove projekte). U samoj objavi, Zarić navodi da su mladi “veoma digitalno pismeni, lako prepoznaju i koriste različite medije i internet platforme”, ali i da “zapravo nisu svesni na koje sve načine medijski sadržaji utiču na njih.

⁶¹ Srbija domaćin ovogodišnjeg Međunarodnog Rostruma kompozitora, 6. oktobar 2021.

<https://www.kultura.gov.rs/vest/sr/7799/srbija-domacin-ovogodisnjeg-medjunarodnog-rostruma-kompozitora.php>

⁶² Međunarodna muzejske konferencije „Muzeji, mladi, aktivizam” u Galeriji Matice srpske, 10. februar 2020. <https://www.kultura.gov.rs/vest/sr/633/medjunarodna-muzejske-konferencije-muzeji-mladi-aktivizam-u-galeriji-matice-srpske.php>

⁶³ Mladi smatraju da su njihove potrebe nevidljive medijima, 22. mart 2019.

<https://www.kultura.gov.rs/vest/428/mladi-smatraju-da-su-njihove-potrebe-nevidljive-medijima.php>

Upravo iz tog razloga neophodno je da im se jačaju znanja i veštine koje se tiču medijske pismenosti”. U celini, moglo bi se reći da ovo saopštenje potcrtava učinak dosadašnjih napora Ministarstva ka unapređenju medijske pismenosti među mladima, ali istovremeno i urgira za sprovođenje dalje edukacije, s tim što kako navode, one ne treba da uključuju samo mlade, već i roditelje i nastavnike.

Za detaljniju analizu uzimam kao primer još i saopštenje iz oktobra 2022. godine, poslednju relevantnu objavu u periodu istraživanja. U saopštenju Ministarstva o novozaposlenim glumcima i radnicima u tehničkom sektoru Narodnog pozorišta⁶⁴ navodi se, između ostalog, da će “novi, podmlađen kadar, svojim angažovanjem i predlozima doprineti unapređenju rada te ustanove kulture” što indicira prepoznavanje kapaciteta i kompetencija tih mladih saradnika i ukazuje im poštovanje, iako su, pre svega, stavljeni u službu ustanove. Više puta u telu saopštenja, autori su osetili potrebu da naglase da uprkos zapošljavanju (tek nekoliko) mladih saradnika (i to posle 20 godina), neće biti ugroženo očuvanje tradicije. “Odluka da se podmladi kadar Narodnog pozorišta posle 20 godina je velika i važna i u skladu sa `zadatkom najstarijeg nacionalnog teatra da se očuva tradicija sa novim imenima`”, “Ta radna mesta podrazumevaju nastavljanje tradicije i sve ono što nacionalni teatar nosi sa sobom kao kulturno nasleđe, ali sa novim mladim ljudima kao nosiocima budućeg repertoara” i tako dalje. Završetak saopštenja je u paternalističkom tonu ističući da su “Mladi umetnici i radnici iz tehničkog sektora, koji su primljeni, izrazili ogromno zadovoljstvo što su postali deo jedne od najznačajnijih pozorišnih institucija u našoj zemlji i istakli da će svojim radom i zalaganjem opravdati ukazano poverenje”. Ovo bi se sve moglo reći i da je očekivano, normalno, pa i nužno, da nemamo primere drugačijeg govora prema starijim umetnicima, gde je ustanova zahvalna umetniku na želji za saradnjom (prethodno četvrta grupa dominantnih pristupa). Mladi članovi i članice omladinskog kluba Šabačkog pozorišta kritikovali su ovaj mapirani i standardni način obraćanja mladima u kulturi, ističući kako su drugačiji pristupi mogući: “OK [Omladinski klub] nas je sve uverio da je naše mišljenje važno. I što je najvažnije – niko nam nije rekao `treba da imate kritičko mišljenje` ili `na vama svet ostaje` i slične floskule, već su nam dali sredstva da isto kreiramo” (Sara Krsmanić u Bogavac, 2021: 68).

⁶⁴ Zahvaljujući Ministarstvu podmlađen kadar Narodnog pozorišta, 8. septembar 2022.

<https://www.kultura.gov.rs/vest/sr/9489/zahvaljujuci-ministarstvu-podmladjen-kadar-narodnog-pozorista.php>

Ono što je neophodno je što temeljnije upoznavanje ciljnih grupa institucija kulture, a ne zadržavanje donosilaca odluka na pretpostavkama i manjku informacija, navodi Tomka (2016). “Kada se kombinuju pretpostavke i manjak pouzdanih informacija o publici, rezultat je često vrlo netačna slika koja donosi više štete nego koristi. Zbog toga upoznavanje publike mora da postane integralni deo organizacione kulture” (Tomka, 2016: 25). I ne samo publike – slični su rezultati i istraživanja o volonterima u muzejima u Srbiji, gde su među muzejskim institucijama mapirani strah i predrasude o amaterizmu mladih volontera, kao jedna od najznačajnijih prepreka njihovom (uspešnom) uključivanju u rad ustanova (Kisić, 2010: 84). Ako je snižavanje profesionalnosti jedna od ključnih briga radnika u kulturi zaposlenih u javnim ustanovama (Tomka, Kisić, Kovo i Kalender, 2017), onda nije iznenađujuće da se ove grupe mogu i aktivno protiviti aktivnijem uključivanju mladih u svoj rad. Moje drugo, prethodno objavljeno, koautorsko istraživanje pokazalo je da čak i uz podatke o informacionim i kulturnim potrebama i praksama mladih, i uložene resurse u proizvodnju novih (digitalnih) kanala za uključivanje publike i poboljšanje odnosa sa zajednicama, kulturne institucije i drugi akteri u Srbiji ne koriste ove platforme kako bi angažovali mlade i ne usmeravaju svoj fokus na njih (Nikolić, Ilčić, 2021). U tom smislu sam i tada, kao i sada, bez obzira na drugačije predmete istraživanja, došla do sličnih rezultata o instrumentalnom razumevanju mladih i njihovog učešća u kulturnom životu.

U ovom segmentu pokazala sam dominantne oblike govorenja o mladima od strane Ministarstva kulture kao centralne institucije kulturne politike u Srbiji. Mapirani narativi mogu se pretežno definisati kao didaktički, nacionalni, tradicionalistički sa fokusom na superiornost baštine nad savremenim stvaralaštvom, i diskurs zahvalnosti odraslima, uz poneke izuzetke. U načinu govorenja institucije o mladima prepoznajem adultizam. Adultizam je ideologija, set uverenja i stavova, politika i praksi koje čine sistem opresije mladih, u kojem se mladi smatraju isključivo primaocima znanja, dok su odrasli ti koji imaju kredibilitet i autoritet. Ovaj nejednak tretman sprovodi se kroz institucije, zakone, običaje i stavove (Bell, [1995] 2018). Ovaj pojam nije bio mnogo zastupljen u teoriji kulturne politike u Srbiji i regionu, a disertacija razmatra njegove manifestacije, kako u narativima donosilaca odluka, tako i u praksi. Primer komunikacije Ministarstva kulture u periodu od 2019. do 2022. smatram da pokazuje prisustvo adultističkih, paternalističkih i etnonacionalističkih pristupa u konceptualizaciji uloge i položaja mladih kao aktera kulturnog života.

5.2. Žene u javnom prostoru i gradskim kulturnim politikama⁶⁵

Jedna od oblasti u kojima je moguće prepoznati patrijarhalnost kulturne politike je zastupljenost žena u imenovanju institucija kulture (pozorišta, muzeja, biblioteka, galerija i dr), spomenicima, i naposljetku javnim prostorima (ulice, parkovi i trgovi) kao deo politika i praksi sećanja i reprezentacije u javnoj sferi. U Italiji Ženska asocijacija za toponime (The Female Toponymy Association) od 2012. vrši pritisak na lokalne vlasti da imenovanjem ulica u značajnijoj meri očuva sećanje na žene u istoriji, s obzirom da su u tom trenutku bile zastupljene u udelu od samo pet procenata (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2022a: 35). Feministička kritička perspektiva doprinosi i, recimo nijansiranju i usložnjavanju diskusija u vezi sa tako rasprostranjenim konceptom i praksama “kreativnog grada“ (McLean, 2014).

Akteri u kulturi mogu imati raznolike perspektive o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti grada, posebno s obzirom na to da je, u trenutku analize 2018. godine, bilo malo lokalnih strateških planova za kulturu. U zavisnosti od toga u kojem delu grada žive, građani takođe pokazuju različite potrebe, tačke gledišta i razumevanja, doprinoseći tako artikulaciji različitih ideja o identitetu. Lokalni identiteti svakako nisu definisani samo javnim politikama, već i praksama građana, njihovim kulturnim učešćem ili nedostatkom istog. Ipak, prioriteta lokalnih kulturnih politika trebalo bi da budu zasnovani na lokalnim resursima i da se ulože koordinisani naponi za razvoj odgovarajućih lokalnih identiteta putem kulture sećanja. To je retko slučaj, a ova neujednačenost je upravo vidljiva u politici spomenika i odnosu između zajednice i postojećih spomenika širom gradova u Srbiji (Dragičević Šešić, Nikolić, 2018/2019: 258–259).

Prema Dragičević Šešić (2011b: 33), unutar politika sećanja u Jugoistočnoj Evropi koje utiču na kolektivnu svest, najčešće se koriste politike spomenika, a postojala su tri modela strategije spomenika obeležena različitim pristupima (inicijalno artikulisanim od strane Slapšak i Kodrnja, 2009, 2010): modeli anti-kulture, kulturalizacije i disidenata i kreativnog dijaloga. Politike i prakse spomenika su akti posredovanja koji omogućavaju stvaranje i čuvanje kolektivnog pamćenja. Predstavljajući vrednosni sistem društva, oni postavljaju

⁶⁵ Deo ovog poglavlja prethodno sam usmeno izlagala na Međunarodnoj radionici “She is made of stone: Women in Socialist and Post-Socialist Public Space” Max Planck Istraživačkog instituta za istoriju umetnosti u Firenci septembra 2021. godine pod nazivom “Women in Public Space and Serbian City Cultural Policies: Discourses and Instruments”. Deo empirijskih podataka prikupljen je u okviru projekta “Modeli lokalnih kulturnih politika kao osnov za povećanje kulturne participacije” Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka i FDU, koji je naručilo Ministarstvo kulture, a finansirao PERFORM program Švajcarske agencije za razvoj i saradnju 2018. godine.

referentnu tačku za prakse socijalizacije. Oni su često zajednički poduhvat nacionalnih političkih i kulturnih elita, zanemarujući stvarne interese zajednica (Dragičević Šešić, 2011b: 42–43).

Istraživanje čiji će rezultati biti predstavljeni u ovom potpoglavlju sprovedeno je delimično u okviru projekta “Modeli lokalnih kulturnih politika kao osnov za povećanje kulturne participacije” koji smo sprovedeli u 2018. godini (Đukić, Vukićević, Dragičević Šešić i ostali, 2018/2019), a koje je obuhvatilo 15 najvećih gradova u Srbiji sa izuzetkom Beograda i Šapca (koji je u tom trenutku iz političkih razloga bio odbio učešće u istraživanju).

Anketa o prioritetima i instrumentima lokalne kulturne politike, koju su popunjavali donosioci odluka u lokalnim kulturnim politikama u gradovima učesnicima empirijskog istraživanja tokom 2018. godine, ukazala je da većina lokalnih rukovodilaca u kulturi smatra da posvećuje posebnu pažnju organizaciji projekata i programa posvećenih ženama. Bitno je ipak, u skladu sa načelima feminističke kritičke analize javnih politika, dosegnuti do stvarne situacije iza socijalno poželjnih odgovora, deklarativne podrške rodnoj ravnopravnosti i učešću dece i mladih u umetnosti, i populizma.

Potrebno je reflektovati na socijalno poželjne odgovore iz sledećeg razloga: od 15 opština, više od polovine je odgovorilo da ulažu poseban napor u organizaciju programa i projekata posvećenih svim marginalizovanim grupama koje su ponuđene u anketi: ženama, starijim osobama, siromašnima, ruralnom stanovništvu, osobama sa invaliditetom, Romima i nacionalnim manjinama. Tri grada su označila da to čine za sve osim za jednu od ponuđenih društveno ugroženih grupa. Dva grada su preskočila ovo pitanje, a neki drugi su u potpunosti izbegli odgovaranje na određena pitanja. Samo tri grada su izričito rekla da ne posvećuju posebnu pažnju kulturi žena: Vranje, Sombor i Subotica. Različiti podaci predstavljeni u ovoj disertaciji, kao i u postojećim istraživanjima, pokazuju da je stvarnost značajno drugačija i da naši, bilo nacionalni, bilo lokalni, donosioci odluka u kulturi, ili izbegavaju da budu transparentni o svojim (ne)aktivnostima, i/ili stvarno ne razumeju kakvu vrstu aktivnosti treba sprovoditi radi ravnopravnijeg kulturnog života i inkluzivnog (lokalnog) kulturnog identiteta. Neki od njih potencijalno ne razumeju zašto bi bili potrebni posebni programi za žene, s obzirom na to da žene svakako čine većinu publike umetničkih programa. Prilikom radionice za lokalni kulturni sektor održane u Pančevu 2023. godine pokušavala sam na različite načine da razgovaram sa, među ostalim učesnicima, direktorom lokalne muzičke škole i učinim da

razume neke od prikupljenih, bilo kvantitativnih bilo kvalitativnih podataka kao indikatore neravnopravnosti u sektoru, dok je on uporno upućivao na svoj lični dobar odnos sa ženama, nastavnicama, učenicama škole itd., te na veću zastupljenost nastavnica u odnosu na nastavnike kao na indikator ravnopravnosti.

U 15 gradova obuhvaćenih našim nacionalnim istraživanjem iz 2018. godine, gradske ili nacionalne skupštine osnovale su 118 različitih javnih kulturnih institucija: najčešće su muzeji, pozorišta, biblioteke, arhivi i instituti za zaštitu kulturnih spomenika. Od 118 institucija, njih 95 bilo je zainteresovano da učestvuje u istraživanju, pa su stoga uključene u uzorak obuhvaćen ovim segmentom disertacije. Od učestvujućih 95, samo je jedna kulturna institucija imenovana po ženi.

Ne nose ni sve preostale 94 institucije ime po muškarcu: ponekad su nazvane samo po gradu u kojem rade, po istorijskom datumu ili frazi koja je promovisala socijalističke vrednosti poput mladosti, bratstva i jedinstva. Ipak, broj institucija imenovanih po muškarcima koji su prepoznati kao važni za lokalni ili nacionalni kulturni život mnogo je veći, čak 18.

Jedina žena čije ime nosi kulturna institucija u našem uzorku je Nadežda Petrović, a Galerija nazvana po njoj smeštena je u njenom rodnom gradu Čačku. Nadežda Petrović uvek je ta, koja se takoreći jedina predstavlja ili uključuje u antologije, literaturu, institucionalnu infrastrukturu (od slike na novčanici, poštanske marke, imena institucije, imena festivala “Memorijal Nadežde Petrović” itd.), u skladu sa patrijarhalnim mehanizmima prikazivanja uspešnih i profesionalno ostvarenih žena kao izuzetka (Nenić, 2019), ali i kako bi se dokazalo da strategije isključivanja i zaborava ne postoje, što očigledno nije tačno.

U kulturnoj infrastrukturi u gradovima Srbije institucije ne nose nužno imena ljudi, ali nesrazmernost između broja institucija koje nose imena muškaraca važnih za lokalnu kulturu, istoriju i zajednicu, i onih koje nose imena žena, ukazuje na značajnu nejednakost. Istovremeno, broj institucija koje ne nose lična imena nikoga iz kulturne ili društvene istorije, ukazuje da postoji instrument koji je na raspolaganju, ukoliko želimo restrukturirati odnose moći i predstavljanje u javnom kulturnom sektoru i urbanom prostoru.

Druga metodologija ovog segmenta istraživanja uključivala je analizu baza podataka zavoda za zaštitu spomenika kulture. Ukupno u Srbiji postoji, pored Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture sa sedištem u Beogradu, 15 gradskih (Beograd, Novi Sad, Priština), pokrajinskih (Vojvodina i Kosovo i Metohija), opštinskih (u slučaju Prizrena),

međupštinskih (Subotica) ili regionalnih zavoda. Podaci četiri zavoda bili su obrađeni u ovom istraživanju, i ta analiza pokazala je uznemirujuće nizak broj spomenika i objekata kulturne baštine koji čuvaju sećanje na žene, posebno kada te žene nisu svetice, poput Device Marije – Bogorodice, kojoj jeste posvećen određeni broj verskih objekata.

Zavodi sa sedištima u Pančevu i Zrenjaninu⁶⁶, od 180 objekata kulturne baštine, brinu se samo o dva objekta posvećena ženama ili na neki način povezana sa ženskom istorijom. Jedan je nadgrobni spomenik, a drugi bivša zgrada Devojačkog vaspitnog zavoda u Zrenjaninu – manastira sa kraja 19. veka⁶⁷. Ova zgrada izgrađena je iz zaostavštine Karoline Satmari, rođ. Mihanović, navodi zrenjaninski Zavod. U nekadašnjoj zgradi Zavoda siromašnih školskih sestara “De Notre Dame” danas se nalazi zrenjaninska osnovna škola “Vuk Karadžić”. Ispod kapele nalazi se kriptna sa posmrtnim ostacima ktitorke Karoline Satmari.

Baza podataka Zavoda za zaštitu spomenika sa sedištem u Nišu, uključuje 455 objekata materijalne baštine, od kojih se samo 3 odnose na žene (isključujući Devicu Mariju – Bogorodicu iz ove analize).

U gradu od posebnog kulturnog značaja, Novom Sadu, od skoro 90 objekata nepokretnih kulturnih dobara, pod zaštitom gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture⁶⁸ nalaze se 4 groba kulturnih radnica iz 19. veka, kuća rođenja Mileve Marić Ajnštajn⁶⁹ i kompleks “Englesko-jugoslovenske dečije bolnice” u Sremskoj Kamenici⁷⁰. Na Uspenskom groblju u Novom Sadu nalaze se grobna mesta Hristine Tinke Lukić glumice Srpskog narodnog pozorišta⁷¹ i Nanke Dobrić, “pozorišne diletantkinje”⁷², dok je na Almaškom groblju sahranjena glumica SNP Sofija Vujić.⁷³ Četvrti spomenik odnosi se na članicu jermenske porodice Čenazi, Ana Mariju Klaru, koji je zaštićen kao nadgrobni spomenik istoimene

⁶⁶ Zavod za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin <https://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra>

⁶⁷ <https://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/spomenici-kulture/zrenjanin-notre-damme>

⁶⁸ Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Novog Sada, *Kulturna dobra online* [Културна добра online - Zavod za zaštitu spomenika kulture Grada Novog Sada \(zzskgns.rs\)](http://www.zzskgns.rs)

⁶⁹ Porodična kuća Mileve Marić-Ajnštajn u Novom Sadu <http://www.zzskgns.rs/zimus/objekat.php?p=kd&z=1000&k=1&c=1&o=74>

⁷⁰ Kompleks “Englesko-jugoslovenske dečije bolnice” u Sremskoj Kamenici <http://www.zzskgns.rs/zimus/objekat.php?p=kd&z=1000&k=1&c=1&o=83>

⁷¹ 24 nadgrobna spomenika sa grobnim mestima istaknutih političkih, kulturnih i javnih radnika na Uspenskom groblju u Novom Sadu <http://www.zzskgns.rs/zimus/objekat.php?p=kd&z=1000&k=1&c=1&o=45>

⁷² Grobna mesta sa nadgrobnim spomenicima značajnih ličnosti iz istorije N. Sada, Petrovaradina, Sr. Karlovaca i Sr. Kamenice <http://www.zzskgns.rs/zimus/objekat.php?p=kd&z=1000&k=1&c=1&o=44>

⁷³ 30 nadgrobni spomenika sa grobnim mestima istaknutih političkih, kulturnih i javnih radnika na Almaškom groblju u Novom Sadu <http://www.zzskgns.rs/zimus/objekat.php?p=kd&z=1000&k=1&c=1&o=104>

jermenske plemićke porodice i koji predstavlja jedini autentični jermenski spomenik na teritoriji grada Novog Sada⁷⁴. Prilikom prvog istraživanja 2021. godine na veb-sajtu Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Novog Sada nije bilo nijedne rečenice koja opisuje rodnu kuću Mileve Marić-Ajnštajn, niti nudi bilo kakve dodatne informacije, što je bilo iznenađujuće za nekoga ko se često smatra najvažnijom ženom u istoriji srpske nauke. Prilikom ponovljenog pregleda 2024. godine, internet sajt je ažuriran i sadrži relevantne informacije, s tim što se može primetiti da je svakako više prostora posvećeno samoj građevini, nego naučnici na koju se pokušava očuvati sećanje. Naposljetku, glavna zgrada “Englesko-jugoslovenske dečije bolnice“ za lečenje tuberkuloze kostiju i zglobova relevantna je s obzirom da je izgrađena 1934. godine zahvaljujući ideji i rukovodstvu škotske doktorke Ketrin Makfejl, po kojoj nosi ime ulica u Sremskoj kamenici u kojoj se ova zgrada nalazi. Spomen-bista u bronzi postavljena je 1984. godine ispred ulaza u glavnu zgradu bolnice. Čini se da nijedan drugi objekat sećanja na žene nije pod zaštitom Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Novog Sada. Nisu svi preostali objekti posvećeni ili povezani s muškarcima, mnogi od njih jednostavno su ostaci javnih zgrada, uspomena na ratove ili verski objekti, ali nesrazmernost je i dalje indikativna.

Na nivou politike, oba ova pregleda rezultata ukazuju na potrebu značajnog unapređenja zastupljenosti žena u javnim prostorima širom srpskih gradova, razmatranje i intervenisanje u politike sećanja prema značajnim ženama u lokalnim zajednicama, kao i integrisanje njihove uloge i doprinosa u izgradnji ili obnavljanju lokalnog identiteta.

Kao što je već navedeno u uvodu analize, ovim pitanjima za sada se u Srbiji, kao i u regionu, pretežno bavi civilni sektor, ženske, kao i umetničke organizacije i pojedinke, izvodeći izuzetne inicijative i projekte, ali koje ne dobijaju uvek svoje priznanje kroz institucionalizaciju, kontinuitet ili značajnu podršku donosilaca odluka. Govorivši o mehanizmima unapređenja kulturne demokratije i razvoja nezavisne scene u Hrvatskoj, Višnić i Dragojević (2008) mapirali su da vidljivost, kvalitet, kao ni kvantitet projekata organizacija na nezavisnoj sceni nisu automatski doveli do većeg uticaja određene organizacije na lokalnu ili nacionalnu kulturnu politiku. Autori navode da vidljivost može u najboljem slučaju “da služi kao bolja pozadina da se pokrenu zagovaračke aktivnosti” (2008: 21).

⁷⁴ Nadgrobni spomenik armenske porodice Čenezi u Novom Sadu
<http://www.zzskgns.rs/zimus/objekat.php?p=kd&z=1000&k=1&c=1&o=57>

U Novom Sadu su lokalna istraživanja u ovoj oblasti prethodno urađena od strane organizacije Ženske studije i istraživanja 1999. i 2002. godine⁷⁵, a potom su podržana i primenjena od strane političkih struktura grada Novog Sada i lokalne turističke organizacije (Stojaković, Kresoja, 2014), prvenstveno rezultujući turističkim proizvodima u vidu šetnji. U ovim publikacijama, autorke navode da su političkom i društvenom istorijom dominirali muškarci, te da se u dominantnom diskursu istorije žene zanemaruju, ali da je bitno inkorporirati i “žensku istoriju” u grad i prostor kroz imenovanje ulica, trgova, škola i izradu spomenika.

Istorija grada nije samo zapisana u udžbenicima, već i u prostorima u kojima traje naš život... Perifernost ženskih pozicija, i danas vidljiva u strukturi gradskog prostora, odražava i perifernost u odnosu na položaj u istoriji i kulturi, ali i u odnosu na aktuelnu strukturu moći. (Stojaković, Kresoja, 2014: 3–4)

Autorke su analizirale i tačne lokacije ulica i trgova kojima su u poslednjoj deceniji XX i prvoj deceniji XXI veka u Novom Sadu davana ženska imena, kao i periodizaciju, i utvrdile da su pretežno nove ulice dobijale imena po važnim ženama, kao i ulice na periferijama grada, uz izuzetke komunistkinja-revolucionarki po kojima su tada bile nazivane nešto centralnije ulice (Stojaković, Kresoja, 2014).

Mapiranja su takođe sprovedena i u nekim drugim gradovima, poput Kikinde 2010. godine, takođe autorke Gordane Stojaković, u organizaciji Centra za podršku ženama iz Kikinde, kao i u Beogradu, Leskovcu, Užicu i Bajinoj Bašti u okviru rada Žena u crnom 2012. godine⁷⁶. Slične inicijative sprovedene su i 2013. i 2014. godine u Kotoru, koje su predvodile crnogorske nezavisne organizacije “Expeditio” (u saradnji sa Gordanom Stojaković) i “Anima” – “Ženska mapa Boke Kotorske”⁷⁷. Od pre nekoliko godina virtuelno postoji i Ženski muzej Novog Sada⁷⁸ zahvaljujući inicijativi Saveza feminističkih organizacija “Rekonekcija”. Miler i Judis su tvrdili da se politike često donose u hodu, kao odgovor na

⁷⁵ Turistička karta “Novi Sad iz ženskog ugla”, Ženske studije i istraživanja Novi Sad
<https://www.pkv.rs/pkv/files/novisadizzenskogugla.pdf>

⁷⁶ Žene u crnom (2012) Leskovic iz Ženskog ugla, Užice i Bajina bašta iz Ženskog ugla, Beograd iz Ženskog ugla, s tim što tehnički nije moguće trenutno pristupiti ovim mapama na sajtu ŽUC.
<https://zeneucrnom.org/sr/feministicko-mapiranje>

⁷⁷ Domen <http://www.istorijakojenema.org/> na kojem su rezultati bili digitalno predstavljeni u međuvremenu je prestao da funkcioniše.

⁷⁸ ŽeNSki Muzej Novi Sad <https://zenskimuzejns.org.rs/>

nepredvidive pritiske (Miller, Yudice, 2002: 2). Ipak, ne može se reći da su ove inicijative imale efekta na politike.

Regionalni projekat ženskih umetničkih organizacija sproveden u Sloveniji, Makedoniji i Hrvatskoj, koji je rezultovao bilingvalnim turističkim vodičima sa više desetina ekskurzija kroz žensku istoriju (Hvala, 2021), takođe može da bude primer dobre prakse, ali je u svakom slučaju neophodno prethodno šire “zagovaranje”, te uključivanje i preuzimanje odgovornosti donosilaca odluka koji bi prikupljeno znanje i osmišljenje programe institucionalizovali, ili mu omogućili dovoljne resurse za dalju implementaciju i distribuciju kako bi se ono pomaklo sa margine u glavne društvene, urbanističke, pa i turističke tokove. O Kučuk Stani koja nedostaje u Muzeju Hajduk Veljka, kao i o Poleksiji Todorović, o čijoj se ulozi u stvaralaštvu Steve Todorovića u Negotinu ne posvećuje pažnja, Dragičević Šešić je govorila na konferenciji SANU na temu kulture kao osnovi nacionalnog i državnog identiteta 2017. godine (Dragičević Šešić, 2017: 279), ali muzejski projekti posvećeni doprinosu žena kulturnoj istoriji, a pogotovo takve ozbiljnije intervencije u stalnim postavkama, i dalje su retkost.

Nakon analize tekstova Ministarstva kulture u vezi sa mladima u prethodnom segmentu, drugi fokus u okviru vrednosno-idejnih instrumenata bile su spomeničke prakse i politike zaštite prvenstveno u lokalnim zajednicama, kao i razumevanje žena, dece i mladih kao ciljne grupe lokalnih kulturnih politika u Srbiji radi mapiranja jaza između izrečenog i postojećeg u praksi. Prema empirijskom istraživanju 2018. godine većina lokalnih rukovodioca u kulturi smatrala je da posvećuje posebnu pažnju organizaciji projekata i programa namenjenim ženama, dok je tek jedna od 95 lokalnih institucija kulture bila u tom trenutku nazvana po važnoj ženskoj figuri iz nacionalne društvene, političke, ekonomske ili kulturne istorije – Galerija “Nadežda Petrović” u Čačku.

Analiza baza podataka četiri zavoda za zaštitu spomenika kulture, onih u Nišu, Novom Sadu, Pančevu i Zrenjaninu pokazala je veoma nizak broj spomenika i objekata kulturne baštine koji čuvaju sećanje na žene, a da nije reč o figuri Bogorodice, što govori o dominantnim politikama sećanja i položaju koji žene zauzimaju u kolektivnom pamćenju. Višestruke inicijative za kreiranje dodatnog znanja, istraživanja, turističkih ruta, za zaštitu materijalne baštine važnih žena iz istorije lokalnih zajednica pokretane su prvenstveno u nevladinom sektoru i od strane ženskih organizacija, uz poneke ostvarene saradnje sa institucijama poput

gradskih turističkih organizacija. Zaključujem da ovi napori nisu uspeli da ostvare značajnije institucionalne uticaje, te da sećanje na žene u lokalnoj spomeničkoj kulturi i u javnom prostoru i dalje ostaje marginalizovano, uprkos podacima i brojnim pripremljenim materijalima.

U oba prethodna segmenta analizirala sam različite načine vrednovanja doprinosa mladih i žena kulturnom životu, a u narednom se fokusiram na jedan još eksplicitniji primer i analiziram raspodelu priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi.

5.3. Nagrade i priznanja – “nacionalne penzije” u kulturi

Važan korpus vrednosno-idejnih instrumenta u kulturnoj politici odnosi se na nagrade i priznanja, koje institucije i u kulturi i umetnosti dodeljuju različitim grupama i pojedincima i po različitim osnovama, usmeravajući tako kulturni razvoj i stvaralaštvo. Iako se vrednovanje manifestuje kroz finansijska sredstva, a nagrađivanje često propisuje zakonom ili drugim podzakonskim aktom, ono se vrši na osnovu nekog sistema vrednosti i ideje. Nagrađivanje je “praćeno reagovanjem javnosti i doprinosi porastu društvenog i kulturnog ugleda kod publike” određene pojave ili pojedinca (Đukić, 2010: 164).

Jedno od finansijski najznačajnijih priznanja koje se dodeljuje u Srbiji, priznanje za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi, naziva se u neformalnom govoru još i “nacionalnom penzijom”, i predstavlja doživotni mesečni dodatak redovnoj penziji, u iznosu jednakom prosečnoj neto plati u Republici za određeni mesec (jul) prošle kalendarske godine. Ova priznanja uvedena su 2007. godine, sa inicijalnom idejom da se tako finansijski pomogne umetnicima od kojih je najveći broj imao minimalnu penziju. No kako predviđeni broj dobitnika nije bio ograničen, uskoro je među imenima dobitnika i dobitnica bilo i onih koji, po oceni i javnog mnjenja i kritike, ne bi trebalo tu da budu. Priznanja potom nisu dodeljivana od 2013. do februara 2022. godine (ukinuta odlukom ministra Ivana Tasovca).

Tokom 2020. godine Vlada Republike Srbije donela je novu verziju Uredbe o bližim uslovima i načinu dodele priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi, odnosno kulturi nacionalnih manjina i ograničila broj dobitnika na 20 svake godine. Prvi put posle višegodišnje pauze priznanje je dodeljeno na osnovu Odluke o dodeli priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi, odnosno kulturi nacionalnih manjina, na predlog sedmočlane Komisije za utvrđivanje ispunjenosti uslova za dodelu priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi, odnosno kulturi nacionalnih manjina, a na osnovu predloga reprezentativnih udruženja u kulturi i nacionalnih saveta nacionalnih manjina 2022. godine.

U okviru ovog doktorskog istraživanja, kao jednu od studija slučaja u domenu vrednosno-idejnih instrumenata kulturne politike sa aspekta rodne ravnopravnosti, uradila sam rodnu analizu i pregled procesa odlučivanja prilikom dodele ovog priznanja, koji je obuhvatio, kako članstvo komisija, tako i nagrađenih umetnika/ca i stručnjaka/inja u kulturi. Obuhvaćene su sve godine realizacije priznanja: period od 2007. do 2011. godine – za vreme

“demokratske” vlasti, te period nakon duže pauze kada nagrada nije uručivana: 2022. i 2023. godinu, vreme tzv. “naprednjačke” vlasti.

U 2007. godini dodeljeno je najviše “nacionalnih penzija” i već od sledeće godine broj je značajno smanjen. Od 255 ukupno dodeljenih priznanja – penzija, samo 27% primile su umetnice i stručnjakinje u kulturi, njih 68. Sledeće, 2008. godine od dodeljenih 50 penzija, bilo je 15 dobitnica što je činilo udeo žena od 30%. U narednoj 2009. godini uručeno je 52 nova nacionalna priznanja, od čega je 25% bilo dobitnica (13), dok je u 2010. godini sa 11 dobitnica od ukupno 45 penzija bio najniži udeo od 24%. U 2011. godini nagrađeno je 13 autorki i stručnjakinja, od 43 ukupno dodeljene nacionalne penzije, čime su te godine one činile 30% nagrađenih, što je i najviši iznos, jednak onome iz 2008. godine⁷⁹. Poslednje godine kada su penzije, tačnije priznanja dodeljivana pre ukidanja od strane Ministra Tasovca, 2012. godine, dodeljeno je 50 penzija od čega samo 11 je pripalo umetnicama i stručnjakinjama, što je najniži postotak u tom periodu od 22%⁸⁰. Spisak dobitnika/ca nacionalnih priznanja u ovom periodu naveden je u Prilogu 3 disertacije.

Nakon duže pauze, u 2022. godini priznanje za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi, odnosno kulturi nacionalnih manjina dobile su tri umetnice: pijanistkinja, čembalistkinja, pedagoškinja i publicistkinja Smiljka Isaković, književna prevoditeljka Neda Bobić Nikolić i vokalna solistkinja Maja Odžaklijevska i njihovih 17 kolega⁸¹. Te godine žene su činile 15% laureatkinja ovog državnog priznanja. Naredne, 2023. godine, isto priznanje dobilo je pet umetnica i stručnjakinja: fotografkinja Goranka Matić, umetnica lutkarstva Iren Tot, primabalerina Duška Dragičević, i vokalna izvođačica, pedagoškinja, kompozitorica, aranžerka i muzička urednica Biljana Arsić Krstić, stručnjakinja u kulturi Aleksandra Ninković Tašić i njihovih 19 kolega⁸², dakle udeo je ponovo povećan na 21% laureata i laureatkinja, ali nije dosegao nivo ni najnižeg učešća iz perioda prve faze uručivanja priznanja.

⁷⁹ Rudić, Mirko. “Nacionalne penzije – Sport i kultura. Na spisku zaslužnih”. *VREME*, 11. januar 2012. <https://vreme.com/kultura/na-spisku-zasluznih/>

⁸⁰ “Objavljena imena dobitnika nacionalnih penzija”. *Politika*. 14. februar 2013.

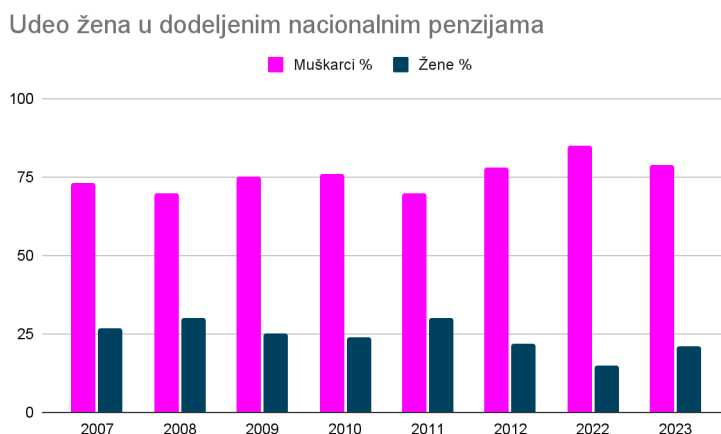
<https://www.politika.rs/sr/clanak/248976/Objavljena-imena-dobitnika-nacionalnih-penzija>

⁸¹ Usvojena Odluka za dodelu priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi, Ministarstvo kulture, 10. februar 2022. [Usvojena Odluka za dodelu priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi \(kultura.gov.rs\)](https://www.kultura.gov.rs/Usvojena-Odluka-za-dodelu-priznanja-za-vrhunski-doprinos-nacionalnoj-kulturi)

⁸² Usvojeno Rešenje za dodelu priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi, Ministarstvo kulture, 2. mart 2023. [Usvojeno Rešenje za dodelu priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi \(kultura.gov.rs\)](https://www.kultura.gov.rs/Usvojeno-Rešenje-za-dodelu-priznanja-za-vrhunski-doprinos-nacionalnoj-kulturi)

Od ukupno dodeljenog 531 nacionalnog priznanja tokom svih analiziranih godina, umetnicama i stručnjakinjama u kulturi pripalo je ukupno 139, tj. one su činile tek 26% u celom periodu od pokretanja nacionalnih penzija 2006. godine do trenutka poslednje analize u martu 2024. godine.

Grafikon 1: Udeo žena u dodeljenim “nacionalnim penzijama” 2007 – 2023.

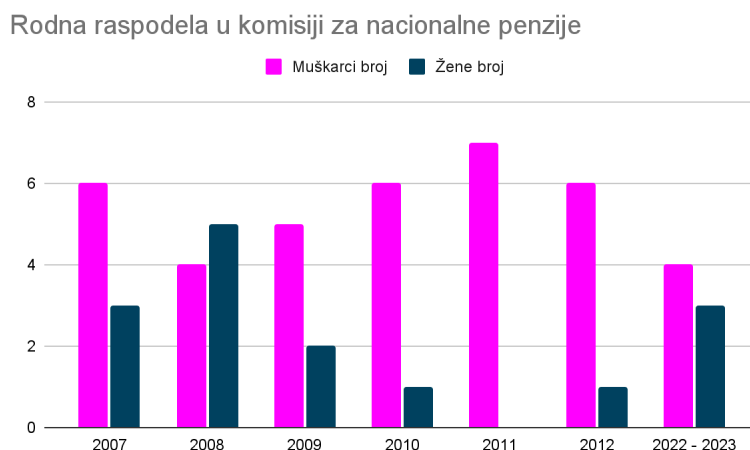
Sastav komisija sa rodnog aspekta bio je u analiziranim godinama sledeći:

Tabela 2: Sastav komisija sa rodnog aspekta 2007 – 2012.

Godina	Predsedavajući/a	Članova	Članica
2007	M	5	3
2008	Ž	4	4
2009	Ž	5	1
2010	M	5	1
2011	M	6	-
2012	M	5	1

Od navedenih šest godina osnivanja komisija, predsednice komisije bile su u dva navrata žene, a u četiri slučaja muškarci. Samo u jednom sastavu komisije, 2008. godine, bio je jednak broj muškaraca i žena među članovima komisije, a dodatno na to žena je bila predsednica komisije. Svih ostalih godina u ukupnom sastavu komisije dominirali su muškarci, zaključno sa 2011. godinom kada su komisiju činile isključivo kolege. Od ukupnog broja članova komisije (uključujući i predsednike/ce) žene su činile jednu četvrtinu, tačnije 26% (34 muških članova i 12 žena u komisiji).

Grafikon 2: Rodna raspodela u komisiji za “nacionalne penzije” 2007 – 2023.

Sedmočlanu komisiju koja je donosila odluku i u 2022. i u 2023. godini čine skoro paritetno tri kolegice iz sektora umetnosti i kulture: direktorka Narodnog muzeja Bojana Borić Brešković, direktorka Muzeja na otvorenom “Staro selo” Sirogojno Svetlana Čaldović Šijaković, glumica Vjera Mujović i četvorica kolega. Stoga bi se moglo postaviti pitanje da li ravnomerna ili približno rodno ravnomerna zastupljenost u komisiji ima uticaja na zastupljenost među laureatima/kinjama, ili veći uticaj ima broj ukupno raspoloživih priznanja, s obzirom da je udeo žena bio manji u novoj fazi uručivanja priznanja u 2022. i 2023. godini, kada se dodeljivalo manje priznanja svake godine, nego u prvoj fazi u periodu od 2007. do 2011.

Ipak, uprkos značajno većem broju priznanja dodeljenom u prvoj godini po njegovom uspostavljanju – 2007. – ni te godine ništa nije bio veći udeo laureatkinja nego u narednim godinama, kada je broj dodeljenih priznanja bio i po 5 puta manji – tačnije nikada nije iznosio više od maksimalnih 30%, a najčešće oko jedne četvrtine.

Narativ u javnosti oko dodeljivanja priznanja takođe je indikativan za analizu. Neki od naslova kojima mediji privlače pažnju javnosti na ovu temu upravo kritikuju dodeljivanje “nacionalne penzije” pevačicama, kao neadekvatnim radnicama u kulturi i nelegitimnim dobitnicama. Neki od naslova u medijima bili su “‘Jedem kilo hleba i mleko tri dana, A ONA DOBIJA 300.000 DINARA⁸³’: Pevač živi na rubu egzistencije, pobesneo zbog pevačice koja

⁸³ Sva velika slova unutar citata preuzeta su iz originalnih naslova medijskih članaka.

ima TRI PENZIJE”⁸⁴, “Ko je u trci za NACIONALNU PENZIJU? Na spisku i pevačica”⁸⁵, “U TRCI ZA NACIONALNU PENZIJU MNOGI GLUMCI, A I JEDNA PEVAČICA: Predložena mnoga zvučna imena, a evo koliki IZNOSI su u igri”⁸⁶, “Pjevačica u 64. godini postala penzionerka: Ana Bekuta PRIMA DVIJE PENZIJE, a ostvaruje pravo i na treću”⁸⁷. Upravo pevanje je jedna od profesija u kulturi koja je dominantno viđena za žene, i koja se ženama odobrava, kao retko adekvatno mesto za njih u muzici (Hofman, 2012; Nenić, 2019), ali su to istovremeno i radnice u kulturi koje su seksualizovane, objektivizovane, često u vrlo lošim uslovima rada i neadekvatno vrednovane u javnosti. Dupli standardi koje društvo prema pevačicama postavlja primer su ambivalentnog i kontradiktornog odnosa prema ženama u umetnosti i kulturi.

Ovaj, treći segment istraživanja u okviru vrednosno idejnih instrumenata pokazao je stoga značajnu rodnu asimetriju u broju laureata/kinja jednog od najznačajnijih priznanja u domaćem kontekstu svaki put kada se priznanje dodeljivalo od 2007. do 2022. godine. Analiza je pokazala da je broj dobitnica tzv. “nacionalne penzije” uvek činio manje od 30% svih nagrađenih, bez obzira na broj dodeljenih priznanja, ili na rodni sastav komisije. Ovo bi moglo još jednom ukazivati da do ravnopravnije distribucije priznanja ili bilo kakvog resursa neće doći prosto ispunjavanjem jednog od kvantitativnih indikatora poput rodnog sastava komisije, niti povećanjem broja priznanja, već da je možda nužno osigurati ili oba (veći broj priznanja i rodno paritetnu komisiju), ili/i dodatni element podrške ka rodno ravnopravijem nagrađivanju u kulturi. Zato je važno ispitati potencijale afirmativnih mera i kvota, kao nužnih privremenih mera ka dugoročnom dostizanju ravnopravnosti koje postoje u većem broju evropskih zemalja, kao i stavove prema takvim merama unutar domaćeg sektora.

⁸⁴ Ivana Mikić, Blic.rs, 12. decembar 2023. "Jedem kilo hleba i mleko tri dana, A ONA DOBIJA 300.000 DINARA": Pevač živi na rubu egzistencije, pobesneo zbog pevačice koja ima TRI PENZIJE <https://www.blic.rs/zabava/pevac-zivi-na-rubu-egzistencije-pobesneo-zbog-pevacice-koja-mesecno-dobija-30000/sz6pvt>

⁸⁵ Nportal, 24. februar 2024. Ko je u trci za НАЦИОНАЛНУ ПЕНЗИЈУ? – На списку и певачица <https://nportal.novosti.rs/sr/vest/75729/stars/poznati/nacionalne-penzije>

⁸⁶ Ljubomir Radanov, Kurir, 24. februar 2024. U TRCI ZA NACIONALNU PENZIJU MNOGI GLUMCI, A I JEDNA PEVAČICA: Predložena mnoga zvučna imena, a evo koliki IZNOSI su u igri <https://www.kurir.rs/zabava/kultura/4358064/nacionalne-peznije-2024-predlozeni-umetnici>

⁸⁷ Srpskainfo, Pjevačica u 64. godini postala penzionerka: Ana Bekuta PRIMA DVIJE PENZIJE, a ostvaruje pravo i na treću, 13. jul 2024. <https://srpskainfo.com/pjevacica-u-64-godini-postala-penzionerka-ana-bekuta-prima-dvije-penzije-a-ostvaruje-pravo-i-na-trecu/>

5.4. Rodno-senzitivni jezik, postfeminizam i (zlo)upotreba afirmativnih mera⁸⁸

Među vrednosno-idejnim instrumentima kulturne politike nalazi se cenzura, kao represivni i restriktivni instrument (Đukić, 2010: 166). U kontekstima ograničenih stvaralačkih sloboda dolazi i do auto-cenzure, posebno kada nije jasna tačna granica dozvoljenog i tolerisanog. Cenzuri je blisko i stvaranje društvene klime “u kojoj nešto nije eksplicitno zabranjeno, ali se podrazumeva da ne bi bilo prihvaćeno” (Đukić, 2010: 167). Đukić kao primer takve klime navodi komunistička društvena uređenja. U ovoj disertaciji, u skladu sa feminističkom kritičkom analizom, pokušavam da ponudim uvide u to kako je tzv. demokratsko, ali suštinski patrijarhalno uređenje, takođe represivno i restriktivno prema idejama i praksama rodne, pa i uzrasne ravnopravnosti. Skorašnji uvidi u rasprostranjenost pozorišne cenzure u Evropi, koja ukazuju da ni demokratska uređenja nisu imuna na cenzuru iz najrazličitijih razloga (Etienne, Megson, 2024; Dragićević Šešić, Jovićević, 2024). U uvodu Strategije kulturnog razvoja grada Novog Sada (2016) kolege Tomka, Volić i Cvetičanin istakli su da “demokratska kulturna politika podrazumeva takvu ulogu političkih subjekata kojom oni nastoje da ohrabre, omoguće i obezbede ravnopravno ostvarivanje prava na kulturu svih građana i građanki” (2016: 7–8), u šta moraju da spadaju i žene i mladi. Disertacija će pokazati različite načine na koje ove grupe ne ostvaruju ravnopravno svoje pravo na kulturu, te samim tim možemo problematizovati i u kojoj je meri kulturna politika u domaćem kontekstu demokratska i prema ovim grupama, kao i prema nekim drugim.

Grupe istraživačica i istraživača okupljenih u projektu “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” Asocijacije Nezavisna kulturna scena Srbije (NKSS) 2021. godine sprovela je anketu na uzorku od više od 200 radnica u kulturi, umetnica i preduzetnica u kreativnim industrijama u različitim gradovima u Srbiji i različitim umetničkim granama i oblastima kulturne delatnosti. Istraživanjem je u okviru projekta rukovodio Centar za empirijske studije kulture jugoistočne Evrope (CESK) na čelu sa prof. dr Predragom Cvetičaninom, čiji plaćeni saradnici su kasnije takođe transkribovali intervjuje i statistički analizirali podatke. Na osnovu podataka, sa dr Cvetičaninom i dr Nađom Bobičić napisala sam koautorsku interdisciplinarnu

⁸⁸ Intervjui čiji se izvodi nalaze u ovom poglavlju sprovedeni su u okviru projekta “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” NKSS uz podršku UNESCO Fonda za kulturnu raznolikost, Ministarstva kulture i Sekretarijata za kulturu grada Beograda i prethodno objavljeni na srpskom i engleskom jeziku u monografiji “Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji” / “Gender and Labor in the Cultural Field of Serbia” (Cvetičanin, Nikolić, Bobičić, 2023).

studiju, pri čemu sam u istraživanju učestvovala u ime Kolektiva mladih žena FEMIX. Neki od intervjuja koje citiram u disertaciji sam lično sprovedla, dok su neke sprovele kolege/inice iz istraživačke grupe. Anketu, strukturu intervjuja, kao i spisak ispitanica pripremila je u zajedničkoj saradnji grupa istraživača/ica, težeći da ispitanice budu što raznovrsnije u smislu delatnosti, grada i regiona u Srbiji, uzrasta, pripadanja javnom / privatnom / civilnom sektoru i drugih odlika. Analizu odabranih iskaza težila sam da sprovedem u što većoj meri prema okviru metode analize diskursa koji su ponudili Antaki i ostali (2003).

Govoreći o iskustvu rodne diskriminacije u Srbiji 2021. godine, čak 52% ispitanica pomenute ankete koju smo sprovedli, osetile su se diskriminisane u profesionalnom okruženju (a to je sektor kulture, umetnosti i kreativnih industrija) “u izvesnoj meri”, a još 15.5% “apsolutno”. Još veći broj njih smatra da su generalno u našem društvu u sektoru kulture, umetnosti i kreativnim industrijama žene diskriminisane, čak 82% (“u izvesnoj meri” odgovorilo je 58.70%, a 23.30% “apsolutno”), te su ovi rezultati iz 2021. zaista poražavajući. Jedna od sagovornica u intervjuima koje smo tada sprovedli, u razgovoru na ovu temu, izjavila je:

Kad bi me neko tako otvoreno pitao, načelno bih rekla da jesam [osetila diskriminaciju], ali bi mi teško bilo da nabrojim primere, jer je to jedno sistemsko nasilje i zanemarivanje žena koje i mi u mnogim prilikama, pogotovo kad sam bila mlađa, nesvesno podržavamo. Makar nereagovanjem, ako ne direktnim uplivom. (40 godina, menadžerka u kulturi i prevoditeljka, NVO)

Iz ovog iskaza vidimo da koleginica tumači diskriminaciju žena kao karakteristiku sistema, koja se ogleda u nasilju i u zanemarivanju. Takođe, ona govori o tome da nije bila svesna rodne diskriminacije kada je bila mlađa i da i sama deli odgovornost, jer je povremeno podržavala, prvenstveno ne boreći se protiv nje. Odgovor na postavljeno pitanje ova radnica u kulturi započinje sa “kada bi me neko tako otvoreno pitao”, što ukazuje na to da nije do sada mnogo puta, ili možda nikada, bila direktno pitana na ovu temu. Verovatno da nije često ni delila svoje iskustvo u vezi sa rodnom diskriminacijom, stoga nije ni mogla brzo da se seti primera koje bi navela da ilustruje to iskustvo.

Na sličan način govorilo je još nekoliko koleginica koje smo tada intervjuisali. Ovo je u skladu sa kvantitativnim rezultatima ankete koja je pratila intervjuje, o tome da je diskriminacija široko rasprostranjena, normalizovana, da se o njoj nedovoljno govori te da često ni same žene koje je doživljavaju nisu toga svesne, niti bi je isprva tako okarakterisale. I

u drugim intervjuima koje sam sprovodila u prethodnim godinama, često bi mlađe umetnice prvo izjavile kako nisu diskrimisane, a potom kroz razgovor i dalja pitanja otkrivale različite načine nejednakog tretmana u odnosu na muške kolege, nadređene, ali i članove porodice koje su doživljavale.

U velikom delu javnog mnjenja i odgovornih institucija se ne prepoznaje da postoji problem, već se podvlači napredak, promene, i postignuća do kojih je u prethodnom periodu došlo. Povodom Svetskog dana kulturne raznolikosti za dijalog i razvoj (u skladu sa implementacijom UNESCO Konvencije 2005) 21. maja, kao i povodom Međunarodnog dana žena 8. marta Zavod za proučavanje kulturnog razvitka često organizuje tribine na kojima se diskutuje o trenutnom stanju u domenu kulturne raznolikosti ili rodne ravnopravnosti na domaćoj sceni. Dok smo mi dobijali sa terena gorenavedene podatke, kolege/inice iz Zavoda su o onlajn tribini koju su organizovali/e, izveštavali/e sa naslovom “Poznate umetnice zaključile da se stvari menjaju na bolje”, iako je to podržavala retko koja od izjava učesnica koju su u izveštaju preneli⁸⁹ i bez refleksije da to što su gošće koje su pozvali već afirmisane može upravo da dovede do njihove izmenjene percepcije prepreka koje postoje u polju za druge, neafirmisane kolegince. Ministarka kulture Maja Gojković isticala je kako je Srbija značajno napredovala u oblasti rodne ravnopravnosti, čak i istovremeno dok je komentarisala slučajeve teškog seksualnog nasilja na sceni⁹⁰. Dve godine kasnije, u istom maniru, uprkos brojnim problemima koje i sami navode u tekstu, poput nedovoljne vidljivosti, stereotipe i nedostatak podrške, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka povodom 8. marta 2023. godine objavljuje članak sa naslovom koji ističe “dominaciju” žena u sektoru kulture⁹¹.

U prethodnom društvenom uređenju, socijalističkoj Jugoslaviji, uprkos značajnom napretku, ili baš zbog njega, bilo je plodno tle da se feminizam smatra prevaziđenim, a problemi žena rešenim, jer se smatralo da su zakonski regulisani svi elementi (ne)jednakosti i da je zakonski položaj žena obezbedio ravnopravnost i u praksi (Zaharijević, Ivanović, Duhaček, ur. 2012: 12). Danas je takođe diskurs postfeminizma izuzetno uticajan, a činjenica da mere zaštite ravnopravnosti u zakonu postoje, na specifičan način otežava dalji razgovor o postojećim problemima i prikriva neravnopravnost u praksi.

⁸⁹ Rod i kultura u Srbiji: napredak na ivici? Poznate umetnice zaključile da se stvari menjaju na bolje, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 21. maj 2021. [РОД И КУЛТУРА У СРБИЈИ: НАПРЕДАК НА ИВИЦИ? – ПОЗНАТЕ УМЕТНИЦЕ ЗАКЉУЧИЛЕ ДА СЕ СТВАРИ МЕНЈАЈУ НА БОЉЕ \(zaprokul.org.rs\)](https://zaprokul.org.rs)

⁹⁰ Gojković: Neophodna jasna podrška žrtvama seksualnog nasilja, Ministarstvo kulture, 18. januar 2021. <https://www.kultura.gov.rs/vest/sr/5987/gojkovic-neophodna-jasna-podrska-zrtvama-seksualnog-nasilja.php>

⁹¹ “Žene su dominantnije u kulturi Srbije”, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 6. mart 2023. <https://zaprokul.org.rs/zene-su-dominantnije-u-kulturi-srbije/>

Postfeminizam je jedan od važnih pojmova feminističke kulturne analize, u vezi sa kojim postoje brojne definicije i neslaganja (McRobbie, 2004; Gill, 2007; Fullagar, Pavlidis, Francombe-Webb, 2020). Fullagar i autorke navode da se postfeminizam razume “negde kao teorijsko polazište, nekad kao sinonim za treći talas feminizma, a nekad kao sentiment u političkoj, popularnoj i potrošačkoj kulturi” (2020: 45), koji teži da neutrališe delovanje feminizma kroz predstavljanje snažnih ženskih identiteta koje upravljaju same sobom. Prema Rozalind Gil, neke od dimenzija postfeminizma su: fokus na individualne kapacitete osobe, odgovornost, autonomija i osnaživanje pojedinca/ke, kao i sloboda ličnog izbora – što su vrednosti i stanovišta koje postfeminizam deli sa neoliberalnim kapitalizmom sa kojim je u čvrstoj sprezi. Ovo dovodi do toga da se pritisci okruženja i ograničenja koja oni donose zanemaruju zarad ideje o ličnoj slobodi i autonomiji, pa samim tim i odgovornosti. Autorka tvrdi da postfeminizam ne spada u podvrstu feminizma, niti je isključivo suprotstavljanje njemu, već on inkorporira antifeminističke i feminističke stavove. Ovaj senzibilitet deli sa neoliberalnim kapitalizmom to što je pojedinac, u ovom slučaju žena, odgovorna da sobom upravlja, vrši monitoring, i samodisciplinuje se, što je prepoznato u velikom broju intervjua koje sam vodila u okviru istraživanja. Još jedna dimenzija koju Gil (2007) navodi, a koju prepoznajem u ponekim od intervjua, jeste poređenje sa drugim ženama, i osuđivanje drugih žena zbog njihovih “izbora” koji su se ispostavili “pogrešni”, tj. zbog kojih su one trpele svojevrsnu štetu.

Andela MekRobi (2004) je postfeminizam posebno povezivala prvenstveno sa mladim ženama, njihovim stavovima o redundantnosti feminizma i distanciranju od njega, kojima se one u javnosti kandiduju za, između ostalog, društvenu prihvaćenost, kao i sa narativima o postignuću, uspehu i izuzetnosti žena. No, ovi stavovi nisu specifični samo za mlade žene. Ovo treba uzeti sa rezervom s obzirom na vremenski odmak od dve decenije, tokom kojih se desio najmanje jedan veći međunarodni talas u prepoznavanju diskriminacije i nasilja nad ženama u obliku #metoo pokreta. Lokalni vrhunac ova tema je u Srbiji imala u januaru 2021. godine kada je potresla javnost i pokrenula više institucija na delovanje, kao i dovela do formiranja novih ženskih grupa i mreža, čemu je posvećeno poglavlje 7.4.1. disertacije.

U ovom kontekstu, postfeministički senzibilitet odnosio bi se na to da žena sama može da se odbrani i zaštititi se, te da je potrebno da gradi sama svopstvene kapacitete za to. Jedna naša sagovornica u intervju nam je rekla:

Ja se osećam bezbedno zato što sam ja vrlo borbena, tako da ja nemam osećaj da bi neko nekažnjeno mogao (smeh) nešto bitno seksualno da me uznemiri. Nisam se nikad osećala ugroženom u tom smislu, prosto ne volim da budem u ulozi žrtve i ne bih trpela da mi se dogodi takva stvar. (kulturološkinja, 56 godina, kulturna institucija / NVO)

Ova koleginica je istakla da se oseća bezbedno i da se nije nikada osećala ugroženo, a ta osećanja utemeljila je pre svega u svojoj borbenosti i spremnosti da reaguje i odbrani se u situaciji seksualnog uznemiravanja. Prilikom odgovora na pitanje ona se i smejala, verovatno ukazujući na to da bi njena odbrana i “borba” dovoljno kaznila počinioca. Reči koje je koristila bile su i “žrtva”, pri čemu ona odbija da bude “u ulozi žrtve”, i “trpeti”, skrenuvši pažnju da ona ne bi trpela ukoliko bi joj neko činio nešto nažao. Ovaj iskaz upravo pokazuje karakteristike narativa o kojima sam prethodno pisala, o tome da je na ženama samima da izgrade i očuvaju svoje kapacitete da se zaštite i odbrane, pa i da same izaberu da li žele ili ne da budu “u ulozi žrtve”. Onima koji prežive seksualno uznemiravanje se u javnom prostoru često i spočitava da su one izabrale da ostanu u nasilnom odnosu, ili da su prouzrokovale nasilje koje im se desilo svojim nejasnim reakcijama i nedovoljnom odbranom.

Moglo bi se reći da se još veći konflikt u javnom mnjenju u vezi sa rodnom ravnopravnošću poslednjih godina u našem društvu odnosi na upotrebu rodno senzitivnog jezika. Premda se na edukovanju javnosti i podizanju svesti o rodno senzitivnom jeziku radi još od 90-ih godina (Savić, 1998; Savić, 2009; pa sve do Cvetinčanin Knežević, Lalatović, 2019), konflikt u vezi sa njim, kao element jezičke, pa tako i kulturne politike, izuzetno je aktuelan. On je u Srbiji snažniji nego npr. diskusije o pravu na abortus, koje su od izuzetnog značaja u mnogim evropskim društvima u ovom trenutku⁹².

⁹² Neki primeri medijskih napisa su:

Zašto se vode polemike oko rodno senzitivnog jezika? *Radio Slobodna Evropa*, 1. jun 2021. [Zašto se vode polemike oko rodno senzitivnog jezika? \(slobodnaevropa.org\)](#);

Stojković: Uvođenje rodno senzitivnog jezika značiće da “srpski neće biti jezik na kom se misli”, *021*, 16. oktobar 2022. [Stojković: Uvođenje rodno senzitivnog jezika značiće da "srpski neće biti jezik na kom se misli" | Novosadski informativni portal 021](#)

Upotreba rodno osetljivog jezika u udžbenicima obavezna od 2024: Zašto su izdavači već počeli da brišu ženski rod? *Danas*, 25. februar 2023. [Upotreba rodno osetljivog jezika u udžbenicima obavezna od 2024: Zašto su izdavači već počeli da brišu ženski rod? - Društvo - Dnevni list Danas](#);

Rodno senzitivni jezik tema polemika u institucijama Srbije, *Radio Slobodna Evropa*, 7. februar 2024. [Rodno senzitivni jezik tema polemika u institucijama Srbije \(slobodnaevropa.org\)](#);

VATROGASKINJE, VODIČICE I ATAŠEICE Upotreba rodno osetljivog jezika trebalo je da počne od sutra, najavljene i paprene kazne, ali je onda usledilo jedno NEOČEKIVANO STOP, *Blic*, 19. maj 2024. [Upotreba rodno osetljivog jezika trebalo je da počne od sutra, ali evo zašto je zaustavljeno sve - Blic](#)

Uprkos argumentaciji feminističkih lingvistkinja poput dr Svenke Savić, dr Jelene Filipović, dr Biljane Dojčinović, dr Svetlane Tomić i drugih, protiv upotrebe rodno senzitivnog jezika zalažu se neke važne i uticajne institucije u oblasti jezika, poput Matice srpske, ali i van struke, poput Srpske pravoslavne crkve⁹³.

Zvanični donosioci odluka u oblasti kulture na nacionalnom nivou pretežno su saglasni sa njegovom upotrebom, posebno nakon donošenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti kojim je on uveden, ali su u manje formalnim kontekstima neki članovi vladajućih struktura i dalje izražavali skepsu u vezi sa prednostima upotrebe rodno senzitivnog jezika, vodeći paralelno računa o nenarušavanju odnosa sa institucijama konzervativne provenijencije, koji mu se protive⁹⁴. Ovo je bio slučaj i na radionicama i prezentacijama koje smo organizovali u različitim lokalnim samoupravama i ustanovama kulture promovišući rezultate istraživanja “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” 2022. i 2023. godine. Dragičević Šešić i Nikolić (2019) pišu o ignorisanju institucija u slučaju napada “zabrinutih građana” na aktere u domaćem kulturnom polju, upravo da se ne bi zamerili desno orijentisanom glasačkom telu, a što povremeno dovodi u krajnjoj instanci i do auto-cenzure samih radnika u kulturi.

Podeljeni stavovi o rodno senzitivnom jeziku vladaju i među samim radnicama u kulturi. Književnica koja je u trenutku intervjua sa nama bila na poziciji direktorke jedne institucije kulture smatrala je da uvođenje rodno senzitivnog jezika uopšte nije prioritet, kada se radi o unapređenju rodne ravnopravnosti u drušvo.

Iskreno, otkad je počelo ovo silovanje jezika sa rodno senzitivnim izrazima, ja sam kao neko ko je lingvista i ko je profesor srpskog jezika bila duboko razočarana pogrešnim načinom. Ono što je najmanje u toj celoj priči bilo važno, oni su to istrgli, podigli na nivo i opet na pogrešan način da su izazvali revolt kod ljudi, sprdanje i izrugivanje tome, i onda smo dobili autogol (...) Dakle, rodna ravnopravnost u pogledu zaštite žena od nasilja u porodici, to su prioriteti, a rodno senzitivni jezik je,

⁹³ Jednodnevni naučni skup “Srpski identitet, srpski jezik i Zakon o rodnoj ravnopravnosti”, *Matica srpska*, [Jednodnevni naučni skup „Srpski identitet, srpski jezik i Zakon o rodnoj ravnopravnosti” - Matica srpska \(maticasrpska.org.rs\)](https://maticasrpska.org.rs); Zaključci Naučnog skupa “Srpski identitet, srpski jezik i Zakon o rodnoj ravnopravnosti”, *Srpska pravoslavna crkva*, 25. januar 2024. [Закључци Научног скупа „Српски идентитет, српски језик и Закон о родној равноправности” - Српска Православна Црква \(spc.rs\)](https://www.spc.rs)

⁹⁴ Ustavni sud je 27. juna 2024. godine pod pritiskom konzervativne javnosti pokrenuo postupak za utvrđivanje neustavnosti Zakona o rodnoj ravnopravnosti. Do okončanja ovog postupka, Zakon je na određen način stavljen van snage. Saopštenje sa 8. sednice Ustavnog suda 27. jun 2024. <https://ustavni.sud.rs/sednice-suda/saopstenja-sa-sednice-suda/saopstenje-sa-8-sednice-ustavnog-suda-odrzane>; Slobodna Evropa, 28. jun 2024., Ustavni sud Srbije obustavio primenu Zakona o rodnoj ravnopravnosti <https://www.slobodnaevropa.org/a/ustavni-sud-srbije-zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti/33013646.html>

kad sve završite, pa stavite višnju na šlag (oko 50 godina, književnica, direktorka institucije kulture).

U ovom iskazu primećujem pre svega da je koleginica o sebi samoj govorila u muškom rodu, “lingvista”, “profesor srpskog jezika”, gde vidimo da ona sama ne koristi rodno senzitivni govor i ne predstavlja se u ženskom rodu kada govori o svojoj profesionalnoj ulozi. Iako ne govori da je ona eksplicitno protiv rodno senzitivnog jezika, ona ne samo da govori da je to poslednje na lestvici prioriteta – “višnja na šlagu” kad su važniji problemi rešeni, već ga naziva i “silovanjem jezika”, koristeći tu najbrutalniju, najsurovijiu sintagmu koja jeste već rasprostranjena u javnom mnjenju. Ona je takođe govorila i o tome da je uvođenje rodno senzitivnog jezika sprovedeno na “pogrešan način”, čime je izazvan “revolt, sprdanje i izrugivanje”, dodeljujući odgovornost za takvu reakciju onima koji su zagovarali za uvođenje rodno senzitivnog jezika, ili onima koji su ga propisali, a ne onima koji su imali takvu reakciju. Takve formulacije liče na ono često i konvencionalno optuživanje feministkinja, ili aktivista i aktivistkinja uopšte, da nisu odabrale/i ispravan način za svoju borbu, da su previše radikalne/i, agresivne/i, nestrpljive/i, a da bi se mnogo više postiglo kada bi se delovalo strpljivije ili ljubaznije.

Neki od argumenata sa kojima sam se susrela u drugim intervjuima sa radnicama u kulturi u vezi sa rodno senzitivnim jezikom odnosili su se i na potrebu da se ne odvajaju od muških kolega, da se ne naglašava njihov pol, odnosno rod, te da se ne pravi “velika buka” oko pitanja diskriminacije i neravnopravnosti. Kada se teži ne samo istraživanju, već i unapređenju stanja ili zastupanju i zaštiti interesa određene grupe, važno je razmotriti i potencijalne negativne posledice sprovođenja istraživanja poput ovih i javnog govora o diskriminaciji i neravnopravnosti. Isto se odnosi na primenu afirmativnih mera u praksi. Negativne posledice mogu da budu ugrožena (socijalna, timska) kohezija, ili sekundarna viktimizacija i marginalizacija žena i mladih. Rezultati istraživanja pokazali su da se i same žene često kada se nalaze na pozicijama moći i odlučivanja, izmeštaju iz svoje rodne identifikacije i prenose dalje predrasude i mehanizme isključivanja, između ostalog kako bi sprečile sumnje u svoju kompetentnost. Mladi takođe razvijaju različite strategije da bi skrenuli pažnju sa svog uzrasta i prikazali se odraslijima i zrelijima, kako bi izbegli efekte uzrasnih predrasuda, stereotipa i diskriminacije.

Iako žene u javnim kulturnim institucijama ističu da očekuju oštriji nadzor i tretman od muških kolega, one izbegavaju da dele s istraživačicama bilo kakva moguća iskustva s

rodnom diskriminacijom, dok istovremeno objašnjavaju da znaju kako da se bore i ne dopuštaju da ih diskriminišu (Milanović, Subašić, Opačić, 2017: 70). Primer žena u turističkoj branši i industriji događaja u Velikoj Britaniji takođe je pokazao

rizičnost priznavanja rodne nejednakosti na radnom mestu za žene. [...] Njihov trud da osiguraju da se muškarci ne oseće 'izostavljenima' ukazuje na nesigurnost sopstvenog položaja kao žena u muškim organizacijama i rizike koje isticanje svog rodno identiteta nosi za napredovanje u karijeri. (Dashper, 2019: 554)

Ova kontradiktorna pozicija stavlja odgovornost za moguću diskriminaciju ili njene posledice u ruke samih žena, što se često pokazuje i u intervjuima sa muzičarkama na području Jugoistočne Evrope (Nikolić, 2016; 2017).

U javnim politikama forma i pravila nisu isto što i njihova realna primena (Miller, Yudice, 2002: 2), a istorija javnih politika daje osnova za skepsu prema ideji usklađenosti retorika i prakse (Miller, Yudice, 2002: 31). Deklarativno zagovaranje rodne ravnopravnosti, kao i brige o deci i mladima, od strane donosilaca odluka i političkih figura, dok se u praksi ne dešavaju unapređenja na tom polju, niti te ličnosti zaista veruju u floskule kojima se služe u javnim obraćanjima, spadaju u svojevrsni populizam. Mihaljinac i Đorđević (2018) ukazuju na postojeću praksu u domaćem kontekstu da se kulturna politika i u drugim domenima zadrži na deklarativnom nivou, bez ozbiljnijeg, sistematičnijeg i strateškog promišljanja i planiranja, a kamoli participativnog odlučivanja.

Zagorka Golubović je u prvoj deceniji 2000-ih zapažala dalje “narastanje plime populizma u kulturi” i sugerisala kao razloge uticaje nacionalizma i opiranje radikalnijim promenama, dok istovremeno

pod spoljašnjim pritiscima inovacija, srbijanska politika usvaja površinske promene koje uklapa u tradicionalne/nacionalne okvire; u tom kontekstu obnavljaju se tragovi “duha palanke” koji podržava tradicionalne vrednosti “u novom ruhu”, kao otpor stvarnim modernim vrednosnim principima otvorenog društva. (Golubović, Jarić, 2010: 38)

Populizam u kulturnoj politici na početku novog milenijuma bio je pod snažnim uticajima nacionalizma i klerikalizma, “konzervativizam se skrivao iza simulacije modernizacije, i iz

postmodernosti uzimao samo najpovršnije aspekte” (Golubović, Jarić, 2010: 41).⁹⁵ Iz perspektive liberalizma, Ilija Vujačić je kasnije takođe pisao da je “od kada se 2012. posle 12 godina populizam reinkarnirao na vlasti u Srbiji, uspeo da osvoji veliki prostor u društvu i skoro sve institucije, kooptirajući i one u oblasti kulture, nauke i obrazovanja” (Vujačić, 2017: 64).

Prema Dragičević Šešić i Nikolić (2019), populizam je široko rasprostranjen u savremenim društvima i oslikava se u takoreći svim javnim politikama, uključujući i kulturne. Kao njegove važne karakteristike relevantne za disertaciju, na osnovu rada ovih autorki, izdvajam manipulaciju javnim mnjenjem i retoriku odbrane “naroda” od “elita” ili “opasnih drugih”, koji tobože pokušavaju da uskrate “narodu” prava, ugroze mu vrednosti i identitet ili cenzurišu njegovu slobodu izražavanja. Populizam se može analizirati kao ideologija, politička doktrina, retorička strategija i medijska praksa (Dragičević Šešić, Nikolić, 2019). Ove autorke navode da su savremene kulturne i medijske politike u Evropi pod pritiskom kako neoliberalnog sistema, tako i populističkih i nacionalističkih pritisaka.

U međunarodnom kontekstu, pa i u nekim drugim, razvijenijim kreativnim industrijama povremeno je evidentno površno bavljenje temama raznolikosti, inkluzivnosti i ravnopravnosti i učešće pogrešnih, nedovoljno stručnih ili reprezentativnih ljudi u važnim debatama kako bi se situacija predstavila bolje nego što jeste (Gross, 2022: 170).

Zagorka Golubović je sa druge strane, kao pokazatelje populizma u kulturi u Srbiji u prvoj deceniji 2000-ih godinama izdvajala dominaciju tabloida, uniformnost televizijskih programa radi podilaženja publici, nadmoćnost koncerata estrade u odnosu na druge vrste muzike, izdavanje književnih dela niskog kvaliteta u velikom tiražu, brojne “neuspele” modernizacije domaćih i stranih klasika u pozorištu, ali i insistiranje na vrednosno-neutralnoj nauci, marginalizaciju obrazovanja i uticaj Srpske pravoslavne crkve u ovom domenu, i drugo (Golubović, Jarić, 2010: 41).

Kritika populizma iz perspektive kulturne demokratije i zagovaranja kulturne participacije, nije jednoznačna i jednostavna. Ako populistički pristup afirmiše kulturne sadržaje razumljive “običnom čoveku”, premda je to uvek veštački i politički konstruisana ideja, onda

⁹⁵ S tim što je Golubović kao primer te površinske promene uklopljene u tradicionalne i nacionalne okvire videla između ostalog i “neofolk kulturu” (Dragičević Šešić, 1994), a meni se čini da se može primetiti delovanje sličnih mehanizama i šema i kada se radi o uvođenju rodne i uzrasne ravnopravnosti u domenu kulture.

se vrlo pažljivo moraju i kritikovati i artikulirati strategije unapređenja kulturne participacije koje će se distancirati od tog pristupa i pronaći svoj autentični i precizni put.

Populizam, makar onaj desni, povezuje se sa etnonacionalizmom (Cazes, Pyykkonen, 2019; Radulović, 2019; pa i Savić, 2019), a etnonacionalističke kulturne politike, koja se makar delimično može prepisati i Srbiji u poslednjoj deceniji, grade ideje jedinstvene nacionalne zajednice u državi, kojoj svi pripadaju ili treba da pripadaju ili su bitni samo oni koji joj pripadaju. Neguje se kultura u jednini, a ne kulture, a to se na poseban način odnosi ne samo na položaj manjinskih etničkih zajednica ili imigranata i izbeglica, što bi se prvo pomislilo, već i na rod i uzrast kao identitetske odrednice (o populističkom diskursu okrivljivanju žena za “neuspeh” nacionalne zajednice Srba videti između ostalog Radulović, 2017). Ovim pristupom izjednačava se, ili marginalizuje, zajedničko i javno dobro, zarad interesa većinskog (srpskog) naroda (Dragičević Šešić, Nikolić, 2019: 45; slično i Woddis, 2014).

Autorke navode da populistička kulturna politika očekuje od javnih projekata u kulturi “atmosfera sreće i radosti, brendiranje grada, kanonizovanje tradicije i posebno prikazivanje nacionalne nadmoći i izvrsnosti” (Dragičević Šešić, Nikolić, 2019: 44), u šta se dakako kritički projekti i glasovi koji preispituju ne uklapaju dobro. “Srpska kultura je nepodeljena i ne sme da cepa društvo, niti da stvara nedoumice. Ocena je mnogih da Zakon o rodnoj ravnopravnosti to čini”. Ovo su reči koje RTS pripisuje patrijarhu Srpske pravoslavne crkve Porfiriju u kontekstu njegove kritike rodno senzitivnog jezika⁹⁶.

U Severnoj Makedoniji uveden je 2021. godine instrument za praćenje rodne statistike u kulturnoj participaciji i produkciji, tako što je uvedeno pitanje u prijavnim formularima za predloge projekata na javnim konkursima, o tome koliko žena i muškaraca učestvuju u projektu. (Association of the Compendium of Cultural Policies and Trends, 2021c: 22–23). Slično pitanje – Da li projekat doprinosi rodnoj ravnopravnosti – uvedeno je na konkursu Ministarstva kulture u Srbiji posle preporuke Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, a na osnovu pritužbe Saveza feminističkih organizacija Novog Sada “Rekonekcija” na Ministarstvo kulture⁹⁷. Ono je sa jedne strane neprecizno, a sa druge ostavlja velik prostor za zloupotrebu, dvosmisleno ili nepotpuno odgovaranje. S obzirom da se pitanje postavlja

⁹⁶ Zašto Zakon o rodnoj ravnopravnosti ugrožava srpski jezik, *Radio televizija Srbije*, 16. januar 2024. [RTS :: Društvo :: Zašto Zakon o rodnoj ravnopravnosti ugrožava srpski jezik](#)

⁹⁷ Mišljenje i preporuka Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-274/2019-02 datum: 4. oktobar 2019. [341-19 Diskriminacija na osnovu pola u oblasti kulture • Poverenik za zaštitu ravnopravnosti](#)

prilikom konkurisanja, postoji motivacija za davanje socijalno poželjnih odgovora, kako bi se dobilo više poena prilikom evaluacije pristiglih prijava.

Na sličan način, neke od ispitanica u sprovedenim intervjuima prepoznaju u institucijama u Srbiji manipulaciju kada se radi o unapređenju rodne ravnopravnosti. Prema njihovom mišljenju, političke strukture umeju da zloupotrebe rodne kvote i mere afirmativne akcije, na štetu suštinskog pomaka ka rodno ravnoprijem sistem u kulturne politike i kulturnog života. Naredni iskazi iz intervju ukazuju na nekoliko važnih segmenata ove teme.

S jedne strane mi imamo deklarativnu priču o rodnoj ravnopravnosti, ona se vrlo vešto simulira...

Imamo tu sliku koja je neverovatna sa članicama aktuelne Vlade, direktorkama institucija kulture, u pokrajinskoj administraciji na rukovodećim mestima su žene... Ali su one tu po političkoj podobnosti, a to ne znači rodnu ravnopravnost. To je jedna simulacija. Kao što postoji fasadna demokratija, to je fasadna rodna ravnopravnost, ona nije realna. U institucijama zapravo imamo žene koje su vrlo obučene, profesionalne i koje su zanemarene i zbog toga demotivisane...

Zato što je reč o političkoj podobnosti, a ne o vrednosnom sistemu koji se promenio.
(56 godina, kulturološkinja, kulturna institucija / NVO)

Ova sagovornica je o merama koje institucije donose u domenu rodne ravnopravnosti govorila kao o “deklarativnoj priči”, simulaciji i “fasadi”, iza koje se, reklo bi se, dešava nešto sasvim drugo, skriveno od očiju javnosti. Javnosti se prikazuje “neverovatna slika” kako bi se pružio privid značajnog poboljšanja položaja žena u institucijama i strukturama donošenja odluka. Prema ovoj sagovornici, realnost je ipak drugačija, jer iako se možda unapređuje položaj politički podobnih žena, ne unapređuje se položaj i ravnopravnost svih onih žena koje su angažovane na osnovu svoje stručnosti, ukoliko nisu deo vladajuće političke grupacije. Naprotiv, njihov položaj u profesiji i na radnom mestu postaje lošiji.

I u drugim intervjuima koje smo sprovedeli pojavila se tema političkog uticaja u sektoru kulture, pa tako i uticaju na rodnu ravnopravnost u sektoru.

Ono što je suštinski iza svega jeste samo politika. Mislim da je čak još jedna igra u tome da ima i mnogo žena u našem poslu i na nekakvim javnim funkcijama i da je to opet samo zadovoljavanje forme bez razumevanja suštine. Super, ti si žena, taman

ćemo da štikliramo tamo neki uslov za integracije EU... (48 godina, muzejska savetnica, istoričarka umetnosti)

U ovom intervjuu unapređenje rodne ravnopravnosti u kulturi, kako se danas sprovodi u Srbiji, viđeno je kao “zadovoljavanje forme bez razumevanja suštine”. Mere koje su donete za sada u ovom polju sagovornica smatra ispunjavanjem zahteva evropskih integracija.

Takođe, neke od radnica u kulturi koje smo intervjuisali tvrde i da žene koje se nađu na pozicijama moći, a posebno one koje su putem kvota i mera afirmativne akcije postavljene na te položaje, često niti same veruju u rodnu ravnopravnost, niti uvode takve politike.

Postoje i žene na pozicijama moći koje se isto ponašaju, neadekvatno ili prosto zloupotrebljavaju svoje pozicije.

Mislim da je definitivno problem u tim jakim hijerarhijama koje su zadate, zacrtane i naizgled nepromenljive. (40 godina, multimedijalna umetnica, frilenserka i stručna saradnica na univerzitetu)

Ova sagovornica tako je govorila o “neadekvatnom ponašanju”, kao i o zloupotrebama položaja. Feministička literatura svakako ukazuje da prosto povećanje brojeva pripadnika/ca neke marginalizovane grupe u telima odlučivanja neće samo po sebi, a pogotovo odmah ili brzo, dovesti do promene politika i položaja cele grupe. Rešenje se pronalazi u paralelnom povećanju pristupa, ali i preispitivanju i dekonstrukciji “hijerarhija”, o kojima je govorila i sagovornica u intervjuu, koje se predstavljaju kao trajne i “nepromenljive”.

Stavovi prema afirmativnim merama su svakako, raznoliki. Radnice u kulturi ih nekada odbijaju, pošto njihova primena dovodi do dodatnih sumnji u kompetencije žena koje se nađu na rukovodećim pozicijama. Neke od koleginica zbog toga se protive uvođenju afirmativnih mera u sektor kulture, smatrajući da će time njihov položaj biti zapravo još teži, a one morati još napornije da dokazuju svoje kvalifikacije (videti još i Jovićević, 2023). U jednom od intervjuua, sagovornica je podelila sa mnom na koji način ona razmišlja kada dobije poziv za angažman samo zbog toga što je žensko, i kako se u tim situacijama oseća.

Dešavalo mi se da mi osoba ponudi posao i kaže ja bih voleo da, na primer, u našoj firmi radi ženski fotograf. Ja sam onda u fazonu čekaj, zašto? Zašto ženski, zašto bi to voleo... Pogotovo ako mi to kaže muškarac koji nije video moje radove. Ne znaš ništa o radu te žene, zašto želiš ženu... Da li misliš da bi tako napravio publicitet svojoj

firmi, sad ti si zaposlio ženskog fotografa ili... Nekako mi to ulije sumnju. (35 godina, snimateljka i fotografkinja, frilenserka)

U ovom iskazu vidimo da je koleginica kao ilustraciju navela primer razgovora sa muškarcem koji bi joj ponudio posao sa ciljem da angažuje ženu. Ona se u tom, deluje polu zamišljenom, a polu doživljenom, razgovoru postavlja skeptično, te nabraja pitanja koja bi postavila, ili je postavila, tom muškarcu da bi saznala više o njegovoj motivaciji. Ona pretpostavlja da mu je motivacija publicitet, i to odbija njeno interesovanje i gubi njeno poverenje. Ono što se čini da bi joj bilo potrebno da se oseća sigurnije, jeste da osoba bude upoznata sa njenim radom pre nego što je angažuje (ne znaš ništa o radu te žene), a ne da je angažuje samo zbog njenog pola, odnosno roda. Primećujem i da u ovoj priči sagovornica koristi termin “ženski fotograf”, a ne rodno senzitivni termin “fotografkinja”, potencijalno zato što je na taj način razgovarala o sebi sa drugim ljudima u ovom kontekstu.

U više intervjuua sprovedenih za potrebe različitih istraživanja tokom prethodnih godina, kao i ovog doktorskog istraživanja, koleginice angažovane u sektoru kulture stavljale su rodno pitanje u drugi plan, minimizujući njegov značaj i udeo u problemima i preprekama u profesionalnom životu i razvoju sa kojima se suočavaju. One su često primat davale problemima sektora kulture u celini, a tek potom žena angažovanih u njemu i rodne neravnopravnosti u sektoru. Vodis ovo razume kao rezultat široko rasprostranjene ideje o nužnom sukobljavanju “specifičnih interesa” sa “zajedničkim dobrom”; no ipak u slučaju unapređene participacije u kulturnoj politici refleksija, diskusija i unapređenje razumevanja o položaju i potrebama “specifične grupe” (poput radnica u polju umetnosti i kulture), dovodi do unapređenja opšteg interesa u sektoru u celini: “U tom smislu, zajedničko dobro nije statična kategorija, već se neprestano menja kao rezultat pregovora i razmene među različitim interesima i zahtevima” (Woddis, 2014: 509).

Ovaj narativ omogućava da se rodne nejednakosti i jazovi, ako ne prikrivaju, onda marginalizuju kao nevažni, čak i bez obaveze da donosioci odluka i strukture na pozicijama moći vrše ikakvu cenzuru. To omogućava donosiocima odluka da povremeno sami pokrenu neku akciju ili kampanju za unapređenje ravnopravnosti u sektoru, ili češće, minimalnim iznosom finansijske podrške podrže neki postojeći projekat (videti u segmentu analize ekonomskih instrumenata kulturne politike), osiguravajući sebi materijale za izveštaje pred međunarodnim organizacijama poput UNESKO-a, o čemu govorim u sledećem poglavlju.

5.5. Zaključak

Vrednosno-idejni instrumenti kulturne politike iskazuju se kroz narative i retoričke strategije donosilaca odluka i imaju snažan uticaj na konceptualizaciju ostalih instrumenata.

I pre ove disertacije, istraživanja su pokazala da je medijska slika sektora kulture bila u potpunosti maskulizirana, da je apstraktna i univerzalna pozicija estetskog subjekta suđenja uobičajeno izvedena iz identiteta muškarca, a da populističke retorike i osećanja koja izazivaju utiču na kulturne politike više od bilo kog istraživanja.

Premda postoji načelni konsenzus da deca i mladi treba da učestvuju u kulturnom i društvenom životu uopšte, brojne su i različite interpretacije zašto je to važno. Rezultati predstavljeni u ovom poglavlju pokazali su da su razmišljanja o mladima donosilaca odluka u kulturi u Srbiji, pre svega utemeljena na patrijarhalnim i paternalističkim pretpostavkama.

U analizi sam uvela pojam adultizma, čije sam oblike prepoznala u komunikaciji ministarstva kulture u tekstovima koji govore o medijskoj nepismenosti mladih, ulogu mladih u očuvanju srpskog nacionalnog identiteta i kulturne baštine te potrebu da mladi budu zahvalni institucijama, odraslim stručnjacima i eminentnim umetnicima. Narrative karakterišu predrasude, strahovi i manjak informacija, na osnovu kojih je moguće samo površno donošenje odluka, dok se kao institucija koja je u određenoj meri primer drugačije pozitivne prakse istakla Galerija Matice Srpske u Novom Sadu.

Patrijarhalnost kulturne politike takođe se ogleda u nezastupljenosti žena u imenovanju institucija kulture, te podizanju i održavanju spomenika, kao sprovođenju politika i praksi sećanja. Iako je većina lokalnih rukovodilaca u kulturi smatrala da pridaje posebnu pažnju organizaciji projekata i programa posvećenih ženama, samo jedna od 95 kulturnih institucija koje su obuhvaćene istraživanjem (odgovorile na upitnik upućen iz Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka 2018. godine) imenovana je po ženi, dok je broj institucija imenovanih po muškarcima 18. Ono što je ključno je da broj institucija koje još uvek ne nose ničija lična imena ukazuje na nekorišćenje instrumenta koji stoji na raspolaganju.

Analiza baza podataka četiri odabrana regionalna zavoda za zaštitu spomenika kulture pokazala je da je od 725 zaštićena objekta samo devet posvećeno ženama, ne računajući Bogorodicu, ili na neki način povezano sa ženskom istorijom, što čini nešto preko 1%. Taj

mali broj služi mehanizmu već opisanom u literaturi da se pojedine uspešne žene istaknu sa jedne strane kao izuzeci, a sa druge i kako bi se dokazalo da strategije isključivanja i zaborava ne postoje.

Napori nezavisnih i ženskih organizacija da se inkorporira “ženska istorija” u brojne gradove nisu uspeli da ostvare značajnije institucionalne uticaje, te sećanje na žene u lokalnoj spomeničkoj kulturi i u javnom prostoru i dalje ostaje marginalizovano, uprkos deklarativnoj podršci donosilaca odluka.

Vrednovanje doprinosa žena kulturnoj istoriji počinje u sadašnjosti. Nagrade i priznanja usmeravaju kulturni razvoj i stvaralaštvo i doprinose porastu ugleda. Analiza raspodele jednog od finansijski najznačajnijih priznanja u Srbiji, priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi, koji se naziva u neformalnom govoru nacionalnom penzijom, pokazala je da je od ukupno dodeljenog 531 nacionalnog priznanja tokom svih analiziranih godina, umetnicama i stručnjakinjama u kulturi pripalo ukupno 139. To znači da su one činile tek 26% dobitnika/ca u celom periodu od pokretanja “nacionalnih penzija” 2006. godine do trenutka poslednje analize u martu 2024. godine.

Uprkos značajno većem broju priznanja dodeljenom u prvoj godini 2007., ni te godine ništa nije bio veći udeo laureatkinja nego u narednim godinama, kada je broj dodeljenih priznanja bio i po 5 puta manji. Udeo nikada nije iznosio više od 30%, a najčešće oko jedne četvrtine.

Istraživanje je obuhvatilo i rodni sastav komisija koje su odlučivale, kako bi se stekao uvid u to da li drugačiji rodni sastav komisije ima uticaja na broj laureatkinja. Kolege su svakako dominirale i među članovima komisija. U prvih šest godina dodeljivanja priznanja, predsednice komisije bile su u dva navrata žene, a u četiri slučaja muškarci. Samo u jednom sastavu komisije, 2008. godine, bio je jednak broj muškaraca i žena među članovima komisije, žena je bila predsednica komisije. Svih ostalih godina u ukupnom sastavu komisije dominirali su muškarci, zaključno sa 2011. godinom kada su komisiju činile čak isključivo kolege. Nijedne godine komisiju nisu činile samo žene. Sedmočlanu komisiju koja je donosila odluku i u 2022. i u 2023. godini čine skoro paritetno tri koleginice i četvorica kolega, ali ni prolaz vremena nije povećao udeo laureatkinja, niti promenjen broj nagrada (ni povećanje ni smanjenje broja dodeljenih nagrada), ni paritet u komisiji. Ovo još jednom ukazuje da unapređenje stanja nije moguće bez eksplicitne namere, transparentne odluke i afirmativnih mera.

Za primenu afirmativnih mera pak, ne zalažu se sve radnice u kulturi. U intervjuima sa nekima od njih, kao i u analizi narativa u medijima, mapiran je postfeminizam – diskurzivna strategija koja neutrališe delovanje feminizma kroz predstavljanje snažnih ženskih identiteta koje upravljaju same sobom, te koji borbu za rodnu ravnopravnost predstavlja kao prevaziđenu. Rezultati istraživanja potvrdili su ono što već postoji u literaturi, da se i same žene nekad kada se nalaze na pozicijama moći i odlučivanja, izmeštaju iz svoje rodne identifikacije i prenose dalje predrasude i mehanizme isključivanja, između ostalog kako bi sprečile sumnje u svoju kompetentnost. Mladi takođe razvijaju različite strategije da bi skrenuli pažnju sa svog uzrasta.

Ipak, čak 82% koleginica smatra da su žene u domaćem sektoru kulture diskriminisane, a njih 78% imalo je i lično to iskustvo. Tema nasilja nad ženama u sektoru umetnosti je svoj lokalni vrhunac u Srbiji imala u januaru 2021. godine, kada je potresla javnost i pokrenula više institucija na delovanje. Još veći konflikt, koji pripada jezičkoj, pa samim tim i kulturnoj politici, u javnom mnjenju poslednjih godina odnosi se na upotrebu rodno senzitivnog jezika.

Rezultati pokazuju da je tzv. demokratsko, ali suštinski patrijarhalno uređenje, na različite suptilne i skrivene načine represivno prema idejama, a još više praksama rodne, pa i uzrasne ravnopravnosti. Na osnovu uvida iz ova četiri segmenta analize vrednosno idejnih instrumenata kulturne politike: moguće je diskutovati o tek malim šansama za suštinski ravnopravni tretman žena i mladih u populističkim, adultističkim i patrijarhalnim društvima, okrenutim pre svega zaštiti nacionalnog identiteta i kulturnog obrasca. Kako populistička kulturna politika očekuje samo pozitivni pristup i pohvale, kritički glasovi se odbacuju, a politika zadržava na deklarativnom nivou, bez sistematičnijeg promišljanja, a kamoli participativnog odlučivanja.

6. Pravno-politički instrumenti⁹⁸

Prema Dragičević Šešić, odgovornost je javne kulturne politike da stimuliše inkluziju kroz različite mere (2020). Među njima su i zakonodavno i normativno uređivanje polja kulture i umetnosti kao pravno-politički instrumenti: zakoni, uredbe, pravilnici, statuti, ugovori, kao i međunarodni sporazumi i konvencije koji se ratifikuju u Narodnoj Skupštini i time postaju deo nacionalnog normativnog okvira. Za zakonodavna dokumenta i ratifikaciju međunarodnih konvencija odgovornost ima zakonodavna vlast, dok podzakonska dokumenta usvaja izvršna vlast. Kako su svi postojeći pravni propisi u zemlji deo jedne jedinstvene celine pravnog poretka, zakoni su i međusobno povezani i moraju biti usklađeni.

U narednom segmentu disertacije analizirala sam deo zakonodavnog, ali i strateškog okvira u Republici Srbiji koji je najrelevantniji za pitanja rodne i uzrasne ravnopravnosti u kulturi, sa fokusom na polje kulturne politike, politike rodne ravnopravnosti i omladinske politike. Analiza obuhvata krovne zakone u ovim oblastima, nacionalne strategije i pripadajuće akcione planove, kao i najvažnije ratifikovane međunarodne konvencije, dok ne obuhvata delovanje pravosuđa.

Iako se strateški, a pogotovo akcioni planovi prvenstveno svrstavaju u organizacione instrumente kulturne politike, u ovoj disertaciji nacionalna strateška dokumenta, kao i neke od indikatora, predstavila sam u delu posvećenom pravno-političkim instrumentima, s idejom da razdvojim sadržaj političkih dokumenata od njihove stvarne implementacije, kojom se dominantnije bavim u poglavljima organizacionih i ekonomskih instrumenata.

⁹⁸ Manji deo ovog poglavlja objavljen je u “Predlogu praktične politike za unapređenje rodne ravnopravnosti u polju muzike i kulture” (Dragičević Šešić, Nikolić, Nenić, 2023), usvojenom na Naučnom veću Fakulteta dramskih umetnosti. Taj dokument je pripremljen uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije u okviru projekta “Žensko liderstvo u muzici: kros-žanrovsko proučavanje ženskih uloga, moći delovanja i kolaborativnih praksi stvaranja muzike u Srbiji” (FLIM) r. br. 6066876.

6.1. Pravni okviri kulturne politike

6.1.1. Zakon o kulturi

U krovnom Zakonu o kulturi Republike Srbije (Sl. glasnik RS, br. 72/2009, 13/2016, 30/2016 – ispr., 6/2020, 47/2021 i 78/2021) među načelima kulturnog razvoja u članu 3. navode se “6) zaštita i unapređenje kulturne raznolikosti i jačanje interkulturnog dijaloga; 7) jačanje kapaciteta kulture i njenih veza sa drugim oblastima (obrazovanje, nauka, turizam, spoljni poslovi, omladina, i dr.) i integrisanje kulturnog razvoja u socio-ekonomski i politički dugoročni razvoj demokratskog društva; te 8) demokratičnost kulturne politike”.

Član 6. koji određuje opšte interese u kulturi navodi pod tačkom 24) “Podsticanje mladih talenata u oblasti kulturnog i umetničkog stvaralaštva”, a pod tačkom 27) “Podsticanje dečijeg stvaralaštva i stvaralaštva za decu i mlade u kulturi”.

Opšti interes u kulturi prema istom članu obuhvata između ostalog i 31) “Podsticanje kulturnog i umetničkog stvaralaštva društveno osetljivih grupa”. Rodna ravnopravnost nije eksplicitno pomenuta u ovom dokumentu, ali se može implicitno smatrati delom navedenih načela kulturnog razvoja i opšteg interesa u kulturi, u skladu sa svime što sam iznela u u okviru uvodnih teorijskih poglavlja u ovoj disertaciji. U zakonu se nijednom rečju ne pominju patrijarhat, seksizam, diskriminacija, adultizam ili mobing, već je diskurs usmeren na pozitivne ciljeve i rešenja.

Kao što je navedeno u uvodu posvećenom metodologiji istraživanja, važan metod prikupljanja podataka predstavlja i posmatranje sa učestvovanjem, te moje lično učešće u više relevantnih procesa. U ime Kolektiva mladih žena FEMIX, koji sam vodila u periodu od 2013. do 2023. godine, u februaru 2021. sam pismenim putem u toku javne rasprave o izmenama i dopunama Zakona o kulturi dostavila predlagачu komentare na predlog Zakona. U njima sam između ostalog navela:

Kao deo demokratičnosti i participativnosti, jedan od najvažnijih principa je rodna ravnopravnost, a ona se ne navodi eksplicitno nigde u postojećem Zakonu, niti izmene i dopune koje se aktuelno sugerišu koriste priliku da ovu važnu dimenziju u Zakon unesu. Nije dovoljno da se rodna ravnopravnost nalazi u Strategiji, niti je dovoljno govoriti uopšteno o kulturnoj raznolikosti ili jednakosti svih aktera. Ovu dimenziju neophodno je eksplicitno ugraditi u sve instrumente kulturne politike, počevši od

vrednosno-idejnih i pravno-političkih, uključujući i ovaj krovni Zakon o kulturi, pa na dalje i organizacione i ekonomske instrumente. Takođe, nije prihvatljivo podrazumevati rodnu ravnopravnost kao sveprožimajući princip, već je neophodno operacionalizovati primenu tog principa na svakom koraku sprovođenja nacionalne kulturne politike u jednom razvijenom društvu.

Dopune koje sam sugerisala tom prilikom odnosile su se na član 3. Načela kulturnog razvoja, član 6. Opšti interes u kulturi i član 8. Oblasti kulturne delatnosti gde sam predložila da se rodna ravnopravnost eksplicitno uvede. Potom, u članu 10. Finansiranje kulturnih programa i projekata sugerisala sam da se doda stav koji bi uveo principe rodno odgovornog budžetiranja, a u članu 13. Nagrade za podsticanje kulturnog stvaralaštva voditi računa o principima rodne ravnopravnosti. U članovima koji su se odnosili na sastav Upravnog odbora (42.) i Umetničkih, odnosno Programskih saveta (49.), predložila sam da se kao zahtevi uvedu kompetencije, iskustvo i senzibilisanost za društveno osetljive grupe i rodnu ravnopravnost. Uvođenje takvog stava na odgovarajući način u relevantne članove zakona osiguralo bi da profesionalci koji su prethodno ispoljavali seksističke, adultističke, rasističke ili homofobne stavove, na primer, nisu bez diskusije primljeni na pozicije donosilaca odluka u javnim ustanovama kulture. Predloženom izmenom člana 68. uvela bi se dimenzija ravnomernije rodne zastupljenosti prilikom dodeljivanja statusa istaknutog umetnika ili stručnjaka u kulturi, a izmena člana 76. sugerisala je i vođenje računa o rodnoj ravnopravnosti prilikom finansiranja projekata i programa, kao i zahtevane kompetencije, iskustvo i senzibilisanost za društveno osetljive grupe i rodnu ravnopravnost prilikom izbora članova Komisija za odlučivanje o finansiranju tih projekata i programa. Detaljan pregled izmena i dopuna navodim u Prilogu 1.

Uprkos mogućnosti koja je postojala i upućenim predlozima ženskih stručnih timova u ovom smeru, zakonodavac nije uvažio upućene predloge za izmene i dopune, te je prilika da se zakon još jasnije odredi prema rodnoj ravnopravnosti u sektoru kulture, tada propuštena. U istom procesu, Nacionalni savez pozorišta za decu i mlade ASITEŽ Srbija zagovarao je i uputio dopune kojima bi se u Zakon o kulturi (u značajnijoj meri) uključila i dečja prava na kulturu, ali i ti predlozi za dopune su bili ignorisani.

Kasnije je Zakon o kulturi menjan radi usklađivanja sa novim Zakonom o rodnoj ravnopravnosti, čime su kvote za sastav Nacionalnog saveta za kulturu i upravnih i nadzornih odbora javnih ustanova podignute na 40%. Ovo je određeno članovima 42. Upravni odbor

Ustanove, te 46. Nadzorni odbor Ustanove. Član 16a propisuje Način izbora članova Nacionalnog saveta za kulturu prema kojem su “Ovlašćeni predlagači ... dužni da prilikom predlaganja liste predloga kandidata obezbede zastupljenost oba pola”, preciznije “zastupljenost od najmanje 40% predstavnika manje zastupljenog pola”.

Krovni Zakon o kulturi, kao i većina drugih zakonskih dokumenata u Republici Srbiji, nije pisan rodno senzitivnim jezikom, već se u jednom od prvih članova Zakona muški gramatički rod navodi kao “generički”.

Član 2. Termini kojima su u ovom zakonu označeni položaji, profesije, odnosno zanimanja, izraženi u gramatičkom muškom rodu, podrazumevaju prirodni muški i ženski rod lica na koje se odnose.

6.1.2. Strategija razvoja kulture

Kao osnovna načela Strategije razvoja kulture Republike Srbije od 2020. do 2029. godine između ostalog navode se “unapređenje uzajamnog razumevanja i ravnopravno uključivanje osetljivih grupa u kulturni život” i “široka dostupnost kulture i ravnopravno i aktivno učešće u kulturnom životu” (Ministarstvo kulture, 2020: 2).

Kulturna raznolikost istaknuta je u ovom dokumentu kao važan vrednosni temelj kulturne politike u Srbiji, što je posebno podstaknuto od strane UNESKO-a i njegove Konvencije o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza (o kojoj će u disertaciji uskoro biti više reči), kao i procesa evropskih integracija Republike Srbije (Ministarstvo kulture, 2020: 47).

U skladu sa Strategijom prevencije i zaštite od diskriminacije, na koju se Strategija razvoja kulture poziva, žene su prepoznate kao jedna od devet društveno osetljivih grupa, kao i u Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost. Ovim možemo dodatno smatrati da je učešće žena u kulturnom životu deo opšteg interesa u kulturi prema članu 6. Zakona o kulturi koji navodi upravo podsticanje kulturnog i umetničkog stvaralaštva “društveno osetljivih grupa”. Kao deo zakonodavnog i međunarodnog normativnog okvira na koji se Strategija razvoja kulture naslanja, navodi se, među brojnim dokumentima i Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) (Ministarstvo kulture, 2020: 110) o kojoj će takođe biti više reči u nastavku poglavlja.

U Strategiji razvoja kulture u Republici Srbiji 2020 – 2029. u okviru Posebnog cilja 3. Razvoj produkcije, kulturnih potreba i ravnopravno učešće građana u kulturnom životu, predviđena

Mera 3.3. odnosi se na Podsticanje i razvoj kulturnih potreba i navika i ravnopravnog učešća u kulturnom životu. U Strategiji se navodi:

Jedan od osnovnih principa kulturne politike je definisanje mera koje omogućavaju ravnopravno učešće svih građana u kulturnom životu. Stoga je važno podstaći i olakšati učešće građana u kulturi nezavisno od geografskih, materijalnih i socijalnih prepreka.

Neophodno je voditi politiku jednakih mogućnosti koja podstiče ustanove kulture da promovišu politiku socijalne kohezije, čiji je cilj uključivanje svih društvenih grupa u kulturni život. Briga o društveno osetljivim grupama nije izolovani segment stvarnosti ... (obrazovanje, zdravstvo ili zapošljavanje), već predstavlja pitanje značajno za razvoj kulture...

Jedno od veoma važnih pitanja kada je o pravima reč, a koje je prisutno u svim javnim politikama, jeste pitanje rodne ravnopravnosti, kojem kultura može dati značajan doprinos, ne samo u domenu stvaralaštva, nego i u domenu dekonstrukcije rodni stereotipa i uloga u društvu kroz programe iz kulture. (Ministarstvo kulture, 2020: 85)

Tomka ispravno ukazuje da ovaj dokument, kao i većina srodnih nacionalnih i međunarodnih okvira, ne dijagnostifikuje problem i ne imenuje tako eksplicitno neravnopravnost, isključivanje, diskriminaciju ili patrijarhat kao postojeće stanje, već se taj korak preskače i govori samo o ciljevima i namerama (privatna prepiska, jun 2024).

U okviru navedene mere, Strategija eksplicitno predviđa “Podsticanje kulturnih programa u javnim ustanovama kulture koji doprinose zagovaranju rodne ravnopravnosti i dekonstrukciji rodni stereotipa i uloga” (Ministarstvo kulture, 2020: 85).

Na više mesta u dokumentu ističe se neophodna saradnja sa drugim resorima i nacionalnim institucijama Republike Srbije na onim pitanjima koja su od značaja za druge oblasti društvenog života – u šta može da spada i rodna ravnopravnost i omladinska participacija.

Kada je reč o odnosu kulturne politike prema mladima, na osnovu dostupnog teksta Strategije, odgovornost države za kulturnu produkciju koja je usmerena na decu i mlade je “veoma velika”. U ovom dokumentu, nedostatak učešća mlađih generacija u kulturnom životu povezan je sa lošim uslovima rada i socijalne sigurnosti i niskog društvenog statusa

umetnika, kao i zanemarivanjem amaterizma (Ministarstvo kulture, 2020: 19), posebno u manjim gradovima i van velikih centara (2020: 23). Deca i mladi viđeni su kao buduća publika, dok se navodi da se 81% mladih oseća nedovoljno uključenim u kulturnu produkciju. Ovo je u Strategiji deo argumentacije za čvršću saradnju sektora umetnosti i obrazovanja (2020: 84–85), što je česta tema u stručnim krugovima (Tomka, Matić-Ostojić, 2016; Milosavljević, 2016), ali bez značajnijih poboljšanja.

U ovom segmentu se vidi i određeno dijagnostikovanje problema, utemeljeno u prethodnim istraživanjima, a ne samo ciljevi i rešenja – socijalna nesigurnost i nizak društveni status umetnika, centralizacija kulturnog života, nedovoljna infrastruktura.⁹⁹ Unapređenje saradnje sa resorom obrazovanja se navodi kao ključno kada se radi o međuresornoj saradnji i ističe se da Zakon o kulturi nije usklađen sa Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, “niti se u praksi podržava kontinuirani razvoj, održivost i efikasnost u sprovođenju međuresorne saradnje” (Ministarstvo kulture, 2020: 37–38). Među uzroke neravnopravnog učešća građana/ki u kulturnom životu eksplicitno se navode “nedovoljan obim kulturnih sadržaja za decu i mlade”, kao i “zapostavljanje javnih rasprava u donošenju važnih odluka” (Ministarstvo kulture, 2020: 45), što je važno za razmatranje participativnosti i demokratičnosti kulturne politike uopšte.

Rezultate istraživanja o kulturnoj participaciji mladih autori Strategije tumače kao “slabo interesovanje za aktivnu participaciju i recepciju kulturnih sadržaja u javnom prostoru”, premda tome i sugerišu uzrok. Uzrok leži, prema njima, u zanemarivanju kulturnih potreba dece tokom 70-ih i 80-ih (Ministarstvo kulture, 2020: 45–46).

Nakon što je Strategija razvoja kulture usvojena na sednici Vlade 2019. godine, doneti su i Strateški prioriteti, kao sažetiji dokument sa sličnim ciljem, koji se odnosi na kraći vremenski period.

⁹⁹ U drugim segmentima Strategije, kada se i govori o problemima u sektoru, oni su često predstavljeni kao neutralne činjenice koje nemaju veze sa donosiocima odluka, ili prosto kao zatečeno stanje koje je moguće tehničkim rešenjima unaprediti - poput malog udela vanbudžetskog finansiranja ustanova kulture (Ministarstvo kulture, 2020: 41) ili nerazvijenosti distribucije književne i kulturne periodike (21).

6.1.3. Strateški prioriteti razvoja kulture

U Strateškim prioritetima razvoja kulture Republike Srbije od 2021. do 2025. godine (Ministarstvo kulture, 2021), pod tačkom 20. Unapređenje položaja samostalnih umetnika, kulturnih radnika i strukovnih udruženja umetnika, obuhvata se i “unapređenje položaja društveno osetljivih grupa”, pri čemu Ministarstvo kulture prepoznaje da je stvaralaštvo društveno osetljivih grupa sastavni deo kulturne scene Srbije i obavezuje se da nastavi napore na stvaranju podsticajnog okruženja, dostupnosti kulturne ponude i inkluzivnog društva.

Dodatno na to, u tački 9. Decentralizacija kulturne produkcije u Srbiji, navodi se, između ostalog, da je cilj da se “omogući svim građanima i građankama Republike Srbije bez obzira na mesto boravka ravnopravno učešće u kulturnom životu”.

U ovom dokumentu na 13 strana koji se odnosi na period 2021. do 2025. godine rodna ravnopravnost se, ipak, ni jednom rečju ne pominje, dok je kultura za decu i mlade deo poslednjeg, 20. prioriteta u tom dokumentu.

Primetno je da više nego što se zakonska i strateška dokumenta u oblasti kulture bave rodnom ravnopravnošću, legislativa u oblasti rodne ravnopravnosti obuhvata ciljeve, mere i aktivnosti relevantne za polje kulturne politike i produkcije, te sam njoj takođe posvetila odgovarajući prostor u disertaciji.

No pre toga, kao što sam već istakla, rodna ravnopravnost postala je važan deo nacionalnog pravnog okvira relevantnog za temu istraživanja 2009. godine kada je u Narodnoj skupštini ratifikovana UNESCO Konvencija posvećena zaštiti kulturne raznolikosti, poznata i kao UNESCO Konvencija 2005.

6.1.4. UNESCO Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza za dijalog i razvoj i izveštavanje o njenoj implementaciji

Neke od mera koje predviđa UNESCO Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza za dijalog i razvoj, koju je Republika Srbija ratifikovala 2009. godine, te se time obavezala na njeno poštovanje u svom zakonodavnom i strateškom okviru, obuhvataju u članu 6. (a) “regulatorne mere čiji je cilj zaštita i unapređenje raznolikosti kulturnih izraza” i (e) “mere čiji je cilj da podstaknu i podrže umetnike, kao i sve učesnike u procesu stvaranja kulturnih izraza”. Prema članu 7.,

Strane potpisnice će ulagati napore da na svojoj teritoriji stvore okruženje koje podstiče pojedince i društvene grupe: (a) na stvaranje, produkciju, difuziju i distribuciju, te da imaju pristup sopstvenim kulturnim izrazima, posvećujući dužnu pažnju posebnim okolnostima i potrebama žena i različitih društvenih grupa, uključujući tu i osobe koje pripadaju manjinama, kao i autohtone narode. (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013: 7)

Operativne smernice za sprovođenje Konvencije bliže opisuju preporučene mere navedene u članu 7 i navedene su u celini u Prilogu 4 disertacije. One obuhvataju donošenje zakonskih rešenja, osnivanje organizacija i tela, finansijsku podršku ili poreske olakšice, zastupanje i promociju, razvoj strategija uvoza i izvoza, te strategije dostupnosti, a kojima bi trebalo unaprediti raznolikost kulturnih izraza i pristupačnost stvaranja kulture, produkcije, distribucije, prezentacije različitim društvenim grupama (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013: 24).

Preporuka iz Operativnih smernica je da se posebno razvija svest, informisanost i znanje profesionalaca u kulturi o omladini i ulaže u jačanje kapaciteta za korišćenje novih tehnologija, kao i da se mere i instrumenti “kad god je to moguće zasnivaju na postojećim strukturama i mrežama”, te da je potrebno njih podržavati u naporima da se razvijaju u “strateške platforme”.

Prema članu 10. Konvencije “strane potpisnice će: (a) podsticati i unapređivati razumevanje o značaju zaštite i unapređenja raznolikosti kulturnih izraza, naročito putem programa obrazovanja i podizanja svesti javnosti” (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti

kulturnih izraza, 2013: 8). U ovom domenu, u Operativnim smernicama precizirano je da “Strane potpisnice Konvencije imaju krucijalnu odgovornost da ohrabre i unaprede razumevanje važnosti zaštite i unapređenja raznolikosti kulturnih izraza, između ostalog, putem formalnih i neformalnih programa edukacije, kao i aktivnosti na podizanju javne svesti, usmerenih ka građanima svih uzrasta” (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013: 34). Škole se vide kao “važne platforme za prenošenje informacija i znanja o važnosti zaštite i unapređenja raznolikosti kulturnih izraza među mladima”, gde se sugeriše izdvajanje resursa za uključivanje raznolikosti kulturnih izraza u nastavne programe, razvijanje onlajn ili multimedijalnih obrazovnih materijala, uključivanje umetnika u direktan rad sa decom u školama, jačanje kompetencija nastavnika, uključivanju roditelja, aktivno učešće mladih u procesima podizanja svesti na temu kulturne raznolikosti u zajednici, promovisanje participativnih obrazovnih metoda i dr. (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013: 35). Operativne smernice za primenu Konvencije ističu i važnu ulogu institucija visokog obrazovanja i nauke za razvoj kulturnih politika ka kulturnoj raznolikosti, podstiču organizovanje simpozijuma, radionica, seminara, kao i kulturnih događaja i medijske produkcije koja bi afirmisala i unapredila kulturnu raznolikost, a sve u saradnji sa postojećim akterima kulturnog sektora i to posebno, strukturama civilnog društva (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013: 35).

Ipak, uprkos smernicama za primenu Konvencije koju je država Srbija ratifikovala 2009. godine, Dragičević Šešić i Nikolić 2019. godine pišu o rapidnom sužavanju prostora za pluralizam izražavanja, a širenju populističkih i nacionalističkih narativa u zvaničnoj kulturnoj i medijskoj politici. Stoga je neophodno osvrnuti se na izveštaje o primeni i poštovanju ove Konvencije u Srbiji, kao i ponuditi relevantne empirijske podatke o praksi na terenu, koji pružaju precizniju sliku.

U skladu sa Operativnim smernicama, zemlje potpisnice Konvencije dužne su da podnose UNESKO-u četvorogodišnje izveštaje, koji su javno objavljeni i dostupni stručnoj i široj zainteresovanoj javnosti. U sklopu ovog doktorskog istraživanja, uradila sam pregled sva tri do sada objavljena kvadrinjalna izveštaja za Republiku Srbiju, koja u skladu sa standardnom procedurom u Srbiji pripremaju i dostavljaju Ministarstvo kulture, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, angažovani eksterni eksperti i predstavnici civilnog sektora - u ovom slučaju NKSS. Izveštaji su strukturisani na sledeći način: Uvodne i opšte informacije;

Primena Konvencije kroz instrumente i mere; Učešće civilnog sektora; Izazovi i ključna postignuća; te Reference i izvori.

O primeni Konvencije kroz mere i instrumente izveštava se kroz četiri segmenta:

- Kulturna politika
- Međunarodna saradnja i preferencijalni tretman za zemlje u razvoju
- Integracija kulture u politike održivog razvoja, te
- Zaštita ugroženih kulturnih izraza;

Za sve ove grupe mera i instrumenata format izveštaja predviđa da se navedu ciljevi i vremenske odrednice kada su mere donete; način na koji su primenjivane, ko ima odgovornost za primenu i koji su resursi planirani za to; koji su izazovi, dosadašnji efekti, te na osnovu kojih indikatora se vrši evaluacija.

Prepoznaju se tri vrste mera: one koje podstiču stvaralaštvo, one koje unapređuju okruženje za nezavisne producente i distributere (ova terminologija se koristi u izveštaju), te one koje omogućavaju pristup javnosti. Mere mogu biti regulatorne / legislativne, fokusirane na aktivnosti ili programe, institucionalne ili finansijskog tipa. Mere se mogu odnositi na neke određene društvene grupe kao stvaraoce, producente ili distributere. Mladi i žene su dve istaknute kategorije među ciljnim grupama, a tu su još i kategorije: stvaraoci, preduzetnici / producenti, pravni entiteti / preduzeća u kulturi, manjine, autohtoni narodi, opšta populacija, i drugo (gde u jednom slučaju u prvom izveštaju iz 2013. godine stoji poslovni sektor, a u drugom izbeglice).

Iako neke od mera o kojima se izveštava spadaju same po sebi u druge vrste instrumenata kulturnih politika, ovi izveštaji deo su moje analize pravno-političkih instrumenata s obzirom da se radi o međunarodnoj konvenciji koja je ratifikacijom postala deo nacionalnog pravnog okvira.

U uvodu izveštaja se navodi da su stvaralaštvo, diseminacija i raznolikost kulturnih izraza omogućeni od strane Ministarstva kulture i medija (tadašnji naziv) kroz godišnje otvorene konkurse za sufinansiranje kulturnih i medijskih projekata, kao i, između ostalog, potpisivanjem Deklaracije sa zemljama Jugoistočne Evrope u kojoj je bio naglašen značaj kulturne raznolikosti. Ovi konkursi su dominantan instrument u zemlji za finansiranje bilo kakvog savremenog stvaralaštva izvan javnih institucija i pripisati im učinak u unapređenju kulturne raznolikosti znači takoreći izjednačiti bilo kakvo savremeno stvaralaštvo sa kulturnom raznolikošću. U okviru primene Konvencije bilo je navedeno i potpisivanje protokola sa krovnom organizacijom nezavisne scene – Asocijacija Nezavisna kulturna scena Srbije (NKSS).

U okviru Mere 1 – regulatorne mere kulturne politike kao rezultat primene Konvencije, navedeno je usvajanje Zakona o kulturi, Zakona o kinematografiji, Strategije javnog informisanja i drugih dokumenata pravnog okvira delovanja u domenu kulture i medija u Srbiji. Veliki broj različitih aktivnosti prikazan je kao deo primene Konvencije, što u značajnoj meri onda otežava određivanje resursa koji su na te aktivnosti bili utrošeni, kao i merenje efekta. Zato su ova pitanja, o uložnim resursima i izmerenim efektima, u izveštavanju Republike Srbije za 2013. godinu mahom neodgovorena.

Ono što je za ovo istraživanje posebno važno je to što su u okviru ovih mera, kao i Mera 2 – institucionalni razvoj, i žene i mladi eksplicitno označeni kao ciljne grupe. Među merama institucionalnog razvoja navedeno je osnivanje Nacionalnog Saveta za kulturu, sistematizacija radnih mesta u Ministarstvu radi osnivanje pozicije Koordinatora za razvoj kreativnih industrija, osnivanje radne grupe za razvoj kreativnih industrija, kao i radne grupe za saradnju sa civilnim društvom, osnivanje Filmskog centra Srbije i drugo.

Žene i mladi označeni su kao ciljne grupe i u naredne dve mere: Mere 3 – podrška kolaborativnim platformama za umetničku produkciju i kulturne industrije, te Mere 4 – podrška klasterima kreativne industrije. Za cilj mere 3 definisano je “unapređenje okruženja za mobilnost, povezivanje, nastanak nove generacije umetnika, te osnaživanje saradnje između civilnog, privatnog i javnog sektora”. U opisu primene ove mere govori se o delovanju pet platformi i mreža u domaćem kreativnom i kulturnom sektoru, uključujući

NKSS, među kojima se za neke ne pruža ni informacija o tome kako su bile institucionalno podržane, već samo da postoje i koje su njihove aktivnosti.

Čini se ipak, da jedino što zaista treba da se uzima kao implementacija neke mere javne politike u ovom domenu jeste podrška lokalne samouprave ili organa vlasti tim nezavisnim platformama. U datom izveštaju niti se navodi u kolikom iznosu su platforme bile, ako su bile, finansijski podržane, niti da li je bilo ikakve druge vrste podrške, mimo finansijske. U opisu “mere” bilo bi relevantno još i navesti na koji način je podrška bila pružena, te pod kojim uslovima, dok se opis postojanja nezavisne mreže, a bez ikakvog angažmana javnog sektora i institucija, po mom mišljenju ne treba smatrati merom kulturne politike kojom se implementira Konvencija u lokalnom kontekstu, a samim tim ni merom unapređenja položaja žena i mladih u kulturnom životu, a koji su ovde eksplicitno označeni kao ciljne grupe.

Jedna od pet navedenih platformi, kojim rukovodi Dizajn centar Čajetina, jeste bila posvećena integraciji žena iz socijalno ranjivih kategorija u lokalnu zajednicu jugozapadne Srbije i zlatiborskog regiona, kroz upošljavanje njih 70 na proizvodnji i prodaji rukotvorina i zanatskih suvenira. Kreativne industrije, dakle, instrumentalizovane su radi unapređenja zapošljavanja socijalno ugroženih kategorija stanovništva, u ovom slučaju – žena. Podrška ovom projektu može se smatrati merom koja ima za direktnu ciljnu grupu žene, za razliku od svih prethodno opisanih mera. No i dalje ne u smislu unapređenja rodne ravnopravnosti u donošenju odluka u oblasti kulture, već njihovog boljeg ekonomskog položaja, i to kroz tradicionalni instrument, poznat u tom kraju Srbije još od 60-ih godina, kada je pod vođstvom Dobrile Smiljanić formirana prva ženska zadruga za proizvodnju ručnih radova.

Sa druge strane, za neke od preostalih navedenih platformi navodi se da su namenjene *mladim* dizajnerima, mladim kreativcima, mladim arhitektama itd. Iako su u Zakonu o mladima Republike Srbije mladi eksplicitno definisani kao osobe do navršениh 30 godina, u PR-u obrazovnih programa, programa jačanja kapaciteta, umrežavanja ili investiranja u sektoru kulture, kao i drugim sektorima, često se naširoko govori o mladim korisnicima tih programa, ne uvažavajući odrednicu iz Zakona, već tumačeći arbitrarno. Izraz se upotrebljava za one sa manje profesionalnog iskustva, neafirmisane ili prosto sve one željne znanja i usavršavanja. To je problem zato što se onda već ograničeni resursi, koji bi trebalo da su opredeljeni za podršku određenoj društveno osetljivoj grupi (u ovom slučaju mladima) zapravo distribuiraju bez fokusa, te je i efekte planiranih mera i aktivnosti mnogo teže meriti.

U ovoj disertaciji, kada se govori o mladima u kontekstu kulturnog života i kulturne politike, ne misli se isključivo na mlade radnike u kulturi, već i na mlade koji nisu profesionalno angažovani u ovoj oblasti, a imaju priliku da učestvuju u kulturnom životu i posebno, kulturnoj politici. U tom smislu se ni u navedenim Merama primene Konvencije ne nalazi mnogo mera koje su bile predmet ovog istraživanja. Mere koje sam pronašla, odnose se eventualno na jačanje kapaciteta mladih kolega, a ne na unapređenje njihovog učešća u donošenju odluka na bilo kom nivou, i to tumačeći mladost arbitrarno bez obzira na definiciju iz Zakona.

U segmentu izveštaja posvećenom primeni mere 4 nije ni jednom informacijom bliže objašnjeno kako tačno ove mere utiču na društvene grupe žena i mladih. Šire gledano, analizirajući izveštaj evidentno je da su autori, a time potencijalno i institucije koje su ih angažovale, izjednačavali kulturnu raznolikost sa razvojem kulturnih industrija u zemlji.

Jedina mera u kojoj žene i mladi nisu navedeni kao ciljne grupe je Mera 5 – unapređenje izvoza u domenu kreativnih industrija Srbije. U Meri 6 – javna finansijska podrška za kulturne aktivnosti u zemlji, ponovo su žene i mladi navedeni kao ciljne grupe, a kao relevantni primeri navode se renoviranje privatnog bioskopa na Novom Beogradu sa namerom osnivanja Centra za evropski i dečji film – što se nikada nije desilo, kao i finansijska podrška Ambasade Sjedinjenih američkih država Domu omladine Beograda. U Meri 7 mladi su, uz studente iz zemalja Pokreta nesvrstanih, jedina ciljna grupa i ova mera odnosi se na program “Svet u Srbiji”, kroz koji su ovi studenti dobijali stipendije za školovanje na Univerzitetu u Beogradu. Mladi koji su podržani primenom ove mere su mladi koji dolaze iz drugih zemalja, a ne mladi iz Srbije.

Kada se radi o drugoj grupi mera, koje se odnose na međunarodnu saradnju i preferencijalni tretman za zemlje u razvoju, izveštaj obuhvata četiri mere. U prvoj meri, koja se odnosi na kreiranje legislativnih, institucionalnih i finansijskih uslova za razvoj međunarodne saradnje i unapređenje raznolikosti kulturnih izraza, među ciljnim grupama navedene su žene i mladi. U ovom kontekstu izveštaj se posebno osvrnuo na Deklaraciju o miru potpisanu u Viminacijumu 2011. godine, u kojoj su rukovodstva zemalja Jugoistočne Evrope, izrazila posvećenost, između ostalog, širenju participacije umetnika u procesima donošenja odluka u kulturnoj politici. U ostalim merama jačanja bilateralne, regionalne i međunarodne saradnje radi unapređenja raznolikosti kulturnih izraza, koje su fokusirane na strateške programe

prezentacije srpske kulture i umetnosti u inostranstvu, te jačanja bilateralne saradnje, i to posebno u privredi, žene i mladi nisu viđeni kao ciljne grupe.

U trećoj grupi, koja se odnosi na integraciju kulture u politike održivog razvoja, preciznije smernice otkrivaju da se ovde prvenstveno misli na smanjenje siromaštva, što često nosi značenje smanjenja nezaposlenosti, podsticaja zapošljavanju i samo-zapošljavanju, te preduzetništvu. Unutar jedine mere o kojoj se izveštavalo – podrška istraživanjima u oblasti kulture i održivog razvoja, žene i mladi nisu ciljna grupa.

U poslednjoj grupi mera, koja se bavi zaštitom ugroženih kulturnih izraza, Republika Srbija u prvom četvorogodišnjem izveštaju 2013. godine nije definisala nijednu grupu kulturnih izraza kao ugroženu.

Neke od aktivnosti koje su u ovom periodu organizovane u saradnji sa civilnim društvom, a na temu kulturne raznolikosti i razvoja kreativnih industrija u Srbiji, obuhvatale su obeležavanje Svetskog dana kulturne raznolikosti za dijalog i razvoj organizacijom međunarodne konferencije “Kulturna raznolikost i kulturne industrije u Srbiji” 2012. godine, obučavanje 65 donosilaca odluka u lokalnim kulturnim politikama o ključnim konceptima Konvencije i njihovoj primeni u lokalnoj kulturnoj politici iste godine, kao i izdavanje publikacije “Kulturne industrije i kulturna raznolikost – bela knjiga” 2013. godine.

Drugi četvorogodišnji izveštaj o primeni Konvencije za Republiku Srbiju (UNESCO, 2017)

Format drugog četvorogodišnjeg izveštaja značajno je drugačiji (po predlogu UNESKO-a koji je uveo nove kriterijume analize), a izmene u strukturi imaju implikacije za temu ovog doktorskog istraživanja. Naime, umesto samo četiri oblasti mera i instrumenata kulturne politike kojima se pratila primena Konvencije u Srbiji za period 2009 – 2012., izveštaj koji pokriva period 2014 – 2017. sada je, osim prethodne četiri oblasti, obuhvatao i nekoliko novih: nova transverzalna pitanja, rodna ravnopravnost, mladi, te civilno društvo (koje je u prethodnom formatu izveštaja jedino imalo zaseban segment).

Kada se radi o instrumentima i merama kulturne politike, za skoro sve navedene mere i u ovom izveštaju, osim za mere posvećene podršci gejmung industriji (7) navedeni su žene i mladi kao ciljne grupe, te sam pregledom izveštaja pokušala da saznam više kako o specifičnim ciljevima ovih mera, tako i formatima, aktivnostima, i rezultatima.

Među ciljevima Mere 1 – programa pod nazivom “Godina preduzetništva”, koji je u Srbiji sproveden 2016. godine, a potom i Dekade preduzetništva koja je počela 2017. godine, a sa kojima počinje ovaj izveštaj – bilo je i ohrabivanje preduzetništva među ženama i mladima, s tim što su samo neki od mehanizama podrške obuhvatali domen kreativnih industrija (UNESCO, 2017: 10–14). Deo aktivnosti koji se odnosio na zapošljavanje mladih obuhvatao je subvencije za organizacije koje ohrabruju preduzetništvo mladih, prvenstveno u domenu informacionih tehnologija, za koje je izdvojeno oko 625.000 eur. U evaluaciji ove mere navodi se i da je oko 3000 srednjoškolaca na neki način bilo uključeno u ovaj program. No, ovaj program nije bio državna inicijativa, niti implementacija, već deo svetskog programa.

Među ciljevima Mere 2 – Program podrške za razvoj biznis inkubatora, koji je sproveden 2015. godine, navodi se i podrška za društveno-ranjive kategorije (UNESCO, 2017: 14–16). Verovatno su zato autori izveštaja naveli da je ova mera ciljala i na mlade i žene, pošto ni iz jedne druge informacije u tom segmentu izveštaja ništa konkretnije nije moguće saznati.

I za Meru 3 – Podrška razvoju klastera inovacija, za koje se takođe navodi da za ciljnu grupu imaju mlade i žene, ni jednom rečenicom u izveštaju nije precizirano na koji tačno način se bave ovim grupama, dok se Mera 4 – Poreske olakšice za investicije u audiovizuelnu produkciju u Srbiji, ni deklarativno ne odnosi na ove grupe (UNESCO, 2017: 16–20).

Podrška razvoju nacionalne audiovizuelne industrije (Mera 5), navodi se da je ciljala, između ostalog, na mlade filmske autore, kao i na žene u audiovizuelnom sektoru. Neke od programskih aktivnosti Filmskog centra Srbije eksplicitno su namenjene mladim filmskim autorima, poput produkcije diplomskih filmova studenata filmskih usmerenja, te se ovo može razumeti. Sa druge strane, među rezultate sprovođenja ovih mera, autori izveštaja navode unapređenje rodne ravnopravnosti, kao i prava mladih, manjinskih i ranjivih grupa i smanjenje svih oblika diskriminacije u audiovizuelnoj produkciji. Podaci na osnovu kojih su autori izveštaja to mogli da zaključie nisu priloženi, niti je naveden bilo kakav izvor (UNESCO, 2017: 20–24). Stoga, iako se navodi da se ova mera odnosi i na žene u audiovizuelnoj industriji, iz izveštaja se ne vidi da je to stvarno slučaj, te se može posumnjati da se i ovde često obeležavaju žene i mladi kao ciljne grupe mera čisto radi ispunjavanja forme. Da podsetim, pitanje u izveštaju glasi “Da li je konkretno usmerena ka pojedincima i društvenim grupama kako su definisani u članu 7. Konvencije” (eng. Does it specifically target individuals and/or social groups as defined in Article 7 of the Convention?).

Sledeća mera (6) odnosila se na Podršku festivalima kao platformama za ekonomski razvoj i za nju je ponajviše elaborirano zašto su ciljna grupa mladi i žene. “Mnogi projekti i festivali¹⁰⁰ posvećeni su omladinskom aktivizmu i kulturi; mladi su uključeni u organizaciju ovih programa, čime oni postaju bliskiji potrebama i običajima mladih. Veći broj događaja je posvećen rodnoj ravnopravnosti i ženskim stvaralačkim aktivnostima i izrazu” (UNESCO, 2017: 25). Festivali su viđeni kao “platforme za održivi razvoj, društvenu odgovornost i ravnopravno, otvoreno i inkluzivno društvo” (UNESCO, 2017: 25). U razradi izveštaja nažalost ne navodi se konkretno nijedan od “većeg broja događaja” posvećen rodnoj ravnopravnosti i stvaralaštvu žena u izveštajnom periodu. Podrška je zapravo realizovana kroz sufinansiranje kroz konkurse javnih vlasti, zatim dugoročne vankonkursne budžete za projekte od posebnog gradskog ili nacionalnog interesa¹⁰¹, te restrukturiranje festivala u Gradu Beogradu i uspostavljanje novog načina upravljanja i koordinacije (osnivanje Centra beogradskih festivala – CEBEF). Jedina od 11 manifestacija u kulturi koje su tada bile proglašene za manifestacije od gradskog značaja u gradu Beogradu, relevantna za temu ovog doktorskog istraživanja zbog fokusa na decu, bila je “Radost Evrope”.

Kada se radi o domenu međunarodne saradnje, mladi stvaraoci i žene navode se među ciljnim grupama mera unapređenja učešća Srbije u međunarodnim programima razvoja audiovizuelnog sektora, ali se ni ovde, osim pomena učešća Srbije u radnoj grupi Eurimages fonda za rodnu ravnopravnost, ne vide ove teme i ove ciljne grupe u elaboraciji ciljeva, kao ni rezultata, niti u specifikaciji uloženi finansijskih sredstava. U merama koje se odnose na unapređenje saradnje sa Kinom i zemljama Centralne i Istočne Evrope ove ciljne grupe nisu navedene kao prioritetne, kao ni u jedinoj navedenoj meri preferencijalnog tretmana za zemlje u razvoju – podrška umetnicima kroz rezidencijalne programe (UNESCO, 2017: 29–35).

¹⁰⁰ I prvi, a i ovaj drugi izveštaj kreiran je tako da na pitanje UNESKO-a o tome koja (javna) agencija, u smislu organa javne vlasti je bila odgovorna za sprovođenje mera, autori izveštaja kontinuirano navode ravnopravno i nezavisne organizacije, privatne festivale itd. ne razumejući da delovanje ovih aktera ne predstavlja po sebi ni politiku i meru, nego da je podrška njihovom delovanju nešto što se eventualno može smatrati merom kulturne politike; te da u tom smislu treba da se navede ko je od institucija toj privatnoj firmi ili nezavisnoj organizaciji pružio podršku, a ne koje udruženje sprovodi manifestaciju ili kako se manifestacija zove.

¹⁰¹ U poglavlju disertacije posvećenom ekonomskim instrumentima – finansijskoj podršci omladinskoj participaciji – pokazala sam koliko zapravo malo novca na konkursima Ministarstva dobijaju projekti posvećeni kulturi dece/mladih i žena, tj. projekti posvećeni rodnoj ravnopravnosti i omladinskoj participaciji u kulturi, uključujući i festivale. To pruža precizniju sliku u odnosu na izveštaj koji su institucije dostavile UNESKO-u u ovom domenu. Sa druge strane, naša prethodna koautorska analiza učešća žena na muzičkim festivalima u Srbiji u godinama od 2009. do 2013. pokazala je da je upravo EXIT Festival, koji je u izveštajima naveden kao *flagship* domaća manifestacija u kreativnim industrijama, i koji je dobijao izuzetno velike iznose finansijske podrške iz različitih javnih izvora uprkos svom komercijalnom karakteru, imao najniži udeo žena na festivalskom repertoaru od svih analiziranih festivala (Gubaš, Nikolić, 2013).

U oblasti integracije kulture u održivi razvoj u sve tri mere navode se žene i/ili deca i mladi kao ciljne grupe. Jedna od mera u ovom domenu je program “Gradovi u fokusu”. Uticaj je objašnjen na sledeći način: “Program podstiče kulturnu participaciju, sa posebnim naglaskom na ranjive društvene grupe: nacionalne manjine, seosko stanovništvo, žene, decu, stare i osobe sa hendikepom” (UNESCO, 2017: 38). Učešće društveno osetljivih grupa navodi se kao jedan od indikatora u evaluaciji. Druga mera je Mreža kreativnih gradova i opština Srbije, sa većim brojem podaktivnosti. Aktivnosti su sprovedene u gradu Pirotu i praćene kao studija slučaja, a s obzirom da je u nekima od njih učestvovalo žensko udruženje iz ovog grada, ova mera u celini je u izveštaju takođe označena kao da je imala specifično žene za ciljnu grupu (UNESCO, 2017: 38–43). Treća mera, povezana sa procesima na međunarodnom nivou u okviru Ujedinjenih nacija, odnosila se na sprovođenje nacionalnih konsultacija o ulozi kulture u održivom razvoju 2013. i 2014. godine. I tu su deca, mladi, žene i manjine navedeni kao grupe na koje se specifično odnosila mera, premda se iz izveštaja ne dobija uvid na koji način (UNESCO, 2017: 43–46).

Mere koje su fokusirane na digitalizaciju i na medijske reforme nisu videle mlade i žene kao ciljne grupe (UNESCO, 2017: 48–53). Sa druge strane, mere koje su se nedvosmisleno odnosile na decu i mlade u ovom izveštaju bile su:

- Saradnja kulture i obrazovanja, prvenstveno kroz Sporazum o osnivanju Zajedničkog tela za koordinaciju aktivnosti u oblasti uspostavljanja i distribucije obrazovnih servisa iz oblasti kulture 2017. godine (UNESCO, 2017: 46–48)

Sporazum je imao za cilj “podizanje obrazovnog iskustva učenika kroz digitalne platforme, približavanje sadržaja iz kulture na jednostavan i njima poznat način, radi zainteresovanosti za oblasti kulturnog nasleđa i savremenog stvaralaštva”¹⁰². Izveštaj citira rezultate studije Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka “Prosvetni radnici: Kulturno obrazovanje i kulturna participacija” (Milankov, Opačić, Subašić i ostali, 2017), koji pokazuju da među zaposlenima u sistemu obrazovanja dominira uverenje da je saradnja ministarstava na nacionalnom nivou neophodan preduslov uspešnijeg povezivanja obrazovnih i kulturnih institucija na lokalnom nivou. Ciljevi kojima se teži primenom ove mere su kontinuirana i efikasna saradnja između navedenih resora, podrška umetničkom obrazovanju, uvođenje

¹⁰² Potpisan Sporazum o osnivanju Zajedničkog tela za koordinaciju aktivnosti u oblasti uspostavljanja i distribucije obrazovnih servisa iz oblasti kulture, Ministarstvo prosvete, n.d.
<https://prosveta.gov.rs/vesti/potpisan-sporazum-o-osnivanju-zajednickog-tela-za-koordinaciju-aktivnosti-u-oblasti-uspostavljanja-i-distribucije-obrazovnih-servisa-iz-oblasti-kulture/>

kulturnog nasleđa i savremene umetničke produkcije u školske kurikulume, bolje znanje i interesovanje za raznolike kulturne izraze među učenicima, te unapređene metode kreativnog učenja i interaktivnog podučavanja kroz primenu digitalnih alata.

- Usvajanje i primena Nacionalne strategije za mlade (NSM), uključujući dimenziju kulture kroz specifičan strateški cilj posvećen “Kulturi i kreativnosti mladih” (UNESCO, 2017: 59–63)

O mestu kulture u prethodnoj, kao i važećoj NSM biće reči u narednom segmentu disertacije, no ovde mogu pomenuti da se ova mera odnosi na mlade žene i muškarce, kao što i jeste precizirano u NSM, te da je evaluaciju realizacije prvog akcionog plana 2017. godine sproveo Institut ekonomskih nauka. Prema ovoj evaluaciji veliki broj indikatora za strateški cilj “Kultura i kreativnost mladih” u NSM za analizirani vremenski period je bio ostvaren, najveći od svih strateških ciljeva, sa 72% ostvarenosti¹⁰³. Strateški cilj imao je dva postavljena specifična cilja, 1) kontinuirano podržavanje razvoja kreativnosti mladih i učešća mladih u stvaranju i konzumiranju kulturnih događaja, te 2) participaciju mladih na kulturnim događajima. Očekivani rezultati bili su: podržani programi koji podstiču kulturni i kreativni potencijal mladih, uključivanje mladih od strane kulturnih institucija u pripremu i realizaciju sadržaja, sistemska podrška kulturnoj participaciji mladih, unapređena adekvatnost i pristupačnost kulturnih sadržaja mladim ljudima, te uvećan udeo sadržaja o kulturi i kreativnim industrijama u medijima. Za ostvarivanje ciljeva u vezi sa “Kulturom i kreativnošću mladih” u tom trogodišnjem periodu 2015 – 2017. bilo je planirano 1.421.000 EUR, što je predstavljalo ispod 3% ukupnog budžeta za Akcioni plan za sve ciljeve za taj period, pri čemu je ispod 550.000 EUR bilo obezbeđeno iz budžeta, a ostatak iz drugih izvora.

Dve grupe mera koje su eksplicitno fokusirane na žene kao ciljnu grupu obuhvatale su:

- Razvoj ženskog kreativnog preduzetništva, konkretno kroz realizaciju programa “1000 žena” u ruralnim oblastima (UNESCO, 2017: 53–56)

U okviru ovog programa, koji je pokrenut još 2017. godine, odmah prve godine angažovano je više od 350 žena, s tim što se iz podataka može videti da su one bile angažovane u proseku samo jedan mesec. Ako i zanemarimo to, s obzirom da je to godina u kojoj je projekat počeo

¹⁰³ Ovo su podaci iz izveštaja o sprovođenju UNESKO Konvencije 2005, dok moja zasebna analiza Nacionalne strategije za mlade u ovom domenu, akcionih planova i osvrta na njihovu evaluaciju sledi.

sa realizacijom, ne možemo a da ne primetimo da važeći podaci sa digitalne prezentacije projekta i u maju 2024. godine ukazuju na to da prosečno trajanje angažovanja žena, kojih sada u mreži zaista i ima preko hiljadu, i dalje nije poraslo sa inicijalne tri sedmice (21 radni dan). Ovo govori o tome da se ne radi o kontinuiranoj meri, koja omogućava stabilnost i sigurnu egzistenciju za uključene korisnice, nego o pokušaju inicijatora da pošto-poto dovede do brojke od hiljadu koja je najavljena, pa makar to značilo da se ženama koje su već u mreži ne produžavaju angažmani i narednog meseca, već se prelazi na nove korisnice, a one prethodne zaboravljaju. U slučaju ovog programa “žensko kreativno preduzetništvo” je zaista percipirano na stereotipni, homogeni i ograničeni način, pri čemu je cilj ponovo unapređenje njihovog socio-ekonomskog stanja, kroz instrumentalizaciju kreativnih industrija, zasnovano na tradicionalnim zanatima. Sličan primer postoji i u izveštaju iz 2013. samo na nižem nivou.

- Dokvalifikaciju i obuku žena za informaciono-komunikacione tehnologije (UNESCO, 2017: 57–58)

Ova mera sprovedena je kroz podršku devet projekata, od kojih su neki bili namenjeni devojčicama, drugi su se fokusirali na određene regione u Srbiji, treći na određena uža profesionalna usmerenja. U realizaciji ove mere nezavisni i privatni sektor imali su važne uloge, kao i IT zajednica u Srbiji, a projekti su sprovedeni u nekoliko gradova. Za rezultate autori izveštaja navode povećanje zaposlenosti žena u kreativnim industrijama, unapređenu rodnu ravnopravnost u digitalnoj industriji, te prepoznavanje potencijala i produktivnosti žena. U 2017. godini u ove programe investirano je 122.000 EUR iz budžeta Republike Srbije. Fokus je ipak, na informacionim tehnologijama kao ekonomski najisplativijoj grani i domenu sa najvećim potencijalom.

Treći četvorogodišnji izveštaj o primeni Konvencije za Republiku Srbiju (UNESCO, 2022a)

Ovaj izveštaj obuhvata aktivnosti sprovedene u periodu od 2017. do 2020. godine. Struktura je ponovo izmenjena i pitanja rodne ravnopravnosti sada su deo izveštavanja u vezi sa Ciljem 4 – Unapređenje ljudskih prava i osnovnih sloboda. Stoga, žene više nisu ponuđene kao specifična ciljna grupa u formatu izveštaja, već su to ostali sada samo mladi.

U uvodu ovog izveštaja navodi se da Republika Srbija “redovno primenjuje mere i politike za unapređenje rodne ravnopravnosti kao ključne dimenzije u svim sferama društvenog života, uključujući kulturu”, te da ove mere “obuhvataju širok spektar tema, od primene rodno-senzitivnog jezika do jačanja ženskog preduzetništva u kulturi, kao i njihovog

ekonomskog osnaživanja u kulturnim i umetničkim profesijama” (UNESCO, 2022a: 2). U uvodu se napominje i da postoje programi i politike namenjeni osnaživanju mladih, a detaljniji pregled mera sledi.

Aktivnosti koje su se u datom periodu odnosile na Cilj 1 – podrška održivim sistemima upravljanja u kulturi, domen kulturni i kreativni sektor – obuhvatile su izmene Zakona o kulturi 2020. godine, jačanje institucionalnih kapaciteta za razvoj kreativnih industrija (prvenstveno kroz osnivanje Saveta za kreativne industrije pod ingerencijom kabineta premijerke), podršku mikro i malim preduzećima u domenu kreativne ekonomije, izmene u podsticajima investitorima za realizaciju audiovizuelnih dela na teritoriji Srbije, konkurse Filmskog centra Srbije za razvoj domaće kinematografije, te javne konkurse za sufinansiranje projekata na nacionalnom i pokrajinskom nivou u Vojvodini, pri čemu se za poslednja dva navodi da specifično targetiraju mlade ljude, dok za ostale mere to nije slučaj.

Jedan od konkursa Ministarstva kulture jeste namenjen podršci stvaralaštvu dece i mladih i stvaralaštvu za decu i mlade, čija će analiza biti predstavljena kasnije, u segmentu finansijskih instrumenata kulturne politike. Filmski centar Srbije, kao što je već u pregledu prethodnog izveštaja navedeno, finansira na izdvojenom konkursu diplomske (master) studentske filmove; dok kad je reč o konkursu AP Vojvodine to nije slučaj, ali autori izveštaja posebno naglašavaju da se “projekti u svim oblastima umetničkog stvaralaštva takođe odnose i na rodnu ravnopravnost, pristupačnost umetničkih sadržaja deci i mladima, kao i osobama sa hendikepom” (2022a: 8).

Izmene Zakona o kulturi na koje su se autori izveštaja fokusirali odnose se na uvođenje “kulturne raznolikosti”, te povezivanja sa drugim resorima, a između ostalog i omladinske politike, u javni interes u kulturi unutar Zakona.

U merama unutar Cilja 1 koje se odnose na domene medija, digitalnog okruženja i saradnje sa civilnim društvom, specifično na mlade, prema razumevanju autora izveštaja, odnosi se Razvoj i unapređenje medijske pismenosti, te Strateški razvoj digitalnih veština građana Srbije, s tim što ti programi nisu u fokusu interesovanja u mom doktorskom istraživanju s obzirom da prvenstveno pripadaju oblasti medijske politike.

U okviru Cilja 2 – Balansirani tok kulturnih dobara i usluga i povećanje mobilnosti umetnika i kulturnih profesionalaca – u domenu mobilnosti umetnika i kulturnih profesionalaca, nijedna od tri mere nije specifično usmerena na mlade, a to su mere: kofinansiranja projekata

mobilnosti umetnika i kulturnih profesionalaca, kofinansiranje e-mobilnosti, i naposljetku kofinansiranje umetničkih kolonija i rezidencijalnih programa u domenu vizuelnih umetnosti. Formiranje radne grupe za kreiranje baze ukradenih i nestalih kulturnih i umetničkih artefakata, kao ni brojni bilateralni međunarodni sporazumi, konkursi za predstavljanje srpske kulture u inostranstvu u digitalnom prostoru, te učešće u Euroimages evropskom filmskom fondu, nisu specifično usmereni na mlade kao ciljnu grupu.

Program koji je, prema izveštaju, usmeren na mlade u okviru ovog cilja je sporazum o saradnji u oblasti kulture i stripa između srpskih i francuskih institucija. Analizom objava institucija i napisa u medijima¹⁰⁴, konkursa za učesnike programa koji je kreiran na osnovu ovog sporazuma¹⁰⁵, te prijavnog formulara¹⁰⁶, primećuje se da nigde nije navedeno da je program zaista usmeren na mlade i kako su mladi definisani. Kao i u prvom periodičnom izveštaju, programi jačanja kapaciteta domaćeg sektora kreativnih industrija, navode se u izveštaju kao namenjeni mladima bez iole preciznijih informacija u opisima tih programa na koji način angažuju mlade, koriste mladima, i slično, te takve navode treba uzimati sa velikom rezervom.

U okviru Cilja 3 – Integracija kulture u okvire održivog razvoja – na nacionalnom nivou jedina mera je program “Gradovi u fokusu”, za koji je navedeno da mladi nisu ciljna grupa. Podsećam da u prethodnom periodičnom izveštaju u opisu ovog istog programa (deca i) mladi jesu bili navedeni kao specifična ciljna grupa. Na međunarodnom nivou u okviru ovog cilja postoje četiri mere: sufinansiranje projekata podržanih kroz međunarodne fondove, participacija Srbije u programu “Kreativna Evropa”, društveno-ekonomska analiza uticaja kovida na kulturni sektor u Srbiji, te podrška Srbije “Evropskoj prestonici kulture“, od kojih je samo za poslednju navedeno da je usmerena specifično na mlade.

U opisu programa “Novi Sad – Evropska prestonica kulture 2021” navodi se da je jedna od četiri programske linije, “Most slobode”, usmerena na unapređenje položaja žena i afirmaciju aktivizma mladih. Takođe u izveštaju se navodi da su neke od osnovanih “kulturnih stanica” za svoje središnje ciljne grupe imale decu i mlade. Jedna od preporuka iz evropske evaluacije

¹⁰⁴ Potpisan francusko – srpski sporazum o saradnji u oblasti kulture i stripa, Pančevo.rs, 16. jul 2019.

<http://www.pancevo.rs/vesti/potpisan-francusko-srpski-sporazum-o-saradnji-u-oblasti-kulture-i-strip>

¹⁰⁵ Ukrštene umetničke rezidencije iz oblasti stripa, Institut Francais Srbija, n.d.

<https://www.institutfrancais.rs/ukrstene-umeticke-rezidencije-iz-oblasti-stripa-2/>

¹⁰⁶ FORMULAR Za prijavu na Konkurs Ukrštene umetničke rezidencije iz oblasti stripa Srbija – Francuska, Institut Francais Srbija, n.d. <https://www.institutfrancais.rs/doc/Strip-formular.pdf>

2019. godine, a koja je relevantna za ovo istraživanje, bila je uključivanje većeg broja stvaralaca iz društveno osetljivih grupa, kao i usmeravanje programa ka njima.

Kao što je već navedeno, rodna ravnopravnost je zasebna oblast u okviru Cilja 4, a koji se odnosi na unapređenje ljudskih prava i osnovnih sloboda. Autori izveštaja, koji je, da podsetim, obuhvatio period do 2020. godine, naveli su da u prethodne četiri godine nisu primenjene politike i mere podrške punoj participaciji žena u kulturnom životu (UNESCO, 2022a: 44), ali da jesu primenjene politike i mere podrške prepoznavanju i unapređenju položaja umetnica, kulturnih radnica i preduzetnica u kulturi (poput osiguravanja jednakih naknada za jednaki rad ili jednak pristup izvorima finansiranja, mentorski programi, mere anti-diskriminacije). Autori izveštaja takođe su naveli da se “redovno prikupljaju i distribuiraju podaci o rodnoj ravnopravnosti u sektorima kulture i medija”, sa čime se ne mogu složiti, a na šta ukazuje prethodna analiza postojećih istraživanja i izveštavanja o rodnoj ravnopravnosti u kulturi predstavljena u četvrtom poglavlju disertacije. Istraživanja su do te godine bila u velikoj većini nezavisne inicijative, sa malo ili bez ikakve podrške institucija, parcijalne za određene domene kulturnog sektora, i svakako ne redovne. Jedino istraživanje sprovedeno od strane institucija bilo je istraživanje Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka iz 2017. godine koje je, da ponovim, uključilo samo kolegince zaposlene u javnom sektoru.

U oblasti rodne ravnopravnosti u izveštaju za period od 2017. do 2020. godine predstavljeno je sledećih sedam mera:

- Praćenje progressa u eliminaciji rodni stereotipa i diskriminacije u kulturi i medijima (odgovornost deljena sa Kancelarijom za ljudska i manjinska prava) odnosi se na periodično izveštavanje Komitetu za eliminaciju diskriminacije prema ženama CEDAW¹⁰⁷ (o kojem će uskoro biti reči zasebno), gde je kao glavna mera u domenu kulture istaknuto finansiranje projekata koji se bave rodnom ravnopravnošću u kulturi kroz javne konkurse.
- “Osnaživanje žena u oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT)” bio je program Ministarstva trgovine, turizma i telekomunikacija (MTTT) sproveden u okviru Strategije razvoja industrije informacionih tehnologija za 2017 – 2020. Ovaj program MTTT obuhvatio je 1) Podsticanje devojčica/učenica da nastave dalje visoko obrazovanje i karijeru u oblasti IKT-a; 2) Omogućavanje ženama koje su obrazovane i

¹⁰⁷ CEDAW Izveštavanje, Centar za podršku ženama Kikinda <https://www.cpz.rs/cedaw-izvestavanje/>

rade u drugim oblastima da steknu ili unaprede svoje znanje i veštine potrebne za korišćenje IKT alata kroz neformalno obrazovanje; 3) Podsticanje starijih žena da koriste IKT i unapređivanje digitalnih veština žena radi suzbijanja ekonomske digitalne nejednakosti. Ciljne grupe programa bile su devojčice u završnim godinama osnovne škole, učenice srednjih škola, učenice stručnih škola, studentkinje tehničkih fakulteta, žene zainteresovane za sticanje znanja i veština u oblasti IKT-a, medijske radnice i novinarke, žene iz ruralnih područja i penzionerke (UNESCO, 2022a: 46).

- Kao mera “Motivisanje devojčica za rad u kulturi, kreativnim i IKT industrijama” u izveštaju je predstavljeno više nezavisnih inicijativa, među kojima i Rok kamp za devojčice Kolektiva mladih žena FEMIX¹⁰⁸, a koje su deo međunarodnih platformi i koje su uživale manju ili veću podršku institucija u Srbiji (poput Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost, MTTT ili Ministarstva kulture). O tome da li i u kojoj meri u izveštaju treba da budu predstavljeni nezavisni projekti nevladinih organizacija ili privatnih firmi koje institucije podržavaju, i to najčešće u izuzetno malom finansijskom udelu, već sam izrazila svoje razumevanje, a ponudiću dodatne refleksije naknadno u segmentu posvećenom finansijskim instrumentima kulturne politike.
- U okviru mere “Unapređenje digitalnih i preduzetničkih veština žena u ruralnim oblastima i njihovo ekonomsko osnaživanje i uključivanje u kulturnu industriju”, i u ovom izveštaju predstavljen je projekat “1000 žena” Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost, zatim nezavisna inicijativa Udruženja poslovnih žena, sa fokusom na nezaposlene žene Južne Srbije i formiranje klastera starih zanata u ovom delu zemlje, te konkurs MTTT za razvoj digitalne pismenosti i kompetencija žena u ruralnim oblastima.
- “Unapređivanje rodno inkluzivnih jezičkih politika” (Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost i Tim za smanjenje siromaštva i socijalno uključivanje) obuhvatalo je pripremu i objavljivanje više publikacija namenjenih obučavanju za korišćenje rodno osetljivog jezika u obrazovanju, javnoj administraciji i medijima, dok je “Mapiranje rodne zastupljenosti i reprezentacije u informativnim programima” sprovedeno u okviru 6. Globalnog Media Monitoringa, kao istraživački projekat Fakulteta političkih nauka. U Srbiji je ta inicijativa sprovedena tada četvrti put, nakon 2005. i 2010. godine kada je mapiranje radio ŽINDOK, a 2015. godine se uključio Centar za medije i medijska istraživanja FPN. Rezultati su tada pokazali da žene i dalje čine samo 20%

¹⁰⁸ Koji sam inicirala 2016. godine i sa timom realizovala do 2022. godine

vidljivih ljudi u medijima u Srbiji, što govori o tome da nije bilo poboljšanja u ovom domenu od prve analize 2005. godine, kada su činile 21%. Naposljetku, “Ravnopravno u lancu vrednosti” bila je još jedna inicijativa Udruženja poslovnih žena Srbije, koja je obuhvatila preduzetništvo u domenu dizajna, izdavaštva, mode, arhitekture i dr., a u izveštaju se našla s obzirom da je imala podršku Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost. U okviru ovog projekta nagrađene su rodno najosvešćenije kompanije/akteri u lancu vrednosti i saradnje sa preduzetnicama. Prve godine to su bile Delta Holding, Ikea Serbia, Avon, Vip i UniCredit banka, dok su druge godine nagrađene i kompanije Rudnik i flotacija Rudnik, Banca Intesa i MOL.

Nijedna od četiri mere u domenu “Umetničke slobode” (Podrška samostalnim umetnicima, Strategija razvoja intelektualne svojine 2018 – 2022, Strateška podrška stvaralaštvu nacionalnih manjina, Strateški okvir za unapređenje položaja osoba sa hendikepom u društvenom i kulturnom životu) ne odnosi se specifično na mlade.

Mere o kojima je izveštavala NKSS – a to su Forumi za kulturu u različitim gradovima, Kampanja 1%, kao i festival “Na sopstveni pogon”, ne targetiraju mlade, dok su projekti “Kreativno preduzetništvo Srbija” i “Digitalno staklo Srbija”, o kojima je izveštavao Institut za kreativno preduzetništvo i inovaciju, prema ovom izveštaju, imali mlade za ciljnu grupu. Ovi su projekti, navode autori, doprineli edukaciji “više od 500 žena, mladih i drugih aktera” u oblasti kreativnog preduzetništva, a jedan od ciljeva bio je i participativni razvoj javnih politika u tom domenu. Među rezultatima projekta, autori navode da se povećao nivo javne svesti o vrednosti kreativnog poslovanja žena, motivacija pripadnika različitih marginalizovanih grupa da povećaju prihode i mogućnosti zaposlenja kroz primenu ovih znanja i veština, te da je podržana kulturna raznolikost, posebno u odnosu na marginalizovane grupe i žene. Čini se da su ipak projekti imali za ciljnu grupu žene, a ne mlade, te da je bila u pitanju participacija tek poneke mlade osobe, ali ne kao glavne grupe korisnika prema kojima se određuju ciljevi, aktivnosti, pa ni indikatori.

U okviru transverzalnih tema, jedino finansijska podrška kulturnom sektoru tokom kovid pandemije nije viđena kao usmerena na mlade, dok većina mera jeste: Unapređenje informisanosti, kulture i kreativnosti mladih (odgovorna institucija Ministarstvo omladine i sporta [MOS]); Uvođenje smerova za izvođačke i audiovizuelne umetnosti u gimnazije u Srbiji, Uvođenje master programa za video igre na javnim univerzitetima u Srbiji, te

Strategija pametne specijalizacije (2020 – 2027) kao okvir za razvoj kreativnih industrija (sva tri u odgovornosti Ministarstva prosvete).

Izveštaj je obuhvatio realizaciju Nacionalne strategije za mlade (NSM), o kojoj će biti više reči u narednom segmentu disertacije kada budu predstavljeni relevantni instrumenti omladinske politike. Opređljeni budžeti pokazali su da je Vlada davala prioritet zapošljavanju mladih, te da je većina resursa bila usmerena na te programe. Uprkos tome i kovid pandemiji 2020. godine, ciljevi u oblasti kulture i kreativnosti mladih bili su ostvareni u većoj meri nego bilo koji drugi, sa uspešnošću od preko 93%. Postavlja se pitanje da li su to ciljevi u ovom domenu jedini postavljeni realistično u odnosu na raspoložive resurse i postojeću infrastrukturu, ili su postavljeni prenisko za suštinski razvoj participacije mladih u kulturnom životu. Izveštaj prenosi preporuke evaluatora o neophodnoj podršci za uključivanje mladih u prilagođavanje sadržaja namenjenih njihovim vršnjacima, kao i uvrščavanje mladih autora u značajnijoj meri u programe kulturnih institucija.

Navedeni novi smerovi u šest gimnazija u Beogradu, Kragujevcu, Kruševcu, Novom Sadu, Pirotu i Nišu uvedeni su 2020. godine “kao način da obrazovni sistem odgovori na potrebe za unapređenim kulturnim i umetničkim kompetencijama” (2022a: 68), dok se za master studijske programe za video igre u izveštaju eksplicitno navodi da su kreirani da “odgovore na potrebe industrije video igara” (2022a: 69). Na osnovu opisa mere Strategije pametne specijalizacije Srbije vidi se da je i ovde aktivnost koja se odnosi na mlade u domenu kulture i kreativnosti uvođenje već pomenutih master programa.

Da zaključim, analiza izveštavanja o primeni UNESCO Konvencije o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza pokazuje uspešno zadovoljavanje forme od strane institucija, ali i površno i nedovoljno razumevanje ideje raznolikosti koja treba da obuhvata ravnopravnost i (kulturna) prava društveno osetljivih grupa, poput žena i mladih, na učešće. Participacija se simulira, a kao mere javnih politika navode projekti i inicijative nezavisnog sektora ili međunarodnih organizacija bez obzira da li su državni organi te projekte podržali, na koji način i u kolikoj meri. Kategorija mladih tumači se proizvoljno i po potrebi koristi da bi se ispunili indikatori potrebni za izveštavanje pred međunarodnim organizacijama. Retki projekti i mere javnih institucija koriste se kao dokaz unapređenja ili za argumentaciju da problem nejednakog pristupa i položaja ne postoji. Veštine, posvećenost i profesionalizam pojedinaca koji rade na izveštavanju prikrivaju nedostatke u delovanju i politikama institucija.

6.2. Politika rodne ravnopravnosti

6.2.1. Zakon o rodnoj ravnopravnosti

U članu 1. Zakona o rodnoj ravnopravnosti (Sl. glasnik RS, br. 52/2021) navodi se da mere za ostvarivanje i unapređivanje rodne ravnopravnosti podrazumevaju stvaranje jednakih mogućnosti za učešće i ravnopravan tretman žena i muškaraca, između ostalog i u oblasti kulture.

U članu 4. diskriminacija na osnovu pola, polnih karakteristika i roda definisana je kao svako neopravdano razlikovanje, nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva) na otvoren ili prikriven način, u odnosu na lica ili grupe lica [...] zasnovano na polu, polnim karakteristikama, odnosno rodu u, između ostalog, oblasti kulture.

U članu 6. jednake mogućnosti definisane su kao

jednako ostvarivanje prava i sloboda žena i muškaraca, njihov ravnopravni tretman i ravnopravno učešće u političkoj, ekonomskoj, kulturnoj i drugim oblastima društvenog života i u svim fazama planiranja, pripreme, donošenja i sprovođenja odluka i ravnopravno korišćenje njihovih rezultata, bez postojanja rodni ograničenja i rodne diskriminacije.

Prema članu 25. Zakona o rodnoj ravnopravnosti organi javne vlasti dužni su da

kontinuirano prate ostvarivanje rodne ravnopravnosti u oblasti društvenog života za koju su nadležni, primenu međunarodnih standarda i Ustavom garantovanih prava u toj oblasti, [...] kao i da, u okvirima svojih nadležnosti, vode politiku jednakih mogućnosti za žene i muškarce i planiraju, donose, sprovode i javno objavljuju rezultate posebnih mera.

Dalje, dužni su da saraduju sa udruženjima i to posebno radi “sprovođenja aktivnosti vezanih za promociju rodne ravnopravnosti, sprečavanje i suzbijanje rodno zasnovanog nasilja i nasilja prema ženama, borbu protiv diskriminacije na osnovu pola, odnosno roda, u oblastima rada, zapošljavanja, samozapošljavanja, [...] i kulture“.

Prema članu 37. organi javne vlasti i drugi akteri koji obavljaju poslove u oblasti obrazovanja i vaspitanja dužni su da, između ostalog, obezbede da sadržaji planova i programa budu takvi da afirmišu ravnopravnost i povećaju vidljivost žena u kulturi i umetnosti.

Naposletku, u okviru člana 43. koji se eksplicitno bavi rodnom ravnopravnošću u oblasti kulture, ona se definiše kao:

- 1) jednaka sloboda kulturnog i umetničkog stvaralaštva za žene i muškarce;
- 2) jednake mogućnosti u ispoljavanju i razvijanju talenata u umetničkom i kulturnom stvaralaštvu za žene i muškarce;
- 3) ravnopravan pristup kulturnim dobrima i kulturnim sadržajima za žene i muškarce;
- 4) ravnopravno učešće na konkursima za projekte u oblasti kulture i umetnosti, kao i učešće na konkursima za nagrade koje se dodeljuju u oblasti kulture i umetnosti za žene i muškarce.

Posebne mere koje su određene za sprovođenje u ovoj oblasti obuhvataju:

- 1) podršku kulturnim programima koji se finansiraju iz javnih sredstava koji doprinose promovisanju rodne ravnopravnosti i sprečavanju i suzbijanju rodnih stereotipa i predrasuda;
- 2) uspostavljanje uravnotežene zastupljenosti polova u organima upravljanja i nadzora u ustanovama kulture koje te organe imaju, u skladu sa zakonom kojim se uređuje oblast kulture.

6.2.2. Akcioni plan za primenu Strategije za rodnu ravnopravnost

U Akcionom planu za 2022. i 2023. godinu za sprovođenje Strategije za rodnu ravnopravnost za period od 2021. do 2030. (Sl. glasnik RS, br. 99/2022) bile su predviđene četiri aktivnosti relevantne i za resor kulture.

U okviru mere 1.3. Smanjenje platnog jaza između žena i muškaraca na tržištu rada i povećanje učešća žena u visoko plaćenim poslovima, jedna od predviđenih aktivnosti je analiza vrednovanja različitih poslova u javnom sektoru, a naročito poslova koji pripadaju socijalnoj infrastrukturi (javne službe [...] u oblasti kulture i umetnosti) (Aktivnost 1.3.3).

U okviru mere 1.6. Urođnjavanje javnih politika i zakonodavstva u oblasti predškolskog i osnovnoškolskog vaspitanja i obrazovanja, jačanje kapaciteta svih relevantnih aktera i institucija u podizanju nivoa svesti o značaju ostvarivanja rodne ravnopravnosti, jedna od aktivnosti podrazumeva izradu novih ishoda i programa nastave za osnovne škole [...] sa fokusom na osnove rodne ravnopravnosti i povećanje vidljivosti ženskog doprinosa nauci i kulturi (Aktivnost 1.6.5.)

Mera 1.7. urođnjavanje javnih politika i zakonodavstva u oblasti srednjeg obrazovanja i vaspitanja, jačanje kapaciteta svih relevantnih aktera i institucija, podizanje nivoa svesti o značaju ostvarivanja rodne ravnopravnosti i promocija inkluzivnog rodno senzitivnog doživotnog učenja podrazumeva aktivnost analognu prethodnoj, samo u domenu srednjeg obrazovanja (Aktivnost 1.7.4.)

Naposletku, mera 4.4: Unapređeni kapaciteti za kreiranje rodno odgovornih resornih javnih politika, analizu i praćenje efekata javnih politika na ostvarivanju rodne ravnopravnosti je za drugi kvartal 2023. godine predviđala:

4.4.8. Planiranje izrade rodno odgovornih dokumenata javnih politika u svim resornim politikama, a naročito onima koje nisu obuhvaćene Strategijom za rodnu ravnopravnost ili postoji potreba za posebnom javnom politikom kao što su npr. sledeće oblasti: sport, kultura i informisanje, mlade žene i muškarci.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Imajući sve navedeno na umu, a posebno Meru 4.4. i Aktivnost 4.4.8. Akcionog plana, na osnovu doktorskog istraživanja, te istraživanja "Žensko liderstvo u muzici: kros-žanrovsko proučavanje ženskih uloga, moći delovanja i kolaborativnih praksi stvaranja muzike u Srbiji" sprovedenog na Fakultetu dramskih umetnosti, inicirala sam i sa kolegicama pripremila već pomenuti Predlog praktične politike koji je usvojilo Naučno veće Fakulteta dramskih umetnosti u maju 2023. godine (Dragičević Šešić, Nikolić, Nenić, 2023).

6.2.3. Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije nad ženama (CEDAW) i izveštavanje o njenoj implementaciji

Kao što je već navedeno, ratifikovane međunarodne konvencije postaju svojevrsni deo nacionalnog pravnog okvira koje su institucije u obavezi da poštuju, usklađuju drugu legislativu, a često i da o njihovoj implementaciji periodično izveštavaju, kao što je slučaj sa UNESKO Konvencijom 2005. i četvorogodišnjim izveštajima zemalja potpisnica, ili sa CEDAW Konvencijom o ukidanju svih oblika diskriminacije prema ženama. Nakon izveštavanja pred međunarodnim institucijama poput CEDAW Komiteta, zemlje potpisnice dobijaju dalje preporuke za delovanje.

Ovu Konvenciju nekadašnja Savezna federativna Republika Jugoslavija ratifikovala je 1981. godine, dok je SRJ pristupila Opcionom protokolu donetom uz Konvenciju 1999. godine, a koji je stupio na snagu 2000. godine¹¹⁰. Konvencija je još tada konstatovala da države potpisnice Međunarodnog pakta o pravima čoveka imaju obavezu da obezbede ravnopravnost muškaraca i žena u pogledu svih prava, pa tako i kulturnih, i adresirala prepreke ravnopravnom učešću žena u kulturnom životu.

U članu 3. Konvencija je naložila da države članice preduzmu, između ostalog, i u oblasti kulture, "sve prikladne mere, uključujući i zakonodavne, da bi obezbedile potpun razvoj i napredak žena, kako bi im se garantovalo ostvarivanje i uživanje prava čoveka i osnovnih sloboda, ravnopravno s muškarcima". Član 5. između ostalog navodi da je potrebno preduzeti mere

radi izmene društvenih i kulturnih običaja u pogledu ponašanja muškaraca i žena da bi se otklonile predrasude, kao i uobičajena i svaka druga praksa zasnovana na shvatanju o inferiornosti ili superiornosti jednog ili drugog pola ili tradicionalnoj ulozi muškaraca, odnosno žena.

U članu 13. Konvencije propisuje se obaveza potpisnica da eliminišu diskriminaciju žena prilikom učešća u svim oblicima kulturnog života (CEDAW Konvencija).

¹¹⁰ Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog
<https://minjimpdd.gov.rs/sektori/ljudska-prava/medjunarodni-ugovori/konvencija-o-ukidanju-svih-oblika-diskriminacije-zena-cedaw/>

Konvencija se na izvestan način dopunjava opštim preporukama Komiteta, koje se ne odnose na pojedinačne zemlje potpisnice i njihove izveštaje, nego na sve zemlje koje su je ratifikovale. Do trenutka pisanja ovog poglavlja disertacije bilo je doneto 38 opštih preporuka.

Predviđeno je da se inicijalni izveštaji o primeni Konvencije podnose godinu dana po ratifikaciji, nakon čega se dostavljaju izveštaji najviše na svake četiri godine. Na internet stranici Ministarstva za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog RS¹¹¹ navodi se da je inicijalni izveštaj o sprovođenju Konvencije, koji se odnosi na period od 1992. do 2003. godine, naša država podnela 2007. godine; drugi i treći periodični izveštaj zajedno državne institucije podnele su 2010. godine (godinu dana nakon ratifikacije UNESKO Konvencije 2005 u Srbiji), a predstavile CEDAW Komitetu u Ženevi 2013. godine. Četvrti periodični izveštaj Vlada Republike Srbije usvojila je i uputila CEDAW Komitetu 2017. godine, a nakon pripreme odgovora na dodatna pitanja Komiteta, predstavila ga Komitetu 2019. godine. Tada je za period primene prioriternih preporuka Komitet kao rok odredio 2021. godinu, a kao rok za podnošenje narednog periodičnog izveštaja 2023. godinu. Ni taj poslednji izveštaj, ni komentari i preporuke Komiteta u vezi sa njim, nisu bili dostupni u trenutku finalizacije ove disertacije u maju 2024. godine, te se može pretpostaviti da rok nije ispoštovan i da se kasni sa dostavljanjem i tog periodičnog izveštaja.

Iako je disertacija prvenstveno usmerena na period posle ratifikacije UNESKO Konvencije 2009. godine, napraviću kratak osvrt i na period pre toga, radi razumevanja konteksta. Prilikom pregleda izveštaja 2007. godine Komitet je uputio kritiku da se Izveštaj Republike Srbije ne pridržava opštih preporuka Komiteta, ne sadrži odgovarajuće podatke, zatim kritiku što nisu pozvane nevladine organizacije da učestvuju u pripremi izveštaja, niti je izveštaj bio na uvidu javnosti. Prepoznat je jaz između *de iure* ravnopravnosti muškaraca i žena, koja je već u tom trenutku bila unapređena, i situacije *de facto*, u praksi. Predstavnicima Ministarstva kulture nisu bili deo delegacije koja je predstavila ovaj inicijalni izveštaj (Zaključni komentari CEDAW, 2007).

U Zaključnim komentarima posle drugog i trećeg objedinjenog periodičnog izveštaja, Komitet je 2013. godine konstatovao da rodno osetljivi podaci i dalje nedostaju i sugerisao uvođenje koncepta višestruke diskriminacije u domaći zakonodavni okvir, unapređenje saradnje sa civilnim sektorom u ovom domenu i ulaganje više finansijskih i ljudskih resursa u

¹¹¹ -II-

rad institucija, tela i instrumenata za rodnu ravnopravnost. Važne preporuke odnosile su se i na snažnije napore za prevazilaženje stereotipa o ulogama i odgovornostima muškaraca i žena, kako u porodici, tako i u društvu, a koji ograničavaju učešće žena u javnom i poslovnom životu; unapređenje učešća žena u odlučivanju u političkim partijama, sindikatima, profesionalnim organizacijama, lokalnoj samoupravi i diplomatiji; te revidiranje i uklanjanje prepoznatih patrijarhalnih rodnih stereotipa u materijalima i udžbenicima za srednje obrazovanje (Concluding observations CEDAW, 2013).

Dodatno, državi Srbiji naloženo je da primeni mere ublažavanja i ukidanja prepoznatog rodnog platnog jaza (nažalost postojećeg i u 2021. godini u sektoru kulture, što su pokazali naši i drugi recentni empirijski podaci), ohrabri učešće žena u profesijama u kojima su podzastupljene, podrži usklađivanje profesionalnog i privatnog života kroz institucionalnu podršku brizi o deci i kroz podsticaj muškarcima da preuzmu obaveze u domaćinstvu, ali i jačanje mera za prevenciju i iskorenjivanje seksualnog uznemiravanja žena na radnom mestu (Concluding observations CEDAW, 2013).

Najveći prostor posvetiću najskorijem, te i najrelevantnijem procesu izveštavanja, odnosno komentarima Komiteta. Ni u delegaciji koja je predstavila četvrti periodični izveštaj nije bilo predstavnika Ministarstva kulture, što govori o tome da se ova institucija i ovaj resor očigledno ne smatraju ključnima za sprovođenje politika rodne ravnopravnosti u našoj zemlji. Komitet je ovom prilikom pozdravio donošenje Zakona o budžetskom sistemu 2015. godine, kojim je predviđeno postupno uvođenje rodno odgovornog budžetiranja (ali i ukazao na njegovo nejednako sprovođenje), kao i brojnih strateških dokumenata, ali je sa druge strane urgirao da država uđe u ozbiljniju borbu protiv “antirodnog diskursa i njegovog negativnog uticaja na dostignuća [...] u oblasti prava žena”. Ponovo je podvučeno opredeljivanje nedovoljnih sredstava za uspešno sprovođenje svega što je u zakonodavnim i strateškim dokumentima propisano i planirano, kao i nesistematična i nedovoljna saradnja sa civilnim sektorom (Zaključna zapažanja CEDAW, 2019).

Problemi koji su posebno prepoznati, a koji su relevantni za temu disertacije, odnosili su se na:

- povećan antirodni diskurs u javnosti, mizogine izjave političara, verskih vođa i akademika u medijima koje nisu sankcionisane, i promovisanje krajnje konzervativne ideje o tradicionalnoj porodici, te o definisanju žena prvenstveno kroz porodične uloge (stav 21. Zaključnih zapažanja, 2019)
- nedovoljnu zastupljenost žena na pozicijama odlučivanja u svim sektorima, kao i negativne medijske kampanje protiv organizacija civilnog društva koje rade na unapređenju ženskih prava (stav 27.)
- uticaj političke agende protiv rodne ravnopravnosti na obrazovanje i stereotipne sadržaje u nastavnim materijalima i među muškim nastavnim osobljem, te rodno zasnovanog nasilja u školi (stav 33.)
- “upornu razliku u platama među polovima i vertikalnu i horizontalnu profesionalnu segregaciju”, niže stope zaposlenosti žena nego muškaraca, i posebno mladih žena nego mladih muškaraca, nejednaku podelu odgovornosti u kući (što će biti pokazano i empirijskim istraživanjem iskustva radnica u kulturi), te neefikasnog rešavanja seksualnog uznemiravanja (stav 35.)

Preporuke koje su tada (uglavnom ponovo) upućene, obuhvatile su:

- potvrđivanje politike rodne ravnopravnosti i promovisanje pozitivne slike žena koje aktivno učestvuju u društvenom, ekonomskom i političkom životu, između ostalog i kroz obrazovni sistem; kao i praćenje i sankcionisanje mizoginog diskursa u javnim izjavama i medijskom izveštavanju (stav 22. Zaključnih zapažanja, 2019)
- unapređenje zastupljenosti žena u svim oblastima javnog i političkog života, posebno na pozicijama odlučivanja, na nacionalnom i lokalnom nivou, kao i ostvarivanje prava civilnog društva na slobodu izražavanja, okupljanja i udruživanja bez zastrašivanja ili odmazde, odnosno sprovođenje istrage i kažnjavanje u suprotnom (stav 28.)
- uvođenje sadržaja o rodnoj diskriminaciji i ravnopravnosti na adekvatan način u nastavne planove, programe i udžbenike na svim nivoima obrazovanja, kao i smanjivanje rodne segregacije u obrazovanju i ohrabrivanje dečaka i devojčica za netradicionalno muška/ženska zanimanja (stav 34.)
- obezbeđivanje efektivne primene principa jednake plate za jednak rad i redovno preispitivanje i smanjivanje rodno platnog jaza, proširivanje usluga brige o deci i

drugim licima, promovisanje odgovornog očinstva, zaštitu materinstva svim zaposlenim ženama, istraživanje seksualnog uznemiravanja na radnom mestu, podsticanje prijavljivanja i efikasnije rešavanje slučajeva... (stav 36.)

Paralelno, alternativne izveštaje iz senke, kao i za mnoge druge međunarodne ugovore i konvencije, dostavljale su i nezavisne, u ovom slučaju ženske, organizacije 2007., 2013. i 2019. godine, kao i 2016. godine kada su dostavile svoje alternativne odgovore na prioriteta pitanja u vezi sa kojima je Komitet bio posebno zabrinut.

Moja, i druga aktuelna, empirijska istraživanja pokazuju da problemi koje je Komitet u prethodnim izveštajnim procesima bio naložio da se prioriteta otklone radi punog poštovanja ratifikovane Konvencije i uklanjanja diskriminacije nad ženama u Srbiji, i dalje postoje u praksi u domaćem kontekstu u sektoru kulture, o čemu je deo podataka već predstavljen u prethodnom poglavlju, a deo sledi.

6.3. Omladinska politika

Kada je 2010. rađena analiza zabrane diskriminacije u Srbiji i legislativnog položaja društveno osjetljivih grupa (Kosanović, Gajin, Milenković, 2010: 52–53), diskriminacija dece i mladih kao grupe nije bila eksplicitno zabranjena nijednim zakonodavnim dokumentom. U paragrafu ove analize 1.7. Zabrana diskriminacije dece i maloletnika, navode se elementi različitih zakona koji regulišu zabranu diskriminacije različitih kategorija dece, odnosno maloletnika, npr. vanbračne dece ili usvojenika (Porodični zakon), učenika iz različitih društvenih slojeva (Zakon o osnovama obrazovanja i vaspitanja), maloletnih učinioca krivičnih dela bez obzira na rasnu, versku, etničku pripadnost (Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica) i dr. Godinu dana nakon objavljivanja te analize, 2011. godine donet je prvi Zakon o mladima, koji je donekle propisao regulatorni okvir za unapređenje njihovog društvenog položaja i tretman mladih od strane institucija.

6.3.1. Zakon o mladima

Član 8. Zakona definiše Načelo aktivnog učešća mladih, navodeći da

svi, a posebno subjekti omladinske politike, obezbeđuju podsticajno okruženje i daju aktivnu podršku u realizaciji omladinskih aktivnosti mladih, preduzimanju inicijative i njihovom smislenom uključivanju u procese donošenja i sprovođenja odluka koje doprinose ličnom i društvenom razvoju, a na osnovu pune obaveštenosti mladih.

Aktivno učešće se u Zakonu razume kao ono koje donosi kako ličnu, tako i društvenu dobrobit (član 3); dok se propisuje pravo mladih na učešće u svim oblastima društvenog života u skladu sa sopstvenim izborom i sposobnostima (član 6).

Ono što ovde privlači pažnju jeste neophodnost pune obaveštenosti, kao i sposobnosti, radi dobijanja prava na učešće u društvenom životu. Ovo su kategorije koje je moguće interpretirati na različite načine, njima manipulirati i zloupotrebljavati ih u odnosu na agendu onih koji procesom participacije mladih upravljaju, o čemu je već bilo reči u teorijskom segmentu, te u tom smislu treba biti temeljan u analizi i diskusiji.

Obaveza opredeljivanja budžetskih sredstava Republike Srbije (član 20., tačka 7), kao i sredstava jedinica lokalne samouprave (JLS) (član 26., tačka 6) za finansiranje programa i

projekata u oblastima omladinskog sektora propisana je za projekte kojima se mladi podstiču da aktivno i kvalitetno provode slobodno vreme i kojima se zadovoljavaju potrebe mladih u oblasti kulture. Ovo su jedina dva mesta u Zakonu o mladima gde se polje kulture pominje na bilo koji način, premda se ni druge oblasti društvenog života i resori od značaja za mlade u Zakonu ne ekspliciraju.

Prema članu 10. Zakona, aktivno učešće mladih, kao i druge aktivnosti i oblasti od značaja za mlade, uređeni su dalje Nacionalnom strategijom za mlade, te sam izvršila i analizu ovog strateškog dokumenta.

6.3.2. Nacionalne strategije za mlade (NSM) sa akcionim planovima

NSM za period od 2015. do 2025. godine

Druga NSM u Republici Srbiji nije realizovana do kraja perioda za koji je bila kreirana, već je početkom drugog petogodišnjeg perioda doneta nova NSM za naredni sedmogodišnji period. “Svi pokazatelji ukazuju da su mladi i dalje jedna od najugroženijih ciljnih grupa... I pored blagog poboljšanja pojedinih pokazatelja, i dalje su mladi u nepovoljnom položaju” navodi se u tekstu Strategije za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine (NSM, 2023: 70).

U analizi implementacije NSM za period 2015 – 2025. navodi se da je maksimalno korišćenje raspoloživih resursa za implementaciju strategije bilo “otežano usled nedovoljno razvijene međusektorske saradnje” a više istraživanja pokazalo je da je neophodno njeno unapređenje, kao i bolja razmena informacija (NSM, 2023: 71), što je u kontekstu ove disertacije važno za odnos Ministarstva kulture i Ministarstva turizma i omladine (prethodno Ministarstva omladine i sporta). U periodu od 2016. do 2018. godine sam se bliže upoznala sa omladinskom politikom u našoj zemlji kroz učešće u radu Upravnog odbora KOMS-a i u relevantnim nacionalnim procesima u omladinskom sektoru, poput sprovođenja istraživanja, kreiranja nacionalnih programa ili evaluacije sprovođenja pomenute NSM. Taj aktivistički rad i posmatranje sa učestvovanjem temelj su nekih od uvida u ovom segmentu istraživanja i svakako su doprineli mom boljem razumevanju veza i odnosa kulturnog i omladinskog sektora.

Bolja razmena informacija između resora je upravo jedna od šest ključnih preporuka koje je donela analiza evaluacije NSM, pored unapređenja sistema prikupljanja podataka i praćenja efekata mera i rezultata. “Kao ključni naredni koraci u ovoj oblasti se prepoznaju: organizovanje redovnijih i usmerenijih sastanaka za sprovođenje i praćenje Nacionalne strategije za mlade, obezbeđivanje koordinacije u planiranju aktivnosti i uspostavljanje platformi za razmenu informacija” (Ministarstvo omladine i sporta [MOS], 2021: 48).

Strateški cilj 9 prethodne NSM, koji je bio naslovljen “Unapređeno korišćenje i učešće mladih u kreiranju kulturnih sadržaja” ostvaren je prema evaluaciji koju je sprovodilo Ministarstvo, u udelu od 68,4% u odnosu na planirane mere i aktivnosti, što se takoreći poklapa sa prosekom za sve strateške ciljeve, koji je iznosio 67.1% ostvarenosti (NSM, 2023: 71). Ipak, za ovaj procenat i sami autori analize navode da je određen na osnovu nepreciznih ili nepotpunih informacija. “U okviru Akcionih planova za sprovođenje NSM, postavljeni su pokazatelji ostvarivanja specifičnih ciljeva, ali nisu definisane ciljane vrednosti pokazatelja, a za veliki broj pokazatelja nedostaju podaci za njihovo praćenje” (NSM, 2023: 71).

Od dva definisana indikatora za praćenje ostvarenosti Strateškog cilja 9 u okviru akcionih planova za mlade u prethodnoj Strategiji, u periodu od 2016. do 2020. godine praćen je samo jedan.

Tabela 3 – Indikatori ostvarenosti strateškog cilja 9, preuzeto iz Ex-post analize Nacionalne strategije za mlade 2015 – 2025. (MOS, 2021: 40)

Lista indikatora	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.
Povećanje procenta kulturnih sadržaja u čijem stvaranju učestvuju mladi	/	/	/	/	/	/
Povećan procenat mladih koji koriste dostupne kulturne sadržaje		52.4%	46.5%	52.6%	72%	38.9%

Umesto prvog indikatora zadatog u Strategiji, s obzirom da nije bio praćen, autorke analize o njenoj implementaciji predlažu alternativni indikator, koji se odnosi na zadovoljstvo mladih brojem kulturnih sadržaja u lokalnoj zajednici, pri čemu se i taj procenat smanjio sa 34.6% 2015. godine, na 26.8% 2020. godine, što je za čak 8% (MOS, 2021: 40). Treba uzeti u obzir da je na proleće 2020. godine izbila pandemija kovid virusa i da je tada izvođenje kulturnih programa uživo bilo otežano i otkazivano. Ovo svakako nije sasvim adekvatan zamenski pokazatelj, s obzirom da se zadati odnosio na povećanje doprinosa mladih u stvaranju

kulturnih sadržaja, što je u određenoj meri i fokus ove disertacije, a ne samo njihovo korišćenje ili posećivanje ponuđenih programa i događaja.

Indikator koji je praćen godišnjim istraživanjima položaja i potreba mladih MOS, jeste koliko je mladih u poslednjih dvanaest meseci posetilo neko kulturno dešavanje, u to ubrajajući posete pozorištu i bioskopu, koncerte, književne večeri, izložbe, posete istorijskim spomenicima ili muzejima. I kada zanemarimo podatak iz 2020. godine koji ukazuje na drastičan pad, ni u periodu od 2016. do 2019. se ne vidi jasna tendencija već postoje uzlazne promene, ali i padovi.

Ukupna ostvarenost Strateškog cilja 9 NSM je u periodu 2015 – 2017. iznosila 72%, u 2018. 13%, u 2019. godini 95%, a u 2020. godini čak 93% (MOS, 2021: 89), s tim što se za aktivnosti o čijem ostvarivanju izostaju podaci, ne umanjuje ukupan procenat ostvarenosti, što nije adekvatan niti precizan način praćenja rezultata. Neobično je i da je tako visok procenat ostvarenosti u 2020. godini koja je obeležena pandemijom kovid virusa, za koji je poznato da je na kulturni život imao izuzetno visok uticaj.

Analiza sprovedenih aktivnosti od 2015. do 2020. godine planiranih u okviru Strateškog cilja 9 pokazuje da je od planiranih petnaest aktivnosti potpuno ili većinski realizovano devet; jedna aktivnost nije realizovana ili je realizovana “delimično”, dok za pet aktivnosti izostaju podaci (MOS, 2021: 41). Aktivnost koja nije realizovana odnosila se na razvijanje programa vrednovane prakse za mlade u institucijama kulture. Primetno je i da se u novoj Strategiji za period 2023 – 2030. u okviru mera koje se odnose na razvoj volontiranja mladih, ne predviđaju aktivnosti ka značajnijem volontiranju mladih u ustanovama kulture, iako se kao polazni podatak u tom segmentu navodi komparativno nisko učešće mladih u kulturnim događajima i stvaralaštvu u odnosu na druge evropske zemlje (NSM, 2023: 106).

No, da se vratim na analizu realizacije NSM 2015 – 2025. godine. Aktivnosti koje jesu realizovane do momenta analize 2020. godine, što je bila polovina planiranog perioda implementacije Strategije, obuhvatale su “programe koji unapređuju kulturne i kreativne potencijale mladih, unapređenje programa koji podstiču kreativnost kod mladih, podršku za kulturne aktivnosti mladih u okviru neformalnih inicijativa i udruženja koja sprovode omladinske aktivnosti, te razvoj kreativnih i kulturnih klubova za mlade u obrazovnim ustanovama” (MOS, 2021: 42).

Detaljan pregled ostvarenosti po aktivnostima u okviru Strateškog cilja 9 Nacionalne strategije za mlade Republike Srbije za period od 2015 – 2025. godine dat je u Prilogu 5 disertacije što omogućava bolje razumevanje kako planiranja unapređenja kulturne participacije mladih u okvirima omladinske politike u Srbiji, tako i sprovođenja datih planova i njihove evaluacije.

Nažalost, u okviru opšteg restrukturiranja Strategije, smanjenja broja predviđenih aktivnosti i prioriteta, te realističnijeg planiranja u odnosu na raspoložive resurse, nova, važeća Strategija za period od 2023. do 2030. godine ne sadrži strateški cilj iz oblasti učešća mladih u kreiranju kulturnih sadržaja, kao ni oblasti informisanja, koji su bili sadržani u prethodnoj Strategiji. Ovo je odlučeno uprkos tome što je ovaj Strateški cilj obuhvatao najmanji broj aktivnosti od svih, kao i najmanja planirana finansijska sredstva (MOS, 2021: 42), i što su predstavnici Ministarstva kulture učestvovali u njenom kreiranju (NSM, 2023: 141). Ipak, povezivanje sa sektorom kulture je definisano u više mera aktuelne strategije, najdirektnije u Meri 4.2 koja se odnosi na “nedvosmislenu podršku razvoju estetičkih kompetencija i stvaralaštva mladih” (NAPOR, 2023: 7).

Nacionalna strategija za period od 2023. do 2030. godine i Akcioni plan 2023 – 2025.

U aktuelnoj Strategiji pre svega je važno istaći da je jedan od pet indikatora za opšti cilj Strategije (Unapređen kvalitet života mladih) “udeo mladih koji svoje društveno angažovanje ocenjuju kao dobro ili veoma dobro”, pri čemu je ciljana vrednost za 2030. godinu 67%. Početna vrednost nije određena – autori Strategije smatraju da ne postoje trenutni podaci koje bi mogli da uzmu kao bazne, a kao izvor verifikacije ovog indikatora postavljanju godišnje istraživanje položaja i potreba mladih u Republici Srbiji koje sprovodi Ministarstvo (NSM, 2023: 73).

U vezi sa Posebnim ciljem 1 – Omladinski rad je standardizovan u sistemu neformalnog obrazovanja i kontinuirano se sprovodi, postoji jedna mera, Mera 1.3 koja se odnosi na Sprovođenje programa omladinskog rada kontinuirano i u saradnji sa lokalnim partnerima, uključujući i ustanove kulture, te će se na nju osvrnuti naknadno u okviru organizacionih instrumenata kulturne politike, tačnije u segmentu posvećenom strateškom upravljanju ljudskim resursima i uvođenju omladinskog rada sistematičnije u ustanove kulture.

U okviru Posebnog cilja 2 – Prostorni kapaciteti i usluge za sprovođenje omladinske politike su unapređeni i funkcionalni u svim jedinicama lokalne samouprave, jedan od pokazatelja

koji je određen je “broj objekata u javnoj svojini koje mladi i udruženja mladih i za mlade koriste i u kojima se kontinuirano sprovode aktivnosti za mlade”, a u ovo smatram da mogu i treba da spadaju i javne ustanove kulture, te domovi omladine. Ciljana vrednost za 2030. godinu je 174 objekta, prema godišnjim izveštajima JLS, a početne vrednosti ponovo u Strategiji nema. Drugi pokazatelj odnosi se na uspostavljene standarde za omladinske prostore; treći na udeo mladih koji su koristili usluge u omladinskim prostorima u javnoj svojini u odnosu na ukupan broj mladih, na godišnjem nivou, ravnopravno prema polu, sa ciljem da svaka četvrta mlada osoba u lokalnoj zajednici do 2030. godine na godišnjem nivou koristi ove usluge (NSM, 2023: 74).

Kako bi omladinski prostori zaista bili namenjeni mladima, a program bio usmeren na realizaciju programa i aktivnosti koji su u skladu sa stvarnim potrebama mladih, potrebno je da direktno mladi učestvuju u osmišljavanju i odobravanju programa koji će biti sprovedeni. Na ovaj način mladi utiču na kreiranje programa za mlade, ali i sprečavanje zloupotrebe prostora za mlade od strane različitih aktera. (2023: 90)

Poseban cilj 3 je da su mladi aktivni učesnici društva na svim nivoima, pri čemu su indikatori broj jedinica lokalne samouprave koje imaju osnovan Savet za mlade u kojem su članovi i mladi i koji je u skladu sa usvojenim standardima i redovno se sastaje, zatim broj predloga i nacrti propisa i dokumenata javnih politika od interesa za mlade na koje su mladi davali mišljenje, te udeo budžetskih korisnika koji budžetiraju sredstva za mlade (2023: 75), što bi sve moglo (i trebalo) da uključuje i ustanove kulture, propise i dokumenta u oblasti kulture i razmatranje tema u domenu kulture od strane Saveta za mlade. Mera 3.1. Strategije odnosi se na Kreiranje uslova za uključivanje mladih u procese donošenja odluka i politika koje utiču na njih, kao i njihovog razvoja, primene, praćenja sprovođenja i vrednovanja, i na nju će se osvrnuti u okviru Organizacionih instrumenata kulturne politike.

Kao što je već navedeno, centralna mera relevantna za temu ove disertacije je obuhvaćena Posebnim ciljem 4 Mladi imaju ravnopravne mogućnosti i podsticaje da razvijaju svoje potencijale i kompetencije, koji dovode do socijalnog i ekonomskog osamostaljivanja. Mera 4.2. odnosi se na Podršku razvoju estetičkih kompetencija i stvaralaštva mladih.

Estetičke kompetencije definisane su “Standardima opštih međupredmetnih kompetencija za kraj srednjeg obrazovanja” (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013) na sledeći način:

Učenik je upoznat sa kulturnim nasleđem ljudske zajednice, ima svest o vrednosti umetničkih i kulturnih dela i njihovog značaja za razvoj društva. [...] Svestan je značaja estetske dimenzije u svakodnevnom životu, ima kritički odnos prema upotrebi i zloupotrebi estetike. Učenik se osposobljava da iskazuje opažanja, osećanja i ideje u vezi sa umetničkim izrazima u različitim medijima, da kultiviše kulturne navike, da izgrađuje autonomne estetske kriterijume i preferencije i sudi u skladu s njima.

- Pozitivno vrednuje doprinos kulture i umetnosti razvoju ljudske zajednice; svestan je međusobnih uticaja kulture, nauke, umetnosti i tehnologije.
- Pokazuje osetljivost za estetsku dimenziju u svakodnevnom životu i ima kritički odnos prema upotrebi i zloupotrebi estetike.
- Ima izgrađene preferencije umetničkih i kulturnih stilova i koristi ih za obogaćivanje ličnog iskustva.
- Povezuje umetnička i kulturna dela sa istorijskim, društvenim i geografskim kontekstom njihovog nastanka.
- Ume da analizira i kritički vrednuje umetnička dela koja su predstavnici različitih stilova i epoha, kao i dela koja odstupaju od karakteristika dominantnih pravaca.
- Vrednuje alternativne umetničke forme i izraze (subkulturna dela). (Zavod za vrednovanje obrazovanja i vaspitanja, 2013: 14)

U okviru ove mere Strategije ističe se sprovođenje programa neformalnog i informalnog učenja mladih o kulturi, kao i unapređenje uslova za kreiranje kulturnih sadržaja i umetničkih dela od strane mladih. Strategijom se planira da se estetičke kompetencije i stvaralaštvo mladih razvijaju kroz amatersko kulturno i umetničko stvaralaštvo, kao i projekte koji primenjuju nove tehnologije u oblasti kulture, dok će fokus biti na mladima u riziku od socijalne isključenosti. Predviđa se saradnja ministarstva zaduženog za omladinu sa Ministarstvom kulture, kao i saradnja udruženja mladih i za mlade sa lokalnim institucijama kulture i drugim relevantnim akterima (Akcioni plan za period od 2023. do 2025. godine za sprovođenje Strategije za mlade 2023: 51–52).

Postoje indikacije da je ovaj deo NSM napisan u brzini i nepažnji, s obzirom da su u različitim delovima teksta nedosledno navedeni indikatori za praćenje uspešnosti sprovođenja ove mere. Na strani 116. NSM u narativnom delu, kao indikatori navode se:

- broj programa neformalnog obrazovanja koji kao ishod imaju razvoj estetičke kompetencije,
- broj udruženja mladih koji nude ovakve programe i akreditovani su JPOA¹¹², te
- razvoj amaterskih aktivnosti na lokalnom nivou (prema polu). (NSM, 2023: 116)

Sa druge strane, u tabelarnom prikazu na strani 123. umesto drugog i trećeg prethodno najavljenog indikatora, navodi se jedan, i to “broj mladih koji su uključeni u takve programe, na godišnjem nivou, prema polu”. Pri tome, početna vrednost nije određena, dok je ciljana vrednost deset hiljada, sa ravnomernom polnom zastupljenošću. Početna vrednost nije određena ni za prvi indikator, dok je njegova ciljana vrednost trideset programa (NSM, 2023: 123), pri čemu se nije vodilo računa o ravnomernoj zastupljenosti po regionima i sl. Ovi indikatori predstavljeni su potom i u Akcionom planu (2023: 51–52).

Aktivnosti koje su predviđene u okviru mere 4.2. su sledeće:

4.2.1.1. Obezbediti finansijsku podršku za omladinske aktivnosti koje promovišu i afirmišu kulturno nasleđe i istoriju umetnosti, amatersko kulturno i umetničko stvaralaštvo mladih, kao i primenu novih/digitalnih tehnologija u kulturi

4.2.1.2. Obezbediti finansijsku podršku udruženjima koja nude programe za razvoj stvaralaštva mladih

4.2.2.1. Obezbediti finansijsku podršku za omladinske aktivnosti u oblasti kulturnog i umetničkog stvaralaštva društveno osetljivih grupa mladih i mladih u riziku od socijalne isključenosti.

Organ koji je odgovoran za sprovođenje ovih aktivnosti Akcionog plana je Ministarstvo kulture, ali se partneri na njima razlikuju. Ukupna procenjena sredstva za realizaciju ove tri grupe aktivnosti u date tri godine u Akcionom planu iznose nešto ispod 96 miliona dinara, predviđena iz budžetskih programa 1302 – Omladinska politika, Programska aktivnost 05 – Programi i projekti podrške mladima u obrazovanju, vaspitanju, bezbednosti, zdravlju i participaciji; i 1203 Jačanje kulturne produkcije i umetničkog stvaralaštva, Programska aktivnost 06 – Podrška kulturnoj delatnosti društveno osetljivih grupa (Akcionni plan, 2023: 52).

¹¹² Javno priznati organizatori aktivnosti (JPOA), termin korišćen u Strategiji za mlade. Status JPOA trebalo bi da se stiče u skladu sa Zakonom o nacionalnom okviru kvalifikacija, a registracija se vrši pri Centru za akreditaciju Agencije za kvalifikacije (NSM, 2023: 86).

Pored toga, za učešće mladih u kulturnom životu relevantna je i Mera 4.1. NSM, Podrška mladim talentima, s tim što se ona isključivo odnosi na rad Fonda za mlade talente Republike Srbije, kao već uspostavljene institucije sa svojim procedurama i okvirima, i što se talentom podrazumevaju različite vrste uspeha i nadarenosti učenika i studenata, ne samo onih u vezi sa umetnošću i kulturom. Ono što se navodi među ciljevima ove mere je zadržavanje mladih talenata u zemlji, te motivisanje mladih za postizanje što boljih rezultata u oblastima u koje spada i umetnost.

6.4. Zaključak

Analiza legislativnog i strateškog okvira pokazala je veći broj odredbi u zakonima, strategijama i akcionim planovima, kao i ratifikovanim međunarodnim dokumentima, koji implicitno ili eksplicitno propisuju rodnu ravnopravnost i participaciju mladih u kulturnom životu i na osnovu kojih su planirane mere i aktivnosti.

Zakon o kulturi svrstava u opšti interes u kulturi podsticanje kulturnog i umetničkog stvaralaštva društveno osetljivih grupa, u koje prema drugim zakonskim dokumentima i strategijama na koje se poziva, spadaju i žene i mladi. Ravnopravno i aktivno učešće različitih grupa u kulturnom životu predviđeni su i Strategijom razvoja kulture. Sa druge strane, u zakonodavnim i strateškim dokumentima se retko ili nikada u analizi postojećeg stanja ne govori eksplicitno o problemima koji uzrokuju neravnopravnost, isključivanje ili marginalizaciju. Tekst se često zadržava na ciljevima i namerama, govori se o unapređenju, ali se retko eksplicira postojeće stanje i pogotovo njegovi uzroci. Nedovoljno su eksplicitna i razrađena i rešenja za ostvarivanje zadatih ciljeva. Akcioni plan za sprovođenje Strategije za kulturu, poput onih koji postoje za sprovođenje Nacionalne strategije za mlade, postojao je 2017. godine, ali nakon toga nije više donet.

UNESKO Konvencija o kulturnoj raznolikosti predstavlja važan dokument jer propisuje obavezu zemalja potpisnica da obezbede pristup sopstvenim kulturnim izrazima “posvećujući dužnu pažnju posebnim okolnostima i potrebama žena”. Smernice za primenu ove Konvencije nalažu aktivnosti za promovisanje participativnih obrazovnih metoda, saradnju sa postojećim akterima kulturnog sektora, a posebno civilnim društvom, kao i razvijanje kompetencija profesionalaca u kulturi o omladini. Poslednjem sam posvetila deo sledećeg poglavlja disertacije.

I Konvencija o ukidanju diskriminacije nad ženama (CEDAW), ratifikovana u SFRJ još 1981. godine, eksplicitno propisuje obavezu zemalja potpisnica da eliminišu diskriminaciju žena prilikom učešća u svim oblicima kulturnog života (član 13). Izveštavanje o sprovođenju CEDAW Konvencije u Republici Srbiji obeleženo je višegodišnjim kašnjenjima i spajanjem više izveštajnih perioda, sporom pripremom odgovora na pitanje i još sporijom primenom tzv. urgentnih preporuka. U Zaključnim komentarima posle drugog / trećeg objedinjenog periodičnog izveštaja, Komitet je još 2013. godine konstatovao nedostatak rodno-osetljivih podataka, nepostojanje pojma “višestruke diskriminacije” u domaćem zakonodavnom okviru

(što se direktno tiče položaja mladih žena, na primer), te nužnost unapređenja saradnje institucija sa civilnim sektorom. Preporuke se nisu izmenile mnogo ni posle sledećeg izveštaja Srbije upućenog Komitetu 2017. godine. U delegaciji Srbije tada ponovo nije bilo predstavnika/ca Ministarstva kulture, što govori o tome da se u ovom resoru tema ne vidi kao prioritarna.

Sa druge strane, kultura se navodi kao relevantan resor već u prvom članu Zakona o rodnoj ravnopravnosti. Institucije su, prema ovom Zakonu, dužne da kontinuirano prate ostvarivanje rodne ravnopravnosti u svom domenu, te da uvode afirmativne (“posebne”) mere tamo gde je potrebno. Član 43. ovog Zakona rodnu ravnopravnost u kulturi vidi i u ravnopravnom učešću na konkursima za nagrade u oblasti kulture i umetnosti. Na osnovu rezultata predstavljenih u prethodnom poglavlju nedvosmisleno sam pokazala da je nacionalno priznanje za doprinos kulturnom životu, tzv. nacionalna penzija, bila dodeljivana neravnopravno svake godine kada se ovo priznanje dodeljivalo, te da su laureatkinje bile najviše u udelu od trideset procenata. Sve četiri mere planirane akcionim planom za sprovođenje Strategije za rodnu ravnopravnost u polju kulture za 2022. i 2023. mogle su značajno doprineti unapređenju stanja u ovoj oblasti, ali je izostala njihova primena.

Udeo žena u sastavu Nacionalnog saveta za kulturu, kao i upravnih i nadzornih odbora javnih ustanova podignuti su poslednjim izmenama Zakona o kulturi na četrdeset procenata. Time je Zakon delimično usklađen sa Zakonom o rodnoj ravnopravnosti, ali su propuštene prilike da se i kroz izmene u drugim članovima Zakona doprinese unapređenju rodne ravnopravnosti u sektoru, uprkos jasnim i blagovremenim predlozima ženskih organizacija.

U izveštajima domaćih institucija o sprovođenju UNESKO Konvencije 2005 u Srbiji, veliki broj različitih aktivnosti prikazan je kao deo primene Konvencije u cilju unapređenja kulturne raznolikosti bez dovoljno informacija, što u značajnoj meri otežava praćenje resursa koji su na te aktivnosti utrošeni, kao i merenje njihovog efekta. Žene i mladi eksplicitno su označeni kao ciljne grupe mnogih mera, bez da je uvidom u izveštaj jasno na koji način su mere uopšte imale efekta na ove grupe. Na primer, sasvim je logično da sveukupno regulisanje i razvijanje infrastrukture kulturnog i kreativnog sektora ima indirektno uticaj i na žene i mlade, kao i na druge društvene grupe u zemlji. No, postavlja se pitanje da li to opravdava eksplicitno navođenje ovih grupa kao “ciljnih grupa” mera i instrumenata poput osnivanja Nacionalnog saveta za kulturu, Filmskog centra Srbije itd. Označavanje žena i mladih kao ciljnih grupa mera i instrumenata koji se direktno ne odnose na njih dovodi samo do formalnog

zadovoljenja zahteva Konvencije da zemlje potpisnice rade na unapređenju položaja ovih grupa, a da se ne dizajniraju mere koje namenski unapređuju njihov položaj.

Prema Strategiji razvoja kulture odgovornost države za kulturnu produkciju koja je usmerena na decu i mlade je veoma velika, a nedostatak učešća mlađih generacija u kulturnom životu povezuje se u ovom dokumentu sa lošim uslovima rada umetnika. Deca i mladi viđeni su kao buduća publika, te Strategija predviđa čvršću saradnju sektora umetnosti i obrazovanja. U Strateškim prioritetima koji se odnose na period od 2021. do 2025. godine, rodna ravnopravnost se ni jednom rečju ne pominje, dok je kultura za decu i mlade deo poslednjeg, dvadesetog prioriteta.

U evaluaciji prethodne Nacionalne strategije za mlade, same institucije navele su da su mladi i dalje jedna od najugroženijih grupa uprkos blagom poboljšanju pojedinih pokazatelja. Manjak međusektorske saradnje istakao se među najvećim preprekama uspešnog vođenja omladinske politike. Strateški cilj koji se odnosio na participaciju mladih u kulturi u prethodnoj NSM izbačen je iz teksta nove NSM, uprkos tome što je njegova primena zahtevala najmanja finansijska ulaganja. Neprecizni podaci pokazuju da je ovaj Strateški cilj u drugoj NSM 2015 – 2025. (sprovođenje zaustavljeno 2021. godine) ostvaren u udelu od skoro 70%, dok je zadovoljstvo mladih brojem kulturnih sadržaja u lokalnoj zajednici, opalo sa 34.6% 2015. godine, na 26.8% 2020. godine. Analiza ostvarenosti strateškog cilja u vezi sa kulturnom participacijom mladih generalno pokazuje nedostatak podataka, diskontinuitet i proizvoljnost: od planiranih petnaest aktivnosti u NSM od 2015. do 2020. godine potpuno ili većinski je realizovano devet; jedna aktivnost nije realizovana ili je realizovana “delimično”, dok za pet aktivnosti izostaju podaci. Postavljeni indikatori su bili neadekvatni ili nedovoljni, ili čak nisu bili ni praćeni. Istovremeno, Zakon o mladima propisuje punu obaveštenost i sposobnost mladih kao preduslov njihove participacije, sa čim treba biti obazriv u društvima patrijarhalnih i adultističkih tendencija.

U novoj Nacionalnoj strategiji za mlade predviđa se sprovođenje omladinskog rada kontinuirano i u saradnji sa lokalnim partnerima, uključujući i ustanove kulture – što ima veze sa upravljanjem ljudskim resursima u kulturi i jačanjem kompetencija zaposlenih u ustanovama kulture, čemu posvećujem pažnju u sledećem poglavlju. Potom, Strategija propisuje povećanje broja objekata u javnoj svojini koje koriste mladi – što je pitanje upravljanja i kulturnom infrastrukturom u vidu npr. domova omladine i domova kulture; te osnivanje i funkcionisanje saveta za mlade pri lokalnim samoupravama i javnim institucijama

i drugih mehanizama za učešće mladih u donošenju javnih politika i propisa. Ovo sve svrstavam u organizacione instrumente kulturne politike.

Naposletku, Strategija propisuje i prati opredeljivanje sredstava za mlade od strane budžetskih korisnika, što spada u ekonomske instrumente javne politike, kojima je posvećeno poslednje poglavlje. Razvoj estetičkih kompetencija mladih vidi se kroz amatersko kulturno i umetničko stvaralaštvo, primenu novih tehnologija u oblasti kulture, i fokus na mladima u riziku od socijalne isključenosti. Nepreciznost i nedoslednost u određenim indikatorima za ove mere ukazuju na brzinu i nepažnju u pisanju ovog dela Strategije.

Sveukupno, stiče se utisak pretežno stimulatavnog legislativnog i strateškog okvira za unapređenje rodne ravnopravnosti i položaja mladih u kulturi. Izveštaji o primeni ratifikovanih međunarodnih konvencija, kao i evaluacije nacionalnih strategija, sa druge strane, ukazuju na jaz u sprovođenju mera i aktivnosti, nedostatak interresorne saradnje i marginalizaciju ovih tema u sektoru kulture. Politike rodne ravnopravnosti preciziraju odgovornost sektora kulture za intervencije radi poboljšanja stanja, kao i omladinske politike kada se radi o mladima. Kulturna politika ne uspeva da “isprati korak” i usaglasi svoje zakonske i strateške okvire u potpunosti sa njima, a posebno da sprovede u praksi preporuke, kako domaćih institucija i organizacija, tako ni međunarodnih. Pošto je pitanje “kako participaciju učiniti temeljnom, vrednom i etičnom, a ne samo obaveznom formom koju treba ispuniti” (Veldpaus, Kisić, Stegmeijer i Janssen, 2021: 205), analizu nastavljam u domenu organizacionih instrumenata kulturne politike.

7. Analiza organizacionih instrumenata kulturne politike

Prema Višnić i Dragojević (2008), sistem javnih kulturnih institucija koji je dominantan i u Hrvatskoj i u Srbiji i koji ima funkciju “reprezentativne forme iskazivanja nacionalnog kulturnog identiteta i učvršćivanja tradicije i tradicionalizma” često onemogućava ili makar otežava “raznolikost, dinamičnost i kulturni razvoj” (Višnić, Dragojević, 2008: 9). Ipak, iako je struktura sistema kulturne politike zadata strukturom države, kao i postojećim zakonskim rešenjima, ona se treba menjati i prilagođavati promenama u društvu (Žuvela, 2022: 32). U uvodu Strategije kulturnog razvoja grada Novog Sada (“Sl. list grada Novog Sada”, 53/2016) ističe se shvatanje da “demokratska i progresivna kulturna politika podrazumeva spremnost na uvođenje novih metoda i principa rada i donošenje novih institucionalnih i proceduralnih rešenja”. Upravo tome posvećujem ovo poglavlje disertacije.

Dragičević Šešić (u Mandel, 2017: 179) kritikovala je kulturne politike u Srbiji što ne čine dovoljno da unaprede pristup deprivilegovanih i marginalizovanih društvenih grupa kulturnoj produkciji. Ona je isticala odgovornost menadžera u kulturi da budu kritični prema kulturnoj politici ukoliko je ona opresivna ili na neki način ugrožava javni interes (Dragičević Šešić u Mandel, 2017: 177). Prema ovoj autorki, profesija menadžera u kulturi podrazumeva bavljenje redefinisanjem mera javnih politika (u Mandel, 2017: 183).

Neke od centralnih mera javne kulturne politike, poput strateškog planiranja, institucionalne strukture, upravljanja ljudskim resursima i sistema edukacije kadrova, čine grupu organizacionih instrumenata kulturne politike (Đukić, 2010). U ovom poglavlju fokusiram se na realnost i praksu u tim domenima, te ću uzrasnu ravnopravnost analizirati kroz mehanizme za participaciju mladih na lokalnom i nacionalnom nivou, prostorne resurse koji su im na raspolaganju i načine upravljanja tim resursima, te status omladinskog rada u sektoru kulture. U pogledu rodne ravnopravnosti, organizacioni instrumenti kulturne politike u domaćem kontekstu biće analizirani kroz obrazovna iskustva žena u polju kulture, njihovo učešće u radnoj snazi i rukovodstvu, kao i (ne)postojeće mehanizme zaštite od seksualnog uznemiravanja u umetnosti, što sve pripada u širem smislu politikama upravljanja ljudskim resursima u kulturi.

7.1. Mehanizmi učešća mladih u kulturnom životu i kulturnoj politici

Prema rezultatima zvaničnog nacionalnog istraživanja 2021. godine više od dve trećine mladih (67%) nije spremno da se angažuje u radu tela koje inicira ili donosi odluke od značaja za mlade, iz razloga što nemaju dovoljno informacija o njihovom radu (34%), ne očekuju da svojim angažovanjem mogu bilo šta da promene (33%) i nemaju vremena (26%) (NSM, 2023: 42). Manje interesovanje postoji za angažman kroz đачki ili studentski parlament, udruženja ili lokalni savet za mlade i samo za 17% mladih moglo bi se reći da su zainteresovani da se uključe aktivnije u društvo. “Uočava se rast broja mladih koji smatraju da se njihovim angažovanjem ništa ne bi promenilo, kao i pad onih koji smatraju da tela ne rade u interesu građana, već za ostvarivanje sopstvenih ciljeva” (NSM, 2023: 42). Sa druge strane, većina mladih smatrala je da nije adekvatno uključena u procese donošenja odluka, ni na nacionalnom nivou, ni u lokalnoj zajednici (identičnih 73% za oba pitanja), kao ni u školi (nešto bolji rezultat, 58%), sa izraženom tendencijom opadanja broja mladih koji smatraju da nisu adekvatno uključeni, u odnosu na prethodna ista istraživanja (NSM, 2023).

Citirano istraživanje sprovodi nekadašnje Ministarstvo omladine i sporta (sada Ministarstvo turizma i omladine) redovno na godišnjem nivou, kao glavni alat za praćenje implementacije Nacionalne strategije za mlade. U njemu se može u određenoj meri uočiti narativ o nezainteresovanosti mladih da učestvuju u društvu, dok institucije znaju da je to dobro i poželjno, te pokušavaju da ih ubede, motivišu i usmere. Tu postoji zamka paternalizovanja mladih, umesto da se uđe zaista u razloge zašto ne bi bili zainteresovani. Već i samo postavljanje pitanja da li su zainteresovani ili ne, donekle dovodi upravo do te zamene teza.

Prema aktuelnom Izveštaju KOMS-a o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji, mladi generalno smatraju da im politički sistem u Srbiji ne omogućava da utiču na političke procese i odluke. Prosečan odgovor bio je u vrednosti od 1.6 na skali od 1 do 5, što je još niži odgovor nego 2022. godine, kada je prosečna ocena bila 1.89. Čak 54.2% mladih ove godine smatra da politički sistem “uopšte ne omogućava uticaj mladih”, što je više nego u 2022. godini, kada je to smatralo 38.5% mladih ispitanika (KOMS, 2023: 99).

Kao što je prethodno u teorijskom poglavlju navedeno, interesovanje mladih za učešće mladih u donošenju odluka i u javnom životu uopšteno, povezuje se sa njihovim poverenjem

u institucije. Prema navedenom Izveštaju KOMS-a iz 2023. godine, mladi u Srbiji nemaju poverenja ni u jednu od centralnih državnih institucija. Nijedna od ponuđenih institucija u istraživanju nema prosečnu ocenu iznad 3, što prema autorima znači da su “mladi u potpunosti nepoverljivi i da se osećaju zapostavljeno” (KOMS, 2023: 115). Autori takođe navode da je poverenje u sve političke institucije niže nego 2018. godine kada su prethodni put radili ovu analizu, a da je jedino Crkva od tada popravila svoju sliku među mladima (sa prosečne ocene 2.1 na 2.7) (2023: 114). Interesantan nalaz manjeg istraživanja iz regiona bio je da je Bugarska pravoslavna crkva u analiziranom periodu često govorila o mladima, i to uglavnom narativom da se mladi “vode na pogrešnu stranu” i da se “manipuliše njima”, dok se i sama zadržavala na rečima i zagovaranju za uvođenje veronauke u škole, a da nije razvijala kanale za ozbiljniji rad sa mladima (Nazarska, 2012: 183–184).

Rezultati više ukrštenih studija pokazali su da postoji agensnost mladih, ali i da je značajno ograničena strukturnim i kulturnim faktorima, te da će mladi ljudi interiorizovati te faktore, umanjivati značaj, na primer, svoje autonomije i čak isticati to kao pozitivno (Tomanović, 2012: 150–153), štiteći time svoje dostojanstvo. Prema Mirjani Ule (2012: 37) mladi će kao mehanizam odbrane postaviti retoriku normalnosti. Ovo se može primeniti i na tobožnju nezainteresovanost za participaciju ili na zadovoljstvo postojećim mehanizmima i položajem. U tom kontekstu potcrtavam potrebu za preispitivanjem, ukoliko postoji manjak interesovanja, kako je došlo do tog manjka. Bitno je uvideti šta određenu praksu čini odbojnom za mlade, te kako je moguće promeniti je. Za nizak nivo participacije mladih u javnom kulturnom životu Slobodan Mrđa je 2011. tvrdio da „samo po sebi govori mnogo o kulturi i njenom položaju u društvu Srbije, kulturnoj politici, položaju i perspektivama institucija kulture, ali i o institucijama kulture i njihovoj sposobnosti transformacije i prilagođavanja novim načinima rada i komunikacije“ (Mrđa, 2011a: 104; 2011b: 126).

Mladi učesnici i učesnice fokus grupe u okviru istraživanja za potrebe godišnjeg izveštaja za 2023. godinu govorili/e su o tome da je “problem ukorenjen u narodu, da mladost nužno znači i neiskustvo” (KOMS, 2023: 91–92). Iako na prvi pogled ovo deluje kao činjenica i zdravorazumski tačan uvid, zapravo se radi o obrascu mišljenja. Taj obrazac iskustvo mlade osobe interpretira kao “nedostatak iskustva”, pozicionirajući perspektivu odrasle osobe kao tačnu i adekvatnu, a perspektivu i kapacitete mlade osobe kao manjkave i nepotpune, o čemu je već bilo reči u prethodnom teorijskom segmentu. Pri analizi Zakona o mladima skrenula sam pažnju da se načelo aktivnog učešća mladih ograničava “punom obaveštenošću”, kao i

“sposobnošću” mladih. Sposobnosti, kako lične, tako i one u vezi sa društveno-političkom emancipacijom razvijaju se takođe kroz participaciju. Stoga je ideja da neko mora prvo biti sposoban za participaciju, da bi dobio mogućnost učešća, svojevrsna zamka. Neophodno je da se istovremeno obezbeđuju mogućnosti za učešće i razvijaju sposobnosti, a ne da se zahtevaju potpuno razvijeni kapaciteti pre nego što se participacija uopšte desi. Mehanizme participacije u kulturnoj politici, naprotiv, treba kontinuirano proširivati (Woddis, 2014: 501).

Druga fokus grupa u okviru KOMS godišnjeg istraživanja, među javne politike u kojima bi mlade trebalo više slušati kada se donose odluke, uvrstila je obrazovanje, mentalno zdravlje i upravo kulturnu politiku (KOMS, 2023: 105). Teorijska i empirijska istraživanja o participaciji u kulturnoj politici u Velikoj Britaniji pokazuju na koji način su participacija i njeni efekti blisko povezani sa resursima i svojevrsnom, apstraktnom, razmenom resursa koja se dešava između zainteresovanih strana i vlasti. Vlast će dozvoljavati, pozivati i priželjkivati učešće i uticaj u slučaju aktera sa više resursa, između ostalog npr. onih višeg društvenog statusa – dok akteri nižeg statusa i društvenog prestiža neće biti dobrodošli da zaista izvrše uticaj (Woddis, 2014: 505). Već sam pokazala, da je mladim ljudima, kao i ženama u patrijarhalnim društvima uskraćen pristup resursima i/ili autonomija raspolaganja njima, te da je njihovo delovanje često strukturno obeleženo nižim statusom i manjkom prestiža. Samim tim, oni će prema ovom principu biti uskraćeni učešća u donošenju odluka u oblasti kulture ili makar pravog uticaja u tim procesima. Za razvoj participativnih mehanizama u kulturi dodatno je otežavajući faktor paradigma efikasnosti koju nameće novi javni menadžment, a koja je često u suprotnosti sa procesima dugotrajnih istraživanja i eksperimentisanja. Tu se posebno ističe zahtev za tržišnom orijentacijom i samoodrživošću ustanova kulture koji je kontradiktoran sa nekim drugim razvojnim ciljevima (Dragičević Šešić, 2020).

Kada se radi o mehanizmima učešća mladih u lokalnoj kulturnoj politici u Srbiji, minimalni standardi za učešće mladih u procesima donošenja odluka u lokalnim zajednicama (KOMS, 2017b) već duži niz godina preporučuju javnim ustanovama i preduzećima da se o svojim godišnjim planovima i programima rada konsultuju sa lokalnim savetima za mlade. Ovi planovi i programi trebalo bi da su usklađeni, između ostalog, i sa lokalnim akcionim planovima za mlade, kao i da makar po jedna mlada osoba učestvuje u radu npr. programskih i umetničkih saveta ustanova kulture, radi zastupanja interesa i potreba mladih u radu tih ustanova, turističkih preduzeća, medija itd. (mere 3.1. i 3.2., 2017b: 25).

Ove standarde donelo je najviše nezavisno predstavničko telo mladih u saradnji sa Mrežom za mlade na lokalnom nivou, koju su činile i institucije poput MOS i Stalne konferencije gradova i opština, ali i nacionalni savez omladinskih radnika/ca (NAPOR) i Nacionalna asocijacije KZM, 2017. godine. U uvodu oni su istakli:

Želimo da oni koji se late ovog posla, a u odsustvu obavezujućih zakonskih mera, etičkih i moralnih kodeksa i pravilnika, ovu publikaciju prihvate kao dogovor aktera omladinske politike u Srbiji. Dogovor oko minimuma standarda na lokalnom nivou treba da pokrene i zagovaračku kampanju kako bi se ovi standardi implementirali u zakone R. Srbije i bili obavezujući za donosioce odluka, aktere omladinske politike i same mlade ljude. Ovde se posebno vidi potreba za unapređenjem Zakona o mladima, Zakona o lokalnim samoupravama, Zakona o javnim ustanovama, ali i lokalnih dokumenata, statuta opština i gradova, zatim statuta javnih ustanova i preduzeća. (KOMS, 2017b: 8)

U prethodnom periodu ipak, nisu donete izmene zakonodavnog okvira koje bi ove standarde, donete od strane nekih od najrelevantnijih domaćih institucija u ovom domenu, učinile obavezujućim za javne ustanove i preduzeća, pa tako ni one u oblasti kulture i kreativnih industrija. Postojanje Saveta za mlade pri lokalnim samoupravama je sporadično, a učešće mladih u donošenju odluka u ustanovama kulture na nivou retkog eksperimenta, u vidu kratkoročnog projekta, poput nekadašnjeg “Tejk Over” [Take Over] evropskog partnerstva Zadužbine Ilije M. Kolarca¹¹³. Muzejske ustanove u Srbiji 2009. godine kao prepreke razvoju učešća volontera dominantno su istakle troškove (89%) i nedostatak interesovanja volontera (52%) (Kisić, 2010: 84). Strah od amaterizma (36%), obezbeđivanje supervizije za volontere (33%), skeptičnost zaposlenih (22%), kao i predrasuda da će volonteri mnogo izostajati (16%) su takođe bile česte prepreke (Kisić, 2010: 84), koje se sve mogu u određenoj meri pripisati stavovima zaposlenih u muzejskim institucijama. Kao što sam već sugerisala, nedostatak interesovanja može se preispitivati, diskutovati o uslovima eventualnog nedostatka interesovanja i promišljati o načinima za motivaciju mogućih volontera za takve angažmane, ukoliko manjak interesovanja zaista postoji. Sa druge strane, ako je dominantna prepreka pokrivanje troškova u vezi sa angažovanjem volontera, ona bi se mogla na jednostavan način prevazići ekonomskim merama, kada bi se volontiranje prepoznalo kao važna praksa za domaće institucije kulture.

¹¹³ Facebook stranica “Kolarac Take Over” <https://www.facebook.com/kolaractakeover>

Nakon pet godina od donošenja navedenih minimalnih standarda, istraživanjem iz 2022. godine, Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada (NAPOR) izveštava da dugoročni i kontinuirani programi za mlade u ustanovama kulture (i dalje) nisu podržani od strane republičkih institucija, bilo u resoru kulture, bilo omladine, te da postojanje sličnih programa “zavisi od individualnog angažovanja različitih institucija kulture, a češće od motivacije i kompetencija kulturnih radnika da kreiraju programe u skladu sa potrebama mladih” (Stojanović, Obradović, Bobić, 2022: 14–15). Primeri poput Kolarčevog programa “Tejk Over” (Take Over Youth Board Learning Kit, 2017; Đeković, 2017), Omladinskog kluba Šabačkog pozorišta (Bogavac, 2021) ili različitih aktivnosti za mlade Galerije Matice Srpske (Ognjenović, 2023) nisu jedini, ali su pre izuzetak, nego pravilo.

O tome govori podatak da, iako su kultura i umetničko izražavanje važan deo života za dve trećine mladih, njih čak 94% navodi da “nikada ni na koji način nisu pitani za mišljenje o programima i kulturnim sadržajima, niti su učestvovali prilikom kreiranja politika u oblasti kulture od strane organizacija ili institucija” (Stojanović, Obradović, Bobić, 2022: 16–17). Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada NAPOR ovo je istraživala kroz onlajn upitnik upućen mladima (n=127), kao i kroz fokus grupe (n=23). Samo 6% ispitanika/ca u onlajn upitniku reklo je da su bili na neki način uključeni u to od strane omladinskih organizacija, lokalne samouprave, kulturnih institucija, fakulteta ili srednjih škola.

S druge strane, sedam institucija kulture koje su pristale da uzmu učešća u tom istraživanju (od 28 kontaktiranih) tvrdile su da one uključuju mlade i pitaju ih za mišljenje. Većina to radi kroz aktivnosti poput “likovnih konkursa, pozivanja mladih stvaralaca da učestvuju u organizovanim događajima, edukativnih radionica i sl.”. Ovo autorke i autor istraživanja nisu videli kao dovoljne formate za smislenu participaciju mladih, s obzirom da su u njima mladi prvenstveno publika ili korisnici, za razliku od formata poput “anketa, tribina, javnih debata, direktnih razgovora u svakodnevnim kontaktima, te zajedničkog kreiranja kulturnih programa” (Stojanović, Obradović, Bobić, 2022: 16–17).

Na osnovu dostupnih podataka i mog istraživačkog, ali i praktičnog i aktivističkog iskustva, pozivanje mladih autora da učestvuju u programima pristup je koji može da omogući višestruko značajniju participaciju od “direktnih razgovora u svakodnevnim kontaktima”, u zavisnosti od toga na koji način mladi učestvuju u programima, a i kako su organizovani i vođeni razgovori. Skrećem pažnju na to da su i institucije navele raznolike vidove

uključivanja mladih, od kojih neki omogućavaju aktivnije, a neki manje aktivno učešće u, recimo, odlučivanju, kao i da istraživač/ice na svom spisku alternativnih formata takođe obuhvataju aktivnosti različitih nivoa participativnosti po Hartovoj lestvici. U preporukama za unapređenje odgovornosti ustanova kulture Tomka i ostali (2017) tako sugerišu “kreiranje prostora za aktivnije učešće građana/publike u koncipiranju i realizaciji programskog sadržaja, razvoj volonterskih programa i kluba prijatelja, osnivanje nezavisnih programskih saveta građana raznolikih profila te uključivanje predstavnika građana na sastancima upravnog odbora ustanove”. Sve ove preporuke moguće je prilagoditi i vrlo lako primeniti na mlade, ukoliko bi postojala volja i interesovanje donosilaca odluka za unapređenje učešća mladih u radu ustanova kulture.

U pomenutom nacionalnom istraživanju kolege i kolegice iz sedam kulturnih institucija koje su učestvovale iskazali su svoje zadovoljstvo brojem mladih koji posećuju njihove kulturne manifestacije. Šest od sedam ustanova je bilo veoma zadovoljno ili donekle zadovoljno (85.7%), što su autorke i autor istraživanja razumeli kao da institucije ne primećuju nisko interesovanje mladih za programe koje oni nude (Stojanović, Obradović, Bobić, 2022). Moguće je, ipak, da su institucije koje su odgovarale na anketu upravo one koje imaju uspostavljen bolji odnos sa mladima u odnosu na prosek, zainteresovanije su za temu (te su stoga i uzele učešće u istraživanju), imaju donekle izgrađene kapacitete u ovoj oblasti i ulažu više napora ka omladinskoj participaciji u svom radu. Uzorak je nedovoljan da bi se doneo opštiji zaključak – uprkos tome što je istraživanjem koordinirala Galerija Matice Srpske, tek jedna četvrtina pozvanih institucija odazvala se učešću u istraživanju. Ipak, ovo može da ukazuje na interesovanje za rad sa mladima, kompetencije u tom domenu, iskustvo koje institucija poseduje i o kojem je mogla da govori u upitniku te na prioritet u odnosu na druge teme kojima se bavi.

Sa druge strane, nijedan od jedanaest različitih odgovora na pitanje o razlozima neposećivanja programa ustanova kulture mladi ispitanici u ovoj studiji (n=127) nisu u potpunosti odbacili. To potvrđuje da na participaciju mladih u kulturnom životu utiče veći broj međusobno ukrštenih faktora. U datom istraživanju, dominirali su sledeći rezultati:

- mladi ne znaju da postoji takva ponuda ($x = 3,87$),
- ponuda nije atraktivna za mlade ($x = 3,69$),
- nema dovoljno ovakvih događaja u mestu gde žive ($x = 3,57$),

- generalno nedostaje promocija događaja (x = 3,35),
- promocija nije prilagođena mladima (x = 3,24),
- nedostatak vremena za posetu ustanovama kulture (x = 2,93), te
- nedostupnost ustanova – zbog fizičkih prepreka/neadaptiranih objekata (x = 2,84)
(Stojanović, Obradović, Bobić, 2022: 23).

Međutim, zaposleni ustanova kulture kao glavni razlog nedolaska mladih na manifestacije i programe koje oni organizuju ističu nezainteresovanost mladih za kulturu i umetnost (71,42%), a u manjoj meri visoke cene ulaznica, te neprivlačnost sadržaja i tema mladima (Stojanović, Obradović, Bobić, 2022: 25). Autorke i autor studije primećuju da najviše rangirani odgovor predstavnika institucija, “nezainteresovanost mladih za kulturu i umetnost”, ne odgovara rangiranju mladih, a mladi na fokus grupama u istoj studiji (n=23) ističu između ostalog da „ne učestvuju u kulturnim događajima, jer im programi nisu prilagođeni i niko ih ne uključuje u osmišljavanje i organizaciju tih događaja” (Stojanović, Obradović, Bobić, 2022: 25). Ovi suprotni odgovori ukazuju na različite percepcije između mladih koji su zainteresovani za kulturu, i kulturnih institucija, i to onih makar donekle zainteresovanih za mlade kao publiku svojih programa. Zaposleni u sektoru kulture spremni su da tvrde da su mladi nezainteresovani za kulturu i umetnost uopšte, radije nego za sadržaje i teme koje im oni predstavljaju i nude. Ovim se indirektno otvara i pitanje različitih razumevanja i tumačenja šta sve spada u kulturu. Da li je moguće ikako govoriti o tome da neko može biti nezainteresovan za kulturu, ako bismo kulturu razumeli šire od dominantnih profesionalnih definicija umetnika, producenata i institucija? Ako bismo kulturu razumeli pre kao skup oblika ljudskog izražavanja, komuniciranja i življenja, onda bi se fokus premestio na to da li institucije uvažavaju raznolikost tih praksi, ili samo neke prakse vide kao kulturne, a drugima, poput omladinskih, zapravo uskraćuju platformu. Otvara se i pitanje odgovornosti, jer ukoliko bi se utvrdilo da su mladi zainteresovani za nešto što bi bilo “kultura uopšte”, ali ne oni sadržaji koje određena institucija nudi, da li je onda odgovornost za promene na toj instituciji, ili je i dalje problem u mladima?

Milena Bogavac u priručniku za osnivanje omladinskih klubova pri pozorištima i drugim institucijama kulture ističe da “nije moguće unapred predvideti sve pedagoške i druge izazove” do kojih će doći u takvom poduhvatu (2021: 8–9), da se rad mora prilagođavati potrebama i interesovanjima mladih, te da je za uspeh ključan kontinuitet. U suprotnom, “S

pedagoškog aspekta, mladima koje ste okupili poslali ste najgoru moguću poruku – [...] da ste ih `iskoristili` i bacili onda kada vam više nisu bili potrebni” (Bogavac, 2021: 19).

Sva istraživanja navode kontinuitet kao jedan od ključnih faktora uspešnosti participacije mladih. Mehanizmi, koje su sagovornici/e u jednom drugom istraživanju prepoznali kao značajne kako bi mladima iz marginalizovanih grupa kulturni sadržaji bili dostupniji, jesu: “edukacija zaposlenih u ustanovama kulture, stalna komunikacija sa mladima iz ranjivih grupa, kontinuitet u održavanju projekata, zadobijanje dugoročnog poverenja, kreiranje dugoročnih, kvalitetnih, održivih programa, te radikalna fleksibilnost u radu” (Toković, Resanović, 2022: 63). Fleksibilnost u radu sa mladima je već u teorijskom segmentu istaknuta kao važan preduslov, a o nužnoj edukaciji i usavršavanju zaposlenih u sektoru kulture za rad sa mladima govoriću u sledećem poglavlju disertacije posvećenom upravljanju ljudskim resursima. Pored toga, preporuke ove studije za bolju saradnju civilnog i javnog sektora u kulturi i veću vidljivost mladih na margini u kulturnoj sferi, obuhvataju

intenzivnu komunikaciju i uvažavanje svih zainteresovanih strana i preporuka partnerskih organizacija, edukaciju, kontinuirani rad i upornost da se programi namenjeni mladima prikažu na kvalitetan i adekvatan način, konstantno podsećanje na važnost konkretne teme, konsultovanje korisničke grupe pri kreiranju programa, veću podršku lokalne samouprave, te više projekata ustanova kulture. (Toković, Resanović, 2022: 64)

Kisić je, sa druge strane, mapirala četiri glavna aspekta prilikom efikasnog rukovođenja volonterima na primeru muzejskih institucija, koji se mogu pratiti kao indikatori kvaliteta: rukovođenje volonterima; politike i procedure u vezi sa radom volontera (regrutacija, selekcija, obuke, zdravstveno osiguranje, priručnici, podrška zaposlenima koji rade sa volonterima itd); pokrivanje troškova volonterima i benefiti (osiguranje, putni troškovi i prevoz, troškovi vezani za obavljanje volonterskih zadataka, topli obrok, obuke, kustoski ispit, sertifikati, vaučeri, pokloni, džeparac, proslave i dr); te prakse nagrađivanja i priznanja (2010: 21).

Volonteri Šabačkog pozorišta u periodu u kojem je delovao Omladinski klub, od avgusta 2018. do decembra 2020. godine, imali su prilike da pohađaju edukativne radionice, kreiraju sopstvene programe, međusobno se druže, ali i doprinose u radu ustanove na različite načine, između ostalog kroz cepanje karata, razvođenje publike, rad na garderobi, redarske poslove i

slično (Bogavac, 2021: 52). Kada određeni akteri osećaju da su doprineli kreiranju određenog plana i programa ustanove, u većoj će se meri osećati odgovorni i za njegovu realizaciju (Dragičević Šešić, 2017: 266). Tadašnja upravnica Šabačkog pozorišta o značaju participacije mladih na taj način u radu ustanove navela je da

već samim stvaranjem osećanja da im jedna javna institucija `pripada`, da su njen deo, kao i da su delimično odgovorni za njen rad, mladi razvijaju odnos prema konceptu javnog dobra, znanje o javnom interesu i osećaj lične odgovornosti za društvo u celini. (Bogavac, 2021: 12)

Bogavac je sugerisala institucijama da se “ne ljute i ne ubeđuju” u slučaju negativne kritike predstava koje dođu od mladih iz omladinskog kluba, već da saslušaju i zabeleže “jer ono što vaši mladi saradnici/ce govore, verovatno je opšti stav sve vaše mlade publike. Ustanovi u kojoj radite može biti veoma korisno da bude detaljno upućena u sud ove uzrasne grupe svojih gledalaca” (Bogavac, 2021: 54). Ona piše i o tome kako su članovi omladinske grupe pozorišta bili u tom periodu povremeno i predstavnici mladih u slučaju diplomatskih delegacija u gradu Šapcu, jer “u zvaničnim posetama, veoma retko se čuje glas mladih!” (Bogavac, 2021: 46).

Ovaj primer dobre prakse učešća mladih u radu ustanove kulture poput pozorišta tako se zasnivao na poverenju u mlade, pružanju autonomije koliko je to bilo moguće, osluškivanju njihovih interesovanja, razumevanju da ne dolaze svi mladi sa istih polaznih pozicija, ali i radu sa zaposlenima u ustanovi kako bi mladi volonteri bili što bolje prihvaćeni i integrisani. Prihvatanje mladih saradnika od strane zaposlenih bio je posebno važan segment drugog primera dobre prakse na domaćoj sceni, već pomenutog projekta “Tejk Over” sprovedenog u Kolarčevoj zadužbini u Beogradu u okviru evropskog partnerstva i saradnje sa British Council-om od 2015. do 2017. godine.¹¹⁴ Ovaj projekat imao je za cilj razvoj omladinske publike četiri institucije kroz uključivanje mladih u vođenje tih institucija, pre svega u smislu komunikacija i imidža institucije, ali i u programskom smislu. Istraživanje efekata projekta potvrdilo je da publika u najvećoj meri dolazi na programe na osnovu preporuke, te da aktivnije uključivanje mladih u rad ustanova kulture ima pozitivan uticaj na privlačenje vršnjačke publike (Đeković, 2017: 27). Iako razvoj publike i inicijative privlačenja mlade

¹¹⁴ Uvid u neobjavljene rezultate evaluacije projekta ljubaznošću urednice izveštaja Virdžinije Đeković.

publike nisu nužno fokus disertacije, neke od metoda i zaključaka ovog projekta su više nego relevantni.

Glavni metod ovog projekta bilo je osnivanje Omladinskog odbora, koje pak u evaluaciji projekta kolege povremeno nazivaju komeadžment telom, a povremeno savetodavnim telom (Đeković, 2017: 5). Otežavajući faktori u sprovođenju ciljeva bili su jaz između Uredničkog saveta “Kolarca” i navedenog Omladinskog odbora sačinjenog od jedanaestoro studenata i mladih profesionalaca, nezainteresovanost dela uredništva i zaposlenih “Kolarca” da mentorišu mlade, rade sa njima i prihvataju njihove ideje, getoizacija Omladinskog odbora i njihovih programskih ideja, te heretogenost mladih unutar Omladinskog odbora. (Take Over Youth Board Learning Kit, 2017: 16). Kao glavne preporuke na osnovu iskustva sa ovim projektom istaknuto je veće investiranje u uspostavljanje dobrog odnosa između zaposlenih i mladih saradnika, potencijalno kroz sistematičan razvoj mentorskih odnosa, ali i negovanje takvih i sličnih inicijativa kao permanentnog programa svoje ustanove (Đeković, 2017: 27). Dakle, kontinuitet. Različiti postojeći formati mentorskih odnosa u domenu kulture i umetnosti, a prvenstveno menadžmenta u kulturi, obuhvataju čak i tzv. “obrnuto mentorstvo”, po kojem su mlade kolege angažovane da mentorišu starije i prenesu im svoja, jednako vredna i relevantna iskustva (Jyrämä, Ranczakowska, 2023).

Novi, važeći strateški okvir omladinske politike u Srbiji eksplicitno je predvideo participaciju mladih u odlučivanju na svim nivoima upravljanja, pa tako i kulturi. U Nacionalnoj strategiji za mlade 2023 – 2030. u Meri 3.1. Kreiranje uslova za uključivanje mladih u procese donošenja odluka i politika koje utiču na njih, kao i njihovog razvoja, primene, praćenja sprovođenja i vrednovanja, ističe se značaj pokrajinskih, gradskih i opštinskih Saveta za mlade radi uključivanja mladih “u donošenje važnih odluka poput iniciranja projekata i programa od značaja za mlade, usvajanja budžeta, strategija i planova, a na lokalnom nivou i programa rada i izveštaja Kancelarija za mlade i/ili ustanova kulture, domova omladine i slično” (NSM, 2023: 103). Za resor kulture ključno je što se u ovoj meri među institucije u čijem upravljanju mladi treba da učestvuju nedvosmisleno navode i ustanove kulture, kao i domovi omladine. Ova mera predviđa participaciju mladih prilikom strateškog planiranja, kao i finansijskog i programskog odlučivanja, te usvajanja izveštaja. Indikatori kojima je određeno da se prati primena ove mere su povećanje procenta lokalnih samouprava u kojima savet za mlade postoji, broj održanih sastanaka tog saveta, udeo mladih u njima i pogotovo učešće mladih iz društveno osetljivih grupa (Akcioni plan, 2023: 36). Nije određen indikator

kojim bi se pratio uticaj mladih na odluke, programe ili planove, kvalitet diskusije i dijaloga između mladih i predstavnika institucija i slično.

U narednom periodu evaluacije sprovođenja ove strategije i akcionog plana, važno je razumeti da ispitivanja (ne)zainteresovanosti mladih za učešće u kulturnom životu afirmišu narativ o nezainteresovanim mladima, i skreću pažnju sa uzroka i razloga tog fenomena. Sugerisala bih da odgovor na ovo pitanje uvek treba tumačiti, ne kao podatak po sebi, već kao rezultat nekih drugih procesa, te se fokusirati na te procese i fenomene koji rezultuju eventualnim manjkom interesovanja za participaciju. Podatak o (ne)zainteresovanosti mladih čini mi se da treba koristiti jedino u merenju efekta neke konkretne mere koja je za cilj imala unapređenje interesovanja, dok na participaciju mladih u kulturnom životu utiče veći broj međusobno ukrštenih faktora.

Smanjenje skepticizma i nepoverenja mladih u takoreći sve javne institucije, pa samim tim i kulturne, zahteva kontinuirani rad aktera kulturnog života, dok za sada postojanje programa za mlade u ustanovama kulture zavisi najčešće od individualne motivacije zaposlenih ili kratkoročnih, evropskih ili drugih specijalnih projekata. Pojedinci u ustanovama koji preuzmu rad sa mladima na sebe, tada se suočavaju sa sistemskim ograničenjima u vidu, na primer, finansijskih procedura kojih se moraju pridržavati, a koje takve programe ne predviđaju ili ne dozvoljavaju kompenzaciju troškova mladima. Tu se ponovo vidi međuzavisnost instrumenata kulturne politike. Uvrščavanje odredbi iz Minimalnih standarda za participaciju mladih u lokalnoj zajednici donetih 2017. godine u relevantne zakone ili dokumenta lokalnih ili nacionalnih politika bio bi jasan pokazatelj političke volje i spremnosti da se, na osnovu podataka, primera dobre prakse i konsenzusa aktera omladinske politike sistematski unapredi učešće mladih u donošenju odluka u javnom sektoru na lokalnom nivou, no to se nije desilo do pisanja ove disertacije 2024. godine.

Čini se da ni podaci o stavovima i potrebama mladih, ni primeri dobre prakse koji postoje na domaćoj sceni, ne uspevaju da naprave značajnu promenu na širem planu. Nova Nacionalna strategija za mlade predviđa učešće lokalnih Saveta za mlade u, između ostalog, usvajanju programa rada i izveštaja ustanova kulture i domova omladine. Tek će biti moguće videti da li će ta mera biti implementirana i u kom obimu, ili će kao i mnoge druge, ostati “slovo na papiru” ili biti zadovoljena samo forma. Najveću pažnju privlači podatak iz 2022. da čak 94% mladih navodi da se sa njima nikada niko nije konsultovao o kulturnim sadržajima, što

ukazuje na jaz u razumevanju realnosti između mladih i institucija kulture, ali i na urgentnost promena politika i praksi u ovom domenu. Jedna od najvećih inovacija do koje je došlo u saradnji Kolarčeve zadužbine u Beogradu sa mladima u formatu sopstvenog Omladinskog odbora, jeste oblikovanje nove prostorne celine u “Kolarcu” koja je otvorena za programe zahvaljujući inicijativi i radu mladih članova odbora. U narednom poglavlju fokusiram se upravo na pitanje prostora u kulturi kao resursa na raspolaganju mladima za njihovo umetničko delovanje i kulturnu participaciju.

7.2. Upravljanje prostornim resursima za mlade

Instrumenti kulturne politike su unakrsno povezani. Takođe su u bliskom odnosu sa politikama upravljanja prostorom, o čemu je već bilo reči u uvodnom delu prilikom definisanja pojma kulturne politike u ovoj disertaciji. Dragićević Šešić ističe da su prostorni menadžment i planiranje važni faktori kulturnog razvoja (2002: 144), a Vesna Đukić (2010: 170) da se iz perspektive kulturne politike “upravljanje prostorom ne odnosi samo na prostor ustanova kulture, već i na prostor regionalnih i lokalnih zajednica, uključujući i kvartove, gradske periferije i drugo”, kao i da kulturni prostori moraju biti uključeni u okruženje, povezani sa njima i ostvarivati saradnju.

U analizi položaja mladih u savremenim evropskim kulturnim politikama navela sam primer aktuelne Strategije za kulturu Gruzije, u kojoj su ciljevi unapređenja kulturne participacije mladih i pristupačnosti kulturnog života za mlade, a posebno za mlade iz višestruko marginalizovanih društvenih grupa, operacionalizovani, između ostalog, kroz osiguravanje adekvatnih prostornih resursa.

Rogač Mijatović piše na primeru manifestacije “Radost Evrope” pokrenute krajem 60-ih godina u tadašnjoj Jugoslaviji, kako su deca i mladi bili strateški važni za sprovođenje principa kulturne otvorenosti i multikulturalizma, te da je u tom smislu kulturna politika Jugoslavije imala jasne kulturno-prosvetne ciljeve (2017: 184). Koncipiranje i izgradnja široke mreže domova kulture u periodu bivše Jugoslavije bila je “deo šireg tzv. idejno-političkog rada u oblasti kulturnih delatnosti”, a koji je između ostalog imao za cilj da adresira “realni nedostatak u kulturnoj ponudi sadržaja za decu i omladinu u urbanizovanim zonama” (Rogač Mijatović, 2017: 185). Fokus disertacije je, ipak, na poslednje dve decenije i savremenim kulturnim politikama.

Prema istraživanju Građanskih inicijativa od 2009. do 2012. godine o javnim prostorima u lokalnim zajednicama koji bi mogli biti dati na korišćenje mladima na neki način, većina opština je isticala kako nema imovinu u svom posedu, već samo njome upravljaju, te je to bio prvi “alibi” za eventualno ustupanje prostora mladima (Veselinović, Stevanović, 2012: 4). U nizu aktivnosti koje su u tom periodu sprovedene radi unapređenja pristupa mladima prostornim resursima, mapirane su predrasude institucija i lokalnih vlasti prema mladima, zatvorenost, neinformisanost, sporost i centralizovanost odlučivanja: “One ne vide da im otvorenost ka mladima samo ide u prilog i da je svaki ustupljen javni prostor samo plus”

(2012: 5). Kao primeri pozitivne prakse u tom periodu u gradu Beogradu istakle su se opštine Novi Beograd i Stari Grad koje su bile zainteresovane za makar kratkoročnu saradnju sa nezavisnim umetničkim organizacijama. Argumentacija da Kancelarija za mlade Beograda i Opština Stari Grad ustupe prolaz iza Bezistana na korišćenje udruženju Mikroart bilo je to što je program njihove “Ulične galerije” bio “nekomercijalnog karaktera u cilju upoznavanja javnosti sa umetničkim izrazom mladih, kroz omogućavanje mladima da izvode kulturno izdavačku aktivnost” (2012: 36).

Sa druge strane, dom omladine je organizacioni oblik koji je već više decenija zastupljen u domaćoj kulturnoj politici, premda se ne bi moglo reći da je integrisan u savremenu omladinsku politiku. Stoga, on nije suštinsko mesto preseka resora kulturne i omladinske politike. Domovi omladine, poput onih u Beogradu, Kragujevcu ili Pančevu, javne su ustanove kulture i brige o mladima čiji je osnivač lokalna samouprava. Oni predstavljaju “značajan resurs za razvoj odgovorne omladinske politike na lokalnom nivou” (KOMS, 2017b: 44). Upravo to što pripadaju lokalnim samoupravama potencijalno doprinosi tome da ne budu mesto interresorne saradnje nacionalnih politika u oblasti kulture i mladih.

Domovi omladine bi mogli da budu “nosioci strateške brige o mladima” na lokalnom nivou,

naročito pri realizaciji kvalitetnih i standardizovanih usluga obrazovanja, savetovanja i informisanja mladih u oblastima važnim za njihov razvoj, kao što su: *kultura*, aktivizam i volonterizam, aktivno učešće mladih u donošenju odluka, mobilnost, interkulturalnost [...] Kada bi se ova postojeća situacija izmenila tako da domovi omladine poprime oblik omladinskih centara, mladi bi konačno dobili prostor za lokalno delovanje. (KOMS, 2017b: 44)

Drugi primer prostora za kulturnu produkciju i kulturni život mladih su studentski kulturni centri u univerzitetskim gradovima, poput SKC u Beogradu, Novom Sadu, Kragujevcu i Nišu, pa i Doma kulture “Studentski grad” na Novom Beogradu. DKSG Novi Beograd u prethodnom periodu sprovodio je projekat posvećen učešću studenata iz Doma u produkciji savremene umetnosti i potom objavio i priručnik namenjen drugim institucijama zainteresovanim za slične prakse (Gruden, Stojanović, 2024). Dragičević Šešić kritikuje način upravljanja studentskim kulturnim centrima i njihovu vezu, tj. nedostatak veze sa ostatkom kulturnog sistema, s obzirom da su oni u odgovornosti resora prosvete, a ne kulture.

Iako studentski kulturni centri širom Srbije obavljaju izuzetno važnu kulturnu delatnost, njima, najčešće veoma neadekvatno, upravlja sektor za studentski standard Ministarstva prosvete Republike Srbije, a ni univerziteti ni kulturna administracija nisu pozvani čak ni na konsultacije, pa ni kada se odlučuje o ključnim pitanjima poput “racionalizacije” i spajanja ovih centara. (Dragičević Šešić, 2017: 270)

U opštinama u kojima nema domova omladine, studentskih kulturnih centara ili adekvatnih mogućnosti za osnivanje omladinskih klubova pri ustanovama kulture (videti Bogavac, 2021), omladinski klubovi pri lokalnim samoupravama i KZM mogu za mlade da služe kao “alternativni kulturni centri: filmski program; muzički program; debate, tribine; festivali, konferencije, performansi, partiji; pozorište; izložbe; književni program” i dr. (KOMS, 2017b: 33). Sličan potencijal je na početku osnivanja KZM predviđala i sugerisala i Zagorka Golubović (Golubović, Jarić, 2010), o čemu je već bilo reči.

Prema minimalnim standardima za učešće mladih u lokalnoj zajednici (KOMS, 2017b: 30–33) omladinski klub:

- obezbeđuje prostor za okupljanje i kreativno izražavanje mladih, kao i promociju njihovog stvaralaštva, pristup informacijama, opremi i uslugama različitih vrsta;
- služi kao info tačka sa različitim informativnim materijalima (brošure, leci, poster) i besplatnim pristupom internetu;
- pruža individualno i grupno savetovanje;
- organizuje događaje za mlade: promocije, tribine, radionice, izložbe, performanse i dr.;
- obezbeđuje prostor i opremu za kulturnu i umetničku produkciju (muzika, pozorište, video, likovna umetnost, igra...);
- obezbeđuje prostor za aktivnosti organizacija civilnog društva;
- obezbeđuje prostor za rad i aktivnosti neformalnih grupa (studentskih, đачkih, mladih umetnika, bendova i sl.);
- organizator kulturnog života;
- multimedijalni centar.

U navedenom tekstu Dragičević Šešić sugerise da se ustupanje dela prostora javnih ustanova kulture za rad nezavisnih organizacija uvede kao kriterijum za podršku lokalnim samoupravama u okviru programa “Gradovi u fokusu” (2017). Na sličan način ustanove

mogu biti podstaknute da daju prostor na korišćenje mladima. Razmatrajući iskustvo vođenja Omladinskog kluba Šabačkog pozorišta, nekadašnja upravnica ovog pozorišta navodi kako

članovi/članice Omladinskog kluba Šabačkog pozorišta znali su da kažu kako im je posebno važno to što su u okviru gradske institucije kulture dobili svoj prostor za `bleju` [...] I zato, ako u prostoru vaše ustanove ili organizacije, postoji bar jedna mala prostorija, sobica ili kancelarija koja se može nameniti isključivo Omladinskom klubu, vaš program ima mnogo više šanse da uspe. Kada imaju `svoje mesto` [...] mladi se osećaju domaće, dobrodošlo i važno. (Bogavac, 2021: 14)

Ova ustanova naravno nije jedina koja je u prethodnim godinama u domaćem sektoru kulture imala svoj omladinski klub, ili razvijenu mrežu mladih saradnika/ca, volontera/ca i aktivista/kinja, ali je dobar i dokumentovan primer, koji je zbog toga lakše dalje analizirati, ali i distribuirati kao primer dobre prakse. U prethodnom poglavlju upravo sam pokazala da je jedna od glavnih intervencija Omladinskog odbora druge ustanove, Kolarčeve zadužbine u Beogradu, bila u vezi sa prostorom i dovela do otvaranje nove prostorne celine, a koja je potom vodila ka privlačenju nove publike i delimičnoj promeni imidža institucije.

Od svih navedenih oblika javnih prostora koji bi mogli biti korišćeni kao prostori za kulturne aktivnosti mladih, od 60% mladih koji su 2021. godine izjavili da u njihovoj lokalnoj zajednici uopšte postoji javni prostor za provođenje slobodnog vremena mladih, da je on dovoljan procenilo je samo 13% – dok je 47% bilo eksplicitno da nije dovoljan. Pri tome, 22% mladih izjavilo je da nema takvog prostora za mlade u njihovoj lokalnoj zajednici, a 18% da ne znaju da li ga ima ili ne (NSM, 2023: 41). U periodu implementacije Nacionalne strategije za mlade od 2015. do 2021. godine izgrađeno je, opremljeno ili bilo aktivno 65 omladinskih klubova u različitim lokalnim zajednicama u Srbiji, sa ciljem, između ostalog, da se stvore uslovi za kvalitetno provođenje slobodnog vremena, aktivno učešće mladih u društvu, te korišćenje i kreiranje kulturnih sadržaja, navodi se u NSM (NSM, 2023: 37).

Iako je u Strategiji razvoja kulture 2020 – 2029 navedeno da jedinice lokalne samouprave treba da posvete posebnu pažnju ustupanju neiskorišćenih prostora i objekata za potrebe kulture (Ministarstvo kulture, 2020: 58), prema rezultatima istraživanja, jasno je da su prostorni resursi za participaciju mladih u kulturnom životu nedovoljni, a i da je tamo gde eventualno postoje, informisanost o njima ograničena.

Moj fokus je pre svega na prostorima u javnom vlasništvu i onima kojima upravljaju javne institucije, jer odgovornost vidim pre svega u njihovim rukama. Javne prostore i javno upravljanje prostorom vidim kao mere kulturne politike, kao i podržavanje prostora civilnog sektora za mlade i kulturnu participaciju mladih. Privatne/komercijalne prostore ne razmatram kao mere kulturne politike s obzirom da će takvi imati prvenstveno privatni, korporativni interes, a tek indirektno doprinositi javnom interesu mladih i kulturnog razvoja. Prostori udruženja i nezavisnih aktera koje mladi koriste radi kulturnih i umetničkih aktivnosti tek se mogu smatrati merama kulturne politike ukoliko postoji podrška institucija, dok oni često zapravo funkcionišu uprkos lokalnim ili nacionalnim kulturnim politikama koje ih ignorišu, ugrožavaju ili na njihovo ugrožavanje čute (poput Alternativnog kulturnog centra “Gnezdo” u Kruševcu¹¹⁵). Posebno treba biti oprezan s obzirom da prevelik fokus na mogućnosti civilnog sektora da preuzme neke od uloga javnog sektora ostavlja i prostor institucijama da se sve više povlače, čime se smanjuju resursi na raspolaganju za ostvarivanje javnih interesa čemu svedočimo u svim sferama društvenog života.

Između javnih i civilnih prostora za kulturu mladih svakako postoji i velika razlika koja se odnosi na dugoročnost i održivost, tj. kontinuitet, a koji se već pokazao kao ključni indikator uspeha programa kulturne participacije mladih. Jednokratnost ili kratkoročnost podrške koju institucije pružaju pojedinim nezavisnim prostorima za mlade u kulturi otežavaju i onemogućavaju kvalitetnu integraciju mladih u kulturni život i lokalnu zajednicu. Saradnja javnih institucija sa civilnim sektorom jeste važna i poželjna, ali nezavisne organizacije u kulturi u Srbiji pokušavaju da opstanu, a onda i da uspostave tek elementarni dijalog sa javnim sektorom, te ne možemo govoriti o kvalitetnim i stabilnim partnerstvima (Dragičević Šešić, 2017).

U skladu sa odgovornosti javnih institucija da svoju poziciju i delovanje razumeju kao dinamično, politično, višedimenzionalno i relaciono (Tomka, Kisić, Kovo i Kalender, 2017), one su istovremeno dužne i u mogućnosti da odgovaraju na potrebe i interese mladih stanovnika lokalne zajednice, paralelno sa potrebama i interesima struke, i drugih zainteresovanih aktera. Poseban problem predstavlja neiskorišćenost javnog prostora koji se ne stavlja na raspolaganje za ostvarivanje potreba različitih društvenih grupa zbog prioritizacije privatnog interesa, centralizacije – te samim tim i sporosti – odlučivanja, ali i

¹¹⁵ “Alternativni kulturni centar “Gnezdo“ iz Kruševca: Za sigurni prostor bez mržnje i nasilja”, *Masina*, 19. jul 2023.

<https://www.masina.rs/alternativni-kulturni-centar-gnezdo-iz-krusevca-za-sigurni-prostor-bez-mrznje-i-nasilja/>

autocenzure profesionalaca i donosilaca odluka na lokalnom nivou i oslanjanja isključivo na instrukcije “odozgo” (Dragičević Šešić, 2017).

Dodatnu perspektivu u vezi sa upravljanjem prostornim resursima u kulturi koje koriste mladi ponudili su Stanojević, Backović i Vlajić (2022), pišući o uticaju džentrifikacije na omladinsku potkulturu. Govoreći o aktivizmu mladih koji se odvija u zoni kulturne produkcije i potrošnje, i o potrebi da se omoguće prostori za alternativne kulturne aktivnosti mladih, ovi autori pisali su o zgradi BIGZ-a u Beogradu ili nekadašnjoj takozvanoj Kineskoj četvrti u Novom Sadu kao važnim prostorima koji su džentrifikovani. Time su neformalne grupe mladih koje su se okupljale i provodile nestrukturisano kreativno vreme u umetničkim i subkulturnim aktivnostima, van okvira kontrole i upravljanja lokalnih vlasti, izgubile te prostore, makar za takvu upotrebu. Privatizacija BIGZ-a od strane gradskih vlasti u Beogradu dovela je do napuštanja prostorija velikog broja mladih pripadnika alternativne scene.

Problem koji ispitanici primećuju sa ovakvim prostorima i načinima okupljanja mladih jesu česti pokušaji lokalnih vlasti ili nekih omladinskih organizacija da ih preuzmu, istisnu ili ugase [...] U Novom Sadu je došlo do razmimoilaženja između onoga što bismo nazvali “mejnstrimom” i alternative na omladinskoj sceni [...] Kwart na Limanu, Kineska četvrt je džentrifikovan i samim tim u velikoj meri izgubio simbolički značaj koji je imao. Mladi koji su se tu okupljali moraće da potraže neka nova mesta. (Stanojević, Backović i Vlajić, 2022: 34)

Programi Omladinske prestonice Evrope Novi Sad 2019 i Evropske prestonice kulture Novi Sad 2021/2022. godine jesu imali velikog uticaja na lokalnu infrastrukturu za mlade, tj. lokalnu kulturnu infrastrukturu uopšte. Samo u okviru EPK Novi Sad navodi se da je obnovljeno 40.000 kvadratnih metara infrastrukture koja se može koristiti za kulturnu produkciju u gradu i mestima u okolini Novog Sada, kao i da je izgrađeno ili obnovljeno osam takozvanih “kulturnih stanica”¹¹⁶. Ovi projekti rekonstrukcije su pozdravljeni od strane dela kulturne javnosti i struke, dok ih deo kritikuje sa aspekta džentrifikacije i ugrožavanja autentičnog kulturnog života lokalne zajednice ili određenih grupa, neodrživosti ili usmerenosti na spoljašnji imidž pre nego na prioritetne potrebe kulture grada¹¹⁷.

¹¹⁶ Kulturne stanice <https://kulturnestanice.rs/>

¹¹⁷ Fratucan, Marina, “Novi Sad posle Evropske prestonice: Istorijska ili tek navodna godina kulture?”, *NI*, 13. januar 2023. <https://n1info.rs/kultura/novi-sad-posle-evropske-prestonice-kulture/>; Ignjić, Dejan, Moj Novi Sad, “Kakva je slika Novog Sada nakon titule Evropske prestonice kulture?”, *Moj Novi Sad*, 20. mart 2023. <https://www.mojnovisad.com/vesti/kakva-je-slika-novog-sada-nakon-titule-evropske-prestonice-kulture-id53126.html>

U diskusiji o trećem izveštaju ekspertske komisije za EPK posvećenom projektu u Novom Sadu (Third Monitoring Meeting, Report by the ECOC Expert Panel, 2021) upravo je postavio pitanje održivosti i dugoročnog impakta investicija na kulturni život u Novom Sadu. Koordinator projekta su istakli uverenost da upravo rad na infrastrukturi ostavlja dugoročne pozitivne posledice, da će se kulturne stanice i kreativni distrikt razvijati i posle održanja programa EPK, kao i da će dolaziti do novih investicija. Fondacija EPK Novi Sad će nastaviti da bude javno finansirana i da deluje, upravo da bi se održavali ti novoosnovani projekti, navodi se u izveštaju (2021: 8). U analizi novih novosadskih “kulturnih stanica” istraživači projekta INVENT kao glavne probleme u vezi sa funkcionisanjem ovih objekata istakli su izjednačavanje decentralizovane kulturne infrastrukture sa kulturnom demokratijom i participacijom u kulturnom životu, bez daljih razmatranja šta je još potrebno da bi se demokratičnost i šire učešće zaista omogućili, kao i populistički menadžment ovih stanica, koji će uvođenjem većeg broja banalnih i amaterskih programa radi imidža participativnosti, potencijalno obesmisлити programiranje (Petrić, Avi, Geffen, et al. 2023: 39–40).

Dostupni prostori ipak jesu važan faktor. Kao što sam već navela u analizi postojećih pravno-političkih instrumenata za unapređenje kulturne participacije mladih, u važećoj Nacionalnoj strategiji za mlade, čija je implementacija počela 2023. godine, Poseban cilj 2 odnosi se na unapređenje i funkcionalnost prostornih kapaciteta i usluga za mlade u svim jedinicama lokalne samouprave. U okviru ovog posebnog cilja trebalo bi da bude povećan “broj objekata u javnoj svojini koje mladi i udruženja mladih i za mlade koriste i u kojima se kontinuirano sprovode aktivnosti za mlade”, sa namerom da do kraja perioda implementacije NSM 2030. godine budu funkcionalna 174 takva objekta. Prostori bi trebalo da ispunjavaju određene standarde, kao i da se radi na povećanju broja mladih koji te prostore koriste, sa namerom da 25% svih mladih pripada korisnicima takvih prostora do kraja implementacije Strategije. Aktivnosti bi trebalo da teže i ravnomernom korišćenju tih prostora mladih oba pola, kao i da mladi učestvuju u osmišljavanju i odlučivanju o programima koji će se u tim prostorima sprovoditi (NSM, 2023: 74–90).

Na lokalnom nivou, u nedavno donetoj Strategiji razvoja kulture grada Užica, koja predstavlja osnov za sprovođenje programa “Užice – Prestonica kulture Srbije” 2024. godine, dve planirane aktivnosti imaju veze sa unapređenjem pristupa mladih prostorima za kulturu, i to su izgradnja Kulturnog centra za decu i mlade (aktivnost 1.2.6), i adaptiranje jedne

prostorne celine Narodne biblioteke Užica za tinejdžere (aktivnosti 1.2.10). Iz Strategije se vidi da su donosioci odluka nameravali da izgrade Dečji kulturni centar, a da su pod uticajem i pritiskom javnosti preinačili tu nameru tako da budući prostor bude namenjen i za mlade kao najzanemareniju grupu u kulturnom životu Užica (po mišljenju 71% ispitanika u anketi koju su sprovodili u pripremi Strategije). Ovim prostorom plan je da upravlja Gradski kulturni centar Užica, te to neće biti zasebna ustanova kulture (Strategija kulture grada Užica, 2023: 55-56). Time će, između ostalog, eventualne inicijative mladih morati da prolaze kroz procedure odlučivanja ne samo uredništva i uprave novoosnovanog kulturnog centra za decu i mlade, već i celog GKC.

U ovom poglavlju fokus je bio na upravljanju prostorom kao instrumentu kulturne politike, što je bilo evidentno još izgradnjom domova kulture širom zemlje u okviru kulturne politike socijalističke Jugoslavije, a svakako i ranije. Tada izgrađeni domovi omladine, danas aktivni u gradovima poput Beograda, Pančeva i Kragujevca u nadležnosti lokalnih samouprava predstavljaju značajan resurs i potencijalno pružaju mnogo veće mogućnosti za aktivno učešće mladih u kulturnoj produkciji i odlučivanju o radu ustanova kulture nego što je to trenutno slučaj. Studentski kulturni centri u Beogradu, Novom Sadu, Nišu, Kragujevcu, kao i Novom Beogradu deo su resora prosvete te samim tim zasebnog sistema. U društvima u kojima resori javne uprave ne saraduju dobro, a međuresorna saradnja se kontinuirano ispostavlja kao otežana, infrastruktura kulturnog života mladih sastoji se tako od mnoštva izolovanih i fragmentiranih institucionalnih oblika među kojima nema mnogo komunikacije i saradnje. Početkom druge decenije XXI veka lokalne samouprave pronalazile su različite izgovore za neustupanje prostora mladima, imale su predrasude i bile mahom zatvorene ka takvim inicijativama. Skorija istraživanja o korišćenju javnih prostora u lokalnim zajednicama od strane mladih pokazuju da u zavisnosti od opštine, takvih prostora nema uopšte, nema dovoljno, ili mladi nisu informisani o njima. Samo 13% mladih u istraživanju 2021. godine odgovorilo je da u njihovoj sredini postoji javni prostor za provođenje slobodnog vremena mladih i da je on dovoljan.

Domovi omladine i studentski kulturni centri koji u Srbiji postoje već decenijama reklo bi se da ne uspevaju da odgovore na adekvatan način potrebama mladih i omladinske politike, niti je učešće mladih u donošenju odluka u vezi sa njihovim radom značajno. U opštinama u kojima oni ne postoje, preporučuje se osnivanje omladinskih klubova pri ustanovama kulture, lokalnim samoupravama ili KZM, radi unapređenja kulturnog života mladih, kvalitetnog

provođenja slobodnog vremena, ali i participacije mladih. Standardi za pokretanje omladinskih klubova postoje, a značaj odvojenog prostora za mlade koji mogu u kontinuitetu da koriste u postojećim primerima dobre prakse ustanova kulture ističe se kao važan faktor kvaliteta odnosa mladih i datih ustanova. Civilni i privatni sektor u ovom domenu ne mogu da zamene odgovornost javnog, iz različitih razloga. To su prvenstveno kratkoročnost i neizvesna održivost u slučaju nezavisnih inicijativa, i dominacija privatnog i komercijalnog interesa kada je reč o privatnom sektoru i komercijalno, dok bi takvi prostori trebalo da budu dostupni mladima iz svih društvenih grupa.

I kada prostori postoje, oni se ne dodeljuju mladima, iz više razloga: predrasude prema mladima, korišćenje mogućnosti izdavanja i sticanja prihoda, te zbog čekanja odobrenja sa više političke instance, autocenzurisanja ili inertnosti lokalnih donosilaca odluka. U različitim gradovima dolazilo je i do džentrifikacije ili privatizacije spontano korišćenih prostora što je ograničavalo alternativne i supkulturne prakse mladih, između ostalog i u primeru velikih nacionalnih projekata poput EPK Novi Sad.

Prostorni resursi za kulturnu produkciju, pa tako i kulturu mladih, ipak ostaju kao jedna od glavnih rezultata EPK Novi Sad u vidu "kulturnih stanica", planirani su u Nacionalnoj strategiji za mlade 2023 – 2030., kao i lokalnim strategijama kulturnog razvoja poput one u Užicu. Ostaje da se prati da li će se planirano realizovati i održavati, kao i kakvi će se programi sprovoditi i na koji način će se njima upravljati. Ključno je ispratiti da li će biti participativnog upravljanja i to uz učešće različitih mladih ljudi, u skladu sa već brojnim preporukama kako domaćih, tako i međunarodnih organizacija i stručnjaka.

7.3. Omladinski rad i kompetencije zaposlenih u ustanovama kulture

Važan instrument kulturne politike relevantan za analiziranje, ali i unapređenje rodne i uzrasne ravnopravnosti u kulturnoj politici je i kadrovska politika, odnosno strateško rukovođenje ljudskim resursima u kulturi (Dragičević Šešić, 2011a). Kadrovska politika može biti smatrana jednim od instrumenata iz grupe organizacionih kulturnopolitičkih instrumenata, a može se razumeti i kao zaseban instrument. Kadrovska politika u kulturi odnosi se na više oblika planiranja, obezbeđivanja i rukovođenja ljudskim resursima u celom sektoru kulture u širem smislu, kao i u javnim ustanovama kulture, te nacionalnim ili gradskim projektima i manifestacijama u užem smislu ka ostvarivanju zadatih ciljeva – u ovom slučaju, rodnoj i uzrasnoj ravnopravnosti.

Đukić upravljanje ljudskim resursima u kulturi vidi kao “integrativnu politiku” i iako je svrstava u organizacione instrumente, zapravo kaže da ona podrazumeva “integriranje svih instrumenata kulturne politike”, ali i podvlači da konkretan

izbor organizacionih (strateško planiranje kvalifikacija, tipa zapošljavanja i broja radnih mesta), finansijskih (finansiranje stipendiranja, usavršavanja, ličnih primanja zaposlenih i saradnika itd.), pravno-političkih (normiranje poslova i zadataka kroz pravilnike o sistematizaciji radnih mesta, normiranje i ugovaranje rada kroz pravilnike o radu, ugovore o radu itd.) i vrednosno-idejnih instrumenata (pluralizam kvalifikacija, tipovi zapošljenja, mogućnosti obrazovanja itd.) najviše zavisi od idejnog koncepta kulturne politike u određenom strateškom periodu. (Đukić, 2010: 131)

Upravljanje ljudskim resursima se može smatrati međuresornom oblašću zbog suštinski neophodne saradnje sa resorom rada i zapošljavanja, resorom prosvete, ali i drugim (2010: 133). U ovom istraživanju osvetljam neke dodirne tačke ovih instrumenata kulturne politike sa resorima omladinske politike i rodne ravnopravnosti.

Skorašnja analiza šifarnika zanimanja u kulturi i nacionalnog okvira kvalifikacija (Stanojević, Pavlović, 2023) predstavljena na okruglom stolu “Ima li mesta omladinskom radu u

kulturi”¹¹⁸ prepoznala je radna mesta organizatora kulturnih aktivnosti u javnim ustanovama kulture poput arhiva, pozorišta i kulturnih centara kao najadekvatnija za rad sa mladima. Dodatno, istraživači su smatrali da su i saradnici za izložbeni i grafički dizajn, kao i saradnici za digitalizaciju u ustanovama pogodna radna mesta za preuzimanje veće odgovornosti za rad sa mladima u ustanovama, ali su se kolege i kolegice iz arhivske i muzejske delatnosti usprotivile tome¹¹⁹.

U svakom slučaju, dolazi se do teme doedukacije i permanentnog obrazovanja zaposlenih u institucijama kulture. U rumunskoj Strategiji za kulturu i nacionalno nasleđe 2016 – 2020 bilo je propisano prioritetno finansiranje projekata koji se fokusiraju na “ranjive” grupe, među kojima i onih koji jačaju kapacitete zaposlenih u javnim kulturnim institucijama za sprovođenje aktivnosti namenjene ranjivim grupama. Prema podacima Nacionalne asocijacije praktičara/ki omladinskog rada, upravo nedovoljna senzibilisanost za potrebe mladih, te nedostatak edukacije za rad sa mladima, a posebno mladima iz društveno osetljivih grupa deo su ključnih izazova ka unapređenju kvaliteta učešća mladih u kulturnom životu (NAPOR, 2023: 8). U kontekstu kompleksnih zahteva koje savremeno društvo i javne politike stavljaju pred ustanove kulture i kulturni sektor u celini, nužno je doživotno učenje i profesionalno usavršavanje zaposlenih u ovoj oblasti (Dragičević Šešić, 2011a, 2020).

Početak druge decenije ovog veka Dragičević Šešić sugerisala je donošenje plana obuke i dalje edukacije zaposlenih u kulturi Srbije u skladu sa nacionalnim strateškim razvojnim planom u kulturi. U tom periodu pri Univerzitetu umetnosti delovao je Centar za profesionalni razvoj i konsalting u kulturi koji je sproveo veći broj važnih obuka, seminara i treninga, koji je potom prestao sa radom, a ka nacionalnom planu edukacije zaposlenih u kulturi moglo bi se smatrati da je načinjen korak, u okviru Akcionog plana za sprovođenje Strategije za razvoj kulture 2017 – 2027. Ovaj dokument je u svom Opštem cilju 2 upravo adresirao Odgovornu kadrovsku i upravljačku politiku (Akциони plan za sprovođenje Strategije razvoja kulture 2017 – 2027), određivši kao jedan od indikatora stepen ostvarenosti planova stručnog usavršavanja zaposlenih u ustanovama kulture (Akциони plan, 2017: 13). U Akcionom planu je pod aktivnosti 2.1.4. predviđeno Sprovođenje obuka zaposlenih u

¹¹⁸ Okrugli sto je održan 24. marta 2023. godine u organizaciji NAPOR-a u Beogradu. Nakon toga, NAPOR je održao sastanak sa Ministarstvom kulture gde su predstavljene preporuke za određivanje pozicija u institucijama kulture zaduženih za mlade, kao i za dodatno bodovanje projekata koja se realizuju u partnerstvu institucija i organizacija. Potom je pripremljen Predlog praktične politike, koji se ipak fokusirao samo na preporuku u vezi sa izmenama Uredbe o finansiranju projekata u kulturi.

¹¹⁹ Istraživači su neobjavljenu analizu predstavili na okruglom stolu na kojem sam prisustvovala, a potom je uputili prisutnima putem e-maila.

ustanovama, predstavnika JLS i drugih subjekata u kulturi u oblasti menadžmenta u kulturi, sa očekivanim rezultatom unapređenja ljudskih resursa prema utvrđenim programima obuka (str. 14). Aktivnost 2.1.5 odnosila se na Utvrđivanje stanja ljudskih resursa u ustanovama kulture, sa ciljem izrade analize stanja prema oblastima u kulturi sa preporukama, na osnovu koje bi bio izrađen navedeni Plan razvoja ljudskih resursa u ustanovama kulture. Što se tiče usavršavanja zaposlenih u kulturi specifično za rad sa decom i mladima, kao jedan od indikatora za praćenje sprovođenja aktivnosti 9.1.1. Uspostavljanje systemske saradnje ustanova zaštite kulturnog nasleđa i školskih ustanova osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja određen je Broj obuka stručnjaka za interpretaciju kulturnog nasleđa deci i mladima (Akcioni plan, 2017: 33). Usavršavanje zaposlenih u javnom sektoru nalazi se i u gradskim strategijama razvoja kulture, te je tako 2019. godine u Novom Sadu sproveden izuzetan program edukacija svih ustanova kulture u gradu pod nazivom “Projekat 33” sa fokusom na izradu strateških planova ustanova¹²⁰.

U Strategiji razvoja kulture od 2020. do 2029. godine navodi se da iako u pravnom okviru nema ograničenja da ustanove uspostavljaju jasne procedure rada, upravljačku i kadrovsku politiku utemeljenu na strateškom planiranju, organizovanju, vođstvu i kontroli, to se u praksi ne dešava zbog „nedovoljnih upravljačkih kompetencija rukovodilaca i članova upravnih odbora, čak i kada je reč o osobama od ugleda“ (Ministarstvo kulture, 2020: 34—35). Uprkos konstatovanju u Strategiji, donosioci odluka i dalje po pravilu za rukovodioce/teljke ustanova postavljaju pre svega politički podobne osobe, a tek potom dokazane profesionalce iz struke. Edukacija kadrova u kulturi u Strategiji se pominje u kontekstu jačanja kapaciteta za samostalno prikupljanje finansijskih sredstava (2020: 61), ali i kao zasebna Mera 1.6. kojom je predviđeno “unapređenje kadrovskih kapaciteta ustanova kulture” i “kontinuirano obrazovanje, obučavanje i usavršavanje stručnog kadra u ustanovama kulture, Ministarstvu kulture, autonomnim pokrajinama i JLS kroz programe celoživotnog učenja i razmene”, i to kako u smislu domaćih, tako i međunarodnih programa (2020: 63). Verovatno prateći nacionalnu strategiju, Strategija razvoja kulture grada Sombora predviđa Definisane plana i realizaciju obuka za zaposlene u kulturi (i turizmu), te praćenje procenta zaposlenih koji su prošli neki vid stručne obuke (Strategija razvoja kulture grada Sombora 2021 – 2025, str. 101). Slično je planirano i u Strategiji kulturnog razvoja grada Užica 2024 – 2029 (str. 61).

¹²⁰ Projekat 33: strateško planiranje rada ustanova kulture u Novom Sadu <https://projekat33.wordpress.com/>

Zavod za proučavanje kulturnog razvitka sproveo je niz istraživanja o stanju i potrebama ljudskih resursa u domaćem sektoru kulture u periodu od 2006. do 2010. godine, ali nakon toga ova tema nije više bila jednako zastupljena u njihovim programima rada. U tom periodu mogućnosti stručnog usavršavanja su češće ocenjivane negativno nego pozitivno, sa čak polovinom ispitanih radnika u kulturi koji su procenjivali da njihovi profesionalni kapaciteti nisu dovoljno iskorišćeni (Jokić, Mijatović, Mrđa, 2008: 57). Prema istom tekstu, pola zaposlenih u kulturi prolazilo je kroz neke obuke u prethodnih 5 godina, dok druga polovina nije – 52% prema 48% (2008: 39). Menadžment ljudskih resursa je nedovoljno često bio tema programa doedukacije u kulturi, sa 12% ispitanika koji su pohađali obrazovne programe na tu temu, a 37% bilo zainteresovano da pohađa. Jedna četvrtina kolega navela je da nije pohađala dalje obuke jer nije bilo podrške ustanove u kojoj rade (2008: 40). U navođenju tema doedukacije za koje smatraju da su im potrebni u okviru ovog istraživanja 2008. godine, kolege u institucijama nisu specifično naveli rad sa mladima (ili decom) (2008: 46).

Saradnja javnih ustanova sa organizacijama posvećenim deci i mladima koje postoje širom zemlje i sa mrežama takvih organizacija¹²¹ mogla bi značajno da unapredi kapacitete javnih kulturnih institucija za rad sa ovom grupom, posebno kada institucija nije specijalizovana za proizvodnju kulturnih sadržaja za decu i mlade, te nema kadrove sa adekvatnim znanjem i kompetencijama.

Jasno je da bi udruženja koja se bave zaštitom dece i dečjih prava mogla da budu veoma dobri strateški partneri ustanovama kulture, i to ne samo onima čiji je predmet rada dečja kultura i kultura za decu, a kakvih ima tek u nekoliko gradova Srbije. Upravo preko mreže ovakvih organizacija mogle bi se sve ustanove kulture širom Srbije angažovati i na kreiranju programa, aktivnosti i projekata u ovom domenu, a nedostatak snaga i kompetencija rešiti partnerstvom sa organizacijama civilnog sektora. (Dragičević Šešić, 2017: 278)

Dragičević Šešić tako doprinosi argumentaciji za nužnu saradnju javnog sektora sa civilnim organizacijama, kako na sprovođenju programa za mlade, tako i jačanju kompetencija zaposlenih u javnim institucijama za rad sa mladima unutar ustanove.

Mrđa je sugerisao i jačanje kapaciteta nastavnika za rad na razvijanju kulturnih interesovanja i praksi mladih, u čemu mi se čini da saradnja sa civilnim sektorom takođe može da bude

¹²¹ Kada se radi o ciljnoj grupi mladih, najrelevantniji savezi organizacija civilnog društva na nacionalnom nivou su već pomenute Krovna organizacija mladih Srbije i Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada.

dragocena.: “Kontinuirana edukacija iz oblasti kulture je potrebna, jer više nije moguće da kulturu koju su stekli nastavnici i profesori prenesu učenicima i studentima jednom za ceo život” (Mrđa, 2011b: 132). Strategija kulturnog razvoja grada Sombora predviđa uključivanje nastavnika u rad upravnih odbora ustanova kulture (2021: 103).

Sa druge strane, važeća Nacionalna strategija za mlade u Meri 1.3. radi unapređenja kontinuiteta, praktične orijentacije i efikasnosti programa omladinskog rada predviđa njihovu realizaciju u saradnji sa lokalnim institucijama obrazovanja, zdravlja, kulture, medija i dr. “uz obaveznu konsultaciju sa mladima” (NSM, 2023: 87), umesto, kao što je do sada bila dominantna praksa, u okvirima civilnog sektora.

“Omladinski rad” je planirani, dugoročni proces neformalnog obrazovanja mladih sa ciljem podržavanja mladih u procesu osamostaljivanja, ličnom i socijalnom razvoju. Mladi u programima omladinskog rada učestvuju dobrovoljno i kroz njega stiču veštine, znanje i kompetencije. Omladinski rad je komplementaran formalnom obrazovanju, a sprovode ga omladinski radnici (NAPOR, 2009). Prema Smernicama za osiguranje kvaliteta programa omladinskog rada, omladinski rad zasnovan na slobodnom vremenu, na kojem mi je najveći fokus,

uključuje igre, sport, kulturno-umetničke aktivnosti sa ciljem razvoja fizičkih, intelektualnih i dr. potencijala mladih. Omogućuje socijalizaciju i prevenciju, te ima ciljano obrazovni karakter kroz skriveni kurikulum. Ovaj tip omladinskog rada predstavlja prvu stepenicu da bi se mladi uključili u druge tipove omladinskog rada. (NAPOR, 2009: 3)

Aktivnost 1.3.2.2. u okviru ove mere NSM obuhvata uspostavljanje i primenu mehanizma kontinuirane saradnje programa omladinskog rada i lokalnih institucija. Ipak, za to uopšte nisu planirana finansijska sredstva za prve tri godine implementacije (Akcioni plan, 2023: 18), što smatram problematičnim i indikativnim za način na koji se pristupa ovoj temi. Ipak, moguće je da se planiranje i odvajanje sredstava očekuje na lokalnom nivou, pa stoga budžet za aktivnost nije naveden uopšte u ovom nacionalnom dokumentu.

Ovakvu saradnju stručnjaci u oblasti omladinskog rada definišu kao “međusektorsku uslugu”. Karakteristike međusektorskih usluga su između ostalog dugoročnost, o čemu sam već pisala kao o jednom od ključnih indikatora uspešnosti uključivanja mladih u kulturne programe, te finansiranje iz budžeta lokalne samouprave. “Ono što razlikuje ovu uslugu od drugih vidova

saradnje između organizacija i institucija je to što se za nju odlučuje kada je potrebno uspostaviti sistemsku, kontinuiranu podršku mladima u zadovoljenju dugoročnih potreba ili rešavanju problema” (Urban Stream, 2022: 9). Razvoj dugoročne saradnje institucija kulture sa organizacijama radi zajedničkog sprovođenja programa omladinskog rada upravo je jedan od primera međusektorske usluge u ovoj publikaciji. Smernice nalažu da se usluga kreira u partnerstvu radnika/ca u kulturi i omladinskih radnika/ca, i da podrazumeva višemesečni rad sa mladima. “Kroz ovaj program mladima se omogućava da se na interaktivan način bolje upoznaju sa sadržajima institucije kulture, kritički promišljaju, kao i da potom sami kreiraju program za svoje vršnjake” (Urban Stream, 2022: 7).

U postojećem lokalnom kontekstu, umetničko i kulturno stvaralaštvo za mlade i pogotovo, mladih i *sa* mladima, često se pronalazi u civilnom sektoru. Tako je, na primer, grupa mladih pozorišnih profesionalaca u okviru Nacionalnog saveza pozorišta za decu i mlade ASITEŽ Srbije, među kojima sam i ja bila, 2016. godine inicirala program Malih pozorišnih eksperata¹²², čiju realizaciju će vremenom preuzeti kolege iz ansambla “Tri groša”, a potom uvesti i aktivnosti za nešto starije, Mlade pozorišne eksperte, na kojima će ostvariti saradnju sa Narodnim pozorištem u Beogradu¹²³.

Sa druge strane, rad nezavisnog sektora u kulturi često se od strane onih na pozicijama moći doživljava kao “amaterski, volonterski i hobistički”, nasuprot profesionalnom (Višnić, Dragojević, 2008: 13). Taktičko povezivanje i umrežavanje nezavisnih organizacija u kulturi, u borbi za participativne kulturne politike i kulturnu raznolikost, sa omladinskim organizacijama, sa kojima dele deo ciljeva, metoda i ciljnih grupa, donosi dodatni rizik u tom smeru; pojačane percepcije celog polja nezavisne kulture kao one koju čine mladi ili koja je namenjena mladima, te njeno izuzimanje iz kulturnog sistema i ograničavanje na omladinski sistem, do koje dolazi zbog “sklonosti lokalnih obnašatelja vlasti pojednostavljivanju i kratkoročnom sagledavanju“ (Višnić, Dragojević, 2008: 42). Prema civilnom sektoru u kulturi otpori su često utemeljeni i u percepciji da on pripada propagandi “zapadnih vrednosti poput rodne ravnopravnosti”, kao i da promoviše kulturu zabave ili supkulturne prakse (Dragičević Šešić, 2017). Jedan od programa jačanja kapaciteta profesionalaca u sektoru kulture koji deluje u nezavisnom sektoru već više od 10 godina na domaćoj sceni je

¹²² Mali pozorišni eksperti <https://www.facebook.com/malipozorisnieksperti/>

¹²³ Konkurs za učesnike programa Mladi pozorišni eksperti Narodnog pozorišta

<https://www.narodnopoziroiste.rs/vesti/poziv-za-prijave-za-petu-generaciju-programa-mladi-pozorisni-eksperti>

“Kreativno mentorstvo”, koje primenjuje metodu individualnog, dobrovoljnog mentorstva između profesionalaca radi ličnog i profesionalnog razvoja¹²⁴.

Ipak, da bi omladinski rad sistemski iskoračio iz civilnog sektora, kao što se navodi u Akcionom planu za sprovođenje NSM, kao i da bi došlo do ozbiljnijih poboljšanja i promena unutar samih ustanova kulture, čini se da bi kompetencije omladinskih radnika/ca, i/ili lokalnih koordinatora/ki za mlade (Krovna organizacija mladih Srbije, 2017b: 19–21), trebalo ubuduće makar u određenoj meri da budu prisutne u radu ustanova kulture. Isto se odnosi i na tela i organe upravljanja kulturnim životom. Ukoliko se složimo da postojeći programi i način funkcionisanja sektora kulture ne zadovoljavaju potrebe mladih i ne omogućavaju njihovu maksimalnu participaciju, a da je jedan (premda ne i jedini!) deo uzroka u postojećim kadrovima i kadrovskim politikama, takve smernice su dragocene za razmatranje i planiranje mogućih intervencija. Na primer, u kulturnom sektoru grada Užica planira se izmena sistematizacije radnih mesta u ustanovama kulture 2025. godine te bi tu potencijalno bilo moguće napraviti neki iskorak u ovom smeru (Strategija razvoja kulture grada Užica 2024 – 2029., aktivnost 1.1.10, str. 53).

Navedene kompetencije, uslove i kriterijume za angažovanje prilagodila sam za svrhu ovog istraživanja na sledeći način.

Zaposleni u ustanovama kulture zaduženi za rad sa mladima i za mlade:

- Kreiraju i sprovode aktivnosti namenjene mladima u skladu sa delokrugom rada i strateškim dokumentima iz oblasti omladinske politike;
- Znaju i razumeju ulogu različitih institucija koje se bave mladima na lokalnom nivou i aktivno zagovara, inicira i podržava uspostavljanje saradnje i partnerstva, kanala za participaciju mladih, programe za mlade i drugo;
- Uspešno komuniciraju, razmenjuju informacije i saraduju sa lokalnim i drugim institucijama, organizacijama i udruženjima koja se bave pitanjima mladih;
- Poznaju, razumeju i primenjuju u praksi osnovna nacionalna i lokalna dokumenta iz oblasti omladinske politike (Nacionalnu strategiju za mlade – NSM, Zakon o mladima – ZOM, Lokalni akcioni plan za mlade – LAP);

¹²⁴ Kreativno mentorstvo <https://www.kreativnomentorstvo.com/>. Imala sam priliku da budem deo tima ovog programa od 2014. do 2019. godine, upoznavši se detaljnije sa potrebama za usavršavanjem profesionalaca u kulturi prvenstveno, ali ne isključivo, mlađe generacije.

- Poseduju osnovna znanja o evropskim trendovima u oblasti omladinske politike i omladinskog rada;
- Uspešno komuniciraju, razmenjuju informacije i sarađuju sa mladima;
- Upoznati su sa teorijom i praksom u oblasti ostvarivanja ljudskih prava, načelima nediskriminacije i rodne ravnopravnosti, osnovnim elementima socijalne inkluzije, razvojem multidisciplinarnog pristupa u obezbeđivanju jednakih mogućnosti za osobe koje pripadaju osetljivim grupama, kao i osnovnim i međunarodnim dokumentima koji regulišu te oblasti;
- Razumeju potrebe mladih iz osetljivih grupa i uključuju ih u aktivnosti ustanove i načine senzibilisanja ustanove za njihove potrebe;
- Poznaju osnove volonterizma.

Prema istom izvoru, zaposleni u ustanovama i institucijama [za mlade] “imaju obavezu da:

- tretiraju mlade ljude sa poštovanjem;
- promovišu prava mladih, podstiču i rade na osnaživanju mladih da donose svoje izbore i odluke, kao i da aktivno učestvuju u procesima donošenja odluka u svojoj društvenoj zajednici;
- promovišu i obezbeđuju bezbednost i sigurnost mladih;
- te doprinose promovisanju društva koje prepoznaje mlade kao svoje ravnopravne članove” (KOMS, 2017b: 40).

Ova tema blisko je povezana i sa prethodnom temom prostornih resursa za mlade, posebno prostora unutar ustanova kulture i različitim idejama “omladinskih klubova”. Omladinski klubovi pre svega se razumeju kao prostori, ali to mogu biti i programi ili tela koja se osnivaju unutar ustanova kulture ili drugih struktura radi testiranja i realizacije različitih oblika kulturne participacije mladih. U svakom slučaju kompetentni omladinski radnici ili umetnički pedagozi, edukatori ili socio-kulturni animatori, u ovim procesima su od ključnog značaja.

Pogledajmo postojeće primere iz prakse. Već sam istakla da je među glavne uvide projekta “Tejk Over” Kolarčeve zadužbine od 2015. do 2017. godine isticana potreba za uspostavljanjem dobrog odnosa između zaposlenih i mladih saradnika, te da ključ uspeha takvih projekata uključivanja mladih u rad ustanove leži u profesionalcima koji će mlade prihvatiti i raditi sa njima (Đeković, 2017). U priručniku za osnivanje omladinskih klubova

pri pozorištima, koji smo objavili u Nacionalnom savezu pozorišta za decu i mlade (Bogavac, 2021), posebna uloga i mesto dati su upravo osobi koja vodi i brine o omladinskoj grupi – omladinskom radniku/ci ili u ovom slučaju, dramskom pedagogu/pedagoškinji¹²⁵.

Minja Bogavac, autorka priručnika ističe da je ovo lice takoreći jedini resurs u koji je potrebno da pozorište uloži, dok sve drugo već ima obezbeđeno i na raspolaganju, a da se ta investicija u svakom slučaju i višestruko isplati. Kako naše institucije kulture, posebno u manjim mestima, a priručnik je napisan na osnovu iskustva u Šapcu, zaista rade sa ograničenim finansijskim resursima koji ne pokrivaju ni osnovne potrebe, autorka dodatno potvrđuje da se ustanove ne smeju zadovoljavati time da ovaj posao neko obavlja volonterski, posebno s obzirom da je u takvom poduhvatu ključan kontinuitet i dovoljno vremena na raspolaganju.

Skoro sve zavisi od rada, talenta i entuzijazma ove osobe, pa vam zato, sigurno, treba mogućnost da ovu osobu platite. Čak i kada vam se čini da postoji kompetentna, odrasla osoba koja bi ovo, za vas, radila volonterski, treba da budete svesni da to nije u redu, nije fer i nije korektno; nosi veliki rizik da vam se grupa mladih koju ste okupili rasformira kada vaš pedagog-volonter bude morao da se posveti nečemu od čega živi i plaća račune. (Bogavac, 2021: 19)

Ovaj posao ne može da obavlja tek bilo koje lice, već samo ono koje ima relevantna znanja, veštine, ali i osobine, u koje Bogavac ubraja “strpljenje, taktičnost, razumevanje za mlade i njihove specifične probleme; zatim dobra komunikacija, izražena empatija, veštine organizacije, poznavanje oblasti i tema kojima se vaš kolektiv bavi” (Bogavac, 2021: 20), ali i kontrolisanje lične sujete i težnje ka postignućima i uspešnim rezultatima, na štetu dugoročnog procesa (Bogavac, 2021: 45).

Nezavisna regionalna platforma mladih profesionalaca u pozorištu za decu i mlade “Od malih nogu” u svom istraživanju stanja u oblasti izvođačkih umetnosti za decu i mlade u regionu (2021) upravo je izdvojila kao jedan od važnih problema nepostojanje edukacije za profesionalce. Na nivou formalnog obrazovanja na dramskim akademijama u regionu osim u Osijeku ne postoji nigde ni predmet, a kamoli smer namenjen stvaralaštvu za i sa decom i mladima. Programe dodatnog, neformalnog obrazovanja sprovode sporadično festivali pozorišta za decu, ili nacionalni ASITEŽ savezi. “Na pitanje na kojim edukacijama u oblasti

¹²⁵ Jedan od odgovarajućih obrazovnih profila koji je naveden je master primenjenog pozorišta, studijskog programa koji od nedavno postoji na Akademiji umetnosti u Novom Sadu.

pozorišta za decu i mlade ste učestvovali do sada, dobili smo vrlo malo konkretnih odgovora, ali i značajnu količinu onih koji nisu razumeli pitanje” (Od malih nogu, 2021: 3).

Kontinuirani rad sa mladima, sticanje njihovog poverenja i briga, ne samo za rezultate i korisnost ustanovi, nego i za njihovu dobrobit i razvoj, nosi i određene specifičnosti. Bogavac sugerije da je potrebno da omladinski radnik/ca, tj. dramski pedagog bude spreman da reaguje na situacije poput zloupotrebe alkohola i psihoaktivnih supstanci, nasilja ili seksualnog uznemiravanja, nesmotrenog ili neprimerenog ponašanja članova Omladinskog kluba u javnosti, ličnih sukoba između vršnjaka u grupi, kao i ličnih i porodičnih problema članova/ica grupe (Bogavac, 2021: 58).

Sa druge strane, uspešnost ovakvih programa zavisi od uključivanja i drugih zaposlenih te institucije, a ne samo te jedne osobe – omladinskog radnika/ce, animatora/ke ili pedagoga/škinje, u saradnju sa mladima i njihovu integraciju u rad ustanove. Bogavac podvlači da što više odraslih zaposlenih treba da se uključi u rad sa mladima, da programi mladih dobiju mesto u repertoaru ustanove i njenoj promociji, čak i da svi eksterni saradnici/ce i gostujući umetnici/e treba da budu obavešteni o postojanju omladinske grupe i ohrabreni da na neki način ostvare saradnju sa njom (2021: 56).

U slučaju angažovanja volontera, koji su po rezultatima istraživanja Kisić (2010) u kontekstu domaćih muzejskih institucija bili skoro isključivo mladi, dobre prakse uključuju uvršćivanje volonterskih programa u strateško planiranje, postojanje jasnih smernica za integraciju volontera u rad muzeja, precizno definisanje zadataka, osmišljavanje strategije privlačenja i angažovanja volontera, obuku i podršku, dokumentovanje i evaluaciju na osnovu kojih će se donositi potrebne promene i unapređenja, te naposljetku zagovaranje za razvoj volonterskih programa generalno (Kisić 2010: 119–123). Nadam se da će ovo biti uzeto u obzir prilikom izrade plana volontiranja u ustanovama kulture i na gradskim manifestacijama grada Sombora, te formiranja volonterskog servisa na nivou grada koji bi uključivao aktivnosti u oblasti kulture, predviđene somborskom Strategijom razvoja kulture (Strategija razvoja kulture grada Sombora 2021 – 2025, str. 105). Slično tome, u Vodiču za organizovanje kvalitetnih radnih praksi (Manić Radoičić, Stanojević, Đurović, 2021) ističe se važnost kvalitetnih i ravnopravnih uslova rada praktikanata sa ostalim zaposlenima, transparentnost, ograničeno trajanje, fokus na učenje praktikanata, kao i potencijal mentorskih odnosa. Ovo će biti posebno značajno u Užicu, gde je lokalna strategija razvoja kulture predvidela ne samo angažovanje volontera za programske aktivnosti ustanova (Strategija razvoja kulture grada

Užica, aktivnost 1.4.3, str. 61), već i uvođenje mentorstva i stručnih praksi u šest ustanova kulture do kraja perioda realizacije strategije 2029. godine (aktivnost 1.4.5., str. 62).

Kako se kao jedna od glavnih prepreka kvalitetnijem uključivanju mladih u rad ustanova kulture, kao i realizovanju adekvatnijih programa za mlade koji bi privukli i zadržali njihovo interesovanje, ističe pristup i uloga zaposlenih u sektoru kulture, potrebno je preispitivati adultizam među profesionalcima, kao i među donosiocima odluka u polju.

*Samorefleksija u kontekstu adultizma u kulturi*¹²⁶

Na osnovu pitanja koja postavljaju Bertran, Bruks i Domingez (Bertrand, Brooks, Dominguez, 2020: 22), inicijalno osmišljenih u kontekstu obrazovanja i donošenja odluka u obrazovnom polju, predlažem adaptirani set pitanja kao listu za samoproveru profesionalaca/ki u sektoru kulture i donosilaca/teljki odluka u kulturnoj politici, koji žele da na etičan način omoguće učešće mladih u kulturnoj politici, pa i kulturnom životu u širem smislu.

Adaptirani alat za samorefleksiju profesionalaca/ki u kulturi izgledao bi na sledeći način:

- Kako sve adultizam utiče na Vaš rad lično?
 - Kako možete da se konfrontirate sa tim adultizmom na međuljudskom, programskom i sadržinskom, estetskom, institucionalnom, pa i društvenom nivou?
- Kako je institucionalizovani adultizam povezan sa upravljanjem kulturnom produkcijom, recepcijom, participacijom, razmenom i politikom?
 - Kako Vi možete svojim radom da učinite strukturno poreklo i uticaj adultizma vidljivijim i jasnijim?
- Kako Vas adultizam potencijalno sprečava da bolje razumete načine na koji mladi učestvuju u kulturnoj produkciji ili odlučivanju u kulturi?
 - Kako Vaš rad može da pruži platformu programima i procesima mladih koje se već dešavaju?

¹²⁶ Alat sam prethodno usmeno predstavila na Međunarodnoj konferenciji istraživanja u kulturnoj politici ICCPR u septembru 2022. godine u Antverpenu, u okviru izlaganja "Discourses and Limitations of Participation: Adultism in Cultural Policies". Alat je adaptiran u okviru projekta FDU "Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje lokalnih resursa za i sa lokalnom zajednicom – 744648" (EPICA), rukovoditeljke dr Nine Mihaljinac, uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije.

- Kako se adultizam ukršta sa drugim oblicima društvene nepravde poput roda i rodnog identiteta, seksualne orijentacije, diskriminacije na osnovu fizičkih i mentalnih sposobnosti ili zdravstvenog stanja, materijalnog položaja, verske ili etničke pripadnosti i dr.?
 - Kako se Vaš rad odnosi prema adultizmu koji doživljavaju mladi koji su višestruko diskriminirani?
- Razmotrite kako participativni procesi odlučivanja zajedno sa mladima mogu da izgledaju u praksi u Vašem radu. Identifikujte eksplicitne strategije da primenite ovo u svom radu kao profesionalac/ka u kulturi i donosilac/teljka odluka u kulturnoj politici.

Autorke tvrde da su za omogućavanje prave ravnopravnosti i zajedničkog stvaranja neophodne i lične, kolektivne, kao i institucionalne mere, koje obuhvataju:

- refleksiju i lično pozicioniranje;
- dizajn sa mladima u središtu, a što obuhvata fleksibilnost, prilagodljivost i prihvatanje neizvesnosti, te prioritizovanje procesa nad proizvodom;
- odgovornost uključenih odraslih (Bertrand, Brooks, Dominguez, 2020).

U slučaju da ovaj pristup nedostaje, participacija će lako biti zamenjena *tokenizmom*. Aktivnosti i zajednički rezultati moraju da doprinesu ne samo institucijama, već i da koriste samim marginalizovanim grupama, u ovom slučaju mladima. Svesna namera i transparentnost moraju da budu deo procesa rada sa mladima, kako bi proces bio refleksivan i odgovoran. U procesima donošenja odluka u kulturi ovo bi ponekad značilo promene prioriteta, dok bi sami procesi morali da budu dizajnirani tako da mogu da se prilagode različitim potrebama učesnika, kao i da dozvole da učesnici grade svoje kapacitete i osećaju vlasništvo nad procesom i rezultatom. Naravno da postoje izazovi u uspešnoj participaciji mladih u različitim procesima: nekada im nedostaju relevantne veštine ili im je potrebna određena doza vođstva ili podrške od strane odraslih. Ta podrška ipak mora da bude ponuđena pažljivo. Radi se o kompleksnom i ne nužno urednom procesu, koji ne može biti u svakom detalju isplaniran i pripremljen.

U ovom poglavlju osvrnula sam se na ulogu upravljanja ljudskim resursima u kulturi, u unapređenju omladinske participacije u – pre svega, javnom – kulturnom životu. Razvoj kadrova u ustanovama kulture navodi se kao važan prioritet u strateškim dokumentima u kulturi, ali su poslednja nacionalna istraživanja u toj oblasti sprovedena pre deceniju i po.

Edukacije i usavršavanja koja se u tim dokumentima pominju, pre svega su fokusirana na menadžerska znanja i veštine prikupljanja novčanih sredstava, u skladu sa logikom veće “samoodrživosti” ustanova kulture. Stručnjaci sugerišu kontinuiranu realizaciju programa za usavršavanja kadrova u kulturi, uključujući one posvećene radu sa decom i mladima, u kojima posebnu podršku može da pruži civilni sektor. U važećoj strategiji za mlade predviđena je realizacija programa omladinskog rada u saradnji sa ustanovama kulture radi unapređenja efikasnosti i dugoročnosti takvih programa, a udruženi omladinski radnici pokrenuli su niz inicijativa sa ciljem uvođenja omladinskog rada ili rada sa mladima u opise radnih mesta u ustanovama kulture, ili novih radnih mesta u sistematizacije zaposlenih. Trenutno su programi uključivanja mladih u rad ustanova kulture na nivou izuzetka i pre svega zasluga zainteresovanih pojedinaca, koji se ne susreću uvek sa podrškom ostatka tima. Kompetencije omladinskih radnika/ca mogle bi i trebalo bi da se uvrste postepeno u kompetencije zaposlenih u javnim kulturnim institucijama koji bi radili sa mladima, a kolektivima i institucijama u umetnosti ponuđen je alat za samorefleksiju na temu predrasuda prema mladima i adultizma koji otežava značajnije učešće i doprinos mladih u njihovom radu.

7.4. Obrazovanje, rad i rukovodstvo žena u umetnosti¹²⁷

Kadrovska politika oličena je, pre svega, u politikama umetničkog obrazovanja (što je međuresorno polje kada se radi o osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju), ali i u politikama doživotnog učenja i upravljanja znanjem, edukacije i reedukacije kadrova, novih specijalizacija i usavršavanja u sektoru (Dragičević Šešić, 2011a). Potom, u politikama zapošljavanja u javnom sektoru u kulturi, procedurama i praksama izbora rukovodilaca i organa rukovođenja, te evaluiranja, nagrađivanja, pa i sankcionisanja zaposlenih i drugih aktera u kulturi (premda ovo može delimično spadati i u vrednosno-idejne instrumente kulturne politike).

Ako govorimo o obrazovnim institucijama u sektoru umetnosti i kulture, najveća odgovornost leži u sadržaju nastavnih planova i programa koji će biti pruženi učesnicima/ama i studentima/kinjama, a koji je potrebno da u mnogo većoj meri, kada se fokusiramo na ciljeve rodne ravnopravnosti, reflektuju na doprinos žena kulturnoj istoriji, kao i na prepreke sa kojima su se žene suočavale i nastavljaju da se suočavaju u umetničkoj produkciji. Kurikulum se u feminističkim analizama javnih politika ističe kao ključan za unapređenje kompetencija budućih generacija profesionalaca (Kanenberg, Leal, Erich, 2019), u ovom slučaju u kulturi. To podjednako važi i za eksplicitne teme programa, kao i za druga znanja koja ne moraju nužno da podvlače feminističku perspektivu, već da predstave doprinos umetnica i stručnjakinja kulturnoj istoriji.

Iskustva radnica u kulturi prema empirijskom istraživanju i intervjuima sprovedenim u okviru prethodno detaljnije predstavljenog projekta “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” tokom 2021. godine su raznolika, od toga da negiraju bilo kakvo iskustvo rodno-osvešćenog obrazovanja do tvrdnji da je obrazovanje bilo potpuno adekvatno i ravnopravno.

Tako je iskustvo rodno-osvešćenog obrazovanja u oblasti arhitekture za jednu od naših sagovornica bilo skromno.

¹²⁷ Intervjui čiji se izvodi nalaze u ovom poglavlju sprovedeni su u okviru projekta “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” NKSS uz podršku UNESKO Fonda za kulturnu raznolikost, Ministarstva kulture i Sekretarijata za kulturu grada Beograda i prethodno su objavljeni na srpskom i engleskom jeziku u monografiji “Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji” / “Gender and Labor in the Cultural Field of Serbia” (Cvetičanin, Nikolić, Bobičić, 2023).

Svesno se o tome, zapravo, nije pričalo nikad. Ja u čitavom iskustvu na fakultetu, tu sad ubrajam i sve ove godine nakon završenog fakulteta, mislim da sam jednom u životu čula predavanje o nečemu što bi bilo gender perspektiva u arhitekturi (...) Ono što se dešavalo jeste nekako veći fokus na žene arhitekta, to da. Dok sam ja studirala i ne toliko. Spominjale su se žene kad su bile važne, ali se ne sećam da je neko svesno to htelo da istakne. (30 – 40 godina, arhitektica, univerzitetska nastavnica / NVO)

Ona se ne seća da je rodna perspektiva bila svesno isticana tokom njenog obrazovanja. U poslednje vreme primećuje nešto veći fokus na žene među arhitektama, ali navodi da je jednom u životu imala priliku da čuje predavanje o rodnoj (gender) perspektivi u svojoj struci. Već u ovom malom iskazu dva puta se pojavljuje reč “svesno”, a takođe koleginica nekoliko puta menja tok misli što ukazuje na to da nije često o ovoj temi razgovarala i razmišljala i da joj se otvaraju nove slike i priseća se dok odgovara na pitanje. Skrećem pažnju i na sintagmu “kada su bile važne”.

Bilo je, naravno. To je istorija i teorija svetske književnosti i mi smo apsolutno, od antičke književnosti do XX veka potpuno jednako, ravnopravno... Mi zapravo uopšte nismo pravili neku veliku razliku... Nismo toliko insistirali na ženskom pismu. Mi smo sve književnice koje su relevantne za istoriju književnosti vrlo, vrlo pažljivo proučavali, i čak i u teoriji i u istoriji književnosti i u književnoj kritici, toliko koliko ih je bilo. (56 godina, kulturološkinja, kulturna institucija / NVO)

Ova sagovornica, koja se obrazovala u domenu književnosti takođe je menjala u određenoj meri tok misli dok je govorila i imala nekoliko skretanja. Isprva je koristila termine poput “apsolutno”, “potpuno” i “ravnopravno”, govoreći da nije pravljen velika razlika, da bi u drugom delu govorila da nije bilo “insistiranja” na ženskom pismu. Ovaj izostanak insistiranja kao da se postavlja u ravan sa “ravnopravnošću”, što je deo tzv. *rodno neutralne* perspektive u obrazovanju. Potom u iskazu vidimo da su u kurikulum bile uključene one književnice koje su “relevantne” i onoliko “koliko ih je bilo”, što zanemaruje sam proces određivanja ko je relevantan a ko nije, kao i mehanizme brisanja i zaboravljanja onih žena kojih jeste bilo, ali su isključivane iz antologija ili kanona.

Segment obrazovanja u domenu kulture i umetnosti je interesornog karaktera s obzirom da okvir za rad obrazovnih ustanova ne nudi Ministarstvo kulture, niti direktni akteri kulturne politike, već Ministarstvo prosvete. Ipak, saradnja ova dva resora i grupe institucija u ovom

domenu je neophodna. Neke od sagovornica u intervjuima govore su o tome kako žene nisu bile zastupljene u dovoljnoj meri u nastavnom planu i programu, dok su druge isticale kako su potpuno pravedno bile tretirane u kurikulumu – “po zaslugi”. No ipak, u većini profesija, pa tako i kulturi i umetnosti, ženama su zasluge upravo uskraćivane i onda kada su činile važna umetnička i kulturna postignuća, na šta ukazuje projekat “Knjiženstvo” ili istraživanja Svetlane Tomić, a što je mapirano i elaborirano u uvodnim poglavljima. Samim tim “rodno neutralni” pristupi nisu dovoljni i adekvatni i nužno je ulagati dodatan napor da bi se osvetljavali doprinosi žena i podizala svest o nejednakim šansama, koji mogu dovesti onda do nejednakih rezultata, kao i o mehanizmima kolektivnog zaboravljanja ili brisanja.

Rezultati istraživanja govore o neophodnosti pružanja uzora i podrške mladima kako bi bili ohrabreni i ohrabrene da neguju svoja umetnička interesovanja i nastave svoju praksu uprkos preprekama. Kurikulum je jedan od načina na koji oni/e mogu dobiti inspiraciju i podsticaj. Kada govorimo o uzorima i modelima, bitno je i ko su umetnički pedagozi i pedagoškinje kao osobe angažovane u obrazovnim umetničkim institucijama. Sagovornica sa formalnim obrazovanjem u domenu kamere mi je u intervjuu rekla:

Što se tiče programa nije bilo apsolutno ničega. Pošto su svi profesori stručnih predmeta muškarci, mislim da oni nisu u tom trenutku bili svesni da bi možda nama devojkama bilo interesantno da dobijemo informacije o ženama iza kamere, da bi to bilo nadahnjujuće. Oni jesu primili pet devojaka, ali ni jednog trenutka mislim da nisu bili svesni da bi mogli da predaju o nekim ženama. Oni su prosto vodili neki svoj program nevezano za to. (35 godina, snimateljka i fotografkinja, frilenserka)

U ovom iskazu koleginica je čak dva puta govorila o nedostatku “svesti” profesora da uvrste rodnu perspektivu u predavanja na studijskom programu osnovnih studija kamere. Za takav sadržaj predavanja ona je govorila da bi bio studentkinjama “interesantan i nadahnjujuć”. Ona je napravila razliku između “žena iza kamere”, o kojima uopšte nisu na studijama dobile informacije (“apsolutno ničega”) i rekla bih, žena ispred kamere, poput poznatih glumica, o čemu se u istoriji filma još ponešto i govori. Zaključujem da iako su primljene mlade žene na studije, dakle omogućen im je pristup profesiji, nisu im ponuđeni ženski uzori na koji bi mogle da se ugledaju u kurikulumu, a takođe je napomenuto i da su svi profesori stručnih predmeta bili muškarci. Ona navodi da su profesori vodili nastavu “nevezano za to”, čime se još jednom ukazuje na tzv. rodno neutralni pristup u obrazovanju, a koji feministička teorija kritikuje kao ne samo nedovoljan, već i štetan.

Druga sagovornica je ukazala na relevantnost podizanja svesti o rodnoj ravnopravnosti i feminizmu na umetničkim fakultetima na sledeći način.

Sad to glupo zvuči, ali i dalje je za nastavno osoblje, i što je čudno, baš na umetničkim fakultetima, feminizam bauk i rodna ravnopravnost nije shvaćena kao nešto za šta je i dalje potrebna borba. A svakodnevno se srećemo sa različitim oblicima diskriminacije, što prema studentima, što prema osoblju. Bilo je različitih situacija na akademiji i mislim da to treba raditi svakodnevno i reagovati. (40 godina, multimedijalna umetnica, frilenserka / stručna saradnica na univerzitetu)

Ona je govorila da joj “zvuči glupo” i da joj je “čudno” da posebno na institucijama za visoko obrazovanje u umetnosti, nedostaje razumevanje feminizma i rodne ravnopravnosti – kao da bi ona očekivala da na fakultetima gde se školuju kadrovi u oblasti umetnosti i kulture dominira drugačiji odnos prema tim temama. Prema njenom iskustvu, nastavnici/e smatraju da je borba za rodnu ravnopravnost prevaziđena, što je u skladu sa postfeminističkim sentimentom o kojem sam ranije pisala. Odnos nastavnog osoblja prema temi našoj sagovornici ne deluje usklađen sa realnošću na fakultetu, s obzirom da i studenti i osoblje doživljavaju diskriminaciju. I u ovom iskazu vidimo da je sagovornica govorila ili o “studentima”, dakle u muškom rodu, ili u množini – “osoblje”.

Bilo bi potrebno da umetničke institucije svojim studentima, kao i zaposlenima oba pola ponude dodatno obrazovanje koje će unaprediti njihovo razumevanje uzroka i oblika rodne, uzrasne i svake vrste neravnopravnosti, te da ih opreme veštinama i alatima u suočavanju sa neravnopravnošću. Od pedagoških radnica/ka sve se više očekuje da ove obuke pohađaju, pa čak i da ih sami pronalaze i sami se edukuju ukoliko njihove institucije nisu počele sa takvim praksama. U umetničkim školama i fakultetima posebno je važno doneti, u što skorijem roku, sve potrebne procedure u slučajevima incidenata poput seksualnog uznemiravanja, seksizma i svake vrste diskriminacije i zloupotrebe, kako bi se takva ponašanja mogla sankcionisati na osnovu pravnih i disciplinskih mehanizama. O urgentnosti takvih mera govore procenti iskustva verbalnog i fizičkog seksualnog uznemiravanja u domaćem sektoru umetničkog obrazovanja mapirana empirijskim istraživanjem.

Naposletku, na mnogim usmerenjima u polju umetničkog obrazovanja i dalje postoje velike razlike u zastupljenosti studenata i studentkinja. Tamo gde su češći studenti potrebno je preduzeti mere kojima bi se privukle studentkinje da konkurišu za upis, senzibilisala komisija

da ne postavlja dodatne prepreke pred kandidatkinje, ali i same studije zaista učinile da se eventualne primljene studentkinje osećaju dobrodošlo. U slučaju da su studentkinje značajno dominantnije, ni to ne treba zanemariti, jer to upućuje na razloge izostanka muškog interesovanja za određeno polje, što ima veze ili sa profilisanjem određene profesije kao adekvatnije za žene, ili sa niskim primanjima u profesionalnom dobu, nedovoljnom moći i ugledom zaposlenih na tom radnom mestu (Schwarzer, 2010). U tom slučaju potrebno je preispitati razloge izostanka interesovanja mladića, i verovatno, raditi na unapređenju uslova rada, imidža profesije i podizanju ugleda i društvenog statusa. Rešenja najčešće nisu kratkoročna i jednostavna, već zahtevaju interdisciplinarni pristup i dugoročno planiranje, za šta politička volja često izostaje. Dominaciju žena u radnoj snazi u određenom polju svakako ne treba izjednačavati sa rodnom ravnopravnošću u toj profesiji ili ženama automatski pripisivati nadmoć u procesima donošenja odluka. “Participacija ne vodi automatski do društvene pravde... Društvene nepravde i nejednakosti su sistemski i strukturni problemi duboko ukorenjeni kako u kulturnom nasleđu, tako i praksama i politikama planiranja” (Vedpaus, Kisić, Stegmeijer i Janssen, 2021: 204–205).

Što se tiče profesionalnog učešća žena u sektoru kulture, prema postojećim podacima o rodnoj podeli u sektoru kulture (Mikić, 2020; SIDA, 2021), žene čine većinu u radnoj snazi u ovoj oblasti u Srbiji (kao i većini drugih evropskih zemalja), sa različitim udelom u odnosu na tačnu granu kulturne ili umetničke produkcije koja se analizira, kao i u odnosu na to da li je u pitanju javni, civilni ili privatni sektor. U nekima od intervjuua iz našeg empirijskog istraživanja koleginice su to komentarisale na različite načine, među kojima pre svega izdvajam njihovo prioritetizovanje vrste posla u odnosu na materijalnu korist.

Ja sam prezadovoljna. Ja volim kulturu, volim da radim u njoj. To je posao koji ispunjava, koji vam daje maksimalnu slobodnu, na primer za žene... Ili zavisi kakav je ko sklop ličnosti, zavisi ko šta voli. Međutim, zna se da se ženama ne nude baš tako poslovi u kojima ima više moći, novca, već uglavnom ako ste sposobni daju vam ili obrazovanje ili kulturu... Muškarce verovatno ne zanima toliko kultura, jer tu nema para, tu je onaj stereotip “Kod kulture nema para”. Pa stani, je l’ mi sve radimo u životu zbog para? Je l’ toliko važno da imaš moć i pare i da ti možeš da zaradiš. Zar nije lep neki posao gde možeš neko stvaralaštvo da iskažeš, da se pokaže koliko mi imamo kvalitetnih umetnica, stvaraoca, dece koja će se razviti u predivne ličnosti,

koja će naučiti sve što treba da nauče kroz pozorište, ples, muziku... (srednjih godina, stručna saradnica u domenu kulturno-umetničkog stvaralaštva)

Ova sagovornica na početku svog iskaza navodi da je rad u kulturi adekvatan za žene, ali potom kao da je “skrenula” tok, u lične preferencije i izbore svakog pojedinca/ke. Potom se vratila na temu roda u odabiru profesije, istakavši ograničenja koja postoje kada žena bira profesiju, s obzirom da se ženama “ne nude poslovi gde ima više moći i novca”. Uzroke dominacije žena u polju kulture ona još vidi u nezainteresovanosti muškaraca za ovu oblast, s obzirom na nisku materijalnu korist. Nasuprot tome, koleginica nabroja različite druge koristi od rada u ovom domenu, koji nemaju veze sa finansijama i moći u tom smislu statusa, ali su za nju još dragoceniji.

I druga koleginica, na rukovodećoj poziciji i sa brojnim odgovornostima i obavezama, ističe zadovoljstvo poslom i svoju posvećenost radu u umetnosti, uprkos ograničenim materijalnim mogućnostima.

Zadovoljna sam, u smislu da ne mogu da zamislim da radim ništa drugo. Ne da budem direktor, nego ne mogu da zamislim bilo šta, a da to nije u pozorištu. Radim nešto što volim, radim to u lepom okruženju, radim sa ljudima koje volim, radosna dolazim na posao. E sad što se tiče materijalnog, to je smešno da pričamo. Moja plata je manja od 600 evra i to je propisano na nivou države (...). Ja ne mogu da zamislim da radim bilo šta drugo, pa da mi je plata manja ovde ili duplo veća od ove. Ja sebe pronalazim ovde. (u prvoj polovini tridesetih godina, direktorka javne ustanove u malom gradu)

Zavod za proučavanje kulturnog razvitka je 2017. godine po prvi put objavio studiju sa fokusom na rodnu ravnopravnost u polju kulture u Srbiji, ograničenu samo na javni sektor. Rezultati ovog istraživanja pokazuju stav većine žena zaposlenih u sektoru kulture da je on feminizovan (da je u njemu veći broj zaposlenih ženskog pola) zbog manjka resursa, finansija i društvene moći, kao i da je učešće žena na pozicijama donosilaca odluka sve ređe kako raste prestiž rukovodeće funkcije, te da je radi dobijanja rukovodeće funkcije neophodna partijska pripadnost. I u tom istraživanju pojavljivao se stav da ukoliko žena pokušava da zadrži položaj, ona mora da se dokazuje više nego muške kolege, “da se njihov rad svakodnevno analizira, a greške percipiraju kao ozbiljnije” (Milanović, Subašić, Opačić, 2017: 202).

I Dragičević Šešić piše o partokratiji u domaćem javnom sektoru kulture i “političkim pritiscima, direktnim i indirektnim, do kojih dolazi u procesima izbora i imenovanja upravljačkog kadra u javnim ustanovama kulture, zbog kojih se odgovornost rukovodilaca oseća prema partiji koja je imenovala nego prema javnosti” (2017: 276–277). To može dalje da vodi i do autocenzure i rukovođenja koje je konvencionalno, gde se prave samo bezbedni izbori i odluke koje sigurno neće dovesti do konflikta ili sukoba sa partijskim kolegama, te do izuzetne sporosti u uvođenju bilo kakve promene.

Kada se radi o rukovodećim pozicijama žene su češće direktorke, članice upravnih i nadzornih odbora ustanova kulture na lokalnom nivou (45,6%), a značajno ređe na čelu pokrajinskih ili nacionalnih institucija (oko 30%) (Milanović, Subašić, Opačić, 2017: 101–102). Koleginice u javnom kulturnom sektoru u Srbiji veruju da je razlog tome to što muškarci imaju više vremena za političke aktivnosti, što su oni više timski igrači od žena, a takođe i to što žene nisu zainteresovane za te pozicije – 73% njih po ovom ispitivanju iz 2017. godine ne bi prihvatile te pozicije kada bi im bile ponuđene (Milanović, Subašić, Opačić, 2017). Prema Burdijeu iako je “oblast kulture jedna jedina u kojoj one [žene] mogu zauzimati upravljačke položaje” (2001: 138),

pristup bilo kojoj moći stavlja žene u položaj *double bind*: ako djeluju kao muškarci izlažu se riziku da izgube obavezne attribute “ženstvenosti” i dovode u pitanje prirodno pravo muškarca na položaje moći; ako djeluju kao žene, izgledaju nesposobne i neprilagođene situaciji. (Burdije, 2001: 95)

Osim toga, Burdije je primećivao i da rukovodeći položaji u profesiji ugrožavaju “uspehe” žena na drugim planovima:

Žene, koje su stigle na vrlo visoke položaje moraju tako reći “platiti” taj profesionalni uspjeh manjim “uspjehom” u kućnom poretku (razvodom, kasnim brakom, celibatom, teškoćama ili neuspjehom djece, itd.) i u ekonomiji simboličkih dobara, ili obrnuto, da uspjeh u domaćinstvu često nadoknađuje, djelimično ili potpuno odustajanje od velikog profesionalnog uspjeha. (Burdije, 2001: 146)

Jedna od sagovornica u našim intervjuima sprovedenim 2021. godine komentarisala je razliku u slobodnom vremenu muškaraca i žena, do koje pre svega dolazi zbog nejednake raspodele kućnih poslova i zadataka u vezi sa brigom o članovima porodice.

Žene imaju dosta manje slobodnog vremena od muškaraca. Vi to vreme provedete na poslu i onda jurite kući da operete sudove, upalite mašinu za veš. Govorim kao majka dva tinejdžera... Mislim da muškarci imaju dosta više slobodnog vremena i da im je dosta lakše. To nije nikakvo moje mišljenje, to je istina. Oni ne vode toliko, čast izuzecima, računa o deci i o kućnim poslovima, koji su vam takođe neplaćeni. (srednjih godina, stručna saradnica u domenu kulturno umetničkog stvaralaštva)

Koleginica je govorila o tome kako žene “jure” kući posle posla kako bi stigle na vreme da obave sve poslove koji ih čekaju u privatnoj sferi. O nejednakoj raspodeli kućnih poslova između supružnika pisala je Blagojević (2012), a mi smo skoro mapirali stanje u ovom domenu sa fokusom na sektor kulture i na raspodelu kućnih poslova u porodicama radnica u kulturi, umetnosti i kreativnim industrijama koji su asimetriju potvrdili (Cvetičanin, Bobičić, Nikolić, 2023). U ovom intervjuu koleginica je govorila iz svog ličnog iskustva majke dvojice tinejdžera, potom je izrazila svoje “mišljenje”, da bi se naposljetku osmelila da ovu izjavu odvoji od svog ličnog mišljenja i postavi je kao “istinu”, dozvoljavajući naravno izuzetke, kojima svaka čast.

Druga analiza iz 2021. godine, četiri godine kasnije u odnosu na analizu Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka iz 2017. godine, potvrdila je da žene čine dve trećine zaposlenih u sektoru kulture, ali da je od 34 rukovodioca nacionalnih institucija kulture, samo 14 žena, dakle nesrazmerno u odnosu na udeo u radnoj snazi (SIDA, 2021: 45).

One žene koje jesu na upravljačkim pozicijama, često su maksimalno posvećene svom poslu, očekuju da im se greške strožije ocenjuju, i da im je pozicija nestabilnija. Nekadašnja upravnik galerije u Srbiji u intervjuu mi je između ostalog pomenula:

Nedavno sam pričala sa koleginicom koja je sekretarka, i ona kaže: “Ja se ne sećam da si ti ikada uzela godišnji”. Nisam, maksimalno sam uzimala 4-5 dana. Sećam se i opaske mog prijatelja koji me je pitao: “Pa što nikad ne ideš na godišnji, je l’ se plašiš da će da se zapali galerija ili šta?” I onda sam rekla, evo ga još jedan razlog da ne odem na godišnji (smeh). (u drugoj polovini tridesetih godina, bivša direktorka javne ustanove)

Iako je ovaj intervju bio uglavnom vedar, obe smo bile dobro raspoložene i razgovarale u prijatnoj i prijateljskoj atmosferi, došle smo i do nekih važnih uvida o kojima mi je sagovornica potom pisala kao o vrlo značajnima za njeno dalje razmišljanje o rodu i o uticaju

roda na profesionalni rad u umetnosti. U ovom iskazu vidi se njena posvećenost i odgovornost prema instituciji i kolektivu kojima rukovodi. Prijatelji/ce i kolege/inice su možda sa podsmehom pristupali toj njenoj posvećenosti, ona je tu šalu umela da prihvati i da se šali na svoj račun, ali je istrajavala u maksimalnoj odgovornosti, održavajući se tom strategijom na rukovodećoj poziciji onoliko koliko je to bilo moguće, u skladu sa onim što postojeći podaci već pokazuju o dominantnom načinu na koji žene tretiraju rukovodeće pozicije u onim retkim situacijama kada ih dobiju.

Seksizam predstavlja “diskriminaciju i nasilje nad suprotnim polom i rodom, najčešće ženskim, kao i vrednovanje i presuđivanje stereotipnim gledanjem na žene i muškarce na osnovu polnih i rodni karakteristika” (Stojčić, Bobičić, 2020: 136). Ova definicija ističe i dugotrajnu društvenu konstrukciju “poželjnog” ponašanja i osećanja u odnosu na rodove. Indikatori koje autorke koriste u svojoj skorašnjoj studiji za mapiranje iskustva seksizma obuhvataju: dobijanje poruke da vaša glavna svrha na svetu ima veze sa seksom, rađanjem, kuvanjem i čišćenjem; odbijanje za liderske pozicije ili unapređenje na poslu zbog roda; očekivanja da se brine o deci, kuva, sređuje kuća, vodi računa o starijima; tretiranje kao seksualni objekat, ignorisanje ili nipodaštavanje u poslovnim razgovorima; umanjivanje strahova i problema; maltretiranje u javnom prostoru; ismejavanje i osuđivanje zbog roda; doživljaj nasilja; drugi osmišljavaju vaša prava, a da se vaše mišljenje ne uvažava; očekivanje seksa u različitim kontekstima; niže vrednovanje ukoliko niste majka; negativni komentari na direktan nastup i stav... (Stojčić, Bobičić, 2020).

S tim u vezi, od ukupnog uzorka u empirijskom istraživanju NKSS iz 2021. od preko 200 radnica u kulturi, umetnica i preduzetnica u kreativnim industrijama koje su popunile anketu, više od trećine ispitanica imale su iskustvo da su ih u profesionalnom radu smatrali nekompetentnom ili manje kompetentnom od muških kolega, zato što su žene (34.5%). Za neka od takvih iskustva čuli smo i kroz intervju detaljnije, između ostalog u profesiji arhitekture.

Ako pričamo o arhitektonskom projektovanju, imala sam iskustva na gradilištu s majstorima, da neko unapred podrazumeva da ja nešto ne znam, pa kao zovi ovog malog kolegu, on će sigurno znati, zato što je muškarac. Niko me nije pitao da li ja to znam ili ne znam, ali u startu podrazumeva da to nije tema za mene, nego je tema za momka. (30 – 40 godina, arhitektica, univerzitetska nastavnica / NVO)

U ovoj situaciji, saradnici na izgradnji objekta su relevantna znanja očekivali od mlađeg muškarca pre nego od iskusnije žene, i nisu se ni konsultovali sa njom. Donekle bi se moglo reći da je u nekim profesijama i okruženjima ovo “normalno” očekivati, te da nije posebno otkriće. Ipak, svaka četvrta ispitanica (25.2%) navela je da je kao rukovoditeljka organizacije/ institucije/ projekta nailazila na neprihvatanje, ignorisanje i neuvažavanje zato što je žena. Kako je 46% ispitanica u trenutku istraživanja bilo na rukovodećoj poziciji, ovo može značiti da je navedeno iskustvo imala zapravo čak svaka druga žena na čelu ustanove kulture, umetničke organizacije ili projekta u sferi kreativnih industrija.

Rezultati pokazuju da su suprotstavljena očekivanja svakodnevnog okvira u kojem žene profesionalno deluju i radi čijeg ublažavanja moraju da osmišljavaju svoje sopstvene pristupe i strategije borbe.

Kada učestvuju u javnoj raspravi moraju se [žene] stalno boriti da dobiju riječ i da zadrže pažnju, a potcjenjivanje je utoliko nemilosrdnije što se ne podstiče izričitom zlonamjernošću i što se vrši savršenom nevinošću nesvjesnog: upada joj se u riječ, upućuje se, sasvim dobronamjerno, da muškarac da odgovor na inteligentno pitanje koje je ona postavila (da, ono kao takvo, po definiciji, ne može poticati od žene). Ova vrsta negiranja da postoje, često ih primorava, da bi se nametnule, da pribjegnu oružju slabih koje učvršćuje stereotipe: praskanje u smijeh, sa željom da izgleda kao hir bez opravdanja, ili razmetanje koje se odmah kvalifikuje kao histerično... [Muškarci] vrše diskriminatorske radnje... skreću pažnju na frizuru, ovu ili neku drugu tjelesnu crtu, ili da im se familijarno (zovući ih imenom) ili prisno obraćaju (“mala moja”, “draga”, itd.) u formalnoj situaciji... Toliko beskrajno sitnih “izbora” nesvjesnog, koji, sabirajući se, doprinose konstrukciji nižeg položaja žene. (Burdije, 2001: 84)

Burdije je smatrao da “biti `žensko` uglavnom znači izbjegavati sve osobine i prakse koje mogu funkcionisati kao znaci muškosti”, te da se žene podsećaju da su ženstvene i da treba da budu ženstvene zapravo sa ciljem da im se odrekne pravo na “muški atribut vlasti” (2001: 136).

Sa druge strane, i kvantitativni i kvalitativni podaci pokazuju da se osim roda, predrasude o kompetencijama žena i odluke o tome kako će ih tretirati, donose i na osnovu fizičkog izgleda i godina. Skoro 30% ispitanica smatralo je da je njihov fizički izgled uziman u obzir u

njihovoj karijeri, a više od 35% ističe da su godine starosti imale uticaja (Cvetičanin, Nikolić, Bobičić, 2023).

Izgled, lice, telo... To se primeti kad vas neko gleda – kako vas gleda, na koji način i šta gleda na vama i u vama. Tih prvih 10 minuta, oni vas prosto doživljavaju kao ženu, a tek kasnije prilikom nekog ozbiljnijeg razgovora može da dođe do izražaja i vaša sposobnost, vaš intelekt, vaša stručnost i ono što je u stvari razlog tog nekog sastanka i kontakta... Ženama je teže baš iz tog razloga. (oko 50 godina, književnica, direktorka institucije kulture)

Mislim da sam sa 30 godina postala direktorka i to je bilo iznenađenje kada se pojaviš na nekom sastanku, kao “tako mlada, a već direktorka”... U Nemačkoj gde radi moja bliska prijateljica, to nikada nije postalo pitanje. Ona je vrlo uspešna direktorka jednog muzičkog festivala, ali joj nikada niko nije rekao “tako mlada, a već direktorka”... (u drugoj polovini tridesetih godina, bivša direktorka javne ustanove)

Ima neka granica do kad si klinka, onda odjednom nekako postaješ sredovečna žena. To sam videla na ličnom primeru. (...) Kad si mlada onda si klinka, kad si stara, onda si baba. (40 godina, menadžerka u kulturi i prevoditeljka, NVO)

U prvom iskazu koleginica je kao otežavajuću okolnost za profesionalni napredak žena (“ženama je teže baš iz tog razloga”) navela to što one moraju da prvo prevaziđu predrasude na osnovu svog fizičkog izgleda, prve utiske koje njihovo lice i telo ostave na sagovornika, da bi potom mogle da uopšte počnu da obavljaju posao i da se njihove reči čuju i uvažavaju. Ona je navela da se “primeti kad vas neko gleda – kako vas gleda”, što ukazuje da je moguće i da ona lično ima iskustva sa neadekvatnim pogledima ili tretmanom sa kojima je morala da se izbori. U drugom mlađa koleginica govori o tome da je doživljavala iznenađenje saradnika na sastancima s obzirom na njene godine, i komentare u vezi sa tim, gde je ponovo u pitanju prvi utisak i predrasude koje predstavljaju prepreku pred dalju saradnju i daju osnove za sumnju u nečije kompetencije, s obzirom da se kod nas u društvu mladost izjednačava sa neiskustvom i ima negativan prizvuk. Treći komentar, pak, govori u prilog svojevrsnoj kontradiktornosti kada se radi o uzrastu žena, gde kao da ne postoje adekvatne, ispravne i prihvatljive godine i u kojem god da se uzrastu nalaze radnice u kulturi, ili žene u Srbiji uopšte, tim godinama se

dodeljuje negativan prizvuk i traži mana. I ovo je rečeno iz lične perspektive – “to sam videla na ličnom primeru”, a ne uopšteno ili hipotetički.

Istraživanje je ukazalo i na postojanje rodnog platnog jaza u sektoru kulture u Srbiji (eng. gender pay gap), koji je potvrđen i u velikom broju drugih profesija i zemalja. Za isti posao, ulogu ili funkciju 25% ispitanica navelo je da je bilo plaćeno manje od muških kolega, dok je za 23% njih zasluga za zajednički posao ili zajedničko autorstvo bilo pripisano muškom kolegi ili kolegama (Cvetičanin, Nikolić, Bobičić, 2023).

Ja sam to gledala: gde su škole, tu su direktorke, gde su ustanove kulture, tu su direktorke. Nađite mi preduzeća [gde su žene direktorke]. Upravo to. Gde nema novca, tu su žene. Jer, “ženama ne treba davati novac, one ne znaju kako će s njim”. (oko 50 godina, književnica, direktorka institucije kulture)

Ova sagovornica je sama na poziciji rukovođenja u javnom sektoru u kulturi, i prema njenim uvidima, žene su češće liderke u obrazovanju i kulturi nego u privredi i u oblastima gde se raspoložive značajnijim materijalnim resursima.

Istovremeno, istraživanje kojem je rukovodila Iva Nenić (2023) pokazalo je raznolike i važne alternativne prakse liderstva među ženama, na primeru muzičke scene, koje se ogledaju u bivanju uzorom, u horizontalnom i ravnopravnom odnosu sa drugim članovima grupe, zastupanju i predstavljanju različitih zajednica ili korišćenju muzike kao alata za društvenu promenu i društveni razvoj.

Takva istraživanja ženskog liderstva sugerišu širi pogled na rukovođenje, kao pojam čija rodna određenost ima uticaja i na one u poziciji da rukovode, kao i na ostale aktere. Tema liderstva je dodatno složena u specifičnom kontekstu kulture i umetnosti, gde su dodatno naglašene uloga afekta, brige i neplaćenog rada.

Prethodno predstavljeni podaci skupa ukazuju na postojanje različitih prepreka za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u domaćem sektoru kulture. One bi mogle biti adresirane kroz primenu različitih organizacionih instrumenata kulturne politike u domenu upravljanja ljudskim resursima: obrazovnim merama, organizacionom strukturom i rodno-senzitivnom kulturom u ustanovama, kao i adekvatnim strategijama izbora rukovodilaca, nadzorom i nagrađivanjem.

7.4.1. Seksualno uznemiravanje kao krajnji oblik rodne diskriminacije¹²⁸

Poslednji segment u domenu upravljanja ljudskim resursima (kao delu organizacionih instrumenata kulturne politike) fokusirala sam na temu seksualnog uznemiravanja kao prakse koja nedvosmisleno sprečava rodnu ravnopravnost, i koja se može smatrati krajnjim oblikom rodne diskriminacije.

Čuveni #metoo hashtag upotrebila je glumica Alisa Milano kada je na tadašnjem Twitter-u pisala o svom iskustvu zlostavljanja od strane producenta Harvija Vajnštajna oktobra 2017. godine, a nakon čega se on viralno proširio društvenim mrežama u velikom broju zemalja sveta. U javnom mnjenju ovo se povezuje sa talasima javnog govora o iskustvima seksualnog uznemiravanja prvenstveno u svetu šou biznisa, umetnosti, kulture i sporta, ali i u privatnim prostorima.

U Srbiji neki smatraju da je početak većeg prisustva ove teme u javnosti bila optužba Milutina Jeličića Jutke, dugogodišnjeg predsednika opštine Brus od strane njegove sekretarice Marije Lukić za kontinuirano uznemiravanje u martu 2018. godine. U sličnom periodu, u javnosti se počelo govoriti o seksualnom uznemiravanju kao višegodišnjem “maniru” umetnika Nenada Rackovića Džonija¹²⁹, a na jesen 2018. godine pokrenut je disciplinski postupak protiv jednog profesora Filološko-umetničkog fakulteta u Kragujevcu zbog uznemiravanja studentkinje u obliku kontinuiranog slanja neprimerenih sms poruka. U medijima se tada navodilo da je na FILUM-u započeta “hitna izrada pravilnika o seksualnom i polnom uznemiravanju, kako bi se i za ovakve situacije znali jasniji postupci i sankcije”¹³⁰.

Tokom leta 2020. godine na Sarajevo Film festivalu, a potom u septembru na Festivalu evropskog filma Palić bio je prikazan dokumentarni film glumice Danijele Štajnfeld “Zaceli me” koji govori o njenom iskustvu silovanja od strane neotkrivenog domaćeg aktera filmske industrije, ali i o takvim iskustvima drugih ljudi.

¹²⁸ Intervjui čiji se izvodi nalaze u ovom poglavlju sprovedeni su u okviru projekta “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” NKSS uz podršku UNESKO Fonda za kulturnu raznolikost, Ministarstva kulture i Sekretarijata za kulturu grada Beograda i prethodno su objavljeni na srpskom i engleskom jeziku u monografiji “Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji” / “Gender and Labor in the Cultural Field of Serbia” (Cvetičanin, Nikolić, Bobičić, 2023).

¹²⁹ “Devojka koju je napao Džoni Racković za VICE: zašto sam progovorila”, *Vice*, 12. mart 2018. [Devojka koju je napao Džoni Racković za VICE: zašto sam progovorila](#)

¹³⁰ “Kragujevac: Dekan suspendovao bludnog profesora”, *Novosti*, 20. novembar 2018. [Kragujevac: Dekan suspendovao "bludnog" profesora | Novosti.rs](#)

U januaru 2021. godine glumica Milena Radulović i grupa mlađih glumica prijavile su kontinuirano seksualno zlostavljanje do tada uvaženog dramskog pedagoga Miroslava Aleksića, što je dobilo izuzetan prostor u medijima, uključujući i hitnu izjavu ministarke kulture Maje Gojković¹³¹, a potom i formalnije saopštenje Ministarstva kulture¹³². U ovom saopštenju Gojković je to nazvala “prvim slučajem Harvi Vajnštajn”, dok je u svojim javnim obraćanjima Radulović potom često isticala kako nije deo #metoo pokreta¹³³. Ministarka Gojković je u saopštenju apelovala na prijavljivanje seksualnog nasilja, između ostalog direktno prozvavši i Danijelu Štajnfeld da prijavi počinioca. Zaključak saopštenja sa druge strane, bio je da je Srbija značajno napredovala u oblasti rodne ravnopravnosti, što je dokazano time što imamo 16 muškaraca na čelu republičkih ustanova kulture, a 11 žena.

U martu 2021. godine Štajnfeld je javno izjavila da ju je silovao glumac Branislav Lečić, i prijavila ga, a potom ga je i nekadašnja glumica Merima Isaković optužila za pokušaj silovanja pre više godina¹³⁴, što može ukazivati na obrazac ponašanja. Rediteljka Jelena Gavrilović za medije rekla je da se “u branši za njega zna da je predator”¹³⁵. Krivična prijava Štajnfeld je, ipak, u julu odbačena. Isto leto saznalo se za višegodišnje seksualno uznemiravanje polaznica u Istraživačkoj stanici “Petnica” od strane jednog od predavača. Ispostavilo se da je uprava “Petnice” bila informisana, ali da je sve prikrivala i nastavljala sa angažovanjem dotičnog predavača, sve do otkrivanja slučaja u nedeljniku “Vreme”¹³⁶.

Hashtag-ovi koji su obeležili ovu temu u Srbiji i regionu bili su #nisisama, ukazujući na potrebu da se preživele podrže i zaštite, #nismotrazile, referišući na često okrivljivanje preživelih za nasilje koje je nad njima vršeno, a potom i #nisamprijavila, kojim je veliki broj žena u Srbiji objavilo i obrazložilo svoje neprijavlivanje situacija nasilja, često iz razloga neefikasnog rada institucija i njihove nemogućnosti da preživelu zaista nakon prijave i zaštite.

¹³¹ Izjava Maje Gojković povodom ispovesti glumice Milene Radulović, Ministarstvo kulture, 17. januar 2021.

<https://www.kultura.gov.rs/vest/sr/5984/izjava-maje-gojkovic-povodom-ispovesti-glumice-milene-radulovic.php>

¹³² Gojković: Neophodna jasna podrška žrtvama seksualnog nasilja, Ministarstvo kulture, 18. januar 2021.

<https://www.kultura.gov.rs/vest/sr/5987/gojkovic-neophodna-jasna-podrška-zrtvama-seksualnog-nasilja.php>

¹³³ “Zašto pokret “Nisi sama” ne sme postati ‘Me too’”, *Nova.rs*, 26. januar 2021. [Zašto pokret "Nisi sama" ne sme postati "Me too" \(nova.rs\)](https://www.nova.rs/zašto-pokret-nisi-sama)

¹³⁴ “‘OSEĆATE SE IŠČUPANO IZ KORENA, SAMO BOL I STRAH’. Merima Isaković se uključila uživo i progovorila o bolnom iskustvu: ‘Lečić je ridao i plakao’”, *Blic*, 28. maj 2021.

<https://www.blic.rs/sudbine/merima-isakovic-branislav-lecic-uzivo-silovanje/rkezsw7>

¹³⁵ “Jelena Gavrilović: U glumačkim krugovima se znalo za Lečića”, *Nova.rs*, 23. mart 2021. [Jelena Gavrilović: U glumačkim krugovima se znalo za Lečića \(nova.rs\)](https://www.nova.rs/jelena-gavrilovic-u-glumackim-krugovima-se-znalo-za-lecica)

¹³⁶ “Seksualno nasilje u Istraživačkoj stanici ‘Petnica’: Zavera ćutanja koja je dugo trajala”, *Vreme*, 27. jun 2021. <https://vreme.com/vreme/zavera-cutanja-koja-je-dugo-trajala/>

U međuvremenu je pokrenuto nekoliko umetničkih i medijskih projekata, ne samo na nezavisnoj sceni (gde su oni oduvek i postojali, prvenstveno u okvirima ženskih umetničkih grupa), već i u nekim javnim institucijama kulture. Na primer, u oktobru 2021. u Ateljeu 212 Nebojša Bradić predložio je upravniku Novici Antiću da na repertoar uvrsti britanski komad "Pristanak" koji se bavi sličnom temom, a potom ga i režirao¹³⁷. Novosadski radio 021 uz finansijsku podršku Ministarstva kulture i informisanja proizveo je serijal "Nisi sama" adresirajući temu seksualnog zlostavljanja u Srbiji¹³⁸. Mia Bjelogrić i Staša Bajac snimile su dokumentarni serijal o položaju žena sa većim brojem radnica u kulturi i zabavi "Ona se budi" u produkciji televizije N1¹³⁹. Paralelno, na društvenim mrežama i u medijima, pojavilo se očekivanje da obrazovne institucije u domenu umetnosti u celom regionu (u Hrvatskoj Akademija dramskih umjetnosti u Zagrebu, u BiH Akademija scenskih umjetnosti u Sarajevu, itd.) pripreme bolje, strožije i jasnije procedure za zaštitu od seksualnog nasilja. U mnogo manjoj meri takav pritisak vršen je na ustanove kulture.

Zahvaljujući naporima prof. dr Irene Ristić, kao i ostalih članica i članova Radne grupe za borbu protiv nasilja, koja je počela sa radom na Fakultetu dramskih umetnosti, vrlo brzo nakon što je postao javan slučaj Miroslava Aleksića, započeto je sa uvođenjem i testiranjem različitih novih oblika prikupljanja informacija, jačanja kapaciteta, mehanizama za prijavljivanje i sankcionisanje seksualnog uznemiravanja na Fakultetu. Univerzitet umetnosti u Beogradu kojem FDU pripada, usvojio je konačno Pravilnik o zaštiti od zlostavljanja u obrazovnom i radnom procesu u maju 2022. godine¹⁴⁰.

Ovo je kontekst u kojem je prethodnih godina bilo nezaobilazno i važno istražiti učestalost, oblike, kao i razumevanje seksualnog uznemiravanja na domaćoj kulturnoj sceni, kao deo patrijarhalnih i seksističkih mehanizama diskriminacije i opresije. Time su dopunjena istraživanja koja su imala fokus na studentsku populaciju i mehanizme prijavljivanja na univerzitetima (Autonomni ženski centar, 2018; Resanović, 2021; Nikolić-Ristanović, Čopić, 2022; Spahić Šiljak, Kovačević, Husanović, 2022), a započeta su sporadično i istraživanja u oblasti sporta.

¹³⁷ "Nebojša Bradić: „Pristanak“, priča koja je prethodila pokretu #MeToo", *Nova.rs*, 22. oktobar 2021. [INTERVJU Nebojša Bradić: "Pristanak", priča koja je prethodila pokretu #MeToo \(nova.rs\)](https://www.nova.rs/INTERVJU-Nebojsa-Bradic-Pristanak-priča-koja-je-prethodila-pokretu-MeToo)

¹³⁸ Serijal "Nisi sama" Radija 021 <https://www.mixcloud.com/Radio021/playlists/nisi-sama/>

¹³⁹ Prva epizoda serijala "Ona se budi" N1 <https://www.youtube.com/watch?v=NMSCOntWhh4>

¹⁴⁰ Zaštita od zlostavljanja u obrazovnom i radnom procesu, Univerzitet umetnosti <https://www.arts.bg.ac.rs/o-univerzitetu/zastita-od-zlostavljanja-u-obrazovnom-i-radnom-procesu-na-univerzitetu-umetnosti/>

Skoro dve trećine ispitanica u empirijskom istraživanju “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost” u kojem je učestvovalo više od 200 radnica u kulturi, umetnica i preduzetnica u kreativnim industrijama iz različitih gradova u Srbiji (65.5%), susrelo se u obrazovnom kontekstu, kojim sam se bavila i u prethodnom potpoglavlju, sa lascivnim govorom i neadekvatnim komentarima. Jedna trećina je bila izložena neželjenim dodirima (32.5%), a njih 11% seksualnom nasilju. Četrnaest ispitanica (6,8%) se tokom obrazovanja suočilo sa seksualnim ucenjivanjem, a navođeni su i primeri uznemiravanja zbog seksualne orijentacije i društvenog isključivanja zbog invaliditeta.

U ovom potpoglavlju predstaviću samo neke od snažnih, ilustrativnih i čak potresnih svedočenja sagovornica u intervjuima sprovedenim u okviru tog projekta krajem 2021. godine.

Jedan od najvažnijih segmenata koji je možda obeležio moje studiranje, je profesor s kojim smo ja i moje kolegice iz klase radile, koji se ponašao pre svega prema nama, devojkama, onako kako profesor ne bi trebalo da se ponaša. Iz ove perspektive tek shvatam da je to vrsta seksualnog uznemiravanja. Tada to prihvataš da je normalno. Kada smo se žalile jednoj od profesorki, ona nam je rekla, pa dobro, on je muško, ti si žensko, vi niste maloletne, njegovo je da vas napada, a vaše je da se branite. Tako da je bilo teško izbalansirati kako da odreaguješ. Jer tebi on ipak predaje i negde zavisiš od njega... Da se odbraniš i da neko dostojanstvo zadržiš, a da ne preteraš u smislu da budeš izopštena sa fakulteta i da ti napravi veći problem. Bilo je drugih za koje čujemo da oni podržavaju to što on radi, da to smatraju normalnim. I generalno, svi kažu “Pa za njega se zna”. On ima čovek tri braka, od toga dva sa studentkinjama, i decu i sve. Svi znaju, ali niko se protiv toga ne buni... (oko 30 godina, saradnica na fakultetu, restauratorka)

Ovaj deo intervjua izdvojila sam jer u njemu kolegica ističe da je seksualno uznemiravanje koje je doživela ostavilo tolike posledice na nju da je zapravo “obeležilo njeno studiranje”. Takvo nešto akademske institucije u oblasti umetnosti, kao ni bilo kojoj drugoj oblasti, ne bi smele sebi da dopuste. Ona ističe da u tom uzrastu tokom studiranja nije tačno znala da proceni šta joj se dešavalo i da je tek naknadno shvatila da se radilo o seksualnom uznemiravanju, kao i da su drugi nastavnici i nastavnice normalizovale neprimereno ponašanje profesora koji je vodio njihovu klasu, te su studentkinje na osnovu stavova iskusnijih i starijih preuzele takav stav i “prihvatale da je normalno”. Danas ona razume da

“profesor ne bi trebalo tako da se ponaša”. Iako su se studentkinje osmelile da prijave neprijatno ponašanje i potražile pomoć, što se ne dešava nužno uvek, one su bile obeshrabrene, a profesorka kojoj su se obratile je stala u odbranu kolege i tradicionalnih rodni uloga koje odnose između muškaraca i žena definišu binarno u odnosima aktivno pasivno, pa čak i napad: odbrana, predator: žrtva “Njegovo je da vas napada, a vaše da se branite”. Jedino što je bilo ovoj profesorki granica je da su studentkinje punoletne, dok druge vrste hijerarhija i zloupotreba moći nisu privukli njenu pažnju. Sagovornica govori o tadašnjem pokušaju studentkinja da “balansiraju” i zadrže “dostojanstvo”, a dalju borbu im je posebno otežavalo to što se “za to zna”, dakle ne mogu očekivati da dobiju zaštitu ustanove jer one neće otkriti ništa novo što će izazvati reakciju, neprimereno ponašanje profesora je već javna informacija koja već nije dovela do sankcija, pa neće ni nakon njihove prijave, one samo mogu da budu na gubitku.

Prema kvantitativnim podacima koje smo prikupili anketom, po završetku obrazovnog procesa i nakon stupanja u profesionalne krugove, nešto više od 5% ispitanica susrelo se u profesionalnom radu sa fizičkim seksualnim nasiljem, a skoro 8% sa seksualnim ucenama. Više nego svaka četvrta imala je iskustva sa nepoželjnim dodirima u profesionalnom kontekstu (26.2%), a skoro 70% ispitanica susrelo se u profesionalnom radu sa verbalnim seksualnim uznemiravanjem (Cvetičanin, Nikolić, Bobičić, 2023). Poredeći rezultate, vidi se blago opadanje učestalosti nepoželjnih dodira i fizičkog seksualnog nasilja, a porast verbalnog seksualnog uznemiravanja, prilikom izlaska iz sistema obrazovanja i uključivanja u rad. Pretpostavljam da su u mlađem uzrastu žene (devojčice) ranjivije i zato u većoj meri meta fizičkog seksualnog uznemiravanja i zlostavljanja, nego u kasnijem, zrelijem dobu.

Specifičnosti patrijarhalne vladavine, dvostruke standarde, kontradiktorna očekivanja, bezizlazne položaje i “uvek pogrešne” izbore u profesionalnom pozicioniranju žena eksplicirao je i Burdije na sledeći način:

Ova suprotstavljena očekivanja samo su relex za očekivanja kojima su one strukturno izložene kao objekti koji se nude na tržištu simboličkih dobara, istovremeno pozvane da učine sve da se svide i očaraju, a zahtijevaju da odbiju zamke osvajanja koja je prethodna poslušnost presudi muškog pogleda mogla izazvati. Ovu protivrječnu kombinaciju, zatvorenosti i otvorenosti, uzdržanosti i privlačenja, utoliko je teže ostvariti [...] U seksualnim šalama žene često nemaju drugog izbora osim da se isključe ili da učestvuju, bar pasivno, da bi pokušale da se integrišu, ali izlažući se

onda riziku da ne mogu više protestovati ako su žrtve seksizma ili seksualnog uznemiravanja. (Burdije, 2001: 95)

Na nekim radnim mestima u umetnosti i kreativnim industrijama seksualno uznemiravanje je normalizovano i takoreći očekivano, jer tako je “oduvek”. Ovu tvrdnju ilustrujem navodima iz intervjua, od kojih sam neke vodila sama, a neke su vodile kolege/inice u okviru istog zajedničkog projekta:

Bilo je tih nekih neprijatnosti, a ja sam ih rešavala tako što sam se pravila luda, kao da ja ne kapiram to udvaranje. To je bila moja taktika, kao da sam toliko glupa ili odsutna, u svom poslu, da ja uopšte ne kapiram da se ti meni udvaraš... Kažu da je to oduvek bilo, da su glumci pipkali šminkerke u šminkernici, ili kostimografkinje, kad ih spremaju pred kadar. Znam za kolegkinice šminkerke koje su bile u fazonu, on je star, poznat glumac, čovek me spopada, ja ga šminkam, on me dodiruje. Može da se desi da neko ti se nabacuje, ti ga viđaš 12 sati 3 meseca, i ‘aj se ti sad postavi tako da ne praviš konflikt, ostaneš na tom projektu i zaradiš svoj novac, a da ga nekako ukloniš od sebe da te ostavi na miru. Vrlo moraš da budeš domišljata. A nažalost, ako je to neko bitan i dovoljno izopačen da mu ne dopire do mozga to što ga ti udaljavaš, e onda dolaziš u problem... (35 godina, snimateljka i fotografkinja, frilenserka)

Kolegkinica počinje ovaj odgovor na pitanje minimizujući značaj svog iskustva sa seksualnim uznemiravanjem, koristeći formulaciju o “tim nekim neprijatnostima”. Deli sa mnom svoju strategiju da se kada joj se dešava neželjeno udvaranje u profesionalnom kontekstu, “pravi luda”, ignoriše, dobrovoljno se ponaša kao da je glupa i da ne primećuje. Ovo žene rade kako ne bi morale jasno i nedvosmisleno da odbijaju udvaranje znajući, iz iskustva svog ili drugih žena da ne reaguju svi muškarci na dobar način na odbijanje i da tako rizikuju konflikt. Ona eksplicitno i govori da time pokušava da “ne pravi konflikt”, jer je to dalje rizično za njihov nastavak angažmana “da ostaneš na projektu i zaradiš svoj novac”. Zato je potrebno da balansira i bude domišljata, dok zna iz iskustva drugih da je toga “oduvek bilo”. Domišljato izbegavanje konflikata sa muškarcima čije udvaranje ne želimo kao da je veština kojoj žene već dugo moraju da se uče i da je praktikuju.

Ja nisam osetljiva na te... Mislim, meni to smeta i nervira me, ali umem da iskuliram te, nazovi "seksi šale" i prosipanje komplimenata, koji su zapravo užasno prosti ili nezgrapni, neprimereni (...) U nekim situacijama nije okej, al' kažem ne bih previše dramila. Ne mislim da to treba pravdati, i ne treba tolerisati, naročito kad je neukusno. Znala sam da ili se odmaknem ili odbrusim, pa ljudi zaneme. Ali ne bih rekla da je to bilo nekako lično usmereno na mene, nego da je to prosto jedan užasno nezgrapan i glup način komunikacije, koji su neki ljudi usvojili davno i ne kapiraju da se svet promenio, da neke stvari nisu lepe, da su no-no... (48 godina, muzejska savetnica, istoričarka umetnosti)

Rekla bih da i ova koleginica svojim tonom i izborom reči isprva minimizira značaj seksualnog uznemiravanja ("Ja nisam osetljiva na te...", "ne bih previše dramila..."), ali i ističe svoje veštine i sposobnosti da se izbori za sebe i odbrani. "Ja umem", "odbrusim da ljudi zaneme". Ona se, prema intervjuu, susretala sa verbalnim uznemiravanjem koje se često oblikuje kao šale ili komplimenti, koji kako nisu eksplicitni ili ne deluju zlonamerno, još teže je da se od njih odbraniš. Mentalna strategija ove koleginice deluje da je ideja da takvo ponašanje nije usmereno na nju lično, pa je manje ugrožavajuće, već je prosto rezultat toga što su ljudi konzervativni, što je takva komunikacija ranije bilo normalna, a oni eto nisu u korak sa vremenom. U izrazima kojima ona opisuje takve komentare poput "prosto jedan užasno nezgrapan i glup način komunikacije", vidim ublažavanje, razumevanje i donekle tolerisanje neadekvatnih "šala" i neprimerenih komplimenata u profesionalnom kontekstu.

Fizičko seksualno uznemiravanje i zlostavljanje radnica u kulturi smatra se da je češće u onim sferama umetničke scene gde postoji veći novac, te su u igri veća moć i status. Seksualno uznemiravanje u našem istraživanju najčešće se povezivalo sa oblastima pozorišta, televizije i filma, i neke prethodne izjave to već ilustruju. Na one umetnice koje budu "odabrane" od strane kolega na pozicijama moći i odlučivanja, to može da ostavi veliki uticaj na njihovu karijeru, ali i na privatni život i mentalno zdravlje.

Pristupi koje umetnice, radnice i stručnjakinje u kulturi osmišljavaju kako bi se na što uspešniji način odbranile, obuhvataju, između ostalog, tolerisanje; ignorisanje i pretvaranje da nisu primetile, da su fokusirane na posao i "odsutne", da su "glupe"; apelovanje na "ugled" osobe; ali i konfrontiranje i borbenost. Neke od njih govore su da "gledaju da neprijatnosti potisnu i da ne razmišljaju o njima". Druge radnice u kulturi sebi predstavljaju takvo ponašanje kao odliku te osobe koja je nasilna i nju komentarišu kao zastarelu, osionu,

bahatu ili neprilagođenu, čime pokušaju makar samoj sebi da je diskredituju i oduzmu joj na značaju. Više koleginja govorilo je o svom “umeću” da se izbore sa neprijatnostima u vidu nipodaštavanja, neprofesionalnog i neadekvatnog ponašanja na koje su nailazile u svom radnom okruženju. U skladu sa pojmom “diskriminiranih elita” Marije Antonije Garsije de Leon, žene “moraju platiti svoj izbor stalnim trudom da zadovolje dodatne zahtjeve koji su im skoro uvijek nametnuti i da odstrane svaku polnu konotaciju svog tjelesnog *hexis*-a i svoje odjeće” (Burdije, 2001: 128).

Meni se svega par puta desilo. Ja to u korenu sasečem. Nekako sam umela da se postavim. Konkretno, jednog kolegu sam bukvalno ošamarila pred drugima i svi su se pravili da to nisu videli, da se ništa nije desilo. Više mi se nije desilo nikad. Desilo mi se i sa ljudima koji su puno stariji od mene, naši uvaženi akademici, na primer. I to sam umela da... Ja sam bukvalno samo jednom rečenicom to presekla, rekla sam: “Akademiče, Vama to ne priliči”. I to je prestalo. (oko 40 godina, pijanistkinja/ pedagoškinja, državni sektor – obrazovanje)

I ovaj, treći iskaz iz intervjua, na nešto drugačiji način minimizira iskustvo seksualnog uznemiravanja, ovaj put s obzirom da se desilo “svega par puta”, kao da sagovornica pokušava da istakne da je ona imala to iskustvo možda ređe nego što se očekuje, ili ređe od drugih. Alternativna perspektiva bila bi da nije trebalo da ima to iskustvo uopšte?! I ovde vidimo da sagovornica prvenstveno rešenje traži u svojim sopstvenim kapacitetima i pristupu - “ja sasečem”, “presečem”, ja umem da se postavim, pri čemu se jednom i fizički odbranila ošamarivši napasnika. Nije ni čudo da se oslanja na svoje sopstvene reakcije, kada je reakcija drugih ignorisanje, a institucionalni mehanizmi ne postoje.

Ukoliko ne uspeju uvek da sa dovoljnom lakoćom savladaju uvrede, poniženja ili dodatne obaveze, neke od sagovornica u intervjuima koje sam vodila, vide to kao svoj nedostatak kapaciteta u tom trenutku ili kao izuzetan slučaj za koji nisu bile pripremljene. Ključan kapacitet postaje otpornost: na sistemske nejednakosti, na seksizam i diskriminaciju i na kontinuirane mikroagresije. Mikroagresija se može definisati kao “suptilno nasilničko ponašanje upereno protiv marginalizovanih grupa, koje može biti namerno ili nenamerno, verbalno i neverbalno” a kojim se upućuju ponižavajuće poruke često na pasivno agresivne načine. Mikroagresije su široko rasprostranjene (Vidal et al., 2015. prema Stojčić, Bobičić, 2020: 129).

Studije objavljene u domaćem kontekstu 2021. (Resanović, 2021: 39–44) i 2022. godine (Nikolić-Ristanović, Čopić, 2022: 139–148) sadrže važne i relevantne preporuke za “uspostavljanje i normativnog i institucionalnog okvira za sprečavanje i suzbijanje seksualnog nasilja na fakultetima; prevenciju; pružanje podrške i zaštite; prijavljivanje; kao i praćenje primene postojećih mera”. Kratke preporuke i podsetnike smo ponudili i mi u studiji “Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji” (Cvetičanin, Nikolić, Bobičić, 2023: 216).

Sa druge strane, u junu 2024. godine studentkinje Fakulteta političkih nauka uz podršku ženskog pokreta protestovale su zbog izbora za mesto dekana profesora FPN koji je bio optuživan od strane studentkinja za seksualno uznemiravanje. Samo istrajnim i organizovanim delovanjem studentkinja ovaj izbor nije finalizovan – profesor je dao ostavku sa mesta dekana na koje je, postoje tumačenja, neregularno isprva i izabran¹⁴¹. Branislav Lečić oštro se u javnosti sukobljava sa mladim glumicama koje odbiju saradnju sa njim i tuži ih sudu¹⁴², dok dobija uloge lažno optuženih nastavnika u pozorišnim predstavama¹⁴³. Suđenje Miroslavu Aleksiću još uvek traje, a mlade glumice koje su ga optužile suočavaju se sa nemerljivim ugrožavanjem privatnosti od strane tabloida¹⁴⁴. Neke od institucija kulture, umetničkih kolektiva i manifestacija sada obazrivije odlučuju o svojim saradnicima u odnosu na temu seksualnog uznemiravanja, dok drugima ova tema nije u vidokrugu već ansambl i kasting formiraju ne uzimajući to u obzir.

Svi ovi rezultati pokazuju da su prakse posebno verbalnog, ali i fizičkog seksualnog uznemiravanja na domaćoj kulturnoj sceni učestale i da je neophodno hitno regulisanje profesionalnog ponašanja, komuniciranja i govora prema ženama u sektoru kulture, s obzirom da je više od dve trećine žena u ovom polju doživelo lascivni govor i neprimerene komentare u poslu. Još tokom školovanja, a potom profesionalnih angažmana žene razvijaju niz strategija, što bihevioralnih, što mentalnih, kako bi ublažile efekte seksizma na svoje psihičko zdravlje, ali i svoju karijeru, očuvale odnose u kolektivu ili privatni život.

¹⁴¹ “Slaviša Orlović objavio da podnosi ostavku na mesto dekana FPN-a”, *Radio Televizija Srbije*, 8. jun 2024. <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/5461967/slavis-a-orlovic-objavio-da-podnosi-ostavku-na-mesto-dekana-fpn-a.html>

¹⁴² “Završeno pripremno ročište po tužbi Lečića protiv Anđele Jovanović, nastavak u septembru”, *Radio Televizija Srbije*, 6. mart 2024. <https://www.rts.rs/vesti/hronika/5382057/sudjenje-lecic-jovanovic.html>

¹⁴³ “Nećemo dati legitimitet neprihvatljivom ponašanju”: Reditelj povukao predstavu sa festivala zbog uloge Branislava Lečića u kojoj tumači čoveka lažno optuženog za silovanje”, *Nova.rs*, 31. avgust 2024. <https://nova.rs/zabava/showbiz/reditelj-povukao-predstavu-zbog-branislava-lecica/>

¹⁴⁴ “Gledala sam ga kao oca! Potresni iskaz Ive Ilinčić o zlostavljanju Mike Aleksića (FOTO/VIDEO)”, *Informer*, 24. jun 2024. <https://informer.rs/hronika/vesti/918775/mika-aleksic-iva-ilicnic-sudjenje-visi-sud>

Naravno, to što politike i prakse upravljanja ljudskim resursima u kulturi ograničavaju i određuju zakoni u oblasti rada, zapošljavanja, socijalne zaštite, kao i u slučaju institucija kulture javne uprave, čini da uvođenje izmena i inovacija bude sporije i teže. Ni u jednom domenu, pa ni u tom, eventualna primena savremenih znanja ili inostranih primera dobre prakse za rešavanje problema koji se pojave na terenu ne može da se desi “preko noći”. Uvođenje novih radnih mesta ili čak kompetencija u sistematizaciju radnih mesta dugoročan je i komplikovan proces i kada postoji politička volja i saglasnost relevantnih aktera, a kamoli kada ne postoji.

Na osnovu postojeće liste za samoprocenu statusa institucije u kontekstu *bullying*-a u umetnosti iz literature (Quigg, 2011: 128), predlažem adaptiranu kategorizaciju za seksualno uznemiravanje u sektoru kulture¹⁴⁵.

Institucionalna samoprocena u vezi sa seksualnim uznemiravanjem

Institucijama sugerišem da urade samoprocenu, kao prvi korak u planiranju budućih strategija, a potom ulože napore u njihovu implementaciju kako bi se unapredio njihov položaj na “skali”:

1. Institucija/organizacija ima usvojen dokument kojim definiše, precizira i zabranjuje seksualno uznemiravanje, rodnu i uzrasnu diskriminaciju, predviđa aktivnosti i načine kako ih prevenira i propisuje interna pravila i procedure u slučajevima kada se dese, i na osnovu tog dokumenta reaguje i dela.
2. Ne postoji nužno usvojen zaseban dokument u vezi sa seksualnim uznemiravanjem, rodnom i uzrasnom diskriminacijom, ali institucija/ organizacija redovno i temeljno razmatra žalbe koje pristignu i reaguje na njih.
3. Postoji usvojen dokument kojim se definiše, precizira i zabranjuje seksualno uznemiravanje, rodna i uzrasna diskriminacija, ali se on retko ili nikad ne primenjuje u praksi.

¹⁴⁵ Alat sam prethodno objavila na srpskom i engleskom jeziku u monografiji “Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji / Gender and Labor in the Cultural Field of Serbia” (Cvetičanin, Nikolić, Bobičić, 2023), u izdanju Asocijacije Nezavisna kulturna scena Srbije i Fakulteta umetnosti u Nišu. Alat je adaptiran uz podršku Međunarodnog UNESCO Fonda za kulturnu raznolikost, Ministarstva kulture Republike Srbije i Sekretarijata za kulturu grada Beograda kroz projekat “Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost”.

4. Institucija/organizacija načelno ne odobrava seksualno uznemiravanje i diskriminaciju, ali ni ne razmatra i ne procesuiru slučajeve i eventualne prijave.
5. Institucija/organizacija ne smatra da postoji problem sa seksualnim uznemiravanjem i diskriminacijom u njenim redovima i ne bavi se tom temom.

Domaći obrazovni sistem za sada, ne pokazuje, uprkos zahtevima međunarodnih ratikovanih konvencija i nacionalnim strateškim dokumentima predstavljenim u poglavlju o pravno-političkim instrumentima, senzibilitet za doprinos žena kulturnoj istoriji. U upravljanju obrazovnim ustanovama ne vodi se dovoljno računa o rodnoj ravnopravnosti među nastavnicima, ne štite se učenice i učenici od seksualnog uznemiravanja i nasilja kao krajnjeg oblika rodne diskriminacije, niti se obrazuju budući profesionalci svih struka tako da budu senzibilisani za rodnu ravnopravnost, pa tako ni u profesijama u oblasti umetnosti i kulture, iako se od njih katkad očekuje svojevrsna predvodnička uloga. Postojeće znanje, situirano pre svega u nezavisnim, ženskim organizacijama moglo bi i trebalo da se iskoristi za uvođenje sadržaja i metoda u kurikulume, pripremu novih i drugačijih procedura i pravilnika u rad institucija, te za edukaciju i senzibilisanje prosvetnih radnika i donosilaca odluka u umetničkom obrazovanju na teme rodne ravnopravnosti, u skladu sa predlozima Dragičević Šešić o korišćenju kapaciteta civilnog sektora na najbolji način za osnaživanje javnih institucija kulture (2017).

Sa druge strane, rad u sektoru kulture i dalje odlikuju stakleni plafon, stakleni zidovi, stakleni podovi, kao i rodni platni jaz. Liderstvo kao oblik participacije, ali i kadrovske politike dominantno je u javnom sektoru u vezi sa partijskom pripadnošću i ne obraća mnogo pažnje na pol odnosno rod. Ipak, rukovoditeljke se suočavaju sa skepticizmom prema ženama, i to pogotovo mladim ženama. One doživljavaju u izvesnoj meri nepoverenje i nipodaštavanje, a zasluge za uspehe se pripisuju muškim kolegama ili drugim muškarcima u njihovom okruženju. Uprkos tome, neke od njih ispoljavaju drugačije stilove i pristupe rukovođenju od od onih koji se standardno pojavljuju u literaturi o liderstvu. Rodna neravnopravnost ne prepoznaje se često unutar samog sektora kao važan i prioritetan problem, ali prilikom dužih i fokusiranijih razgovora, kolegice govore o različitim iskustvima diskriminacije i najveći deo njih potvrđuje neravnopravnost žena na sceni. Iako se tema vidi kao prevaziđena, daleka ili nedovoljno značajna, kvantitativni i kvalitativni podaci o obrazovnom, profesionalnom i rukovodećem iskustvu, kao i seksualnom uznemiravanju na sceni ukazuju na uvremenjenost, značaj i relevantnost u kulturnom polju Srbije 2024. godine.

7.5. Zaključak

Dve trećine mladih nije spremno da se angažuje u radu tela koje inicira ili donosi odluke od značaja za mlade, prvenstveno iz razloga što nemaju dovoljno informacija o njihovom radu i jer ne očekuju da svojim angažovanjem mogu bilo šta da promene. Dok 94% mladih izjavljuje da se nikada nisu konsultovali sa njima o radu bilo kakve ustanove kulture ili kulturnog programa, institucije tvrde ili da su mladi nezainteresovani, ili da uopšte ne postoji nikakav problem sa učešćem mladih. Kao jedan od problema, pojavljuje se nedostatak prostora u javnom vlasništvu koji bi bili mladima na raspolaganju za različite aktivnosti u slobodno vreme, među kojima i kulturne aktivnosti. Iako je u periodu implementacije prethodne Nacionalne strategije za mlade (2015–2021) izgrađeno ili osnovano čak 65 omladinskih klubova, ubedljiva većina mladih govori o tome da su prostori na raspolaganju u njihovoj lokalnoj zajednici nepostojeći, neadekvatni ili nepoznati. Domovi omladine i domovi kulture ne razvijaju se kao prostori kojima mladi upravljaju ili u čijem upravljanju učestvuju, dok se osnivanje omladinskih ili volonterskih klubova pri ustanovama kulture pokazuje kao primer dobre prakse čvršće integracije zainteresovanih grupa mladih u lokalnoj zajednici sa pozorištima, muzejima ili kulturnim centrima u datim mestima.

Podaci o zastupljenosti omladinskog rada i kompetencijama zaposlenih u ustanovama kulture za rad sa mladima, obrazovnom, profesionalnom i rukovodećem iskustvu žena u domaćem sektoru kulture, te seksualnom uznemiravanju na domaćoj sceni, ilustruju relevantne prakse upravljanja ljudskim resursima kao deo organizacionih instrumenata kulturne politike koji su (ne)iskorišćeni u kontekstu Srbije. I u okviru organizacionih instrumenata, kao i prethodno vrednosno idejnih i pravno političkih, kvantitativni i kvalitativni podaci nedvosmisleno pokazuju nedovoljno brige za interes mladih i njihovo učešće u kulturnom životu kroz nepostojanje adekvatnih kadrova u institucijama. Zadovoljavanje kulturnih potreba mladih kroz rad javnih institucija kulture ne deluje da je moguće bez uvođenja kompetentnih saradnika koji bi zajedno sa mladima, razvijali nove programe ili metode, te uključivali mlade u rad institucija.

Takođe, rezultati ukazuju na istrajnu diskriminaciju žena kroz nejednaku finansijsku kompenzaciju, nepriznavanje zasluga, prepreke u napredovanju, sumnju u kompetentnost, kao i seksualno uznemiravanje koje se neadekvatno prevenira i sankcioniše, kako tokom obrazovanja, tako i rada.

8. Ekonomski instrumenti

Planiranje kulturnog razvoja zavisi od finansijskih mogućnosti i finansijske politike države (Dragičević Šešić, 2002: 143). Ekonomski instrumenti kulturne politike često se izjednačavaju sa finansiranjem, premda oni obuhvataju širu grupu aktivnosti i mera od toga. Ekonomska sredstva prinude, poput “oporezivanja i carinjenja, uskraćivanja finansijske podrške državnih organa vlasti, kao i podrške sponzora koji su pod kontrolom ovih organa” deo su tako represivnih instrumenata kulturne politike (Đukić, 2010: 119), a politike detaksacije, nultog PDV-a itd. deo su stimulativnih politika. Ekonomski instrumenti kulturne politike obuhvataju posredno ili neposredno kreiranje okruženja za upravljanje budžetom indirektnih budžetskih korisnika poput institucija i javnih preduzeća, sistem poreza i doprinosa za angažman umetnika/ca i radnika/ca u kulturi, kao i subvencija, nagrađivanja ili uskraćivanja vaninstitucionalnih aktera različitim fiskalnim i finansijskim politikama.

Pored finansiranja projekata nezavisnih aktera koji se bave temama bitnim za mlade ili žene, ekonomski instrumenti kulturne politike relevantni za temu disertacije odnose se i na način upravljanja (budžetskim) sredstvima, i to ne samo u smislu budžeta Ministarstva kulture, već u određenoj meri i drugih resornih ministarstava i lokalnih samouprava. U ovom potpoglavlju biće analiziran i predstavljen samo jedan mali deo ekonomskih instrumenata. U domenu rodne ravnopravnosti fokusirala sam se na razumevanje i primenu rodno odgovornog budžetiranja u kulturi u lokalnim samoupravama i na položaj teme rodne ravnopravnosti u akcionim planovima za sprovođenje lokalnih strategija kulturnog razvoja. Kada je reč o mladima, istraživanje je obuhvatilo budžet Nacionalne strategije za mlade, finansiranje nezavisnih projekata namenjenih kulturnom životu dece i mladih od strane Ministarstva kulture, kao i ekonomske okvire omladinske participacije u lokalnim strategijama razvoja kulture i u delovanju institucija.

8.1. Rodno odgovorno budžetiranje

Jedna od finansijskih mera rodno odgovornog upravljanja javnim resursima odnosi se na obavezu rodno odgovornog budžetiranja u Republici Srbiji. U Zakonu o budžetskom sistemu (Sl. glasnik, 92/2023), član 2. stav 58v, “rodno odgovorno budžetiranje predstavlja uvođenje principa rodne ravnopravnosti u budžetski proces, što podrazumeva rodnu analizu budžeta i restrukturiranje prihoda i rashoda sa ciljem unapređenja rodne ravnopravnosti”. Na primer, član 28. istog zakona, posvećen pripremi budžeta i finansijskih planova Republike, predviđa da će

neki od definisanih ciljeva, odnosno pokazatelja učinka programa, programske aktivnosti ili projekta u pripremljenom budžetu ili finansijskom planu biti rodno odgovorni ciljevi, odnosno rodni pokazatelji kojima se prikazuju i prate planirani doprinosi programa, programske aktivnosti ili projekta u ostvarivanju rodne ravnopravnosti.

Član 37. propisuje da predlog finansijskog plana direktnih korisnika budžetskih sredstava treba, između ostalog, da obuhvata rodnu analizu rashoda i izdataka.

Prema važećem Uputstvu za uvođenje rodno odgovornog budžetiranja za 2024. godinu (2023: 2) “budžetski korisnik se opredeljuje za način na koji će uvesti rodno odgovorno budžetiranje: urođnjavanje ili integracija rodne ravnopravnosti u programe; posebna mera ili afirmativna akcija; redovna programska aktivnost, pri čemu su pokazatelji sada dostupni po polu”.

Navedeno Uputstvo definiše rodno osetljive indikatore na sledeći način: kao one koji optimalno “prate suštinsku promenu koja vodi ka željenom cilju koji doprinosi rodnoj ravnopravnosti”, ili alternativno “mere uticaj programa na žene i muškarce”, a ako je neophodno, zadržavaju se na obuhvatu žena i muškaraca određenim programom (Uputstvo, 2023: 2).

U Srbiji se rodno odgovorno budžetiranje (ROB) uvodi postepeno već niz godina, a trebalo bi da bude u potpunosti uvedeno kako na republičkom, tako i na lokalnom nivou 2025. godine “za sve budžetske korisnike na svim nivoima vlasti”. Prema poslednjem izveštaju Državne revizorske institucije o procesu uspostavljanja rodno odgovornog budžetiranja u Republici Srbiji ([DRI] 2023), “iako je Republika Srbija od strane međunarodnih organizacija ocenjena

kao jedna od sedam zemalja koja uspešno sprovodi rodno odgovorno budžetiranje, potrebna je efikasnija implementacija rodne perspektive u budžetski proces”, jer nisu “stvoreni mehanizmi za implementaciju Strategije rodne ravnopravnosti” (DRI, 2023: 2). Prema istom dokumentu, Akcioni plan za sprovođenje Strategije rodne ravnopravnosti za 2022. godinu ispunjen je samo 44% (DRI, 2023: 5), a jedinice lokalne samouprave (JLS) ne prepoznaju u dovoljnoj meri rodno odgovorne ciljeve i indikatore (u 2021. godini samo 34 JLS, tj. 23% implementiralo je ROB) (DRI, 2023: 34). Zanimljiv podatak je da su ROB u istom periodu uveli svi direktni budžetski korisnici AP Vojvodine, a samo 31% direktnih budžetskih korisnika Republike Srbije (DRI, 2023: 34).

Kada govorimo o rodno-osetljivim indikatorima u oblasti kulturne politike, iz izveštaja DRI u 2023. godini vidi se da su samo šest JLS i dve gradske opštine imale indikatore u resoru kulture koji se mogu u značajnoj meri prepoznati kao rodno-osetljivi. To su bile lokalne samouprave Batočina, Beograd, Blace, Jagodina, Petrovac na Mlavi, Velika Plana, te beogradske opštine Čukarica i Zemun. Ove JLS i gradske opštine koristile su, između ostalih, i sledeće indikatore:

- Broj ženskih posetilaca (sic!) programa koji doprinose ostvarivanju opšteg interesa u kulturi u odnosu na ukupan broj posetilaca (Batočina); (DRI, 2023: 57).
- Broj programa i projekata podržanih od strane grada namenjenim osetljivim društvenim grupama; Broj građana iz osetljivih grupa koji su učestvovali u programima kulturne produkcije (Beograd); (DRI, 2023: 58)
- Broj učesnika (žene/muškarci) u programima promocije kulture i tradicije sela; Podjednako prisustvo oba pola na kulturnim događajima; Procenat žena zaposlenih u ustanovama kulture u odnosu na ukupan broj zaposlenih (Blace); (DRI, 2023: 59)
- Učešće žena u ukupnom broju aktivnih članova na odeljenju za odrasle Narodne biblioteke (Jagodina);
- Procenat čitaoca – muškarci; Procenat čitaoca (sic!) – žene; Broj pozorišnih glumaca – muškaraca; Broj pozorišnih glumaca (sic!) – žena (Petrovac na Mlavi); (DRI, 2023: 67)
- Broj devojčica/žena članova (sic!) udruženja građana iz oblasti kulture (Velika Plana); (DRI, 2023: 69)
- Broj polaznika koji pohađaju edukativne programe i radionice KC “Čukarica” (razloženo prema polu M/Ž) (Čukarica); (DRI, 2023: 71)

- Broj prijavljenih plivačica za bogojavljenjski krst (Zemun) (DRI, 2023: 72).

Iz ovoga se vidi da JLS i gradske opštine u Srbiji razumeju i primenjuju rodno-osetljive indikatore u oblasti lokalne kulturne politike takoreći isključivo u smislu broja posetilaca (posetiteljki) i učesnika/ca određenog kulturnog događaja, korisnika/ca ponude, polaznika/ca radionica ili članova/ca umetničkih udruženja (treća kategorija rodni indikatora u pomenutom Uputstvu Ministarstva finansija).

U slučaju dve opštine (Blace i Petrovac na Mlavi) kao indikator je određen i broj zaposlenih žena u lokalnim kulturnim ustanovama, iako je iz postojećih podataka poznato da je udeo žena u radnoj snazi u javnim ustanovama kulture, kao i udeo žena među publikom i korisnicima edukativnih programa, već viši, te da ništa od toga nije zaista indikator unapređenja rodne ravnopravnosti.

Indikator u Batočini nije određen za merenje ostvarenosti ciljeva u oblasti kulturne politike, već socijalne – za praćenje “Povećanja dostupnosti prava i mehanizama socijalne zaštite za žene u lokalnoj zajednici”. Za indikator u Jagodini se iz teksta izveštaja DRI čini da je bio naveden samo da ilustruje primer kako će opština u budućnosti pratiti participaciju žena u kulturnom životu, a ne kao da je zaista ovo indikator na koji su se fokusirali. Ovaj indikator određen je radi praćenja ostvarenosti cilja “obezbeđenja redovnog funkcionisanja ustanova kulture” (DRI, 2023: 61).

I u opštini Aleksandrovac, kao rodno odgovorni cilj u kulturi određeno je “Unapređenje kapaciteta ustanova kultura kojima bi se obezbedio veći broj kulturnih manifestacija sa ciljem obezbeđivanja redovnog funkcionisanja ustanova kulture”, sa indikatorom “Ukupan broj posetilaca na svim kulturnim događajima i korisnika usluga kulturnih institucija u Aleksandrovcu” (DRI, 2023: 56). Ovaj cilj samo je jedan od primera na koji način lokalne samouprave paušalno određuju rodno odgovorne ciljeve i indikatore, koji nemaju poseban i jasno definisan uticaj na žene odnosno muškarce. Oni često ciljeve i indikatore opšteg razvoja sektora kulture navode kao one koji su relevantni za unapređenje rodne ravnopravnosti. Široko gledano, unapređenje uslova rada u sektoru kulture, kao i širi obuhvat publike mogu da imaju pozitivne posledice na sveukupnu kulturnu participaciju i kulturni život, pa tako indirektno i na rodnu ravnopravnost, ali donosioci odluka u lokalnim samoupravama kao da ne razumeju sa kojom tačno namerom su uvedeni rodno odgovorno budžetiranje i zahtevi za rodno odgovornim ciljevima i indikatorima.

U slučaju grada Beograda navedeni indikatori su zadati radi praćenja ostvarenosti ciljeva “Unapređenje raznovrsnosti kulturne ponude” i “Povećanje učešća građana u kulturnoj produkciji i umetničkom stvaralaštvu” (DRI, 2023: 58). U Petrovcu na Mlavi (DRI, 2023: 67) i Velikoj Plani (DRI, 2023: 69) ovi indikatori u vezi su i sa ciljevima “Podsticanja razvoja kulture”. U opštini Zemun je rodno osetljivi indikator broja prijavljenih plivačica za bogojavljenki krst određen za praćenje ostvarenosti cilja “negovanja tradicionalnih vrednosti i očuvanja duhovnog i kulturnog nasleđa” (DRI, 2023: 72).

U Sevojnu je u rodno odgovorne ciljeve navedeno “unapređenje raznovrsnosti kulturne ponude”, sa indikatorom “broj projekata udruženja građana podržanih od strane opštine” (DRI, 2023: 72). Podsećam na ovom mestu i da većina “mera” Republike Srbije ka rodnoj ravnopravnosti u sektoru kulture u sklopu implementacije UNESCO Konvencije 2005, o čemu sam pisala u poglavlju o pravno-političkim instrumentima kulturne politike, zapravo podrazumeva finansiranje nezavisnih projekata i inicijativa koji u određenom delu odgovaraju i ispunjavaju te ciljeve, te se u tom smislu nalaze u domenu finansijskih instrumenata kulturne politike. Važno je napomenuti da projekti koji se navode u izveštajima Republike Srbije o implementaciji UNESCO Konvencije 2005 nisu finansirani nužno od strane Ministarstva kulture (i informisanja Republike Srbije, do 2022.), već i od drugih državnih organa sredstvima iz drugih resora (poput Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost, MTTT, Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, MOS, Razvojne agencije Srbije, ali i NALED-a), što bi moglo ukazati i na delimično uspostavljenu međuresornu i međusektorsku saradnju u ovoj oblasti. Navedene “mere” nisu u pravom smislu reči mere kulturne politike. Institucije, u izuzetno malom iznosu, finansiraju tek poneke rodno-angažovane projekte koji budu podneti na konkurs. Taj iznos bude nedovoljan za bilo kakvu ozbiljniju, samostalnu ili održiviju realizaciju, ali dovoljan da se institucije mogu u kvadrijenalnim izveštajima o implementaciji Konvencije 2005 pohvaliti sprovedenim “merama”.

Rodna analiza budžeta Ministarstva kulture Srbije iz 2021. godine pokazuje, čak, da su sredstva za podršku savremenoj kulturnoj produkciji za i sa društvenim osetljivim grupama bile u vreme covid pandemije u 2020. godini smanjena za 7%. Autori analize kritikuju takav postupak Ministarstva: “Iz perspektive rodne ravnopravnosti i ljudskih prava je važan kriterijum koji bi trebalo da važi u slučaju rebalansa tokom kriza, da se ne smeju smanjivati sredstva za podršku grupama koje su u riziku od izloženosti višestrukoj diskriminaciji”

(SIDA, 2021: 40). Oni su podvukli da ne postoje rodno neutralne kulturne politike ili mere, i ukazali na potrebu temeljnijeg uvođenja rodno-osetljive statistike i finansijskog praćenja u kulturnom sektoru, poboljšanja pristupa resursima i smanjenja razlike u platama (SIDA, 2021: 48–51).

Kada se radi o ekonomskim merama lokalne kulturne politike, relevantne preporuke u “Vodiču za rodno odgovorno budžetiranje na lokalnom nivou” (Baćanović, Beker, Klatzer i ostali, 2021), za resor kulture – Program 13, obuhvataju sledeće:

- Doneti Plan razvoja kulture i u njega uvrstiti i rodni aspekt;
- Od svih budžetskih korisnika u okviru ovog programa tražiti da dostave plan aktivnosti za unapređenje rodne ravnopravnosti u okviru godišnjih planova ustanova kulture;
- Promovisati lokalne umetnice i povećati njihovu vidljivost u zajednici;
- Voditi računa da se svi podaci koji se prikupljaju analiziraju po polu;
- Kroz sve konkurse preko kojih se finansira program kultura i mediji podržati projekte koji doprinose unapređenju rodne ravnopravnosti. (Baćanović, Beker, Klatzer i ostali, 2021: 141–146)

Evidentna je utemeljenost ekonomskih instrumenata kulturne politike u strategije i planove kulturnog razvoja. U ovom trenutku neki od gradova u Srbiji koji imaju kreiran plan razvoja kulture ili lokalnu strategiju kulture su Novi Sad (“Sl. list Grada Novog Sada”, br. 53/2016), Sombor (2021), Kragujevac (“Sl. list grada Kragujevca”, br. 40a/2021), Čačak (“Sl. list grada Čačka”, br. 4/2023) i Užice (2023). I drugi gradovi u Srbiji imali su svoje strateške planove kulturnog razvoja u prethodnom periodu, ali su oni istekli i nisu doneti ponovo (Niš, Pančevo, Zrenjanin). U postojećim planovima razvoja kulture u navedenim gradovima, rodni aspekt je uglavnom zanemarljiv, dok je kulturi za decu i mlade posvećena značajnija pažnja. Neki od ovih dokumenata sadrže i Akcione planove, iz kojih je onda moguće čitati planirana finansijska sredstva za predviđene mere i aktivnosti, kao i indikatore kojima će se pratiti njihova ostvarenost.

Jedan od takvih primera je grad Sombor. Rodna ravnopravnost se ne pominje kao jedan od ciljeva, niti su dizajnirane posebne mere i aktivnosti za njeno unapređenje, dok je planiran veći broj aktivnosti namenjen mladima. Moguće je da je uzrok tome percepcija zaposlenih u ustanovama kulture da su njihovi programi uglavnom i oblikovani prema potrebama žena u

velikoj meri (Strategija razvoja kulture grada Sombora, 2021: 88). U Akcionom planu za sprovođenje Strategije razvoja kulture grada Sombora od 2021. do 2025. između ostalog kao aktivnost 1.2.4. definisana je izrada plana i realizacija obuka za zaposlene u kulturi, što bi moglo biti relevantno za unapređenje kompetencija u vezi sa rodnom ravnopravnošću, o čemu sam pisala u prethodnom poglavlju. Ipak, u Akcionom planu se uopšte ne predviđaju sredstva za realizaciju ove aktivnosti (Strategija razvoja kulture grada Sombora, 2021: 106). Još jedna potencijalno relevantna aktivnost je 1.3.3. Unapređenje sistema monitoringa i evaluacije podržanih projekata na konkursu u oblasti kulture na nivou grada Sombora, s obzirom da bi to moglo da ima uticaja na povećanje zastupljenosti tema ženske kulturne produkcije i istorije na ovom konkursu. Kao odgovorna institucija za praćenje i kontrolu realizacije, te kao izvor finansiranja navodi se Gradska uprava Sombor, ali se takođe ne predviđaju finansijska sredstva potrebna za uspešno sprovođenje ove aktivnosti (Strategija razvoja kulture grada Sombora, 2021: 108). Aktivnosti eksplicitno usmerenih na unapređenje položaja žena u lokalnom kulturnom životu u Strategiji i Akcionom planu razvoja kulture u Somboru nema.

U opisu normativnog okvira Strategije razvoja kulture grada Čačka u periodu od 2023. do 2027. godine, navedeno je da je Strategija doneta u odnosu na Zakon o rodnoj ravnopravnosti. U Strategiji se takođe navodi da je gradska uprava grada Čačka prilikom konkurisanja za Nacionalnu prestonicu kulture između ostalog imala nameru da podstakne institucije da stvaraju za građane “različitih rodni pripadnosti“ (Strategija razvoja kulture grada Čačka, 2023: 18). U razradi te namere i u planiranju konkretnih aktivnosti, u okviru programa Nacionalne prestonice kulture Čačak 2023 samo jedna od mnogobrojnih planiranih aktivnosti namenjena je unapređenju položaja žena u kulturnom životu. To je međunarodni simpozijum o ženskom preduzetništvu sa modnom revijom. Ova aktivnost “pokazuje da grad Čačak svoje aktivnosti sprovodi u skladu sa drugim zakonima, poput Zakona o rodnoj ravnopravnosti” (aktivnost 3.3.4, Strategija razvoja kulture grada Čačka, 2023: 28). Sve ove formulacije koje se nalaze u Strategiji grada Čačka ukazuju još jednom na zadovoljavanje forme i performativnost ovakvih mera, o čemu sam već govorila, prvenstveno u analizi pravno-političkih instrumenata. U dokumentu nisu navedena planirana finansijska sredstva za sprovođenje aktivnosti, osim da će navedena modna revija biti sprovedena u saradnji sa čačanskom modnom kompanijom PS Fashion. Iz medija se saznaje o održavanju ovog događaja u septembru 2023. godine, pod nazivom “Ti si ona – refleksije”, te da je bio posvećen Nadeždi Petrović, Isidori Sekulić, Milevi Marić-Ajnštajn, Ljubici Marić, Dragi

Ljočić, Jelisaveti Načić, Mileni Pavlović-Barili, Olgi Jevrić, Kseniji Atanasijević, Milunki Savić, Danici Tomić, Jeleni Anžujskoj i kneginji Milici Hrebeljanović¹⁴⁶. Analizom medijskog sadržaja o događaju zaključujem da je jedini projekat posvećen unapređenju vidljivosti doprinosa žena kulturnoj istoriji, te indirektno unapređenju rodne ravnopravnosti u kulturu u gradu Čačku, bio prvenstveno komercijalni i promotivni projekat modne kompanije PS Fashion. Strategija još predviđa da se na mejling listu ustanova kulture i Gradske uprave Čačka stave i ženska udruženja, kao deo udruženja društveno osetljivih grupa, te da se unapredi njihovo obaveštavanje o programima iz kulture na različite načine (aktivnost 3.2.10, Strategija razvoja kulture grada Čačka, 2023: 28)

Grad Užice, sa druge strane, u svojoj Strategiji razvoja kulture, takođe donetj u kontekstu izbora za “Prestonicu kulture Srbije” 2024. godine, predvideo je “Uspostavljanje godišnje nagrade za umetnice iz Užica”. Ova nagrada planirano je da nosi ime znamenite Užičanke, s tim što se u Strategiji ne navodi koje “na primer Maga Magazinović i/ili Nađa Tešić” (Strategija razvoja kulture grada Užica, 2023: 62). U obrazloženju aktivnosti u Strategiji se ponovo govori da će ovom aktivnosti “gradska uprava Užice pokazati da valorizuje rad umetnica”, što je slična retorika kao u slučaju Strategije grada Čačka. U Akcionom planu, što je za ovo poglavlje prioritet, budžet za uspostavljanje ove nagrade i njeno dodeljivanje nije određen, već se navodi da će “biti naknadno definisan”. Još jedna mera relevantna za ekonomske instrumente lokalne kulturne politike u ovom Akcionom planu je uvođenje zasebnog konkursa za kulturu, u odnosu na dosadašnju praksu podržavanja projekata civilnog društva iz svih oblasti na jednom zajedničkom konkursu. U opisu ove aktivnosti autori Strategije navode da će na tom konkursu “u skladu sa članom 43. Zakona o rodnoj ravnopravnosti i Lokalnim akcionim planom za rodnu ravnopravnost grada Užica 2022-2027. za žene i muškarce biće obezbeđeno ravnopravno učešće na konkursnim linijama”, s tim što nema naznaka na koji način se to ravnopravno učešće razume, niti kako će ono tačno biti obezbeđeno (Strategija razvoja kulture grada Užica, 2023: 52). Kao ni u slučaju Sombora, ni u Akcionom planu Užica nisu predviđena sredstva za različite nabrojane aktivnosti ka unapređenju kriterijuma i procedura konkursnog finansiranja nezavisne scene u gradu (Strategija razvoja kulture grada Užica, 2023: 80).

¹⁴⁶ “U Čačku održana modna revija „Ti si ona – refleksija” kompanije PS Fashion”, *PRVA TV - 150 minuta*, 8. septembar 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=WRkCZFEvASc>

Imajući sve navedeno u vidu, primetno je da je država uložila određene napore ka uvođenju rodno odgovornog budžetiranja, ali i da je ono neujednačeno i nesistematično primenjeno u različitim institucijama, na različitim nivoima vlasti i resorima, kao i da se uobičajeno bira “linija manjeg otpora” kada se radi o dizajniranju i praćenju indikatora. Kao što navodi Dragičević Šešić (2002: 142), izbor indikatora u kulturnom razvoju i kulturnoj politici zahteva stručnost kako bi se zaista mogli pratiti efekti i uložena sredstva. Najveći izazov u ovom slučaju predstavlja praćenje “suštinskih promena”, kao i “merenje stvarnog uticaja”, za šta postojeći indikatori pronađeni u lokalnim samoupravama za sektor kulture nisu adekvatni, pri čemu su u 2023. godini samo šest JLS i dve gradske opštine uopšte imale neku vrstu rodno osetljivih indikatora u resoru kulture.

U najvećoj meri, ako postoje, indikatori se zadržavaju na kvantitativnim metodama, brojanju učesnika/ca i posetilaca/teljki kulturnih događaja po polu, što nije dovoljno da isprati rodnu osetljivost politika i programa i identifikuje neravnopravnost u praksi. Pristup rodno odgovornom budžetiranju stoga ukazuje na puko zadovoljavanje forme usled eksternih pritisaka, pre nego na suštinsko ulaganje napora ka unapređenju stanja. Lokalni planovi razvoja kulture su u poslednjih nekoliko godina doneti u nizu gradova u Srbiji, čini se podstaknuti nacionalnim programom “Prestonice kulture Srbije”, ali oni neujednačeno integrišu rodnu perspektivu, dok se čini da je kultura za decu i mlade značajno prisutnija u ovim dokumentima. Ukoliko i postoje aktivnosti namenjene rodnoj ravnopravnosti u kulturnom životu, budžetska sredstva za njihovu realizaciju neće biti predviđena, ili makar ne transparentno objavljena u javnim dokumentima poput akcionih planova za razvoj kulture grada.

8.2. Finansijska podrška omladinskoj participaciji

Ekonomski instrumenti kulturne politike usmereni ka mladima nešto su drugačije dizajnirani nego oni koji se odnose na rodnu ravnopravnost. Opštu marginalizaciju mladih u postjugoslovenskim društvima u drugoj deceniji 21. veka Mirjana Ule prepoznaje u “marginalizovanosti na tržištu rada, odsečenosti od izvora moći, isključenosti iz tokova društva odraslih, nedovoljnoj zastupljenosti u političkim i ekonomskim okvirima, smanjenim pravima i privilegijama, te niskom socijalnom statusu” (2012: 32).

Ipak, mladi su formalno gledano, prisutniji i vidljiviji nego žene u akcionim planovima i konkursnom finansiranju nezavisnih projekata u oblasti kulture. Za realizaciju aktivnosti u okviru Strateškog cilja 9 prethodne Nacionalne strategije za mlade, koji je bio fokusiran na kulturnu participaciju mladih, u periodu od 2018. do 2020. godine planirano je na osnovu akcionog plana 127.595.000 RSD, dok je od tog iznosa 1.500.000 RSD ostalo neiskorišćeno, što je tek nešto više od 1%. To je prilično mali udeo nerealizovanih sredstava u odnosu na pregled svih strateških ciljeva prethodne NSM, gde za neke od Strateških ciljeva nije utrošeno 41% ili čak 45% planiranih sredstava u ovom periodu (MOS, 2021: 44). Sa druge strane, u odnosu na budžete za implementaciju drugih Strateških ciljeva, za ovaj Strateški cilj posvećen kulturnom životu mladih bilo je planirano ispod 1% ukupnih sredstava za implementaciju NSM, tačnije 0.8% (ukupan budžet NSM bio je 15.201.436.000 RSD) (MOS, 2021: 44).

U 2018. godini Ministarstvo kulture planiralo je 21.000.000 RSD za sprovođenje aktivnosti NSM u toj godini, od čega je 3.000.000 RSD ili 14% ostalo neutrošeno (MOS, 2021: 45). Na osnovu podataka o sprovođenju konkursa za finansiranje stvaralaštva dece i mladih i za decu i mlade Ministarstva kulture od 2018. do 2022. godine (Tokanović, Resanović, 2022: 8–14) može se napraviti sledeći pregled koji ukazuje na to kako Ministarstvo troši jedan deo tih sredstava.

Tabela 4 – Analiza konkursa za finansiranje stvaralaštva dece i mladih i za decu i mlade
Ministarstva kulture 2018 – 2022

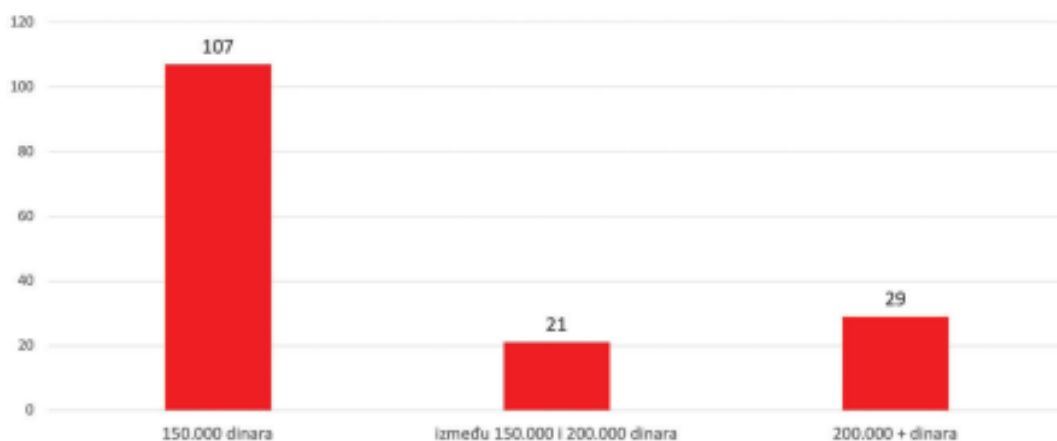
Godina konkursa	Broj pristiglih prijava	Odbačeni	Finansirani	Udeo finansiranih	Ukupan iznos	Prosečan iznos
2018.	302	49	69	22.8%	19.700.000	286.000
2019.	340	15	81	23.8%	21.350.000	264.000
2020.	257	20 (2 projekta su odbačena, a 18 odustalo)	80	31.1%	20.150.000	252.000
2021.	453	6	115	25.4%	29.650.000	258.000
2022.	509	9	128	25.1%	32.230.000	252.000

Primećuje se kontinuirano povećanje broja projekata pristiglih na konkurs za finansiranje stvaralaštva za i sa decom i mladima u periodu od 2018. do 2022. godine (povećanje od 2018. do 2022. za 69%), kao i skoro pa adekvatno povećanje ukupnog budžeta za ovaj konkurs u periodu od 2018. do 2022. godine (63% je veći budžet 2022. godine nego 2018.), sa izuzetkom u godini izbijanja pandemije virusa covid19. Sa druge strane, primećuje se i blagi rast udela finansiranih projekata u odnosu na pristigle (sa izuzetkom 2020. godine od 23% do 25%), ali i opadanje prosečnog, već izuzetno niskog, iznosa odobrene finansijske podrške, sa 286.000 na 252.000 RSD, što se ističe kao ključni problem.

U godini izbijanja pandemije udeo finansiranih projekata značajno je viši u odnosu na druge godine, ali je i broj pristiglih projekata manji, a po prvi put se javlja i značajan broj podnosilaca projekata koji su “odustali”. Ono što je ključno je što je prikazani budžet konkursa za kulturu za decu i mlade u 2020. godini iznosio tek 7.29% ukupnog budžeta svih konkursa za savremeno stvaralaštvo Ministarstva kulture u toj godini, dok je u sledećoj, 2021. godini iznosio još manje, 5.80% (NKSS, 2021: 8).

Prema analizi istog konkursa za 2023. godinu, sredstva na raspolaganju za ovaj konkurs bila su još dodatno 20% smanjena u odnosu na 2022. godinu (26.343.500 dinara 2023. godine, u odnosu na 32.230.000 dinara u 2022. godini), dok je nastavljen trend povećanja broja odobrenih projekata, za čak ¼ (157 projekata u 2023. godini, u odnosu na 128 projekata 2022. godine). To je bilo moguće tako što je čak 70% projekata (su)finansirano iznosom od

po 150.000 dinara, “čime nije moguće pokriti ni troškove minimalne zarade za samo jednu osobu za tri meseca rada, a kamoli realizovati bio kakav projekat” (Cvetičanin, 2023: 13). Upravo u tome leži i glavni problem sa ovim instrumentom kulturne politike prema deci i mladima, koji je centralni finansijski instrument na nacionalnom nivou kada se radi o nezavisnoj sceni.

Grafikon 3: Odobrena projektna sredstva na konkursu Ministarstva kulture za decu i mlade 2023. godine (Cvetičanin, 2023: 13)

Lično sam, duži niz godina, na upravo ovom konkursu dobijala podršku za realizaciju svojih i saradničkih projekata: sa platformom za jačanje kapaciteta mladih profesionalaca u sektoru kulture “Kreativno mentorstvo”, Kolektivom mladih žena FEMIX za realizaciju Rok kampa za devojčice, te podršku za projekte omladinske participacije u izvođačkim umetnostima kroz Nacionalni savez pozorišta za decu i mlade ASITEŽ Srbije. Dobijena sredstva ni u jednom od više od deset slučajeva uspeha na konkursu nisu bila viša od 250.000 RSD. Ovaj iznos do 2023. godine bio je propisan kao minimalni iznos koji je moguće dobiti na ovom konkursu, ali je zapravo za većinu podnosilaca prijave, bez obzira na potreban ili zatražen budžet projekta bio i maksimalni. Tako je za projekat Rok kampa za devojčice podrška Ministarstva bila između 1/4 i 1/7 ukupnog budžeta projekta u zavisnosti od godine realizacije.

U 2023. godini minimalni iznos propisan konkursom snižen je dodatno na 150.000 RSD, što je omogućilo da se, u skladu sa rezultatima prethodne analize, finansira još veći broj projekata uprkos značajno manjem ukupnom budžetu konkursa. Kontinuirano¹⁴⁷ finansiranje projekata tako niskim iznosima samo na ovom od svih konkursa Ministarstva ukazuje

¹⁴⁷ Od analizirane 2018. godine, kada je prosečan iznos podrške bio “rekordnih” 286.000 RSD.

nedvosmisleno na pristup koji donosioci finansijskih odluka imaju prema stvaralaštvu dece i mladih i za decu i mlade. Ovo govori o nivou očekivanja prema kulturnoj produkciji mladih i za mlade, te o razumevanju kompleksnosti procesa, pa samim tim i troškova ove vrste rada.

Džo Kaust smatra da bi moglo da dođe do značajnijih promena kada se radi o finansiranju kulturnog života i obezbeđivanju masovnije kulturne participacije kada bi se koncept kulturnih prava, o kojem sam prethodno pisala, u smislu širem od zaštite kulturnih identiteta, čvršće integrisao u nacionalna zakonodavstva i u politike institucija kulture (Caust, 2020). U Strategiji razvoja kulture Novog Sada (2016) takođe se proširuje razumevanje kulturnih prava i participativnosti kulturne politike, o čemu je već bilo reči. U ovom konkretnom slučaju, donosioci odluka kao da načelno razumeju da mladi imaju prava na kulturni sadržaj i učešće u kulturnoj produkciji, ali niti im otvaraju mogućnosti učešća u profesionalnoj kulturnoj produkciji kroz različite oblike angažmana u ustanovama kulture (što se videlo iz prethodnih poglavlja), niti u dovoljnoj meri omogućavaju sredstva za samostalno profesionalno ili amatersko stvaralaštvo mladih, te za kvalitetnu produkciju namenjenu mladima na nezavisnoj sceni.

Konkursi su vrlo važan instrument, kako na nacionalnom, tako i na lokalnom nivou, pa smernice međusektorske radne grupe za uključivanje mladih u društveni život i donošenje odluka na lokalnom nivou iz 2017. godine upravo obuhvataju opredeljivanje budžeta za mlade i implementaciju lokalnih akcionih planova, uputstvo za raspisivanje javnih i transparentnih konkursa za implementaciju LAP-a i finansiranje projekata, kriterijume i prioritet konkursa, te procedure formiranja konkursne komisije i njenog rada (KOMS, 2017b: 26–29). Ipak, ni na ovom planu takođe u prethodnih 7 godina nije dovoljno urađeno.

Uzmimo za primer Strategiju razvoja kulture grada Sombora za 2021 – 2025 u kojoj postoji Poseban cilj 3. Kultura mladih i za mlade, koji predviđa čitav niz aktivnosti. Ipak, za neke od njih uopšte nisu predviđena finansijska sredstva, slično onome što smo videli u analizi akcionih planova za razvoj kulture iz rodne perspektive u prethodnom poglavlju. Tako se, recimo predviđa pokretanje Omladinskih kulturnih novina (Strategija razvoja kulture grada Sombora, aktivnost 3.1.2, str. 117) bez bilo kakvog budžeta. Vrlo važna aktivnost “uključivanje mladih kreatora u proces organizacije i realizacije kulturnih događaja” (3.1.3, str. 117) po autorima akcionog plana takođe ne zahteva finansijska sredstva, kao ni osnivanje koordinacionog tela za saradnju ustanova obrazovanja i kulture (3.2.1, str. 119). Još neke od aktivnosti koje zvuče vrlo relevantno i u skladu sa idejama kako drugih istraživača, tako i ove

disertacije, a za koje nije uopšte predviđen utrošak bilo kakvog novca, npr. su formiranje programa “Vršnjački kultivator” (3.2.3, str. 119), povećanje dostupnosti kulturnih sadržaja mladima (3.2.4, str. 119), uključivanje nastavnika u rad upravnih odbora ustanova kulture (aktivnost 1.1.3, str. 103), definisanje plana i realizacija obuka za zaposlene u kulturi (aktivnost 1.2.4, str. 104) i drugo.

Budžet u iznosu od 3.000.000 dinara predviđen je za osnivanje festivala mladih 2025. godine, dok je za izradu plana volontiranja u ustanovama kulture i manifestacijama grada procenjen trošak od 1.000.000 dinara, a za formiranje volonterskih servisa za kulturu na nivou grada još 1.360.000 dinara. Ipak, u akcionom planu napomenuto je da sredstva ni za koju od ove tri aktivnosti nisu u potpunosti obezbeđena (Strategija razvoja kulture grada Sombora, aktivnosti 1.2.5 i 1.2.6, str. 106 i 3.1.1., str. 117). Sredstva u iznosu od 80.000 RSD jesu obezbeđena za trogodišnje “sistemske” istraživanje kulturnih potreba i navika mladih, uključujući mlade na selu (3.1.4, str. 117), dok je za uvođenje kulturnog pasoša za omladinsku publiku tokom četvorogodišnjeg perioda realizacije Strategije odvojeno 2.250.000 RSD (3.2.2, str. 119).

Grad Sombor nije nikakav usamljen primer kada se radi o netransparentnosti ili makar neodređenosti budžeta za aktivnosti u vezi sa omladinskom kulturnom participacijom. U Strategiji kulture grada Užica na sličan način za izradu i pokretanje programa mentorstva i stručne prakse u ustanovama kulture nije predviđeno nimalo finansijskih sredstava akcionim planom (Strategija razvoja kulture grada Užica, aktivnost 1.4.5, str. 88), kao ni za izmenu sistematizacije radnih mesta u ustanovama kulture (aktivnost 1.1.10, str. 81), a koja treba da obuhvati i uvođenje radnih mesta koordinatora za rad sa mladima. Za uspostavljanje godišnje stipendije za mlade umetnike i umetnice iz Užica putem javnog poziva, kao i za osnivanje muzičkog festivala za mlade, navodi se da će “budžet biti naknadno definisan” (aktivnosti 1.4.7, str. 88 i 2.3.1, str. 94). Za osnivanje Kulturnog centra za decu i mlade jeste predviđen budžet od 24.000.000 RSD, a za osnivanje odeljenja za tinejdžere u užičkoj biblioteci 8.000.000 RSD (aktivnosti 1.2.6 i 1.2.10, str. 83). Ono što je u ovom akcionom planu pohvalno je planiranje sredstava za angažovanje volontera za programske aktivnosti ustanova kulture, premda je odvojen nizak iznos od tek 200.000 RSD godišnje (aktivnost 1.4.3, str. 88). Prema autorima plana, ni za osnivanje i rad foruma publike pri ustanovama kulture u gradu (u kojima bi takođe mogli da učestvuju mladi predstavnici publike) nije potrebno planirati finansijska sredstva (2.2.3, str. 91).

Ovakav pristup nije u skladu sa rezultatima istraživanja “Kultura za sve mlade” (Tokanović, Resanović, 2022) i predlogom za praktične politike nastalim na osnovu njih. Prema tim rezultatima ključni uzroci toga što mladi nisu prioritetna ciljna grupa sektoru kulture nalaze se u nedostatku ljudskih, ali i materijalnih resursa za sprovođenje dugoročnih i kvalitetnih programa sa mladima (NAPOR, 2023: 8).

Navedeni predlog praktične politike NAPOR-a fokusirao se na izmenu Uredbe o kriterijumima, merilima i načinu izbora projekata u kulturi koji se (su)finansiraju iz budžeta Republike Srbije, Autonomne pokrajine, odnosno JLS. On sugeriše, između ostalog, dodavanje kriterijuma u članu 3. stavka 3, koji bi se odnosio na vrednovanje formalnog partnerstva institucija kulture i akreditovanih omladinskih organizacija, kao i na vrednovanje uticaja projekta na kvalitet kulturnog života zajednice sa fokusom na mlade, a posebno na mlade u situaciji smanjenih mogućnosti (NAPOR, 2023: 11).

Predstavnici institucija kulture koji su učestvovali u drugom istraživanju o potrebama mladih i vidljivosti programa za mlade u oblasti kulture, naveli su da je za unapređenje njihovog rada sa mladima potrebna saradnja sa omladinskim radnicima i organizacijama, edukacija o omladinskom radu, ali i veći budžet, koji bi se izdvajao za marketing prilagođen mladoj ciljnoj grupi (Stojanović, Obradović, Bobić, 2022). Problem nedovoljnog i nefleksibilnog budžeta za finansiranje troškova rada sa mladim saradnicima navođen je kao glavna prepreka (za 89% zaposlenih u muzejima) još krajem prve decenije veka u istraživanju o radu muzejskih ustanova sa volonterima (Kisić, 2010: 84) i od tada se čini da nije došlo do značajnog pomaka. Autorka priručnika o osnivanju omladinskih klubova pri pozorištima i drugim institucijama kulture Milena Bogavac (2021) je sugerisala da, iako je takav rad mladih, u slučaju Šabačkog pozorišta prvenstveno srednjoškolaca, bio suštinski dobrovoljan i neplaćen (volonterski), ustanove bi trebalo da pokušaju da im obezbede volontersku nadoknadu, u skladu sa Zakonom o volontiranju.

Volonterska nadoknada nije honorar. To je nadoknada troškova koje mladi imaju kada posvete vreme vašoj ustanovi. Čak i onda kada procenjujete da vaši mladi saradnici/ce dolaze iz porodica za koje volonterska naknada ne predstavlja važan faktor, imajte u vidu da je uloga Omladinskog kluba da mlade uvede u sistem, a da je pravičan sistem nadoknade za uloženi rad važna lekcija. Oni su volonteri i volonterke u smislu da za vašu ustanovu rade male poslove, ali onda kada ti poslovi podrazumevaju izlazak na

scenu, put na gostovanje ili važnu ulogu u logistici igranja vaše predstave, ustanova im duguje barem simboličnu nadoknadu. (Bogavac, 2021: 57)

Da zaključim, ekonomske mere kulturne politike usmerene prema mladima, bez obzira da li se radi o nacionalnom, lokalnom nivou ili institucionalnom, resoru kulture ili omladinske politike, trenutno su ograničavajući za razvoj kulturnog života mladih. Novac odvojen za Strateški cilj 9 posvećen kulturi i kreativnosti mladih u Nacionalnoj strategiji za mlade bio je zanemarljivo mali od svih 9 ciljeva omladinske politike (0.8% budžeta za sprovođenje NSM), iako i za mnoge druge oblasti od interesa za život i razvoj mladih takođe postoje resori sa kojima se deli odgovornost (bezbednost, zapošljavanje, zaštita životne sredine...). Budžet konkursa za finansiranje stvaralaštva mladih i za mlade Ministarstva kulture je takođe izuzetno mali udeo budžeta konkursa za savremeno stvaralaštvo ovog Ministarstva (ispod 6% u 2021. godini). Grantovi koji se dodeljuju pojedinačnim projektima su po pravilu izuzetno mali i nedovoljni za realizaciju ozbiljnijih projekata (150.000 – 250.000 RSD), a u godini izbijanja kovid pandemije došlo je i do smanjenja budžeta ovog konkursa iako tokom kriza ne bi trebalo da se smanjuje podrška društveno osetljivim grupama poput mladih, već naprotiv, povećava. Na lokalnom nivou, segmenti akcionih planova za kulturni razvoj koji su fokusirani na mlade sadrže značajne i relevantne aktivnosti, ali za njih često nisu predviđeni budžeti. U velikoj meri za te aktivnosti predviđeno je da se realizuju bez namenskih sredstava, određivanje budžeta je odloženo za kasnije ili ako je i određen iznos za realizaciju aktivnosti, navodi se on zapravo nije obezbeđen. Naposljetku, ekonomski okviri ograničavaju i rad institucija kulture koji bi bio usmeren na mlade, s obzirom da se nedostatak finansijskih sredstava za saradnike koji bi radili sa mladima, ili za troškove koji bi nastali njihovim uključivanjem, ističe kao jedan od dominantnih problema već više od 10 godina.

8.3. Zaključak

Realnost odabranih primera ekonomskih instrumenata – i uvođenja rodno odgovornog budžetiranja u kulturi na lokalnom nivou, i različitih oblika finansijske podrške kulturnoj participaciji mladih, ukazuje na poštovanje forme, bez suštinskog razumevanja problema i namere da se na njega utiče.

Rodno-osetljivi indikatori zadržavaju se na najpovršnijem mogućem nivou, koji zvanična uputstva čak eksplicitno adresiraju kao neadekvatna, a preporuke date od strane međunarodnih organizacija ili domaćih ekspertskih grupa se zanemaruju. Rodno-osetljivi indikatori trebalo bi da omogućavaju praćenje doprinosa programa i projekata ostvarivanju rodne ravnopravnosti u datom domenu, u ovom slučaju kulturi, te različit uticaj koji određene mere i intervencije imaju na muškarce i žene. U 2023. godini samo šest jedinica lokalne samouprave i dve gradske opštine imale su neke indikatore u oblasti kulture koji iole mogu da se smatraju rodno-osetljivim (Batočina, Beograd, Blace, Jagodina, Petrovac na Mlavi, Velika Plana, Čukarica i Zemun), s tim što među njima nema onih koji zadovoljavaju prethodno navedena očekivanja. U analiziranim aktuelnim lokalnim strategijama za razvoj kulture poput onih u Čačku, Užicu i Somboru, rodna neravnopravnost se ne vidi kao problem. U okviru programa Prestonice kulture Srbije u Čačku održana je jedna komercijalna modna revija inspirisana značajnim ženama iz domaće istorije – budžet za aktivnost nije vidljiv u Strategiji, dok je u Užicu predviđeno uvođenje godišnje nagrade za lokalne umetnice, dok se za budžet aktivnosti navodi da će biti naknadno određen. U Užicu autori Strategije najavljuju da će na budućem konkursu za nezavisne projekte iz kulture biti “obezbeđeno ravnopravno učešće muškarcima i ženama”, ali se ne navodi na koji način i koji će pristup biti odabran da bi se tako nešto zaista i postiglo.

Ovakvo stanje indikativno je za neprepoznavanje rodne neravnopravnosti u kulturi kao važnog problema, što je blisko postfeminizmu. Sa druge strane, finansijske politike i prakse ukazuju na sistemski adultizam u smislu institucionalne marginalizacije mladih i njihove participacije u kulturnom životu. Stvaralaštvo mladih i za mlade i njihovo učešće u kulturi ne shvata se dovoljno ozbiljno već se radije teži ispunjavanju forme. Projekti namenjeni mladima finansiraju se izuzetno malim udelom u odnosu na resorni budžet, a dodeljuju većem broju organizacija u minimalnom pojedinačnom iznosu sa kojim je nemoguće sprovesti bilo kakvu značajniju i dugoročniju intervenciju. Kategorija mladih se tumači

proizvoljno, te se ni ta, vrlo ograničena sredstva, ne distribuiraju strateški. Akcioni planovi za sprovođenje lokalnih strategija za mlade takođe deluje da se donose pro forme. Ovi dokumenti izgledaju dobro na papiru, ali činjenica da budžet nije isplaniran za mnoge od aktivnosti ukazuje na to da se zaista ne planira sa njihovom realizacijom. Dugoročno planiranje u kulturi, kao i mnogim drugim resorima je u našoj zemlji veoma otežano i to utiče i na razvoj omladinske kulturne participacije. Budžeti se odvajaju za infrastrukturne promene ili programe poput festivala, dok se ne budžetiraju institucionalne inovacije ili novi formati rada poput foruma publike, koordinacionih tela i sličnog, za koje se očekuje da će se sprovesti bez ikakvog utroška sredstava.

9. Zaključci

U disertaciji sam sprovela analizu mera iz sve četiri grupe instrumenata kulturne politike iz perspektive feminističke kritičke analize javne (kulturne) politike.

Feministička kritička analiza podrazumeva da se prepoznaju i istražuju rodne dimenzije, ne samo u eksplicitno rodno-određenim politikama, merama i praksama, već i u takozvanim rodno-neutralnim, prepoznavajući da one imaju uticaja i nanose potencijalnu štetu muškarcima i ženama, čak i ako ne postoji namera. Ovaj metod se zasniva na pristupu po kojem prosto povećanje broja pripadnika društveno osetljive grupe u određenom procesu nije dovoljno, već je nužno preispitivati i sam proces, odnosno instituciju. Po ovom pristupu, politike ne treba da imaju za cilj uređenje i disciplinovanje pojedinaca radi njegovog boljeg uklapanja u društvo, nego promene u uobičajenim praksama institucija. Feministička kritička perspektiva preispituje koncepte autoriteta, uočava mehanizme kontrole, mapira odnose moći i denaturalizuje razlike koje se predstavljaju kao “prirodne”. Način na koji je razumem je intersekcionalan, što podrazumeva postojanje višestrukih identiteta pripadnika neke (društveno osetljive) grupe, te raznolikost iskustava u odnosu na te različite identitete i u slučaju, između ostalih, mladih i žena – višestruku diskriminaciju.

Ovo istraživanje se nadovezalo na značajno postojeće feminističko znanje na regionalnom nivou u oblasti književnosti, izvođačkih umetnosti, kinematografije, muzike i drugih domena stvaralaštva, kao i ono u vezi sa uslovima rada na kulturnim scenama u Srbiji i regionu. Analizom postojećih instrumenata kulturne politike za unapređenje rodne ravnopravnosti i participacije mladih u kulturnom životu u različitim evropskim zemljama ili u okruženju, prikazala sam veliki broj relevantnih mera koje je moguće adaptirati i iskoristiti kao inspiraciju i u domaćem kontekstu kulturne politike radi davanja višeg prioriteta rodnoj i uzrasnoj ravnopravnosti. Takođe sam utvrdila četiri glavna pristupa kulturnoj politici usmerenoj ka mladima, koji su oličeni u razumevanju mladih kao društveno rizične grupe, zanemarene u smislu kulturne produkcije, mladih kao buduće publike kulturnog sektora, te kao talenata koji će doprineti razvoju kreativnih industrija ili međunarodnom prestižu.

Vrednosno-idejne instrumente kulturne politike analizirala sam kroz mapiranje paternalizma i adultizma u vestima i saopštenjima Ministarstva kulture, kroz položaj žena u gradskim kulturnim politikama i zastupljenost sećanja na žene u zaštićenim spomenicima kulture, te

kroz udeo žena među laureatima/kinjama nacionalnih priznanja za doprinos umetnosti i kulturi, tzv. “nacionalnim penzijama”. U ovom poglavlju predstavila sam i rezultate empirijskog istraživanja o odnosu radnica u kulturi i kulturnog sektora prema temi rodne ravnopravnosti, feminizmu i postojećim merama u tom kontekstu, sa posebnim fokusom na rodno-senzitivni jezik, fenomene populizma i postfeminizma.

Poglavlje posvećeno analizi pravno-političkih instrumenata obuhvatilo je zakonodavna, strateška i srodna dokumenta u oblasti kulturne politike, omladinske politike, te politike rodne ravnopravnosti. U resoru kulture analizirala sam Zakon o kulturi, Strategiju za razvoj kulture, Strateške prioritete i UNESCO Konvenciju o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, te četvorogodišnje izveštavanje Republike Srbije o sprovođenju te Konvencije. Kada se radi o politikama rodne ravnopravnosti, analizirala sam Zakon o rodnoj ravnopravnosti, te Akcioni plan za primenu Strategije za rodnu ravnopravnost, kao i Konvenciju za ukidanje svih oblika diskriminacije i nasilja nad ženama CEDAW i izveštavanje Republike Srbije o njenoj primeni. U domenu omladinske politike, fokus analize bio je na Zakonu o mladima, Nacionalnoj strategiji za mlade 2015 – 2025 i njenoj evaluaciji, te važećoj Strategiji 2023 – 2030 i Akcionom planu 2023 – 2025.

Analiza odabranih organizacionih instrumenata obuhvatila je oblike participacije mladih u kulturnom životu i donošenju odluka u kulturi, upravljanje prostornim resursima, kao i ljudskim, gde sam istraživala učešće žena u radnoj snazi i rukovodstvu u kulturi, seksualno uznemiravanje, iskustvo u obrazovnom procesu, kao i položaj omladinskog rada i zastupljenost kompetencija važnih za rad sa mladima u javnim kulturnim ustanovama.

U segmentu posvećenom ekonomskim instrumentima, argumentacija je zasnovana na postojećim analizama poput rodne analize budžeta Ministarstva kulture Srbije iz 2021. godine, analize utrošenosti sredstava za implementaciju Strateškog cilja 9 posvećenom kulturnoj participaciji mladih u Nacionalnoj strategije za mlade 2015 – 2025, analize konkursa za finansiranje stvaralaštva dece i mladih i za decu i mlade Ministarstva kulture od 2018. do 2022. godine Nacionalne asocijacije praktičara/ki omladinskog rada i Asocijacije Nezavisna kulturna scena Srbije. Poreg toga, argumente temeljim i na namenski sprovedenoj analizi rodno odgovornog budžetiranja u domenu kulture kroz rodno osetljive indikatore u lokalnim samoupravama i gradskim opštinama za 2023. godinu, akcionih planova za primenu lokalnih strategija za razvoj kulture u nekoliko gradova Srbije, te drugim samostalno

prikupljenim podacima. Sva navedena istraživanja doprinela su delimičnom ili potpunom potvrđivanju postavljenih hipoteza.

Kroz višestruke studije slučaja i raznolike metode prikupljanja i analize podataka u okviru navedene četiri grupe instrumenata kulturne politike, istraživanje je doprinelo mapiranju savremenih patrijarhalnih elemenata u kulturnoj politici i kulturnom životu u Srbiji i potvrdilo prvu pojedinačnu hipotezu, pokazujući snažno i kontinuirano delovanje tih elemenata istovremeno sa eksplicitno deklariranim vrednostima rodne i uzrasne ravnopravnosti u zakonodavnim i strateškim dokumentima, pa čak i određenim afirmativnim merama.

Operacionalizacija instrumenata kulturne politike, kako vrednosno-idejnih, pravno-političkih, organizacionih, tako i ekonomskih, u Srbiji ne daje dovoljan značaj ni rodnoj ravnopravnosti ni participaciji mladih. Mnoge mere koje mogu značajno da utiču na unapređenje rodne i uzrasne ravnopravnosti u sektoru kulture, a koje postoje u zemljama Evropske unije ili u zemljama u okruženju, ili su već preporučene, osmišljene i ponuđene od strane međunarodnih organizacija i mreža, ili čak lokalnih ekspertskih grupa, nisu propisane ili implementirane, uopšte ili makar ne na odgovarajući način. Ovim je treća pojedinačna hipoteza takođe potvrđena.

Primeri dobre prakse i postojeće znanje se ignorišu, suštinski dijalog sa nezavisnim organizacijama iz ženskog i omladinskog pokreta ne postoji, već je prioritet na ispunjavanju forme i populističkim potezima donosilaca odluka. Pored predstavljanja nekih od postojećih preporuka i zahteva za unapređenje u ovom domenu, upućivanih institucijama i odgovornim akterima prethodnih godina od strane različitih stručnjaka/inja i organizacija, ponudila sam u disertaciji i neke nove alate – uz svest o perspektivi po kojoj su promene moguće jedino u slučaju radikalnijih redefinisavanja struktura i odnosa u kulturi i društvu (Mihaljinac, 2021). Disertacija je ipak, ostala u granicama postojećeg sistema i njegovih mogućih izmena sa ciljem pravičnijeg uključivanja žena i mladih, i ne zalazeći ovaj put u mogućnosti totalne promene sistema, u smislu ukidanja javnih institucija kulture ili formalnog umetničkog obrazovanja.

Na primer, prisustvo novih i participativnih formata upravljanja u kulturi poput foruma za kulturu ili savetodavnih odbora kulturnih institucija koje bi činili predstavnici publike ili lokalne zajednice mogli bi da doprinesu unapređenju rodne i uzrasne ravnopravnosti u

odlučivanju o kulturnom životu. Participativni mehanizmi su nužan, ali ne i dovoljan preduslov – sveukupno veća participativnost lokalne ili nacionalne kulturne politike otvorila bi prostor da neki do sada podzastupljeni građani i građanke potencijalno dobiju pristup i priliku za učešće, ali da bi se taj potencijal ostvario taj prostor bi morao biti za njih osiguran i obezbeđen dodatnim merama i pažnjom. Dodatno, disertacija doprinosi već postojećoj argumentaciji da bi participativnost kulturne politike i kulturnog života bila veća, kada bi postojala određena institucionalna, tj. organizaciona fleksibilnost, a to bi bilo moguće kada bi bilo više autonomije u polju kulture, a manja zavisnost od politike u smislu partijske centrale, tj. vrha.

Nedovoljan ukupni budžet resora kulture takođe je velika prepreka, i apeli, pre svega nezavisnog, sektora kulture za povećanje budžeta makar na 1% bruto društvenog proizvoda više su nego utemeljeni i urgentni. Podsećam da su institucije kao glavnu prepreku boljem uključivanju volontera navodile nedovoljne finansijske resurse, kao i da je prosečan iznos finansijske podrške projektima za mlade od strane Ministarstva kulture oko 2.000 evra. Ipak, potrebno je ako i kada dođe do povećanja, da se njegova raspodela pažljivo planira, da bi ono doprinelo unapređenju rodne ravnopravnosti i participaciji mladih. Na primeru raspodele nacionalnih priznanja za vrhunski doprinos kulturi, tzv. nacionalnih penzija, vidi se da prosto povećanje broja nagrada ne dovodi do većeg udela žena među nagrađenima. Dok rezultati istraživanja pokazuju rodni platni jaz u sektoru kulture, finansijska izdvajanja moraju da budu osmišljena tako da posebno afirmišu stvaralaštvo žena i deluju kao kontramere postojećoj neravnopravnosti.

Postojeći instrumenti kulturne politike su ili “rodno neutralni”, što feministička kritička perspektiva problematizuje, ističući da neutralnost u kontekstima gde je moć već asimetrično distribuirana ne postoji, već da “neutralnost” doprinosi održavanju statusa quo – ili nedovoljno precizno i planski osmišljeni da bi doprineli bilo kakvom značajnom unapređenju stanja.

Diskrepancija između narativa i prakse, kao i načini na koje se donosioci odluka u kulturnoj politici angažuju radi unapređenja rodne ravnopravnosti i participacije mladih, ukazala je na populizam. Analiza dosadašnjeg izveštavanja o primeni UNESCO Konvencije 2005, kao jednog od najvažnijih dokumenata za rodnu i uzrasnu ravnopravnost u domaćoj kulturnoj politici, pokazala je uspešno zadovoljavanje forme, simulaciju participacije i rada na unapređenju raznolikosti, te proizvoljnost u tumačenju. Sprovedeni intervjui i analize narativa

ukazali su na seksizam, adultizam i postfeminizam na domaćoj sceni, kako među institucijama, tako i među praktičarima i praktičarkama. Podaci su tako ponudili osnov za potvrđivanje i treće i četvrte specifične hipoteze.

Iako istraživači/ce Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka maksimalno u odnosu na svoje kapacitete sprovode važna i raznolika istraživanja od značaja za razvoj kulturnog života u Srbiji, a Krovna organizacija mladih Srbije redovno svake godine prati položaj i potrebe mladih u Srbiji, i dalje se suočavamo sa nedostacima podataka, te je nužno ulagati u sistematično kreiranje znanja o kulturnoj participaciji dece i mladih u zemlji, kao i o stepenu rodne ravnopravnosti u sektoru kulture. Ipak, kada podaci, znanje i preporuke postoje, njih je potrebno primeniti, i to u saradnji sa civilnim društvom, univerzitetima i strukom, omogućavajući pluralizam mišljenja i pristupa. Veća nezavisnost sektora kulture od političkih struktura omogućiće veću fleksibilnost i brže uvođenje inovacija na osnovu tih uvida i podataka.

Osnovna hipoteza bila je da je kulturna politika u Srbiji dominantno utemeljena na patrijarhalnim pretpostavkama, što je u disertaciji potvrđeno kroz niz primera u domenu različitih kulturnopolitičkih instrumenata. Uprkos pojedinim inicijativama, uglavnom nezavisne scene, univerziteta ili aktivističkih grupa da se stanje promeni, i brojnim preporukama i očekivanjima međunarodnih organizacija i mreža, prakse upravljanja i regulisanja u domaćem sektoru kulture nisu doživele dublje transformacije u prethodnom periodu.

10. Naučni doprinos, primena i ograničenja istraživanja

Iako je veoma teško analizirati sopstveno istraživanje i dati ocenu njegovih dometa, pokušaću da kontekstualizujem ovo istraživanje u naučnu oblast kulturne politike i menadžmenta u kulturi, te da ukažem na novine u pristupu.

U domaćem kontekstu do sada nije sprovedeno ovakvo istraživanje kulturne politike sa aspekta rodne i uzrasne ravnopravnosti. Teorija kulturne politike u Srbiji do sada nije bila rodno senzitivna – ako smo i imali tradiciju pisanja i mišljenja o mladima, feministička perspektiva je izostajala i to je verovatno glavni doprinos ove disertacije.

Mapiranje prethodnih istraživanja, publikacija i projekata sa fokusom na rod u umetnosti i kulturi, koje je obuhvatilo ne samo Srbiju, nego delimično i zajednički kulturni prostor bivše Jugoslavije, pokazalo je značajno postojeće znanje u ovom domenu, ali fokusirano uglavnom na pojedinačne delatnosti, lokalne zajednice, sektore (javni, civilni, privatni) ili uže teme. Ono je predstavljalo nužnu bazu za ovo istraživanje, koje je to znanje nadogradilo analizom kroz instrumente kulturne politike. U tom smislu je važan doprinos disertacije metodološki - iz feminističke perspektive analizirala sam veći broj mera iz sve četiri grupe instrumenata kulturne politike, i to na osnovu obimne sive literature i pristupa svojstvenih za analize javnih politika.

Istraživanje je težilo da doprinese daljem razvoju važnih pojmova i diskusija u kulturnoj politici i menadžmentu, kao i širem razumevanju predmeta i svrhe kulturne politike kao naučne oblasti u Srbiji i regionu. Uvođenjem pojma adultizma i uzrasne ravnopravnosti u domaći diskurs kulturne politike i menadžmenta, kao i ponuđenom klasifikacijom narativa o mladima u domaćoj i međunarodnoj kulturnoj politici verujem da sam napravila vezu između ovih disciplina i teorija o omladinskom radu. Sa druge strane, nastavila sam diskusije u vezi sa populizmom, etnonacionalizmom, seksizmom i postfeminizmom u sektoru kulture i ukrstila nauku o kulturnoj politici i menadžmentu sa ženskim i rodnim studijama. Stoga, mogući naučni doprinos predstavlja dublje razumevanje uticaja društvenih struktura i odnosa moći na participaciju i procese odlučivanja u kulturi, koji sprečavaju ravnopravnost aktera u kulturnoj politici i kulturnom životu, čak i tamo gde se ravnopravnost deklarativno podržava. Kako uzroci i preduslovi rodne i uzrasne (ne)ravnopravnosti u kulturnoj politici leže velikim delom u političkom i društvenom kontekstu, u njihovom istraživanju, kao i dizajniranju bilo

kakvih mera za unapređenje stanja, neophodno je i ubuduće pristupati interdisciplinarno i ukrštati znanja iz različitih društvenih nauka.

S obzirom da su i kulturna politika i menadžment u kulturi primenjene naučne discipline, nastojala sam da glavne istraživačke rezultate oblikujem u što konkretnije uvide koji mogu biti korisni, kako za javne praktične politike u kulturi, tako i za promene u upravljanju ustanovama kulture, organizacijama i projektima.

Doprinos istraživanja u praktičnom smislu tako je analiza postojećih mera za rodnu ravnopravnost i omladinsku participaciju u evropskom kontekstu, a koje mogu da posluže donosiocima odluka kulturne politike u Srbiji kao inspiracija za neke od intervencija u sistemu, kako na nacionalnom i lokalnom, tako i institucionalnom nivou. Vrednost disertacije je i u detaljnoj analizi domaćih legislativnih i strateških dokumenata u oblasti kulturne politike, omladinske politike i politike rodne ravnopravnosti i njihovo ukrštanje, interpretacija i prepoznavanje nedostataka. U tekstu sam mapirala i elaborirala elemente kulturne politike i kulturnog života koji bi mogli da čine rodno i uzrasno osetljiv pristup, ali i rodno i uzrasno neodgovorne prakse.

Istraživati i razumeti položaj i mesto mladih u jednom društvu od izuzetnog je značaja za shvatanje širih kulturoloških procesa i kulturnog konteksta jedne sredine. Prema Karmen Lekardi i Karlesu Feiksa (Leccardi, Feixa, 2012: 10) ispitivanja položaja mladih korisna su za razumevanje društvenih trendova, procesa, tendencija i praksi “u skladu sa birmingenskom školom, kao kondenzovana slika ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih promena u celom društvu”. Rodno osetljiva istraživanja deo su čestih zahteva međunarodne zajednice (UNESKO, Savet Evrope, Evropska unija) već duži niz godina, a adekvatna istraživanja, koja dubinski osvetljavaju teme rodne i uzrasne (ne)ravnopravnosti potrebna su kako bi svo donošenje odluka moglo da bude zasnovano na podacima i znanju. Disertacijom zato verujem da sam doprinela budućem utemeljenju planiranja i odlučivanja u kulturi na podacima i znanju, ukoliko za to bude postojala volja.

Na osnovu pregleda literature, kao i empirijskog istraživanja, ponudila sam i dva alata, za institucionalnu samorefleksiju u vezi sa procedurama prevencije i zaštite od seksualnog uznemiravanja u sektoru kulture, kao i za samorefleksiju profesionalaca u odnosu na adultističke stavove i prakse u radu sa mladima. Primenom ovih alata verujem da bi se unapredila rodna i uzrasna osetljivost u radu ustanova kulture. U tom smislu sam pokušala da

dam doprinos, kako razvoju metodologije i savremene naučne teorije u kulturnoj politici, tako i prakse u ovoj oblasti u Srbiji, pa i u regionu.

Istraživanje naravno ima i višestruka ograničenja.

Pre svega, istraživanje polazi od užeg razumevanja kulture, kulturnog života i kulturne politike, koje je dominantno u nauci o menadžmentu u kulturi i kulturnom životu, te u fokusu ima institucionalno organizovanu kulturu. Prema autorima poput Tomke (2022), moderno shvaćena kultura je sama po sebi isključiva za mnoge oblike života, stvaralaštva i izražavanja, kao i za mnoge društvene grupe, te je razmatranje participativnosti i demokratičnosti u ovim okvirima vrlo suženo i ograničeno. Posebno ukoliko govorimo o društveno marginalizovanim grupama, poput mladih i žena, načini života, učešća u društvu, izražavanja i uticaja mogu da budu značajno različiti ili da nadilaze konvencionalne postupke participacije u odlučivanju na koje disertacija ipak stavlja fokus.

Zatim, ako su istorija, teorija i praksa kulturne politike tri dimenzije obuhvaćene studijama kulturne politike (Scullion, García, 2005), već tu dolazimo do još jednog ograničenja. Za studije kulturne politike sličnih intencija vrlo je važna i historiografija, odnosno u ovom slučaju proučavanje istorije kulturne politike: porekla i toka razvoja koncepata, diskursa, instrumenata i mera kojom se uvode nove perspektive, postavljaju ciljevi, donose promene u smeru ili prioritetima delovanja. Ovo istraživanje nije moglo da u značajnijoj meri obuhvati historiografsku perspektivu, razvoja koncepata i politika rodne i uzrasne ravnopravnosti u domaćem i regionalnom polju kulture, jer bi to znatno prevazišlo njegov obim, te to ostaje kao ambicija i mogućnost za naredna istraživanja, kako moja, tako i drugih autora i autorki.

Da bi mogla da obuhvatim različite vrste instrumenata kulturne politike, i temu kako rodne, tako i uzrasne ravnopravnosti u širem smislu, istraživanje je moralo da bude relativno plitko i zadrži se na površini nekih od pitanja. Iako je moguće zamisliti da se za svaku od tema koju je disertacija obuhvatila, sprovede zasebno doktorsko istraživanje, radi odgovora na hipoteze koje sam postavila i u skladu sa metodologijom koju sam izabrala, zalaženje u dubinu za svaku podtemu nije bilo uvek moguće. Za neke od tema su istraživanja već sprovedena, na šta sam se ja u tom slučaju referisala i nadograđivala dalje povezujući sa drugim aspektima istraživanja, dok u slučaju nekih podtema ostavljam to drugim istraživačima, u nadi da će ovaj širi pristup koji sam ja sprovela biti za njih korisna polazna osnova.

Četvrta manjkavost istraživanja može se pronaći u tome što mladi nisu bili moji direktni ispitanici ni na jedan način. Iako se istraživanje samo delimično bavilo praksama u sektoru kulture i ličnim iskustvima učesnika/ca u polju, ti delovi odnosili su se samo na žene koje su profesionalno angažovane u sektoru, te ni ja, kao ni mnogi istraživači nisam zapravo direktno razgovarala sa mladima pre donošenja zaključaka o njihovom položaju. Fokus disertacije jeste bio na politikama *ka* mladima, i jedan deo analiziranih podataka jeste obuhvatio rezultate već sprovedenih anketa, intervju a i fokus grupa, ali moja empirijska istraživanja predstavljena u disertaciji nisu obuhvatila direktno ispitivanje stavova ili iskustava mladih.

Naposletku, jedno od ograničenja odnosi se na činjenicu da su u disertaciji analizirani mnogi dokumenti koji su tek doneti, i na mogućnosti donošenja zaključka o praksi njihovog sprovođenja u situacijama kada ii ne postoje dostupni podaci, ili je proteklo vrlo malo vremena od stupanja na snagu. S obzirom da sam smatrala da dokumente koji su doneti, ne mogu i ne treba da zanemarim, jer je često donošenje npr. zakona, strategija i akcionih planova upravo i prva preporuka stručnjaka ka unapređenju stanja u nekom polju, u tim slučajevima analizirala sam pre svega njihov sadržaj. Uz određeni oprez davala sam projekcije buduće implementacije na osnovu njegovog sadržaja, procesa donošenja tog dokumenta, te prethodne prakse, uzimajući u obzir karakteristike datog konteksta i aktera u procesu.

Uprkos navedenim ograničenjima, verujem da je disertacija dala doprinos u produkciji znanja i razvoju teorije kulturne politike koja će biti rodno i uzrasno osetljivija, metoda istraživanja u naučnoj oblasti kulturne politike i menadžmenta u kulturi, kao i mera, instrumenata i alata za unapređenje rodne ravnopravnosti i položaja mladih u ovoj sferi.

11. Prilozi

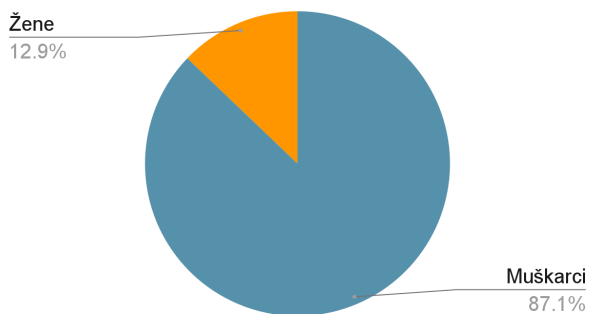
Prilog 1 – Predložene izmene i dopune Zakona o kulturi 2021. godine

Član 3. Načela kulturnog razvoja alineja 6) dodati	zaštita i unapređenje kulturne raznolikosti, RODNE RAVNOPRAVNOSTI i jačanje interkulturalnog dijaloga
Član 6. Opšti interes u kulturi stav 1, alineja 31) dodati	podsticanje kulturnog i umetničkog stvaralaštva društveno osetljivih grupa, SA POSEBNIM FOKUSOM NA UNAPREĐENJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI
Član 8. Oblasti kulturne delatnosti alineja 13) ili 14) dodati	I UNAPREĐENJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI U KULTURI
Član 10. Finansiranje kulturnih programa i projekata dodati stav	FINANSIRANJE KULTURNIH PROGRAMA I PROJEKATA VRŠI SE U SKLADU SA PRINCIPIMA RODNO ODGOVORNOG BUDŽETIRANJA
Član 13. Nagrade za podsticanje kulturnog stvaralaštva Stav 1. Dodati	VODEĆI RAČUNA O PRINCIPIMA RODNE RAVNOPRAVNOSTI
Član 42. Upravni odbor ustanove Stav 5. dodati	VODEĆI RAČUNA O KOMPETENCIJAMA, ISKUSTVU I SENZIBILISANOSTI ZA DRUŠTVENO OSETLJIVE GRUPE I RODNU RAVNOPRAVNOST

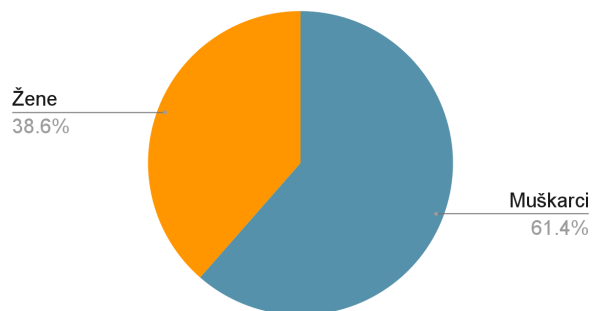
Član 49. Umetnički, programski odnosno stručni savet ponoviti na ovom mestu stav 5. iz člana 42.	Sastav saveta treba da obezbedi zastupljenost od najmanje 30% predstavnika manje zastupljenog pola, VODEĆI RAČUNA O KOMPETENCIJAMA, ISKUSTVU I SENZIBILISANOSTI ZA DRUŠTVENO OSETLJIVE GRUPE I RODNU RAVNOPRAVNOST.
Član 68. Pojam istaknutog umetnika i istaknutog stručnjaka u kulturi Stav 2, dodati	VODEĆI RAČUNA O PRINCIPIMA RODNE RAVNOPRAVNOSTI
Član 76. Finansiranje i sufinansiranje projekata u kulturi Stav 6 dodati	...Članovi komisije se biraju iz reda uglednih i afirmisanih umetnika i stručnjaka u kulturi posebno za svaku oblast kulturne delatnosti koja je predmet konkursa, VODEĆI RAČUNA O PRINCIPIMA RODNE RAVNOPRAVNOSTI ili VODEĆI RAČUNA O KOMPETENCIJAMA, ISKUSTVU I SENZIBILISANOSTI ZA DRUŠTVENO OSETLJIVE GRUPE I RODNU RAVNOPRAVNOST.
Stav 12 dodati	Bliža merila, kriterijume i način izbora projekata u kulturi koji se finansiraju iz budžeta Republike Srbije, autonomne pokrajine, odnosno jedinica lokalne samouprave utvrđuje Vlada, a u skladu sa načelima kulturnog razvoja, a naročito uvažavanjem kulturnih i demokratskih vrednosti lokalne, regionalne i nacionalne tradicije, kulturne raznolikosti I RODNE RAVNOPRAVNOSTI, očuvanjem kulture nacionalnih manjina i dobara od posebnog značaja za kulturu i istoriju srpskog naroda, koja se nalaze van teritorija Republike Srbije.

Prilog 2 – Grafički prikaz rezultata analize “Svet bez žena”

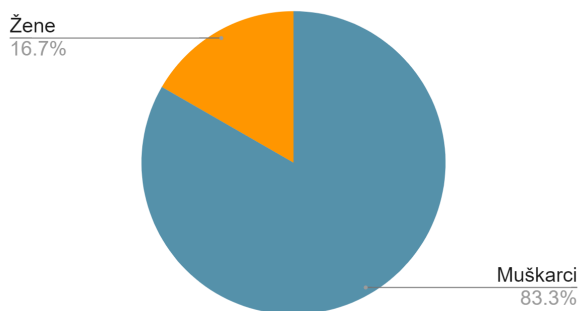
Narodno pozorište - Velika scena: tekst

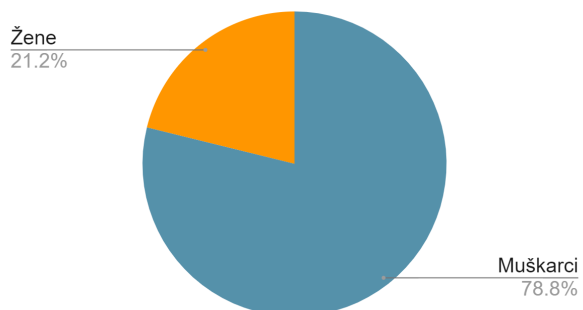
Narodno pozorište - Velika scena: režija

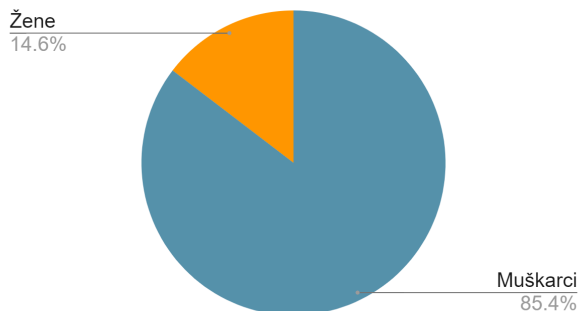
JDP - Velika scena: tekst

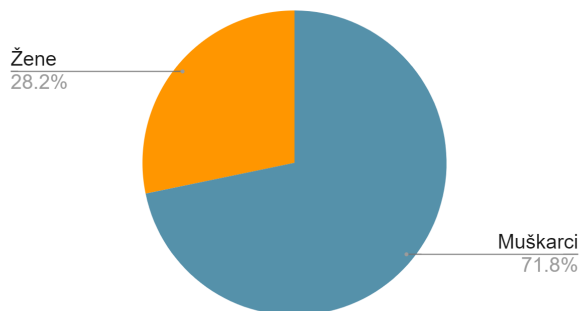
JDP - Velika scena: režija

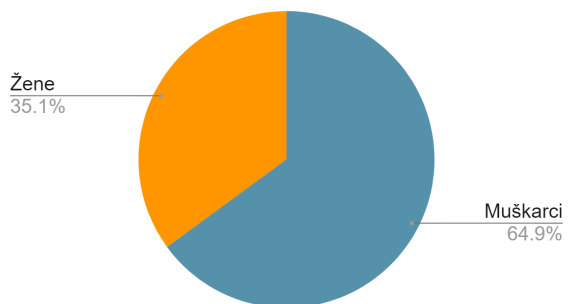
BDP: tekst

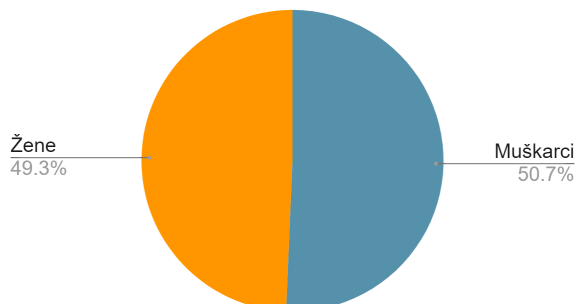
BDP: režija

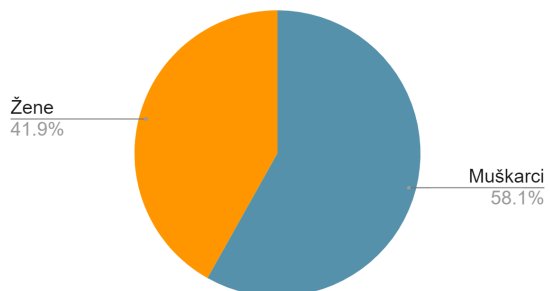
Atelje 212: tekst

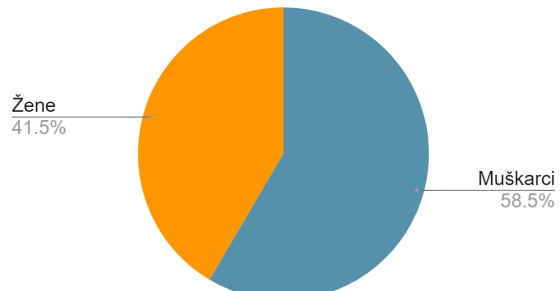
Atelje 212: režija

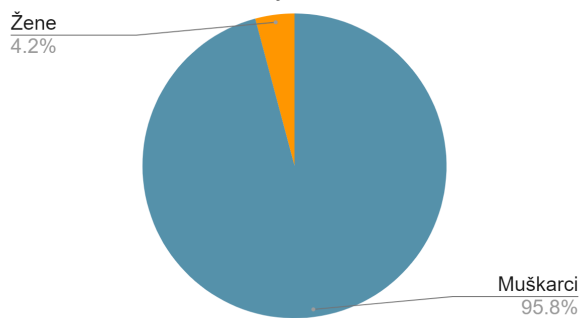
BITEF teatar: tekst

BITEF teatar: režija

ZVEZDARA teatar: tekst i režija

Prilog 3 – Spisak dobitnica nacionalnog priznanja za vrhunski doprinos kulturi 2007 – 2012.

<u>2012</u>	Milka Čanak Medić	Svetlana Stević Vukosavljević
Zorica Arsić Mandarinić	Donka Špiček	Olga Petrović
Ljiljana Dragutinović	<u>2010</u>	Vera Vlajić
Milena Jovović	Drinka Gojković	Milica Bijelić
Vera Zloković	Marija Šimoković	Mira Šiljegović
Ivanka Živković	Zlata Kocić	<u>2008</u>
Džoja Ratković Gavela	Jelena Žigon	Jelena Jelić
Olivera Katarina Šakić	Vera Čukić Mihić	Jelena Stakić
Vera Radosavljević	Leposava Milošević Sibinović	Mira Vuković
Danica Tomković	Ljubinka Jovanović Mihajlović	Radmila Lazić
Ivana Trišić	Ivana Stefanović	Đurđija Cvetić
<u>2011</u>	Olgica Đokić	Radmila Andrić
Ksenija Maricki Gađanski	Snežana Nikolajević	Snežana Nikšić
Ljiljana Đukić	Katarina Obradović	Bogdanka Poznanović
Mirjana Vukojčić	<u>2009</u>	Bosiljka Kićevac
Sonja Jauković	Biserka Rajčić	Josipa Pašćan
Tamara Miletić	Katalin Ladik	Olivera Grbić
Lidija Mišić	Tanja Kragujević	Zlata Sesardić
Marija Dragojlović	Dušica Žegarac	Desanka Đorđević
Bisera Veletanlić	Neda Arnerić	Irena Kiš Ockoljić
Leposava Lukić	Radojka Đuričin	Dobrića Smiljanić
Usnija Redžepova	Biljana Vilimon	Zagorka Stojanović
Leposava Jakovljević Kuljača	Milena Jeftić Ničeva Kostić	

<u>2007</u>	Olivera Marković	Olga Milošević
Dana Milošević	Renata Ulmanski	Radmila Bakočević
Florika Štefan	Ružica Sokić	Radmila Smiljanić
Grozdana Olujić	Olga Vojnović	Veronika Kovač Vitkaji
Ivanka Pavlović	Ana Bešlić Mesarović	Anđelka Slijepčević Štrbac
Jugana Stojanović	Kosara Bokšan Omčikus	Biljana Dragović
Lidija Subotin	Ljubica Sokić Cuca	Božana Jovanović
Ljiljana Crepajac	Milica Stevanović	Ljiljana Dragović
Milica Mičić Dimovska	Olga Jančić Frol	Slobodanka Aleksić Caca
Milica Nikolić	Olga Jevrić	Vera Belogrlić
Mira Alečković	Olja Ivanjicki	Dušanka Sifnios
Mirjana Vukmirović	Venija Vučinić Turinski	Eržebet Marjaš Brzić
Olga Kostrešević	Biserka Cvejić	Ivanka Lukateli
Branka Petrić Fehmiu	Breda Kalef Simonović	Jovanka Bjegojević
Branka Veselinović	Darinka Matić Marović	Lidija Pilipenko
Dobriša Šokica	Irina Arsić	Mila Stanojević Bajford
Jelica Vojnović	Lola Novaković	Milica Kljajić Radaković
Jelisaveta Sablić Seka	Marinka Pec Galer	Milica Zajcev
Ksenija Jovanović	Milica Barić	Sonja Lapatanov
Marija Crnobori	Milica Manojlović	Sonja Vukićević
Milena Dravić	Milica Miladinović	Vera Kostić
Mira Banjac	Milka Stojanović	Višnja Đorđević
Mira Stupica	Nada Knežević	

Prilog 4 – Operativne smernice za primenu UNESCO Konvencije o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza 2005

Mere koje se primenjuju radi olakšavanja promocije kulturnih izraza (primeri najbolje prakse) (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013: 24)

U skladu sa punim pravom država članica da formulišu i sprovode kulturne politike i usvajaju mere (član 5.1 Konvencije) Strane potpisnice se ohrabruju da razvijaju i sprovode instrumente politike i aktivnosti obuke u oblasti kulture. Takvi instrumenti i aktivnosti trebalo bi da imaju za cilj da pruže podršku stvaralaštvu, produkciji, distribuciji, širenju i dostupnosti kulturnih delatnosti, dobara i usluga uz učešće svih zainteresovanih aktera, a posebno civilnog društva kako je definisano Operativnim smernicama.

2. Ovi instrumenti mogu se odnositi na sledeće oblasti:

2.1 Zakonodavstvo: npr. donošenje strukturnih zakona u oblasti kulture (zakona o radiodifuziji, autorskim pravima, statusu umetnika itd.);

2.2 Stvaranje/produkciju/distribuciju: npr. osnivanje kulturnih organizacija koje će se baviti stvaranjem, proizvodnjom, prezentacijom ili omogućavanjem pristupa domaćim kulturnim sadržajima;

2.3 Finansijsku podršku: npr. razvoj programa finansijske podrške uključujući i poreske olakšice koje obezbeđuju pomoć u stvaranju, produkciji, distribuciji i širenju domaćih kulturnih delatnosti, dobara i usluga;

2.4 Zastupanje i promociju: npr. učešće u razmenama na različitim međunarodnim događajima u inostranstvu i strategijama usmerenim ka uvozu (koje omogućavaju distribuciju raznolikih kulturnih izraza na njihovim tržištima);

2.5 Strategije uvoza i izvoza: npr. razvoj kako strategija koje su orijentisane na izvoz (promovišu kulturne izraze u inostranstvu) tako i strategije koje su orijentisane na uvoz (koje omogućavaju distribuciju raznovrsnih kulturnih izraza na sopstvenom domaćem tržištu);

2.6 Strategije dostupnosti: npr. radi ohrabriranja programa za ekonomski ugrožene grupacije i podsticajnih mera kojima im se omogućava dostupnost kulturnim dobrima i uslugama.

3. Imajući u vidu tehnološke promene koje se dešavaju u oblasti kulture i one koje imaju potencijal da unesu značajne promene u pitanjima koja se odnose na stvaranje, produkciju, distribuciju i širenje kulturnih sadržaja, Strane potpisnice se ohrabruju da promovišu sledeće vrste intervencija:

3.1 One koje stavljaju poseban naglasak na mere i politike koje imaju za cilj promociju raznolikosti kulturnih izraza koji su najprimereniji uslovima novih tehnologija;

3.2 Podstiču prenos informacija i stručnog znanja kojim se pomaže profesionalcima u kulturi i kulturnim privrednim delatnostima, a posebno onih koji se odnose na omladinu, da steknu znanja i veštine potrebne kako bi se u potpunosti stekla korist od perspektiva koje nam nude nove tehnologije.

4. Mere i instrumenti politike trebalo bi da budu, kad god je to moguće, zasnovani na postojećim strukturama i mrežama, uključujući tu i organizacije lokalne zajednice. Ove strukture bi trebalo ispitivati kako bi se videlo kako se dalje mogu razviti u strateške platforme. Istovremeno, razvoj kulturnih politika i osnivanje kreativnih kulturnih privrednih delatnosti na nacionalnom nivou može se ojačati, između ostalog, i regionalnim pristupima, gde god je to moguće.

5. Osim principa koje bi Strane potpisnice trebalo da nastoje da primenjuju i mera koje se ohrabruju da sprovode, Strane potpisnice se takođe podstiču da bolje komuniciraju i dele informacije i stručna saznanja o politikama, merama, programima ili inicijativama koje su dale najbolje rezultate u oblasti kulture.

Operativne smernice za obrazovanje i javnu svest (član 10. Konvencije)

(Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013: 34)

5. Škole su važne platforme za prenošenje informacija i znanja o važnosti zaštite i unapređenja raznolikosti kulturnih izraza među mladima. U ovom kontekstu, Strane potpisnice mogu da ohrabre, na odgovarajućim nivoima, uvođenje politika i programa, kao i da izdvoje potrebne resurse usmerene ka:

(a) uključivanju raznolikosti kulturnih izraza u školske programe, prilagođeno lokalnom kontekstu i kulturama;

(b) razvijanju obrazovnog i materijala za obuku u različitim formatima, uključujući i one na internetu, kao što su knjige, CD-ovi, video materijali, dokumentarni filmovi, uputstva ili brošure, interaktivne igre, itd.;

(v) pozivanju umetnika i profesionalaca u oblasti kulture da učestvuju u izradi takvih materijala i da učestvuju u aktivnostima škola i drugih obrazovnih institucija;

(g) poboljšanju kapaciteta nastavnika za podizanje svesti učenika o raznolikosti kulturnih izraza i da, gde god je to moguće, u tu svrhu koriste vodiče i uputstva;

(d) uključivanju odraslih i udruženja roditelja u predlaganje tema i načina učenja o raznolikosti kulturnih izraza u školama;

(đ) uključivanju mladih u prikupljanje i diseminaciju informacija o raznolikosti kulturnih izraza u njihovim zajednicama;

(e) prenošenju stečenih iskustava kroz promovisanje participativnih obrazovnih metodologija, mentorskih aktivnosti i stažiranja.

6. Institucije za više obrazovanje, edukacije i istraživanja su bitno okruženje za negovanje kreativnosti i povećanje kapaciteta u oblasti industrije kulture i razvoja kulturne politike. U ovom kontekstu, Strane potpisnice mogu da podrže takve institucije i ohrabre ih da uvedu programe koji olakšavaju razvoj veština, pokretljivost i razmenu budućih generacija u oblasti kulturne industrije i profesionalaca u oblasti kulturne politike.

7. Strane potpisnice mogu da izdvoje resurse za izradu alata za podizanje svesti u različitim formatima koji zadovoljavaju potrebe različitih publika, za korišćenje novih informacionih i

komunikacionih tehnologija, kao i za neformalne načine širenja znanja. Umetnike i profesionalce u oblasti kulture trebalo bi pozivati da učestvuju u razvoju ovakvih alata.

8. Strane potpisnice će obezbediti podršku za događaje koji mogu podići javnu svest i širiti informacije o raznolikosti kulturnih izraza kroz, na primer, organizovanje simpozijuma, radionica, seminara i javnih foruma, kao i izložbi, koncerata, festivala, takmičenja, međunarodnih dana, itd. U ovom kontekstu, kad god je to moguće, Strane potpisnice bi trebalo da budu partneri javnim i privatnim akterima, kao i postojećim strukturama i mrežama civilnog društva.

9. Mediji mogu efektivno doprineti podizanju javne svesti o značaju očuvanja i promovisanja raznolikosti kulturnih izraza. Strane potpisnice bi trebalo da obezbede podršku za izradu posebnih programa i kampanja koje mogu biti distribuirane u svim vrstama medija i koje mogu dosegnuti različite ciljne grupe. Trebalo bi ohrabrivati i uspostavljanje mreže novinara specijalizovanih za oblast kulture. Lokalne emitterske mreže i lokalne radio stanice mogu da igraju glavnu ulogu u poboljšanju znanja o raznolikosti kulturnih izraza i događaja, kao i širenje informacija o primerima dobre prakse. (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, 2013: 34–35)

Prilog 5 – Evaluacija Strateškog cilja 9 Nacionalne strategije za mlade (NSM) Republike Srbije 2015 – 2020.

Specifični cilj 9.1. Obezbeđena je kontinuirana podrška razvoju kreativnosti mladih i učešću mladih u stvaranju i korišćenju kulturnih sadržaja

Očekivani rezultat 9.1.1. Podržani su programi koji unapređuju kulturne i kreativne potencijale mladih

Aktivnost 9.1.1.1. Prepoznati i unaprediti programe koji podstiču kreativnost kod mladih na lokalnom nivou i omogućavaju saradnju sa drugim sredinama (ostvarenost 85% u periodu 2015 – 2017., 24% u 2018., te 100% u 2019. i 2020.)

Aktivnost 9.1.1.2. Obezbediti podršku za kulturne aktivnosti mladih u okviru neformalnih inicijativa i udruženja koje sprovode omladinske aktivnosti (ostvarenost 70% u periodu 2015 – 2017., 24% u 2018., te 100% u 2019. i 2020.)

Aktivnost 9.1.1.3. Razviti programe obuka mladih za samozapošljavanje putem udruživanja u umetnosti i kulturi (ostvarenost 50% u periodu od 2015 – 2017., 100% u 2019. godini, dok za 2018. i 2020. nema podataka)

Aktivnost 9.1.1.4. Podržati razvoj kreativnih i kulturnih klubova za mlade u obrazovnim ustanovama (ostvarenost 95% u periodu od 2015 – 2017., nakon toga nema podataka)¹⁴⁸

Očekivani rezultat 9.1.2. Institucije kulture uključuju mlade u pripremu i realizaciju svojih sadržaja

Aktivnost 9.1.2.1. Uvesti posebne termine za mlade stvaraocce u okviru programa institucija kulture bez naknade (ostvarenost 30% u periodu 2015 – 2017., 1% u 2018., nakon toga nema podataka)¹⁴⁹

¹⁴⁸ Nedostatak podataka o sprovođenju aktivnosti, u evaluaciji NSM nije uticao na smanjenje procenta ostvarenosti određenog cilja NSM, što je po meni važan metodološki propust. U slučaju aktivnosti 9.1.1.4. s obzirom da izostaju podaci za 2018, 2019. i 2020. godinu, jednako je moguće pretpostaviti i da u te tri godine nije podržan nijedan kreativni i kulturni klub za mlade u obrazovnim ustanovama.

¹⁴⁹ Analogno prethodnom, moguće je pretpostaviti i da u 2019. i 2020. godini nisu uvedeni posebni termini za mlade stvaraocce u institucijama kulture bez naknade, a pored toga sprovođenje ove aktivnosti je i u periodu od 2015.-2017, a posebno 2018. godini bilo izuzetno nisko.

Aktivnost 9.1.2.2. Razviti programe vrednovane prakse za mlade u institucijama kulture tokom redovnog školovanja i studiranja (ostvarenost 0% u periodu 2015 – 2017., nakon toga nema podataka)

Očekivani rezultat 9.1.3. Obezbeđena je sistematska podrška realizaciji kulturne participacije mladih

Aktivnost 9.1.3.1. Obezbediti podršku institucijama kulture za rad na uključivanju mladih u stvaranje sadržaja i korišćenje kulturnih sadržaja (ostvarenost 50% u periodu 2015 – 2017., 5% u 2018., 100% u 2019. a za 2020. nema podataka)

Aktivnost 9.1.3.2. Podržati prepoznavanje i obezbediti sistemsku podršku kreativnim industrijama mladih i kulturnom preduzetništvu (ostvarenost 95% u 2015 – 2017., 7% u 2018., a 100% u 2019. i 2020.)

Aktivnost 9.1.3.3. Omogućiti korišćenje javnih prostora udruženjima koja sprovode omladinske aktivnosti u oblasti kulture i umetnosti na lokalnom nivou (ostvarenost 100% u 2015 – 2017., 8% u 2018., a 100% u 2019. i 2020.)

Specifični cilj 9.2. Povećano je korišćenje kulturnih sadržaja među mladima

Očekivani rezultat 9.2.1. Unapređena je prilagođenost i dostupnost kulturnih sadržaja mladima

Aktivnost 9.2.1.1. Obezbediti podršku programima koji uključuju mlade u proces razvoja prilagođavanja kulturnih sadržaja mladima (ostvarenost 70% u 2015 – 2017., 5% u 2018., a 53% u 2019. i 2020.)

Aktivnost 9.2.1.2. Podržati programe obuke zaposlenih u institucijama kulture o savremenim načinima i sredstvima predstavljanja kulturnih sadržaja na način prilagođen mladima (ostvarenost 50% u 2015 – 2017., 7% u 2018., 100% u 2019. a nema podataka u 2020.)

Aktivnost 9.2.1.3. Unaprediti saradnju institucija kulture i obrazovanja radi povećanja broja mladih koji koriste kulturne sadržaje (ostvarenost 70% u 2015 – 2017., 47% u 2018., i 100% u 2019. i 2020.)

Očekivani rezultat 9.2.2. Povećan je udeo sadržaja o kulturi i kreativnim industrijama za mlade u medijima

Aktivnost 9.2.2.1. Obezbediti podršku za razvoj online provajdera kulturne participacije mladih (ostvarenost 60% u 2015 – 2017., 7% u 2018., 100% u 2019. a u 2020. nema podataka)

Aktivnost 9.2.2.2. Podržati promociju kulturne participacije među mladima u svim vrstama medija, uz isticanje kreativnih mladih kao pozitivnih uzora (ostvarenost 70% u 2015 – 2017., 20% u 2018., i 100% u 2019. i 2020.)

Aktivnost 9.2.2.3. Unaprediti sadržaje vezane za kulturu i kreativne industrije u okviru obrazovnog programa javnih servisa (ostvarenost 70% u 2015 – 2017., nakon toga nema podataka).

12. Reference

- Adamović, Jana. 2018. *Ona se budi / BD Egalite*. Katalog izložbe. Beograd: Francuski institut u Srbiji.
<http://www.institutfrancais.rs/doc/BD-Katalog.pdf>
- Adamović, Mirjana, Branka Galić, Anja Gvozdanić, Ana Maskalan, Dunja Potočnik, Lejla Somun Krupalija, ur. 2014. *Young Women and Gender Equality in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja. <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/id/eprint/6>
- Ahmed, Sara. 2014. *The Cultural Politics of Emotion*. Second Edition. Edinburg University Press.
- Altiser, Luj. 2018. *Ideologija i državni ideološki aparati (beleške za istraživanje)*. 2. i dopunjeno izd. Loznica: Karpos.
- Antaki, Charles, Michael Billig, Jonathan Potter & Derek Edwards. 2003. “El Análisis del discurso implica analizar: Crítica de seis atajos analíticos”, *Athenea Digital. Revista De Pensamiento E investigación Social*, 1(3), 14–35. <https://doi.org/10.5565/rev/athenead/v1n3.64>
- Asocijacija Nezavisna kulturna scena Srbije [NKSS]. 2021. Analiza rezultata konkursa Ministarstva kulture i informisanja u oblasti savremenog stvaralaštva (2015 – 2021). Beograd: NKSS, Niš: Centar za empirijske studije kulture jugoistočne Evrope. [NEZAVISNA KULTURNA SCENA SRBIJE \(kuda.org\)](http://www.kuda.org)
- Avramović, Maša. 2014. *Kad smo pitani, a ne ispitivani: konsultacije sa decom u pokretu*. Sarajevo: Save the Children International.
<http://www.atina.org.rs/sites/default/files/konsultacije-s-decom-u-pokretu.pdf>
- Avramović, Maša, Nevenka Žegarac. 2016. “Me at the Centre: Perspectives of Children with Disabilities on Community-Based Services in Serbia”, *Children’s Geographies* 14 (5): 541–57.
- Autonomni ženski centar. 2018. *Percepcija i iskustvo mladih u vezi sa seksualnim uznemiravanjem – terensko istraživanje*.
https://www.womenngo.org.rs/images/publikacije-nasilje/Percepcija_i_iskustvo_mladih_u_vezi_sa_seksualnim_uznemiravanjem_2018.pdf
- Baćanović, Višnja, Kosana Beker, Elisabeth Klatzer, Sanja Nikolin, Aleksandra Vladislavljević. 2021. *Priručnik za rodnu analizu u procesu rodno odgovornog budžetiranja za lokalne samouprave*. Beograd: Stalna konferencija gradova i opština.
http://www.skgo.org/storage/app/uploads/public/164/309/238/1643092388_ROB.pdf
- Balta Portoles, Jordi, Milena Dragičević Šešić. 2017. “Cultural Rights and Their Contribution to Sustainable Development: Implications for Cultural Policy”. *International Journal of Cultural Policy* 23 (2): 159–173.

- Banić, Selma, Nina Gojić. 2018. *Kako žive umjetnice?* Rijeka: Prostor Plus.
<https://drive.google.com/file/d/16XLogiHZGytlhwasiJoZ3ttNpDVxcQFH/view>
- Barada, Valerija, Jaka Primorac. 2014. "Non-Paid, Under-Paid and Self-Exploiting Labour as a Choice and a Necessity: Example of Women in Creative Industries". U *Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy*, Mirjana Adamović, Branka Galić, Anja Gvozdanović, Ana Maskalan, Dunja Potočnik i Lejla Somun Krupalija, ur., 143–166. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
<http://idiprints.knjiznica.idi.hr/id/eprint/6>
- Barada, Valerija, Jaka Primorac. 2018. "In the Golden Cage of Creative Industries: Public-Private Valuing of Female Creative Labour". In Paško Bilić, Jaka Primorac & Bjarki Valtysson, Eds. *Technologies of Labour and The Politics of Contradiction*, 121–140. Cham: Palgrave Macmillan.
- Bell, John. [1995] 2018. "Understanding Adulthood: A Key to Developing Positive Youth-Adult Relationships". In Adams, M., Blumenfeld, W. J., Catalano, D. C. J., Dejong, K., Hackman, H. W., Hopkins, L. E., Love, B., Peters, M. L., & Zuniga, X. Eds. *Readings for Diversity and Social Justice* (4th edition). Routledge: 553–559. https://nuatc.org/articles/pdf/understanding_adulthood.pdf
- Belfiore, Eleonora. 2021. "Is it really about the evidence? Argument, persuasion, and the power of ideas in cultural policy". *Cultural Trends*, DOI: 10.1080/09548963.2021.1991230.
- Belfiore, Eleonora, Hadley, Steven, Heidelberg, Brea. M., & Rosenstein, Carole. 2023. "Cultural Democracy, Cultural Equity, and Cultural Policy: Perspectives from the UK and USA", *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 53(3), 157–168.
<https://doi.org/10.1080/10632921.2023.2223537>
- Bennett, Oliver. 1995. "Cultural policy in the United Kingdom: Collapsing rationales and the end of a tradition", *The European Journal of Cultural Policy*, 1(2), 199–216. doi:10.1080/10286639509357982.
- Bensimon, Estela Mara, Catherine Marshall. 2003. "Like It or Not: Feminist Critical Policy Analysis Matter", *The Journal of Higher Education*, 74 (3) : 337–349.
- Bertrand, Melanie, Maneka Deanna Brooks, Ashley D. Dominguez. 2020. "Challenging Adulthood: Centering Youth as Educational Decision Makers". *Urban Education* 0(0): 1–28. DOI: 10.1177/0042085920959135
- Bettencourt, Genia. 2018. "Embracing Problems, Processes, and Contact Zones: Using Youth Participatory Action Research to Challenge Adulthood", *Action Research* 0(0): 1–18.
<https://doi.org/10.1177/1476750318789475> / Bettencourt, Genia M. 2020. "Embracing problems, processes, and contact zones: Using youth participatory action research to challenge adulthood", *Action Research*, 18(2), 153–170.

- Blagojević, Marina, ur. 2002. *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, drugo izdanje. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu.
https://www.academia.edu/25984981/prvi_tom_Mapiranje_mizoginije_u_Srbiji_diskursi_i_prakse
- Blagojević Hjuson, Marina. 2012. *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN WOMEN Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena.
- Blagojević Hjuson, Marina. 2015. *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Böse, Martina, Brigitta Busch & Milena Dragičević Šešić. 2006. “Despite and Beyond Cultural Policy: Third and Fourth Sector Practices and Strategies in Vienna and Belgrade”, u: Meinhof, Ulrike Hanna & Triandafilidou, Anna. ur. *Transcultural Europe: Cultural Policy in a Changing Europe*, London: Palgrave Macmillan, pp. 131–157.
- Bogavac, Milena. 2021. *OK METOD: Šta, kako, zašto? Program razvoja publike, podsticanja omladinskog stvaralaštva i podmlađivanja javnih ustanova i organizacija koje rade u oblasti umetnosti i kulture*. Beograd: Udruženje za razvoj pozorišta za decu i mlade ASITEŽ Srbija.
- Bogojević, Maja. 2013. *Cinematic Gaze, Gender and Nation in Yugoslav Film: 1945 – 1991*. Podgorica: Univerzitet Donja Gorica, Fakultet umjetnosti.
- Bogojević, Maja. 2022. *Studija o rodnim aspektima sadržaja u kulturi Crne Gore*. Podgorica.
<https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-11/Studija%20o%20rodnim%20aspektima%20sadrzaja%20u%20kulturi%20CG.pdf>
- Brody, Jean E. 2020. “Diversity, Equity and Inclusion in the Arts in America: Strategies and Practices”. In Byrnes, William J. and Aleksandar Brkić, Eds. *The Routledge Companion to Arts Management*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, pp. 348–362.
- Burdije, Pjer. 2001. *Vladavina muškaraca*. Podgorica: Univerzitet u Crnoj Gori.
- Caust, Josephine. 2020. “The arts funding divide: would `cultural rights` produce a fairer approach?”. In Byrnes, William J. and Aleksandar Brkić, Eds. *The Routledge Companion to Arts Management*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, pp. 220–233.
- Cazes, Marie, Miikka Pyykkönen. 2019. “Putting culture back in its place: the populist cultural policy of the Finns Party”. In Dragičević Šešić, Milena, Mirjana Nikolić. Eds. *Situating Populist Politics: Arts & Media Nexus*. Faculty of Dramatic Arts: Belgrade, pp. 185–212.
- Centre for Gender Studies, University of Basel. 2021. *Gender relations in the Swiss cultural sector. A qualitative and quantitative analysis focusing on cultural practitioners, institutions and associations. Results from the preliminary study*. Microsoft Word - 210617_Vorstudie_EN.doc (unibas.ch)

- Cunningham, Stuart. 2003. "Cultural Studies from the Viewpoint of Cultural Policy". In Lewis, Justin and Toby Miller, Eds. *Critical Cultural Policy Studies: A Reader*. Blackwell Publishing, 13–22.
- Cvetičanin Predrag, 2017. *Živeti (i umreti) u civilnom sektoru u kulturi u Srbiji (u 36 slika)*. Niš: Centar za empirijske studije kulture jugoistočne Evrope. [\(PDF\) Živeti \(i umreti\) u civilnom sektoru u kulturi u Srbiji \(u 36 slika\) \(researchgate.net\)](#)
- Cvetičanin, Predrag. 2020. *Nezavisne kulturne scene u jugoistočnoj Evropi*. Niš: Univerzitet u Nišu, Fakultet umetnosti.
- Cvetičanin, Predrag, ur. 2023. *Analiza rezultata konkursa za finansiranje i sufinansiranje projekata u oblasti savremenog kulturnog stvaralaštva (2023) & strukturalni problemi u kulturnom polju u Srbiji*. Beograd: Asocijacija Nezavisna kulturna scena Srbije. [Analiza-konkursa-savremenog-stvaralastva-2023.pdf \(nezavisnakultura.net\)](#)
- Cvetičanin, Predrag, Tatjana Nikolić, Nađa Bobičić. 2023. *Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji*. Niš: Univerzitet u Nišu, Fakultet umetnosti; Beograd: Asocijacija Nezavisna kulturna scena Srbije.
- Cvetinčanin Knežević, Hristina, Jelena Lalatović, 2019. *Priručnik za upotrebu rodno osetljivog jezika*. Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost Republike Srbije. [Приручник за употребу родно осетљивог језика_ћирилица_0.pdf \(rodnaravnopravnost.gov.rs\)](#)
- Čale Feldman, Lada, ur. 2015. *Žene, drama i izvedba: između post-socijalizma i post-feminizma*. Beograd: Orion Art.
- Dashper, Katherine. 2019. "Challenging the Gendered Rhetoric of Success? The Limitations of Women-Only Mentoring for Tackling Gender Inequality in the Workplace". *Gender, Work & Organization* 26 (4): 541–557. <https://doi.org/10.1111/gwao.12262>
- Dobrić, Marija. 2002. *Feminus stripus ludens: Ženska prava su ljudska prava*. [Strip magazin, 0.] Vršac: Luna.
- Dojčinović, Biljana. 1993. *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo "Sveti Sava". http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:ND_1D3C368D6A6AD813EA826319375E754C
- Dojčinović, Biljana, Aleksandra Vraneš i Zorica Bečanović-Nikolić, ur. 2015. *Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu. http://www.knjizenstvo.rs/uploads/attachment/vest/12/Zbornik_Knjizenstvo.pdf
- Dragičević Šešić, Milena. 1994. *Neofolk kultura: publika i njene zvezde*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dragičević Šešić, Milena. 2002. "Mizoginija u masovnim medijima", u: Blagojević Marina, ur. *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, drugo izdanje. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu, 371–404.

- Dragičević Šešić, Milena, ur. 2002. *Javna i kulturna politika – socio-kulturološki aspekti*. Beograd: Magna Agenda.
- Dragičević Šešić, Milena, ur. 2011a. *Dositheus – razvoj ljudskih resursa u kulturi: zbornik radova*. Beograd: Academica – Akademska grupa.
- Dragičević Šešić, Milena. 2011b. “Cultural Policies, Identities and Monument Building in Southeastern Europe”. U *Cultural Identity Politics in the (Post-)Transitional Societies: Cultural Transitions in Southeastern Europe*, ur. Aldo Milohnić, Nada Švob-Đokić, 31–46. Zagreb: Institut za međunarodne odnose.
- Dragičević Šešić, Milena. 2014a. “Predate oltaru boginje Lete: zaboravljene u istoriji – nestale u porodičnom sećanju”. *Zbornik Fakulteta dramskih umetnosti*, 25–26, 159–184.
- Dragičević Šešić, Milena. 2014b. “Ram bez slike: porodično pamćenje uloga žena u zajednici tokom Prvog svetskog rata”, u: Vraneš A., Marković Lj. ur., 2014. *Prvi svetski rat u kulturi i bibliografiji (2)*, Filološki fakultet, Beograd.
- Dragičević Šešić, Milena. 2017. “Institucionalni i nezavisni akteri u zajedničkom delovanju: strategije javno-civilnog partnerstva – pledoaje za autonomiju kulture”. U Kostić, Aleksandar. ur. *Kultura. Osnova državnog i nacionalnog identiteta*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 24. i 25. novembra 2016. godine, 265–285. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Dragičević Šešić, Milena. 2018. *Umetnost i kultura otpora*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti i CLIO.
- Dragičević Šešić, Milena. 2020. “Contemporary Arts in Adaptable Quality Management: Questioning Entrepreneurialism as a Panacea in Europe”. In Byrnes, William J. and Aleksandar Brkić, eds. *The Routledge Companion to Arts Management*, 39–53. New York: Routledge.
- Dragičević Šešić, Milena, Tatjana Nikolić. 2018/2019. “Modeli gradskih kulturnih politika: kulturne politike i politike gradskih identiteta”, in Đukić, Vesna i ostali. *Modeli lokalnih kulturnih politika kao osnov za povećanje kulturne participacije*, 251 – 275. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Fakultet dramskih umetnosti.
- Dragičević Šešić, Milena, Mirjana Nikolić, ur. 2019. *Situating Populist Politics: Arts & Media Nexus*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- Dragičević Šešić, Milena, Tatjana Nikolić, Iva Nenić. 2023. *Unapređenje rodne ravnopravnosti u polju muzike i kulture: predlog praktične politike u oblasti kulture na nacionalnom i lokalnom nivou u Republici Srbiji*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- Dragičević Šešić, Milena, Aleksandra Jovičević. 2024. “Voices from Semi-Peripheries: PPressure, Self-Censorship, and Micropolitics of Resistance in the Western Balkans”. In Etienne, Anne and Chris

- Megson, eds. *Theatre Censorship in Contemporary Europe. Silence and Protest*, 34–51. University of Exeter Press.
- Dražić Silvia, Vera Kopicl, ur. 2019. *Teorijski diskursi savremene ženske kulture*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Dubljević, Ana. 2021. *Feministički porno-pejzaži. O feminističkom dramaturškom mišljenju u praksi plesa i performansa*. Beograd: Stanica Servis za savremeni ples.
- Duxbury, Nancy, Anita Kangas and Christiaan De Beukelaer. 2017. “Cultural Policies for Sustainable Development: Four Strategic Paths”. *International Journal of Cultural Policy* 23 (2): 214–230. <https://doi.org/10.1080/10286632.2017.1280789>
- Deković, Virdžinija, ur. 2017. *NEW AUDIENCE AND/OR NEW PROGRAMMES? Comparative analysis of the results of Take Over project research on behavior changes of Endowment of Ilija M. Kolarac audience*. Beograd: Kolarčeva zadužbina.
- Đukić, Vesna. 2010. *Država i kultura: studije savremene kulturne politike*. Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju FDU.
- Đukić, Vesna, Vuk Vukićević, Milena Dragičević Šešić, Bojana Subašić i ostali. 2018/2019. *Modeli lokalnih kulturnih politika kao osnova za povećanje kulturne participacije: naučnoistraživački projekat*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Đurić, Dubravka. 1998. “Stvaralaštvo žena u Beogradu 1989 – 1997”. U Marina Blagojević, ur. *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, str. 295–300.
- Đurić, Dubravka. 2011. “Ženske/feminističke izvedbene umetnosti u Srbiji 1990 – 2010 – razvoj i kontekst: u očekivanju feminističke analize”. U *Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana 1990 – 2010*, ur. Nataša Nelević, 8–18. Podgorica: NOVA Centar za feminističku kulturu.
- Đurić, Dubravka, 2018. “Platforma časopisa ‘Profemina’” U Dojčinović, Biljana i Ana Kolarić. Ur. *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta, 231–244. http://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/eb_book/2018/femjis/femjis-2018-ch11.pdf
- Etienne, Anne, Chris Megson, eds. 2024. *Theatre Censorship in Contemporary Europe. Silence and Protest*. University of Exeter Press.
- Fullagar, Simone, Adele Pavlidis and Jessica Francombe-Webb. 2020. “Feminist theories after the poststructuralist turn”. In Parry, Diana C., Eds. *Feminism in Leisure Studies: Advancing a Fourth Wave*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group. 34–57.

- Gaupp, Lisa. 2021. "Epistemologies of Diversity and Otherness", In Gaupp Lisa, Giulia Pelillo-Hestermeyer, Eds. *Diversity and Otherness: Transcultural Insights into Norms, Practices, Negotiations*. Warsaw/Berlin: De Gruyter, pp. 13–61.
- Gaupp, Lisa, Alenka Barber-Kersovan, Volker Kirchberg. 2022. "Power and Policies in and by the Arts - Introduction" In Gaupp, Lisa, Alenka Barber-Kersovan, Volker Kirchberg, Eds. *Arts and Power - Policies in and by the Arts*, Wiesbaden: Springer VS, pp. 1–20.
- Gaupp, Lisa. 2023. "Othering versus Handlungsmacht?" In Petri-Preis, Axel & Johannes Voit. Eds. *Handbuch Musikvermittlung – Studium, Lehre, Berufspraxis*. Bielefeld: Transcript. 187-192.
<https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783839462614-032/html>
- Gill, Rosalind. 2007. "Postfeminist media culture", *European Journal of Cultural Studies*, 10:2, 147–166.
- Golubović, Zagorka, Isidora Jarić. 2010. *Kultura i preobražaj Srbije: vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik i Res publika.
- Gordić Petković, Vladislava. 2011a. "Rod i književnost", u Milojević, Ivana, Slobodanka Markov, ur. *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI; Mediterran Publishing. 397–408.
- Gordić Petković, Vladislava. 2011b. "Reč priređivača: Mapiranje ženskog kreativnog angažmana. Ginokritika kao princip delovanja". *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, temat "Ženski ekspertski potencijal u kulturnim delatnostima", 131: 99–201.
- Gordić Petković, Vladislava, 2022. *RegiONA – Antologija regionalne ženske književnosti*. Novi Sad: Savez feminističkih organizacija (Re)konekcija.
- Gross, Sally Anne. 2022. "Women Working in the Music Business: An Alumni Study". U *Music as Labour: Inequalities and Activism in the Past and Present*, Dagmar Abfalter, Rosa Reitsamer, Eds. 159–174. Routledge.
- Gruden, Maida i Andrija Stojanović. 2024. *DO THEY: LIVE! (?). A guide. Handbook for development and implementation of participatory art projects on student campuses*. Belgrade: Students' City Cultural Center. <https://theylive.eu/pdf/pdf%20priru%C4%8Dnik%20they%20live%20e%20book.pdf>
- Gubaš, Aleksandar, Tatjana Nikolić. 2013. *Ima dobar groove, a žensko! Mlade žene na alternativnoj muzičkoj sceni Srbije*. Prezentacija na Vox Feminae festivalu, Zagreb.
[Mlade žene na alternativnoj muzičkoj sceni Srbije, Aleksandar Gubaš i Tatjana Nikolić, 2013.pdf \(femix.info\)](#)
- Gudović, Zoe. 2017. "Realnost ženskog tela: feministička umetnost u javnom prostoru u postjugoslovenskom kontekstu". *Genero*, 21: 137–166. [GENERO 21 2017 \(generojournal.org\)](#)

- Gudović, Zoe. 2023. *L Leksikon: lični dnevnik: lezbejske umetnice postjugoslavije, generacije X*. Beograd: Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava.
- Hadley, Steven, Eleonora Belfiore. 2018. “Cultural democracy and cultural policy”, *Cultural Trends*, 27:3, 218–223, DOI: 10.1080/09548963.2018.147400.
- Hart, Roger. 1992. *Children`s Participation: From Tokenism to Citizenship*. UNICEF International Child Development Centre.
- Hawkesworth, Mary. 1994. “Policy studies within a feminist frame”, *Policy Sciences* 27: 97–118.
- Hertie School of Governance. 2017. *Gender Equality Policy in the Arts, Culture and Media. Comparative Perspectives*.
https://www.hertie-school.org/fileadmin/2_Research/2_Research_directory/Research_projects/Women_in_media_culture/FINAL_Report_Women_in_arts_and_culture.pdf
- Hofman, Ana. 2012. *Socijalistička ženskost na sceni. Rodne politike u muzičkim praksama jugoistočne Srbije*. Beograd: Evoluta.
- Husu, Hanna-Mari, Kaisu Kumpulainen. 2020. “Workers’ and volunteers’ ideas about the benefits of young people’s cultural participation: a critical capital-based approach”. *International Journal of Cultural Policy*, vol. 27 (6).
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10286632.2020.1854237>
- Hvala, Tea. 2021. *A Path of Their Own*. Mesto Žensk: Ljubljana.
- Ivanović Vojvodić, Jelena i Zindović, Milena. 2020. “Žene u arhitekturi u Srbiji”. *Tehnika – menadžment*, 70(3).
<https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0040-2176/2020/0040-217620033791.pdf>
- Jancovich, Leila. 2015. “The Participation Myth”. *International Journal of Cultural Policy* 23(1): 107–121.
 doi.org/10.1080/10286632.2015.1027698
- Jancovich, Leila, David Stevenson. 2021. “Failure Seems to be the Hardest Word to Say”. *International Journal of Cultural Policy* 27 (7): 967–981.
- Janković, Svetlana. 2019. “Marginalizovan društveni položaj starijih žena u Srbiji.” *Društvene devijacije* 4: 345–352. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=782283>
- Jarić, Vesna, Nadežda Radović, ur. 2010. *Rečnik rodne ravnopravnosti*. Beograd: Fondacija Hajnrih Bel.
- Jokić, Biljana, Branislav Mijatović, Slobodan Mrđa. 2008. *Ljudski resursi u kulturi Srbije: trenutno stanje i perspektive razvoja*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
https://zaprokul.org.rs/wp-content/uploads/2015/01/ljudski_resursi_u_kulturi_srbije.pdf

- Jovičević, Jasna. 2022. "The Pale Image of the Jazz Women in Eastern and Southeastern Europe". In *The Routledge Companion on Jazz and Gender*, James Reddan, Monika Herzig, Michael Kahr, ur., 446–456. London and New York: Rotledge.
- Jovičević, Jasna. 2023. *Dobro jutro, džezzerke. Položaj instrumentalistkinja u društvenim praksama džeza*. Beograd: Orion Art.
- Jyrämä, Annick, Anna Maria Ranczakowska, Eds. 2023. *Perspectives on Mentorship – Reinventing Mentoring in Arts and Creative Industries Management*. Tallinn: Estonian Academy of Music and Theatre Press. https://remam.eu/wp-content/uploads/2023/06/Perspectives-on-Mentorship_REMAM-book-2.pdf
- Kanenberg, Heather, Roberta L. Leal, Stephen "Arch" Erich. 2019. "Revising McPhail's Feminist Policy Analysis Framework: Updates for Use in Contemporary Social Policy Research", *Promoting Social Change: Policy Advocacy, Research, & Innovation in Social Work*. Vol. 19 No. 1. <https://advancesinsocialwork.iupui.edu/index.php/advancesinsocialwork/article/view/22639>
- Kisić, Višnja. 2010. *Volunteering in Museums in Serbia – between Social Contribution and Misunderstanding*, master teza, UNESCO katedra, Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Klašnja, Snežana. 2020. *Osnovni pokazatelji položaja mladih u Srbiji – komparativna analiza sa drugim evropskim zemljama i trendovi*. Beograd: Ministarstvo omladine i sporta.
- Kojić Mladenov, Sanja. 2018. *Lidija Srebotnjak Prišić – profesionalni identitet intermedijske umetnice i profesorka*. Slovenika, 4, 81–92.
- Kojić Mladenov, Sanja. 2020. "Marica Radojčić: naučnica i umetnica". U *Naučnice u društvu*, ur. Lada Stevanović, Mladena Prelić, Miroslava Lukić Krstanović, 391–399. Beograd: SANU.
- Kosanović, Mirna, Saša Gajin, Dejan Milenković. 2010. *Zabrana diskriminacije u Srbiji i ranjive društvene grupe*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj. Kancelarija u Srbiji. [zabrana-diskriminacije-u-srbiji-i-ranjive-drustvene-grupe.pdf \(skgo.org\)](http://zabrana-diskriminacije-u-srbiji-i-ranjive-drustvene-grupe.pdf)
- Krasnići, Viola, Jelena Petrović. 2019. *Beleške o (post)jugoslovenskom ženskom aktivizmu i feminističkim politikama*. Beograd: Fondacija Jelena Šantić.
- Kronja, Ivana. 2009. *Rodne teorije avangardnog i neoavangardnog filma*. Doktorska disertacija odbranjena na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu.
- Kronja, Ivana. 2020. *Estetika avangardnog i eksperimentalnog filma: telo, rod i identitet*. Beograd: Fillmski centar Srbije.
- Krovna organizacija mladih Srbije [KOMS]. 2017a. *Rečnik omladinske politike: definisanje pojmova i subjekata omladinske politike u Republici Srbiji i njihovih uloga*. Beograd: KOMS.

- Krovna organizacija mladih Srbije [KOMS]. 2017b. *Minimum standarda za učešće mladih u procesima donošenja odluka u lokalnim zajednicama*. Beograd: KOMS.
- Krovna organizacija mladih Srbije [KOMS]. 2023. *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji*. Beograd: KOMS.
<https://koms.rs/wp-content/uploads/2023/08/Alternativni-Izvestaj-2023-Finalna-verzija-Aug7.pdf>
- Kuhar, Metka, Herwig, Reiter. 2012. "Frozen transitions? Young people in the former Yugoslavia". In Leccardi, Carmen, Carles Feixa, Sijka Kovacheva, Herbert D. Reiter & Tatjana Sekulić. Eds. *1989: Young People and Social Change after the Fall of the Berlin Wall*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. Pp. 75–98. [df3d211e-fe39-4f46-b34c-92d19490cad3 \(coe.int\)](https://www.coe.int/t/dg4/youth/youth_in_transition/1989/1989_Young_People_and_Social_Change_after_the_Fall_of_the_Berlin_Wall.pdf)
- Kuzmanović, Bora. 1995. "Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika". *Psihološka istraživanja*, 7:17–47.
- Leccardi, Carmen, Carles Feixa. 2012. "Introduction. Youth in Transition(s)". In Leccardi, Carmen, Carles Feixa, Sijka Kovacheva, Herbert D. Reiter & Tatjana Sekulić. Eds. *1989: Young People and Social Change after the Fall of the Berlin Wall*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. Pp. 5–14.
[df3d211e-fe39-4f46-b34c-92d19490cad3 \(coe.int\)](https://www.coe.int/t/dg4/youth/youth_in_transition/1989/1989_Young_People_and_Social_Change_after_the_Fall_of_the_Berlin_Wall.pdf)
- Lelovac, Kristina (u štampi). "FOR A NEW AND MORE POSSIBLE MEETING. REHEARSING FEMINIST FUTURES Platform as Feminist Practice of More-Than-Collaboration in the Contemporary Performing Arts". Stronger Peripheries: A Southern Coalition final publication, Lisabon: ISCTE, Zagreb: Pogon. Izlaganje na konferenciji "Ka snažnijim periferijama", 28-31. maj 2024., Jugoslovenska kinoteka u Beogradu. <https://strongerperipheries.eu>
- Levison, Deborah, Mary Jo Maynes, Frances Vavrus, ur. 2021. *Children and Youth as Subjects, Objects, Agents. Innovative Approaches to Research Across Space and Time*. Palgrave Macmillan, Cham.
- Mandel, Birgit. 2017. *Arts/ Cultural Management in International Contexts*. Hildesheim: Universitätsverlag Hildesheim; Hildesheim / Zürich / New York: Georg Olms Verlag.
<https://core.ac.uk/download/pdf/148067981.pdf>
- Manić Radoičić, Jelena, Tamara Stanojević, Aleksandra Đurović. 2021. *Vodič za organizovanje kvalitetnih radnih praksi*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada. http://www.napor.net/sajt/images/Vesti/Vesti_2021/Vodic_za_radne_prakse.pdf
- Marić, Ratka. 2002. "Devojke u potkultutama". U Blagojević, Marina, ur. *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, drugo izdanje. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu, 329–355.
- Marković, Maja. 2011. *Gender Policy Issues in the Field of Culture in Serbia – Analysis of Legislation, Mechanisms, and Policy Implementation with Recommendations for Further Development*. Master teza odbranjena na UNESCO Katedri za menadžment u kulturi i kulturnu politiku Univerziteta umetnosti u Beogradu.

- Marković, Tamara. 2017. *Učestvuj aktivno*. Beograd: Krovna organizacija mladih Srbije.
- Marshall, Catherine. Ed. 1997a. *Feminist Critical Policy Analysis I: A Perspective from Primary and Secondary Schooling*. Routledge Taylor and Francis Group.
- Marshall, Catherine. Ed. 1997b. *Feminist Critical Policy Analysis II: A Perspective from Post-Secondary Education*. Routledge Taylor and Francis Group.
- Marshall, Catherine. 1999. "Researching the Margins: Feminist Critical Policy Analysis", *Educational Policy*, 13(1), 59–76. <https://doi.org/10.1177/0895904899131006>
- Marshall, Catherine, Mark Johnson & Torrie Edwards. 2016. "A Feminist Critical Policy Analysis of Patriarchy in Leadership". In: Young, M., Diem, S. (eds) *Critical Approaches to Education Policy Analysis. Education, Equity, Economy*, vol 4. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-39643-9_7
- Martinović, Dragana. 2022. *Identiteti žene u savremenom vizuelnom stvaralaštvu – izveštaj o istraživanju*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. <https://www.riseofwomen.net/uploaded/research/identitet-zene-u-savremenom-vizuelnom-stvaralastvu.pdf>
- Mason, Matt. 2008. *The Pirate's Dilemma: How Youth Culture is Reinventing Capitalism*. New York: Free Press.
- McKay, Jim. 2003. "Hegemonic Masculinity, the State and Gender Equality Policy Research". In Lewis, Justin and Toby Miller, Eds. *Critical Cultural Policy Studies: A Reader*. Blackwell Publishing, 202-210.
- McLean, Heather. 2014. "Digging into the Creative City: A Feminist Critique", *Antipode: A Radical Journal of Geography*, 46 (3): 669–690. <https://doi.org/10.1111/anti.12078>
- McPhail, Beverly. 2003. "A Feminist Policy Analysis Framework: Through a Gendered Lens", *The Social Policy Journal*. 2: 39–61. 10.1300/J185v02n02_04. DOI: [10.1300/J185v02n02_04](https://doi.org/10.1300/J185v02n02_04)
- McRobbie, Angela. 2004. "Post-feminism and Popular Culture", *Feminist Media Studies*, Vol. 4, No. 3: 255–264.
- Mihaljinac, Nina, Milan Đorđević. 2018. "Od čuvanja javnog interesa do razvoja preduzetništva – Srbija i dileme kulturne politike u procesu evrointegracija", *Kultura*, 160: 218–233. [Od čuvanja javnog interesa do razvoja preduzetništva - Srbija i dileme kulturne politike u procesu evrointegracija \(ceon.rs\)](https://doi.org/10.1300/J185v02n02_04)
- Mihaljinac, Nina. 2021. *Na šta mislimo kada kažemo... nove kulturne politike*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. [Nina-Mihaljinac.pdf \(bg.ac.rs\)](https://www.bg.ac.rs/filozofija-i-drustvena-teorija/wp-content/uploads/2021/09/Nina-Mihaljinac.pdf)
- Mikić, Hristina. 2020. "Gender (In)Equality in the Creative Industries: Insights from Serbia". In E. V. Shabliy, D. Kurochkin, G. Y. A. Ayee (Eds.), *Global Perspectives on Women's Leadership and Gender (In)Equality*. Palgrave Macmillan, 93–115.

- Milankov, Marijana, Bogdana Opačić, Bojana Subašić, Dejan Zagorac i Jelena Đorđević. 2017. *Prosvetni radnici: kulturno obrazovanje i kulturna participacija*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. [Prosvetni_radnici_kulturno_obrazovanje_participacija.pdf \(zaprokul.org.rs\)](#)
- Milanović, Vera, Bojana Subašić, Bogdana Opačić. 2017. *Žene u javnim ustanovama kulture*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. [Žene u javnim ustanovama kulture – Запрокул – Публикације \(zaprokul.org.rs\)](#)
- Miller, Toby, George Yudice. 2002. *Cultural Policy*. Sage Publications: London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Milevska, Suzana. 2012. “With special thanks to: A Balkan curator in first person feminine”. In Kivimaa, Katrin, Ed. *Working With Feminism: Curating and Exhibitions in Eastern Europe*. Tallinn: Tallinn University, pp. 153-164.
https://www.academia.edu/44388665/With_Special_Thanks_To_A_Balkan_curator_in_first_person_feminine
- Milivojević, Ljiljana. 2011. “Deca i kultura u Srbiji.” *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 130: 183–98.
- Milohnić, Aldo. 2011. “Performing Identities – National Theatres and the Re-Construction of Identities in Slovenia and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia.” *Cultural Identity Politics in the (Post-)Transitional Societies: Cultural Transitions in Southeastern Europe*, ur. Aldo Milohnić, Nada Švob - Đokić, 47–59. Zagreb: Institut za međunarodne odnose.
- Milojević, Ivana, Slobodanka Markov, ur. 2011. *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI; Mediterran Publishing.
- Milosavljević, Sunčica. 2016. *Dramska pedagogija: dramska umetnost u integrisanom obrazovanju*. Doktorska disertacija odbranjena na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu. [bitstream_56380.pdf \(mpn.gov.rs\)](#)
- Milutinović, Irina. 2018. “O kulturnoj demokratiji na neoliberalnim tržištima ili zašto o ukusima treba raspravljati”, *Kultura: časopis za sociologiju i teoriju kulture i kulturnu politiku*, 160: 110–131.
<https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0023-5164/2018/0023-51641860110M.pdf>
- Mrđa, Slobodan. 2011a. *Kulturni život i potrebe studenata u Srbiji*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. <https://zaprokul.org.rs/wp-content/uploads/2015/01/studenti.pdf>
- Mrđa, Slobodan. 2011b. *Kulturni život i potrebe učenika srednjih škola u Srbiji*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. <https://zaprokul.org.rs/wp-content/uploads/2015/01/srednjoskolci.pdf>
- Musabegović, Sadudin. 2009. “Kulturna demokratija i strategije kulturne politike”. *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 01+02:135–152.
<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=200913>

- Mustedanagić, Lidija. 2019. "Muzeji žena u svetu: pregled i značaj." *Teorijski diskursi savremene ženske kulture*, ur. Silvija Dražić, Vera Kopicl, 215–227. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada [NAPOR]. 2009. *Smernice za osiguranje kvaliteta omladinskog rada*. Zlatibor.
http://www.napor.net/sajt/images/Dokumenta/NAPOR_smernice_za_osiguranje_kvaliteta_omladinskog_rada.pdf
- Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada [NAPOR]. 2023. *Predlog praktične politike za unapređenje dostupnosti kulturnih sadržaja za mlade u situaciji smanjenih mogućnosti*. Novi Sad.
[Predlog praktične politike - Kultura za sve mlade.pdf \(napor.net\)](http://www.napor.net/Predlog_praktine_politike_-_Kultura_za_sve_mlade.pdf)
- Nastić, Radmila. 2002. "Goropadnica: lik iz komedije". U Blagojević, Marina, ur. *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, drugo izdanje. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu, 157–165.
- Nazarska, Georgeta. 2012. "Youth Cultures, the Orthodox Church, and Nationalist Formations in Bulgaria. Coexistence in the Postmodern Situation". *Ethnologia Balkanica* 16. *Southeast European (post)modernities 2: Changing forms of identity, religiosity, law and labour*. 179–192.
https://www.researchgate.net/publication/305402798_Youth_Cultures_the_Orthodox_Church_and_Nationalist_Formations_in_Bulgaria_Coexistence_in_the_Postmodern_Situation
- Nelević, Nataša, ur. 2011. *Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana 1990–2010*. Podgorica: NOVA Centar za feminističku kulturu.
- Nelević, Nataša, ur. 2015. *Žene i nasljeđe – ka osnivanju Muzeja žena Crne Gore*. Podgorica: NOVA Centar za feminističku kulturu.
https://www.muzejzena.me/img-library/23/1523645887_zene-i-nasljedje-verzija-mala2.pdf
- Nenić, Iva. 2007. "Matrica koja obećava? Predstavljanje i učešće žena u popularnoj kulturi", U Zaharijević Adriana, ur. *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, 263–273. Beograd: Žene u crnom; Centar za ženske studije i istraživanje roda; Rekonstrukcija Ženski fond.
https://rs.boell.org/sites/default/files/feminizam_2_gesamt_v3.pdf
- Nenić, Iva. 2012. "Sviračice kao loši subjekti". U *Kultura, rod, građanski status*, ur. Daša Duhaček, Katarina Lončarević, 143–155. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Nenić, Iva. 2015. "We are not a female band, we are a BAND!: female performance as a model of gender transgression in Serbian popular music". *Muzikologija*, 19, 105–126.
- Nenić, Iva. 2018. "Feminizam u kulturi", U Zaharijević Adriana i Katarina Lončarević, ur. *Feministička teorija je za sve: zbornik radova sa konferencije "Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas."* Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju : Fakultet političkih nauka, 101-115.
https://rs.boell.org/sites/default/files/fjzs_web_1.pdf

- Nenić, Iva. 2019. *Guslarke i sviračice na tradicionalnim instrumentima u Srbiji: identifikacija zvukom*. Beograd: CLIO.
- Nenić, Iva. 2023. "Uneven Terrains of Struggle: Towards the Transformative Notion of Female Music Leadership". In Nenić, Iva, Linda Cimardi, Eds. *Women's leadership in music: modes, legacies, alliances*. Bielefeld: Transcript.
<https://www.transcript-verlag.de/media/pdf/92/cd/2b/oa9783839465462a0jvbbbewwNTU.pdf>
- Nenić, Iva, Linda Cimardi, ur. 2023. *Women's leadership in music: modes, legacies, alliances*. Bielefeld: Transcript.
<https://www.transcript-verlag.de/media/pdf/92/cd/2b/oa9783839465462a0jvbbbewwNTU.pdf>
- Nenić, Iva, Tatjana Nikolić. 2022. "Trabajo y liderazgo en la música. Contextos, restricciones, futuro(s)." *Debats. Revista de cultura, poder y sociedad*, 136(2), 10–26. doi.org/10.28939/iam.debats-136-2.1
- Nikolić-Ristanović, Vesna, Sanja Čopić. 2022. *Seksualno nasilje nad studentima na fakultetima u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije. <https://vds.rs/File/KnjigaSeksualnoNasiljeNadStud.pdf>
- Nikolić, Tatjana. 2016. *Rodni odnosi na alternativnoj muzičkoj sceni Srbije i regiona*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova Vojvodine.
- Nikolić, Tatjana. 2017. "Učešće i položaj žena u stvaranju muzike u bivšoj Jugoslaviji." *Zbornik završnih radova studenata 2015/2016 i 2016/2017*, 115–124. Beograd: Beogradska otvorena škola.
- Nikolić, Tatjana. 2019. "Umetnički rad sa migrantkinjama u Srbiji – pitanja rodnog i kulturnog identiteta". *Interkulturalnost*, 18: 84–95.
- Nikolić, Tatjana. 2020. "Društveni angažman mladih umetnica u digitalnom kontekstu". *Kultura: časopis za sociologiju i teoriju kulture i kulturnu politiku*, 169, 86–112.
- Nikolić, Tatjana, Milica Ilčić. 2021. "Mobilne aplikacije u sektoru kulture u Srbiji." U *Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija*, Milena Dragičević Šešić, Tatjana Nikolić, ur. 97–119. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, CLIO.
- Nikolić, Tatjana, Katarina Mitić Minić. 2023. "Women in Music: Possibilities and Responsibilities of Cultural Management and Policy". In *Women's Leadership in Music: Modes, Legacies, Alliances*, Iva Nenić, Linda Cimardi (Eds.), 153:165. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Novak, Jelena. 2011. "Mapiranje kulturalne istorije kompozitorke u Srbiji – Vrisak preko asimptote." In *Žene i muzika u Srbiji/Women and Music in Serbia/Donne e Musica in Serbia*, 19–34. Venecija: Fondazione Adkinsh Chiti: Donne in Musica. https://nsjo.org/docs/women_and_music_in_serbia.pdf
- Obradović Ljubinković, Vera. 2016. *Koreodrama u Srbiji u 20. i 21. veku: rodna perspektiva*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.

- Obradović Ljubinković, Vera, ur. 2019a. "Maga Magazinović: Filozofija igre i/ili više od igre." U *Zbornik radova sa 22. Festivala koreografskih minijatura* (održanog 6. oktobra 2018. godine u Beogradu u organizaciji Udruženja baletskih umetnika Srbije). Beograd: Udruženje baletskih umetnika Srbije.
- Obradović Ljubinković, Vera. 2019b. *Maga Magazinović: moderna igra umesto doktorata iz filozofije*. Kosovska Mitrovica/Beograd: Fakultet umetnosti Univerziteta u Prištini.
- Ognjanović, Jelena. 2019. "Umetnice u muzejima: razmišljanje o ženskom umetničkom nasleđu." *Teorijski diskursi savremene ženske kulture*, ur. Silvija Dražić, Vera Kopicl, 206–213. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Ognjanović, Jelena. 2023. *Dvadeset godina odrastanja uz umetnost. Programi za decu i mlade u Galeriji Matice Srpske*. Novi Sad: Galerija Matice Srpske.
- Od malih nogu. 2021. *Stanje sektora pozorišta za decu i mlade u regionu i polja za razvoj i unapređivanje u ovoj oblasti*.
<https://odmalihnogu.org/wp-content/uploads/2021/03/Rezultati-istraz%CC%8Civanja-Od-malih-nogu-detaljno.pdf>
- Papić, Žarana. 1993. "Patrijarhat". U *Enciklopedija političke kulture*, ur. Milan Matić, Milan Podunavac. Beograd: Savremena administracija, 814–819.
- Paunović, Vladimir. 2020. *Decentralizacija kulturnog sistema Srbije: potrebe i model implementacije*, doktorska disertacija na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu.
<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/18814/disertacija.pdf>
- Petrić Mirko, Astor Avi, Ben David Geffen, et al. 2023. *INVENT – European Inventory of Societal Values of Culture as a Basis for Inclusive Cultural Policies: a Report on 27 Case Studies*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
<https://inventculture.eu/wp-content/uploads/2023/03/D7.1-INVENT-Report-Casestudies.pdf>
- Petrušić, Nevena, Nadežda Satarić, Kosana Beker. 2020. *Položaj i učešće starijih žena u političkom i javnom životu u Srbiji*. Beograd: Amity, Pančevo: Femplatz.
- Pešić, Mirjana, Biljana Branković, Smiljka Tomanović-Mihajlović, i Vesna Dejanović. 1999. *Participacija mladih pod lupom*. Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta.
https://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/10/participacija_mladih_pod_lupom.pdf
- Popadić, Dragan. 1995. "Uzrasne i generacijske razlike u preferenciji životnih stilova". *Psihološka istraživanja*, 7: 71–88.
- Praznik, Katja. 2021. "Plate za rad u umetnosti i nasuprot njemu: o ekonomiji, autonomiji i budućnosti rada u umetnosti". Ramujkić, Vahida, Milan Đorđević, ur. *Rad u umetnosti – zbornik Udruženja likovnih umetnika Srbije*. Beograd: ULUS, 1: 239–252.

- Prentović-Krivokapić, Ivana. 2005. "Bibliografije časopisa ,Ženske studije, i ,Genero,," *Genero:* , 06/07, str. 171–195.
<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=234766>
- Primorac, Jaka. 2021. "Pitanje kulture kao klasno pitanje? Kulturne politike i društvena stratifikacija u Hrvatskoj", *Revija Za Sociologiju*. 51: 129–147.
https://www.researchgate.net/publication/351286861_Pitanje_kulture_kao_klasno_pitanje_Kulturne_politike_i_drustvena_stratifikacija_u_Hrvatskoj
- Radulović, Neda. 2017. "Žene kao neprijatelji naroda: populistički narativi iz devedesetih u savremenoj srpskoj javnosti (2014–2016)". U Valić Nedeljковиć, Dubravka, Dinko Gruhonjić. Ur. *Populizam, izbeglička kriza, religija, mediji*. Novi Sad: Filozofski fakultet, pp. 99–116.
<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadržaj/2017/978-86-6065-445-0>
- Radulović, Neda. 2019. "Populism, Nationalism, Androcentrism: Intersections Of Populism And Nationalism In Appropriating The Female Body". In Dragičević Šešić, Milena, Mirjana Nikolić. Eds. *Situating Populist Politics: Arts & Media Nexus*. Faculty of Dramatic Arts: Belgrade, pp. 231–247.
- Resanović, Milica. 2021. *Istraživanje o praksama za prijavljivanje seksualnog uznemiravanja na fakultetima u Srbiji*. Beograd: Mreža akademske solidarnosti i angažovanosti MASA.
<https://akademska-masa.org/wp-content/uploads/2021/06/Studija-Istrazivanje-o-praksama-za-prijavljivanje-seksualnog-uznemiravanja-na-fakultetima-u-Srbiji-autorka-Milica-Resanovic-.pdf>
- Rogač Mijatović, Ljiljana. 2017. "Za prijateljstvo i solidarnost: politike i značenja međunarodnog dečjeg festivala `Radost Evrope`", *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, br. 31–32, str. 181–195.
- Sabo, Adriana. 2013. "Mogućnost postojanja ženskog pisma u muzici: neki primeri iz Srbije", *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture*, 17: 163–181.
- Savić, Svenka. 1998. "Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika", *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju*, 10: 89–132. [CEEOL - Journal Detail](#)
- Savić, Svenka. 2009. *Rod i jezik*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja.
- Savić, Strahinja. 2019. In Dragičević Šešić, Milena, Mirjana Nikolić. Eds. *Situating Populist Politics: Arts & Media Nexus*. Faculty of Dramatic Arts: Belgrade, pp. 279–294.
- Schulz, Gabriele, Carolin Ries, Olaf Zimmermann. 2016. *Frauen in Kultur und Medien. Ein Überblick über aktuelle Tendenzen, Entwicklungen und Lösungsvorschläge*. Deutscher Kulturrat e.V.
- Schwarzer, Marjorie. 2010. "Women in the Temple: Gender and Leadership in Museums". U *Gender, Sexuality and Museums*, Levin, A. K., 16–27. Routledge.
- Scullion, Adrienne, Beatriz García. 2005. "What is Cultural Policy Research?" *International Journal of Cultural Policy*, 11:2, 113–127, DOI: [10.1080/10286630500198104](https://doi.org/10.1080/10286630500198104)

- SELFI, publikacija koja prati i kritički sagledava godišnju žensku savremenu produkciju iz oblasti vizuelnih umetnosti*, br. 1, 2022.
- Spahić Šiljak, Zilka, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović. Ur. 2022. *Uprkos strahu i tišini: univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Stanojević, Dragan, Vera Backović, Milica Vlajić. 2022. *Mladi u Srbiji – participacija: mogućnosti i prepreke*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Stanojević, Dragan, Dejana Pavlović. 2023. *Omladinski radnik u RS – sektor kulture*, neobjavljena analiza predstavljena na okruglom stolu “Ima li mesta omladinskom radu u kulturi” 24. maja 2023. u Kući ljudskih prava u Beogradu u organizaciji Nacionalne asocijacije praktičara/ki omladinskog rada.
- Stevanović, Lada, Mladena Prelić, Miroslava Lukić Krstanović, ur. 2020. *Naučnice u društvu*. Radovi sa konferencije održane 11. - 13. februara 2020. u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Stojaković, Gordana, Svetlana Kresoja. 2014. *Ženska imena Novog Sada – vodič za ljubitelje alternativnih tura*. Novi Sad: Turistička organizacija Novog Sada.
<https://novisad.travel/wp-content/uploads/2017/04/Zenska-imena-LAT.pdf>
- Stojaković, Gordana. 2019. “Prezentacija nekih segmenta projekta Znamenite žene Novog Sada: istraživanje, mapiranje, (re)interpretacija i valorizacija baštine žena u Vojvodini i Srbiji od 19. do 21. veka.” U *Teorijski diskursi savremene ženske kulture*, ur. Silvia Dražić, Vera Kopicl, 192–196. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Stojanović, Jelena, Nemanja Obradović, Jelena Bobić. 2022. *Potrebe mladih i vidljivost programa za mlade u oblasti kulture u Republici Srbiji*. Skopje: Sojuz za mladinska rabota.
[SRB-Nacionalno istraživanje Melting pot.pdf \(napor.net\)](#)
- Stojčić, Marijana, Nađa Bobičić, ur. 2020. *Ne/nasilje i odgovornost, između strukture i kulture: smernice za građenje nenasilnih zajednica*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu.
- Stojković, Branimir, Vojislav Stanovčić, Miroljub Radojković. 2004. *Kulturna politika i kulturna raznovrsnost. Srbija: transversalna studija*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Šijan, Slobodan, ur. 2009. *Rediteljke Jugoistočne Evrope / Women Film Directors in SEE Europe*. Beograd: FEST.
<https://dinaview.org/wp-content/uploads/2021/04/Women-director-from-South-East-Europe-bilingual-edition-Rediteljke-Jugoistoc%CC%8Cne-Evrope-2010-1.pdf>
- Šljukić, Dara, Nađa Bobičić. 2017. *Monitoring književne kritike: književna scena iz rodne perspektive*. Beograd: Pobunjene čitateljke. <https://issuu.com/bookvica/docs/srb-final>

- Štimac Radin, Helena, ur. 2009. *Vidljivost žena u hrvatskoj kinematografiji*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.
- Šuvaković, Miško. 2010. *Diskurzivna analiza. Prestupi i/ili pristupi "diskurzivne analize" filozofiji, poetici, esteticima, teoriji i studijama umetnosti i kulture*. Beograd: Orion Art i Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičke umetnosti.
- SIDA Švedska agencija za međunarodni razvoj i saradnju. 2021. *Rodna ravnopravnost i budžetiranje u doba pandemije: usporavanje napretka ili zatvaranje jaza? Izveštaj za Republiku Srbiju*.
https://serbia.un.org/sites/default/files/2021-06/RR%20i%20budzetiranje%20u%20doba%20pandemije_SRB.pdf
- Take Over Youth Board Learning Kit. This is how we do it*. 2017.
- Throsby, David. 2017. "Culturally Sustainable Development: Theoretical Concept or Practical Policy Instrument?" *International Journal of Cultural Policy* 23 (2): 133–147. DOI: 10.1080/10286632.2017.1280788
- Toković, Milena, Milica Resanović. 2022. *Kultura za sve mlade: analiza konkursa o dodeli sredstava Ministarstva kulture od 2018. do 2022. godine sa posebnim fokusom na mlade na margini*. Novi Sad: Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada. [kultura za sve mlade \(napor.net\)](http://kultura.za.sve.mlade.napor.net)
- Tomanović, Smiljka. 2003. "Negotiating children's participation and autonomy within families." *International Journal of Children's Rights*, 11: 51 – 71.
- Tomanović, Smiljka. 2012. "Young people in Serbia: a review of two decades". In Leccardi, Carmen, Carles Feixa, Sijka Kovacheva, Herbert D. Reiter & Tatjana Sekulić. Eds. *1989: Young People and Social Change after the Fall of the Berlin Wall*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. Pp. 143-158.
[df3d211e-fe39-4f46-b34c-92d19490cad3 \(coe.int\)](https://www.coe.int/t/dg4/children/DF3D211E-FE39-4F46-B34C-92D19490CAD3.pdf)
- Tomić, Svetlana. 2013. "Šta znači proučavati žene-pisce iz prošlosti?" U *Valorizacija razlika: zbornik radova sa naučnog skupa o Dragi Gavrilović (1854 – 1917)*, ur. Svetlana Tomić, 21–42. Beograd: Fondacija multinacionalni fond kulture.
- Tomić, Svetlana E. 2018. *Slavne i ignorisane: ka kritičkoj kulturi pamćenja*. Beograd: Alfa BK Univerzitet, Fakultet za strane jezike.
- Tomić, Svetlana. 2019. *Maga Magazinović: sećanja, činjenice, interpretacije*. Beograd: Alfa BK univerzitet.
- Tomka, Goran. 2013. "Reconceptualizing cultural participation in Europe: Grey literature review." *Cultural Trends*, 22:3–4, 259–264, DOI: 10.1080/09548963.2013.819657
- Tomka, Goran. 2016. *Audience Explorations – Guidebook for hopefully seeking the audience*. Brussels: IETM.
https://www.researchgate.net/publication/338018597_Audience_Explorations_-_Guidebook_for_hopefully_seeking_the_audience

- Tomka, Goran, Bojana Matić-Ostojić. 2016. *Učešće dece u kulturnom životu: (ne)prilike i mogućnosti. Prva epizoda: teorije, politike, formalni okviri i prakse*. Beograd: Fondacija za razvojne društvene programe i javne politike Point.
https://www.researchgate.net/publication/335609339_Ucesce_dece_u_kulturnom_zivotu_-_Neprilike_i_mogucnosti
- Tomka Goran, Višnja Kisić, Jasna Kovo i Aida Kalender. 2017. *Javna odgovornost ustanova kulture u kantonu Sarajevo. Sažetak analize i preporuke*. Sarajevo: Udruženje Akcija.
https://www.academia.edu/81848577/Javna_odgovornost_ustanova_kulture_u_Kantonu_Sarajevo_sa%C5%BEetak_analize_i_preporuke?uc-sb-sw=60047185
- Tomka, Goran. 2022. *What makes cultural policies capitalist?*, konferencijski rad na 12th International Conference on Cultural Policy Research ICCPR, 19-22. septembar 2022, Antwerpen.
- Ule, Mirjana. 2012. "Reconstruction of youth in post-socialism: expectations and dilemmas". In Leccardi, Carmen, Carles Feixa, Sijka Kovacheva, Herbert D. Reiter & Tatjana Sekulić. Eds. *1989: Young People and Social Change after the Fall of the Berlin Wall*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. Pp. 29–44. [df3d211e-fe39-4f46-b34c-92d19490cad3 \(coe.int\)](https://www.coe.int/t/dg4/youth/1989/1989_29-44.pdf)
- Uzelac, Aleksandra, Barbara Lovrinić, Sunčana Franić. 2019. "Women in Culture and Creative Sector in Croatia". *Economia Della Cultura*, XXIX, 4, 505–522.
- Urban Stream. 2022. *Smernice za kreiranje međusektorskih usluga za mlade*. Požarevac: Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada [NAPOR].
http://www.napor.net/sajt/images/Dokumenta/Smernice_za_meusektorske_usluge.pdf
- Valić Nedeljković, Dubravka. 2011. "Rodna perspektiva izvora informacija u vodećoj dnevnoj štampi u Srbiji: kritičke studije diskursa kulturne rubrike u Večernjim novostima, Politici, Danasu". *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 131: 255–76.
https://www.casopiskultura.rs/wp-content/uploads/2021/publikacije/131_19.pdf
- Veldpau, Loes, Višnja Kisić, Eva Stegmeijer, and Joks Janssen. 2021. "Chapter 17: Towards a more just world: an agenda for transformative heritage planning futures". In Stegmeijer, Eva, and Loes Veldpau, eds. *A Research Agenda for Heritage Planning*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, pp. 201-220.
<https://doi.org/10.4337/9781788974639.00031>
- Veselinović, Dobrica i Mihailo Stevanović, ur. 2012. *Otvoreno o javnim prostorima*. Beograd: Udruženje građana za demokratiju i građansko obrazovanje Građanske inicijative.
<https://www.gradjanske.org/wp-content/uploads/2014/11/059-Otvoreno-o-javnim-prostorima.pdf>
- Vidović, Dea. ur. 2018. *Uradimo zajedno. Prakse i tendencije sudioničkoga upravljanja u kulturi u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Kulturanova.
https://kulturanova.hr/file/ckeDocument/files/Zbornik_Uradimo_zajedno_HR.pdf

- Vilenica, Ana. 2011. "Uticaj ženskih/feminističkih izvedbenih umjetnosti u Srbiji – analiza istraživanja: dijalog različitih, često nesvodivih pozicija". U *Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana 1990 – 2010*, ur. Nataša Nelević, 19–39. Podgorica: NOVA Centar za feminističku kulturu.
- Višnić, Emina, Sanjin Dragojević. 2008. *Kulturne politike odozdo: nezavisna kultura i nove suradničke prakse u Hrvatskoj*. Amsterdam / Bukurešt / Zagreb: Policies for Culture.
https://www.clubture.org/system/publication/pdf/7/za_web-Kulturne_politike_odozdo.pdf
- Vujačić, Ilija. 2017. "Poreklo savremenog srpskog populizma", u *Zloupotreba naroda: priroda populizma u Srbiji*. Beograd: Libertarijanski klub Libek. [ZloupotrebanarodaPDF1.pdf \(libek.rs\)](#)
- Vukanović, Maša T. 2013. *Kulturna politika u Srbiji – antropološka perspektiva*. Doktorska disertacija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.
<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/3291/Disertacija.pdf>
- Woddis, Jane. 2014. "Arts practitioners in the cultural policy process: Spear-carriers or speaking parts?". *International Journal of Cultural Policy*, 20(4), 496–512.
- Zaharijević, Adriana, Zorica Ivanović, Daša Duhaček, ur. 2012. *Žarana Papić. Tekstovi 1977 – 2002*. Beograd: Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka; Rekonstrukcija Ženski fond; Žene u crnom.
- Zelenović, Ana Simona. 2020. "Teoretizacija feminističke umetnosti u socijalističkoj Jugoslaviji", *Genero* 24: 71–111. DOI: 10.5937/genero2024071Z
- Zindović, Milena, ur. 2014. *Žene u arhitekturi: savremena arhitektura u Srbiji posle 1900*. Beograd: Centar za arhitekturu.
- Žuvela, Ana. 2022. "Organizacija i upravljanje", U Matanovac Vučković, Romana, Aleksandra Uzelac, Dea Vidović, ur. *Pregled kulturnog razvoja i kulturnih politika u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 31–40. [Pregled kulturnog razvoja i kulturnih politika u Republici Hrvatskoj.pdf \(gov.hr\)](#)
- Quigg, Anne-Marie. 2011. *Bullying in the Arts. Vocation, Exploitation and Abuse of Power*. Gower Publishing.

12.1. Strateška, zakonska i podzakonska dokumenta i izveštaji

Akcioni plan za period od 2023. do 2025. godine za sprovođenje Strategije za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine. 2023. Vlada Republike Srbije.

[akcioni_pl_2023-2025_za_mlade_RS_2023-2030_063_cyr.pdf \(mto.gov.rs\)](#)

CEDAW Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena. “Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori”, br: 11/1981. [CEDAW \(rwfund.org\)](#)

CEDAW Concluding observations on the combined second and third periodic reports of Serbia. 2013. United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women. [Etpu \(cpz.rs\)](#)

Državna revizorska institucija [DRI]. 2023. *Uspostavljanje rodno odgovornog budžetiranja u RS: izveštaj o reviziji svrsishodnosti poslovanja broj 400-489/2023-04/25.* [2023-2-SV Uspostavljanje rodno odgovornog budžetiranja u RS.pdf \(dri.rs\)](#)

German Commission for UNESCO. 2020. *ReShaping Cultural Policies 2020. Strengthening Gender Equality and Cultural Diversity: Approaches, Strategies and Good Practice in International Policy.* Bonn. [ReShaping_Cultural_Policies_2020_Strengthening_Gender_Equality_and_Cultural_diversity_2019.pdf \(unesco.de\)](#)

House of Commons: Digital, Culture, Media and Sport Committee, UK Parliament. 2019. *Changing Lives: the social impact of participation in culture and sport.* Eleventh Report of Session 2017–19. [The social impact of participation in culture and sport \(parliament.uk\)](#)

Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza UNESCO-a. 2013. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. <https://zaprokul.org.rs/wp-content/uploads/2018/03/Konvencija-2005.pdf>

Ministarstvo kulture Republike Srbije. 2020. *Strategija razvoja kulture Republike Srbije od 2020. do 2029. godine.* <https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/3993/strategija-razvoja-kulture-od-2020--do-2029-godine.pdf>

Ministarstvo kulture Republike Srbije. 2021. *Strateški prioriteti razvoja kulture.* [Strateški prioriteti razvoja kulture.pdf \(kultura.gov.rs\)](#)

Ministarstvo omladine i sporta [MOS]. 2021. *Ex post analiza Nacionalne strategije za mlade 2015 - 2025.* <https://www.mos.gov.rs/storage/2022/07/ex-post-analiza-nsm.pdf>

Odluka za dodelu priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi. 10. februar 2022. Ministarstvo kulture Republike Srbije. [Usvojena Odluka za dodelu priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi \(kultura.gov.rs\)](#)

- Rešenje za dodelu priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi, odnosno kulturi nacionalnih manjina*. 2. mart 2023. Ministarstvo kulture Republike Srbije. [Usvojeno Rešenje za dodelu priznanja za vrhunski doprinos nacionalnoj kulturi \(kultura.gov.rs\)](#)
- Standardi opštih međupredmetnih kompetencija za kraj srednjeg obrazovanja*. 2013. Beograd: Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja. [MEDJUPREDMETNE KOMPETENCIJE.pdf \(ceo.edu.rs\)](#)
- Strategija kulturnog razvoja Grada Novog Sada za period 2016 – 2026. godine*. “Sl. list Grada Novog Sada”, br. 53/2016.
http://www.kultura.novisad.rs/sites/default/files/zakoni_i_propisi/Strategija%20kulturnog%20razvoja%20GNS%20za%20period%202016-2026.pdf
- Strategija razvoja kulture grada Sombora sa akcionim planom 2021 – 2025*.
<https://www.sombor.rs/dokumenti-organa-grada/strategije/strategija-razvoja-kulture-grada-sombora-sa-akcionim-planom-2021-2025/>
- Strategija kulture grada Čačka 2023 – 2027*. “Sl. list grada Čačka”, br. 4/2023.
https://www.eupropisi.com/dokumenti/CA_004_2023_002.pdf
- Strategija razvoja kulture grada Užica 2024 – 2029*.
<https://uzice.rs/wp-content/uploads/2024/01/Strategija-razvoja-kulture-grada-Uzica-2024-2029.-godina-1.pdf>
- Strategija za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine [NSM]*, “Sl. glasnik” 9/2023-43
<http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=efb2716e-c933-47af-9208-02bdf9487c5a>
- Third Monitoring Meeting, Report by the European Capital of Culture Expert Panel. 2021. *Novi Sad European Capital of Culture 2022*. Virtual Meeting: European Commission.
<https://novisad2022.rs/wp-content/uploads/2021/12/ecoc-2022-novi-sad-third-monitoring-report.pdf>
- UNESCO. 2013. Quadrennial Period Report, Serbia. 2013.
https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/dce003/OPR_2013_RS_90dd2859-6fe9-44bf-ac45-92fdf146e967.pdf
- UNESCO. 2015. *Reshaping Cultural Policies. A Decade of Promoting the Diversity of Cultural Expressions for Development. 2005 Convention Global Report*. Pariz: UNESCO.
- UNESCO. 2017. Quadrennial Period Report, Serbia. 2017.
https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/dce003/OPR_2017_RS_e72d8ac5-285a-4e3a-8c38-66c855319080.pdf

UNESCO. 2022a. Quadrennial Period Report, Serbia. 2022.

https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/dce003/OPR_2022_RS_fcbb20c8-dd5c-4ec7-bbb2-2258754c4693.pdf

UNESCO. 2022b. MONDIACULT-2022/CPD/6. UNESCO World Conference on Cultural Policies and Sustainable Development – MONDIACULT 2022 (28 – 30 September 2022, Mexico City). Final Declaration [6.MONDIACULT_EN_DRAFT_FINAL_DECLARATION_FINAL_1.pdf \(unesco.org\)](#)

Uputstvo za uvođenje rodno odgovornog budžetiranja za 2024. godinu. Ministarstvo finansija RS. Objavljeno 4.4.2023.

<https://www.mfin.gov.rs/sr/dokumenti2-1/plan-uvoenja-rodno-odgovornog-budzetiranja-u-postupak-pri-preme-i-donoenja-budzeta-rs-za-2024-godinu-1>

Zaključna zapažanja u vezi sa Četvrtim periodičnim izveštajem Republike Srbije. 2019. UN Komitet za eliminaciju diskriminacije žena CEDAW.

https://www.womenngo.org.rs/images/CEDAW/CEDAW_zakljucna_zapazanja.pdf

Zaključni komentari Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena: Republika Srbija. 2007. UN Komitet za eliminaciju diskriminacije žena CEDAW. [Microsoft Word - Zakljucni komentari CEDAW Komiteta.Republika Srbija.doc \(cpz.rs\)](#)

Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta. 1990. “Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori”, br. 15/90 i “Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori”, br. 4/96 i 2/97

https://www.paragraf.rs/propisi_download/zakon_o_ratifikaciji_konvencije_ujedinjenih_nacija_o_pravima_deteta.pdf

Zakon o kulturi. “Sl. glasnik RS”, br. 72/2009, 13/2016, 30/2016 - ispr., 6/2020, 47/2021, 78/2021, 76/2023.

https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturi.html

Zakon o mladima. “Sl. glasnik RS”, br. 50/2011 i 116/2022 - dr. zakon.

https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_mladima.html

Zakon o rodnoj ravnopravnosti. “Sl. glasnik RS”, br. 52/2021.

<https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.html>

Zakon o budžetskom sistemu. “Sl. glasnik RS”, br. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - ispr., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - dr. zakon, 103/2015, 99/2016, 113/2017, 95/2018, 31/2019, 72/2019, 149/2020, 118/2021, 138/2022, 118/2021 - dr. zakon i 92/2023.

https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_budzetskom_sistemu.html

12.2. Kompendijum evropskih kulturnih politika i trendova

2008. "Full Country Profile: Canada." *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/pdf_full/canada/canada_112008.pdf
2011. "Full Country Profile: Portugal." *Compendium of Cultural Policies and Trends*. Microsoft Word - Portugal (culturalpolicies.net)
2012. "Full Country Profile: Denmark." *Compendium of Cultural Policies and Trends*. Microsoft Word - Denmark (culturalpolicies.net)
- 2014a. "Full Country Profile: Slovenia." *Compendium of Cultural Policies and Trends*. Microsoft Word - Slovenia2014_checked (culturalpolicies.net)
- 2014b. "Full Country Profile: Cyprus." *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/pdf_full/cyprus/cyprus_122014.pdf
2015. "Full Country Profile: Moldova." *Compendium of Cultural Policies and Trends*. Microsoft Word - moldova_012015 (culturalpolicies.net)
2016. "Full Country Profile: France." *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/pdf_full/france/france_112016.pdf
- 2017a. "Full Country Profile: Finland." *Compendium of Cultural Policies and Trends*. finland_032017.pdf (culturalpolicies.net)
- 2017b. "Full Country Profile: Ukraine." *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/pdf_full/ukraine/ukraine_112017.pdf
- 2019a. "Full Country Profile: Spain." *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/pdf_full/spain/Full-country-profile_Spain.pdf
- 2019b. "Full Country Profile: The Netherlands." *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
Full-country-profile_The-Netherlands.pdf (culturalpolicies.net)
- 2020a. "Full Country Profile: Austria." *Compendium of Cultural Policies and Trends*. austria_112020.pdf (culturalpolicies.net)
- 2020b. "Full Country Profile: Belgium." *Compendium of Cultural Policies and Trends*. belgium_112020.pdf (culturalpolicies.net)
- 2020c. "Full Country Profile: Ireland." *Compendium of Cultural Policies and Trends*. pdfFull.php (culturalpolicies.net)

- 2020d. “Full Country Profile: Romania.” *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/pdf_full/romania/romania_042020.pdf
- 2020e. “Full Country Profile: United Kingdom - England and Wales.” *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/pdf_full/united_kingdom/unitedkingdom_032020.pdf
- 2021a. “Full Country Profile: Switzerland.” *Compendium of Cultural Policies and Trends*
[Full-Country-Profile_Switzerland_new.pdf \(culturalpolicies.net\)](#)
- 2021b. “Full Country Profile: Georgia.” *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
[Full-Country-Profile_Georgia.pdf \(culturalpolicies.net\)](#)
- 2021c. “Full Country Profile: North Macedonia.” *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
[Full-Country-Profile_North-Macedonia.pdf \(culturalpolicies.net\)](#)
- 2021d. “Full Country Profile: Azerbaijan” *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/pdf_full/azerbaijan/Full-Country-Profile_Azerbaijan3.pdf
- 2022a. “Full Country Profile: Italy.” *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
[Full-Country-Profile_Italy0522.pdf \(culturalpolicies.net\)](#)
- 2022b. “Full Country Profile: Germany.” *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
[Full-Country-Profile_Germany2022.pdf \(culturalpolicies.net\)](#)
- 2022c. “Full Country Profile: Lithuania.” *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/pdf_full/lithuania/Full-Country-Profile_Lithuania.pdf
2023. “Full Country Profile: Croatia.” *Compendium of Cultural Policies and Trends*.
[Full-Country-Profile_Croatia_022023.pdf \(culturalpolicies.net\)](#)

13. Spisak tabela i grafikona

Tabela 1 – Poređenje dominantne i feminističke perspektive (Bensimon i Marshall, 2003: 340)

Tabela 2 – Sastav komisija za dodelu “nacionalnih penzija” u kulturi sa rodnog aspekta 2007 – 2012.

Tabela 3 – Indikatori ostvarenosti strateškog cilja 9, preuzeta iz Ex-post analize Nacionalne strategije za mlade 2015 – 2025. (MOS, 2021: 40)

Tabela 4 – Analiza konkursa za finansiranje stvaralaštva dece i mladih i za decu i mlade Ministarstva kulture 2018 – 2022.

Grafikon 1 – Udeo žena u dodeljenim “nacionalnim penzijama” 2007 – 2023.

Grafikon 2 – Rodna raspodela u komisiji za “nacionalne penzije” 2007 – 2023.

Grafikon 3 – Odobrena projektna sredstva na konkursu Ministarstva kulture za decu i mlade 2023. godine (Cvetičanin, 2023: 13)

14. Biografija

Tatjana Nikolić završila je osnovne studije menadžmenta i produkcije pozorišta, radija i kulture na FDU 2013. godine, a master studije menadžmenta kulture i medija 2016. godine. Doktorske studije Menadžmenta kulture i medija upisala je 2017. godine, a oktobra 2018. izabrana u zvanje istraživača pripravnika i zaposlena na Institutu za pozorište, film, radio i televiziju.

Temu doktorske disertacije pod mentorstvom prof. emerite dr Milene Dragičević Šešić “Rodna ravnopravnost i mladi u kulturnoj politici Srbije: teorijske osnove i ograničenja u praksi” prijavila je 2021. godine i potom izabrana u zvanje istraživača saradnika. Od 2019. do 2022. bila je sekretarka Katedre za menadžment i produkciju pozorišta, radija i kulture, a više godina učestvovala je u nastavi na osnovnim i master studijama na FDU i na UNESCO Katedri Univerziteta umetnosti.

Objavila je jednu autorsku i jednu koautorsku monografiju i bila kourednica zbornika od nacionalnog značaja. Pored toga objavila je 13 samostalnih i koautorskih članaka i poglavlja u nacionalnim i međunarodnim časopisima i zbornicima. Tokom doktorskih studija izlagala je preko 10 puta na nacionalnim i međunarodnim konferencijama.

Od 2013. do 2023. godine vodila je Kolektiv mladih žena FEMIX, usmeren na unapređenje rodne ravnopravnosti na kulturnoj sceni, koji je dobitnik više priznanja. Učestvovala je u objavljivanju godišnje kompilacije domaće ženske muzičke produkcije, organizaciji festivala stvaralaštva mladih žena, pokretanju Rok kampa za devojčice i nacionalne Mreže za rodnu ravnopravnost u kulturi. Radila pri Stanici Servisu za savremeni ples i “Kreativnom mentorstvu”, nezavisnoj platformi za lični i profesionalni razvoj profesionalaca u kulturi. Od 2016. do 2018. godine bila je članica Upravnog odbora Krovne organizacije mladih Srbije.

Učestvovala je u nizu nacionalnih i međunarodnih istraživačkih projekata: Žensko liderstvo u muzici, u saradnji sa Fakultetom muzičke umetnosti; Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost, u saradnji sa Asocijacijom Nezavisna kulturna scena Srbije; Modeli lokalne kulturne politike kao osnov za povećanje kulturne participacije, u saradnji sa Zavodom za proučavanje kulturnog razvitka; Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi u saradnji sa Arhitektonskim fakultetom i nizom drugih institucija, Mi i drugi: kultura kao agens društvenih promena, u saradnji sa Univerzitetom Istočnog Londona i Grupom 484; Snažnije periferije: jedna južna koalicija, u saradnji sa univerzitetima u Barseloni, Lisabonu i Monpeljeu i drugim organizacijama; Redefinisanje mentorstva u menadžmentu umetnosti, u saradnji sa univerzitetima u Estoniji, Letoniji, Španiji i Belgiji, i dr.

Od 2022. godine saraduje sa Institutom za menadžment u kulturi i rodne studije Univerziteta za muziku i izvođačke umetnosti u Beču, gde je bila ko-rukovoditeljka Programskog odbora međunarodne konferencije “Kritika moći u svetu umetnosti”. Tokom 2022. i 2023. godine bila je članica Izvršnog odbora Nacionalnog saveza pozorišta za decu i mlade ASITEŽ Srbije i menadžerka produkcijskog tima Svetske konferencije izvođačkih umetnosti za decu i mlade održane u Srbiji u novembru 2023. godine. Članica je Mreže akademske solidarnosti i angažovanosti MASA i Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta pri Srpskom sociološkom društvu.

Izjava o autorstvu

Potpisana Tatjana Nikolić, broj indeksa 4/2017d

Izjavljujem,

da je doktorska disertacija pod naslovom "Rodna ravnopravnost i mladi u kulturnoj politici Srbije: teorijske osnove i ograničenja u praksi"

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena doktorska teza u celini ni u delovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih fakulteta,
- da su rezultati korektno navedeni i
- da nisam kršila autorska prava i koristila intelektualnu svojinu drugih lica.

Potpis doktorantkinje

U Beogradu, 18.09.2024.

Tatjana Nikolic

Izjava o korišćenju

Ovlašćujem Univerzitet umetnosti u Beogradu da u Digitalni repozitorijum Univerziteta umetnosti u Beogradu unese moju doktorsku disertaciju pod naslovom: Rodna ravnopravnost i mladi u kulturnoj politici Srbije: teorijske osnove i ograničenja u praksi, koja je moje autorsko delo.

Disertaciju sa svim priložima predala sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje. Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni repozitorijum Univerziteta umetnosti u Beogradu mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučila.

1. Autorstvo

2. Autorstvo – nekomercijalno
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade
4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima

Potpis doktorantkinje

U Beogradu, 18.09.2024.

T. Hruvanti

Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorske disertacije

Ime i prezime autorke: Tatjana Nikolić

Broj indeksa: 4/2017d

Doktorski studijski program: Menadžment kulture i medija

Naslov doktorske disertacije: Rodna ravnopravnost i mladi u kulturnoj politici Srbije: teorijske osnove i ograničenja u praksi

Mentorka: Prof. emerita dr Milena Dragičević Šešić

Potpisana Tatjana Nikolić

izjavljujem da je štampana verzija moje doktorske disertacije istovetna elektronskoj verziji koju sam predala za objavljivanje na portalu Digitalnog repozitorijuma Univerziteta umetnosti u Beogradu.

Dozvoljavam da se objave moji lični podaci vezani za dobijanje akademskog zvanja doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja i datum odbrane rada.

Ovi lični podaci mogu se objaviti na mrežnim stranicama digitalne biblioteke, u elektronskom katalogu i u publikacijama Univerziteta umetnosti Beogradu.

Potpis doktorantkinje

U Beogradu, 18.09.2024.

